

Horváth János

TANULMÁNYOK
II.

„A Csokonai Könyvtár sorozat létrejötte óta kettős feladatra vállalkozik: egyfelől a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetében folyó kutatómunka eredményeit teszi közzé, másrészt az irodalomtudomány nagy mestereinek műveit publikálja.

Ez utóbbi sorba tartozik Horváth János *Tanulmányok* című kötetének kiadása. Ezt az is indokolja, hogy a szóban forgó könyv nehezen hozzáférhető (1956-ban jelent meg utoljára az Akadémiai Könyvkiadónál), ugyanakkor nélkülözhetetlen az egyetemi oktatásban, kutatásban. A hagyatékot gondozó örökösök kérésére a kötetbe felvett anyagot változatlanul hagytuk, s bár jogosan mérülhet fel annak igénye, hogy egyes, a kötetben csak részletekben megjelent vagy fel nem vett tanulmányok teljes terjedelmükben szerepeljenek egy új kiadásban, ez a lehetőség további kiadások számára marad meg.”

Gönczy Monika

„A »tanulmányok« egy-egy íróról, irodalom- és verstörténeti kérdésről szólnak, az »előadások« egyike szintén egyetlen író – Kölcsey – költői pályáját, a másik kettő viszont egész korszakok fejlődéstörténeti értelmét igyekszik megvilágítani. Illenék gyűjteményemre Toldy Ferenc egy tanulmánykötetének *Irodalmi arcképek és szakaszok* címe; de »arcképek« és »szakaszok« itt tárgyuk történeti rendjében követik egymást, mintha egy nagyobb arányú magyar irodalomtörténetnek volnának válogatott részletei. Bevezetésül az egészhez *Magyar irodalomismeret* címen a rendszerezés elveit kitűző elméleti fejtegetés szolgál; utána egy középkorvégi irodalmi nyelvünket ismertető tanulmány indítja el a történeti fejezetek rendjét, majd századonként haladva tovább, egyes jelesebb íróknak, döntő fontosságú ízlés- és fejlődéstörténeti szakaszoknak a jellemzése folytatja, s Ady Endre szimbolizmusának magyarázata zárja a sorozatot. Ez egyenestebb irodalomtörténeti érdekű törzshöz úgyszólván függelék gyanánt csatlakozik végül egy, irodalomtörténetinek csak közvetve mondható versmondattani és két nyelvhelyességi értekezés. Bár nem »tanulmány«, beiktattam az annak nevezhetőik közé egy rövid, adatszerű közleményt is (*Apró adat Arany Jánosról* címűt).”

Budapesten, 1955. december 25-én.

Horváth János

HORVÁTH JÁNOS
TANULMÁNYOK II.

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

12.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Horváth János

Tanulmányok

II. kötet

A kötet
a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Pályázat
támogatásával jelent meg.

© Horváth János örököse, 1997

SZÖVEGGONDOZÓ:

Gönczy Monika

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 243 1 Ö
ISBN 963 472 245 8 II. k.

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
Felelős Kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés Juhászné Marosi Edit munkája
A nyomtatást és a kötészeti munkákat a TIFF Bt. végezte
Terjedelem: 27,00 A/5 ív
Készült Debrecenben, 1997-ben

TARTALOM

A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése	7
I. Az irodalmi ízlésről általában	7
II. Petőfi	16
III. Petőfi fogadtatása. Új közízlés képződése	60
IV. Az új ízlés egyéni változatai. Tompa	78
V. Az új ízlés egyéni változatai. Arany	105
1. A szalontai „tanpálya”	107
2. El Szalontáról	111
3. Lesz „közönséges ember” (1836–1842)	113
4. Szilágyi ösztönző hatása (1842–1846)	117
5. Petőfi hatásának kezdete. Toldi s a népiesség	150
VI. Arany barátsága Petőfivel	165
1. Arany költői gyakorlata Toldi után	177
2. <i>Toldi estéje</i>	189
3. Lírai költészete 1848–49-ben	193
VII. 1848/49 irodalmi következményei. Arany ma- gatartása az új helyzetben	195
1. <i>Bolond Istókja</i>	211
2. <i>A nagyidai cigányok</i>	214
Fajkérdés az irodalomban	221
Apró adat Arany Jánosról	226
Újabb költészetünk világnézeti válsága	229
1. Reviczky Gyula	229
2. Komjáthy Jenő	238
Szász Károly emlékezete	248
Szilády Áron emlékezete	275
Riedl Frigyes emlékezete	287
Négyesy László	314
Ady szimbolizmusa	321
A kritika jogai és korlátai	335

Egy magyar versbeli mondatképletről	350
Függelék	382
Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörté- neti dolgozatairól	389
A jó magyar ejtés kérdéséhez	413
<i>A Tanulmányok új kiadásáról</i>	419
Névmutató	423

A NEMZETI KLASSZICIZMUS IRODALMI ÍZLÉSE

I. Az irodalmi ízlésről általában

Az ízlés szó jelentése többféle, még ha fiziológiai jelentését nem tekintjük is. Jelent bizonyos lelki diszpozíciót, képességet, szer-
vet, erőt, hajlamot és korlátot, lelki érzéket, működést, műveltsé-
gi fokot, abszolút eszményt. Mindezt együttvéve a „lelki tulaj-
don” szóba foglalva, körülbelül ily meghatározásból indulhat-
nánk ki:

az ízlés: egyéni vagy közösségi lelki tulajdon – mely elvszerű
következetességgel – öntudatlan vagy tudatosan – ítél meg, vagy
alakít (fogad, vagy létesít) – a tetszés szempontja alá tartozó (esz-
tétikai) értékeket.

Szóljunk előbb a befogadó (passzív) ízlés tevékenységéről. Min-
denekelőtt tudnivaló, hogy az még a tisztán esztétikai jelenségek-
ben sem egyedül, s ott sem kizárólag a tetszés szempontjából vég-
zi a válogatást. Alig is képzelhető *csak* esztétikai megítélés alá eső
jelenség. A szép forma, szín és felület anyagot, tárgyat, tartalmat
takar vagy jelképez, s e tartalmi elem más szempontú ítéletet is
kihív, s azzal az esztétikait harmonikusan vagy sértően bonyolítja.
Így az irodalmi jelenségeket tekintve, az „ízlés” mögött állandóan
ott vannak más nagy érték kategóriák bírái a felfogó lélekben: az
igazé a józan ész, az erkölcsie a lelkiismeret. Hallgatagon vagy
hangosan, ezek is ítélkeznek, tudtunkon kívül is, mikor mi azt
hisszük, hogy csak ízlésünk nyilatkozik. Új ízlés művére sokszor
nem is azt mondják, hogy „csúnya”, hanem hogy esztelen, őrült,
erkölcstelen. Lehet oly ízlés, mely a társ kategóriákat ab ovo
visszaszorítja, afféle „l’art pour l’art” ízlés, de az, ha sok esetben
őszinte, néha felmentvényül szolgál olyanoknak, akik más érték-
kategóriákat valóban megsértenek. Lehet továbbá olyan, mely
még a maga jogos területén is majorizáltatni enged magát ama-

zoktól: vallási, politikai, társadalmi konvencióktól, általában gyakorlati szempontoktól: „elfogult” ízlés; de a tárgyilagosságra való eltökélt törekvés korlátozhatja vagy el is háríthatja azok beavatkozását. Lehet végül olyan, mely bármely érték megítélésénél a megfelelő bíráló tehetséggel (ésszel, lelkiismerettel, ízléssel) végezheti a válogatást, de nem tűri el a másik kettőnek a sérelmét: „harmóniás”, „egyeztető” ízlés; s ilyen a mi klasszikus ízlésünk.

Az egyéni ízlés bírálata alá esik mások ízlése is. Ha a különféle egyéni ízlések súrlódása egy átlagban egyenlítődik is, többékevésbé *közízlés* létesül, ha nem: *ízlés-zavar* állandósul. S azt látjuk, a történet folyamán a kettő egymást váltogatja: egy nyugalmi állapot megzavarodik s a zavart okozó új végül összehőkül, kiegyezik a maga uralkodó elődjével. Az irodalom közönségében többféle réteg lévén, valamennyit átfogó közízlésről korszakonként alig beszélhetni. Rendszerint van a közönségben egy műveltebb, előljáró, újító ízlésű réteg, s van egy alsóbb, melyhez csak most száll le a korábbi idők magas ízlése, s mely e szerint ragaszkodik a maga hagyományaihoz; sok esetben ez utóbbit nevezik „népi” ízlésnek, bár nem egész joggal.

Az ízlés azonban nemcsak a befogadást, hanem az alkotást is szabályozza és korlátozza, s így ama passzív bírálat alá eső műveket teremt. Ha a passzív ízlés a közönség – az aktív jellegű az író szempontjából kíván megvilágítást. Írók és olvasók ízlése amazok művei által lép egymással érintkezésbe, súrlódásba, harcba. Erős új egyéniség egyszer meglep, visszahatást kelt, majd terjeszkedik, hódít, s átformálja a közízlést; másszor hosszan, századokon át is élvezetlen marad; más esetben viszont nyomban kedvező fogadtatásra talál, rendszerint a közönségnek a megelőző ízléstől ki nem elégitett rétegében, s annak segítségével jut általánosabb kedveltségre. Nem mindig az író a kezdeményező, ő esetleg csak egy kielégítésre váró közízlésnek enged; másszor viszont, bár ő volt a kezdeményező, negatíve mégis függ a közönségtől, s mert el nem fogadják, daczból a sajátját még kihívóbbá túlozza. Hatnak reá az egykorú és a régi írók is. A közös hajlamú kortársak „iskolává” szervezkezhetnek, s valóságos irányítóivá válnak koruk ízlésének. A kimagaslókat, a nagysikerűekét egész sereg epigon utánozhatja, terjeszti, s végre ellenszenvenné, megunttá üresíti.

Az alkotó ízlés nemcsak az egykorú befogadóval jut érintkezésbe, hanem amennyiben művei fennmaradnak, későbbi korokéval is. Egy-egy korszaknak eszerint lehet aktuális közízlése, de mellett lehet különösebb vonzalma valamely idejétmúlt régebbihez is, de nem a közvetlen előzőhöz bizonyos rokonság van közöttük, s együttes ellentét a közbülsővel szemben. Író igyekezhet alkotásaiban egy neki kedves régi ízléshez is igazodni: „archaizálni”.

Korunk köz-, magunk egyéni ízlésének a mibenlétét nem szoktuk kutatni: úgyis tudjuk, hiszen közvetlen élményünk az. De ha igyekeznénk is meghatározni, alig tehetnők másképp, mint viszonyítással más korokéhoz, más egyénékéhez. Elmúlt korokét azonban már csak hátrahagyott emlékeiből: alkotásaikból és akkori bírálók nyilatkozataiból ismerhetjük, s előző és következő korokéval összehasonlítva határozhatjuk meg. Dokumentumai közül közvetlenebb tanúk a passzív ízlés egykorú nyilatkozatai, mintsem maguk az azonkori ízlésben fogant alkotások. Amazok ugyanis egyenest kérdéseinkre felelnek, mint tetszés, nem tetszés vallomásai: bírálatok, polémiák, programok, a kedveltség mérvének adatszerű bizonyítékai: kiadások száma, olvasottság a könyvtárakban, levelekben emlegettetés, kéziratot másolgatás, a példányok elkallódása, a még feltalálhatók agyonolvasottságra valló roncsolt állapota stb.

Maguk az alkotások, bár egyedül objektív hitelű letéteményesei a hajdani korok vagy egyének ízlésének, s nemcsak tanulmányozhatók, hanem közvetlen ízlési élményünkké avathatók: kevésbé beszédesek. Saját magukat azonban teljesen jellemzik. Egy-egy műben mi lehet ismertető jegye a benne megkötött ízlésváltozatnak? A legkülsőbbről (kötés, papíros, betűtípus, illusztrációk stb.) nem szólva: tartalmi és alaki tényezői, szelleme és kifejezése, közleménye és stílusa, de együttvéve. Tartalmi tényezői: világnézete, tárgya, jellemei, gondolat- és érzésanyaga; alakiak: az ún. belső forma: ihlet és koncepció, műfaj és szerkezet saját rendje, s az azoktól is függő kifejezőeszközök: nyelvi és műformák (próza és vers), „fentebb” vagy „népi” nyelv, egyenes és képes beszéd nemei, szándékolt vagy akaratlan ellenkezései kora szokásával, hasonlítani akarás más egyénéhez, más korszakéhoz, hajszolása az újnak, ragaszkodás a régihez stb. stb. Ez alaki jegyek összessége teszi az alkotás stílusát, s az esztétikai szempon-

tú megítélésnek az a tulajdonképpeni tárgya. A tartalmi tényezők viszont általános műveltségi értékek, s gyakorlati szempontból ítéltetnek meg. Mind ez utóbbiak, mind az előbbiek a történet során folyvást fejlődőben vannak vagy lehetnek, s velök és általuk változik, az egyéni szabadságtól eltekintve is, az ízlés.

Az ízlés tehát fejlődéstörténeti eredmény is, korszakonként kialakuló lelki forma; nem pusztán egyéni ügytetszés, hanem történelmi előzményektől is meghatározott magatartás. Ritkán fordul elő ízlésváltozás, mely csak formai lenne, sőt többnyire világnézeti, gondolkodásbeli változásokkal karöltve lép fel. Az ízlés leple alatt világnézetek harca folyik: politikai, társadalmi, erkölcsi elmentéseké, s idő kell hozzá, hogy az irodalmi jelenségek tisztán esztétikai szempontból ítéltessenek meg, s bonyolult kapcsolataikból kibontakozva formai szerzeményként váljanak köztulajdonná, más világnézetiük számára is élvezhetővé. Megfordítva: közlemény, állásfoglalás érvényesülésének is használhat egyelőre a kiváló költészeti (vagy a nyomban ható szónoki) képviseltetés; idő múltával az is leveti stílus-köntösét és meztelen valóságában értékeltetik. Elfogultságot is leplezni tud egy ideig a szép kifejezés.

Az irodalmak történetében bizonyos politikai és világnézeti korszerűségek mellett leginkább erkölcsiek szoktak befolyjni az ízlés rokon- vagy ellenszenveire, s ezek közt is a szerelem felfogásának és ábrázolásának változásai: az erotikum formái és fokozatai. Nálunk megindult ugyan a XVI. században a szerelmi tárgyú műköltészet Balassával és követőkre is talált; de az akkori felfogás ellenében szinte védekeznie kellett, s bizonyítania (mint Rimay tette), hogy az is „tudós” dolog. Mindamellert egészen Himfy *Dalaiig* nem jelent meg Magyarországon egy csupán szerelmi verset tartalmazó kötet: s ez magyarázza egyúttal Himfy rögtöni nagy sikerét. Onnan kezdve aztán az erotikum már befogadott, csaknem nélkülözhetetlen tárgya irodalmunknak, de többször is öltött olyan formát, mely ellen tiltakozik az erkölcsi érzék, s tiltakoznék maga Himfy, sőt legmagasabb rendű utóda, Petőfi is. – Hasonlót tapasztalunk kisebb horderejű tárgyi újításoknál is. Annak idején sokan különösnek találták, hogy Petőfi annyit beszél magáról, szüleinél, hogy tárgyait alacsony körből merítgeti stb. Igen jeles irodalomtörténész és kritikus találta annak idején méltatlannak Arany Jánoshoz, hogy cigányvilágról (a nagyidaiak-

ról) írt költői művet. Efféle megbotránkozásoknak még az emléket is elmosta az idő, s amit felbukkanásukkor hibáztattak, azt ma már nemcsak természetesnek, hanem sok esetben érdemnek minősíti a megszokás.

A korfordulatok ellentétei a tárgyi valóságon túlmenőleg is kiéleződnek. A régi többnyire idősebb vagy epigon, az újat ifjabb nemzedék képviseli. Amaz nem spontán frissességében, hanem átvett hagyaték gyanánt, emez előlegezve, túlozva is kihívón és kiforratlanul. Túlérett és éretlen kerülnek szembe egymással. Nem elfogulatlanul nézik egymásét, hanem harcoló felek rosszhiszeműségével. Feketítik egymást. A régi csupa rosszat vár, az új ráfog a régire sok mindent, ami a magáénak eltorzított, szöges ellentéte. Nem a maguk tiszta ízlési jellegében, hanem annak szántsándékkal kiélezett fikciójával vonulnak fel egymás ellen.

Az irodalom, mint ez ízlés-szempontú nézelődésből is kitetszik, kétlaki növény. Az irodalmi mű mintegy két külön világ közvetítője s csak annyiban igazán irodalom, amennyiben a maga egészében végrehajtja az egyikből, a tárgyi, gyakorlati, tapasztalati világból a másikba, a szép alakiságok, a „stílus” világába való átfejlődést, vagyis ha tárgyában nem immanens érdekből vesztegel, hanem hogy kifejezővé alakítsa – viszont ha formaságokkal nem önmagukért él, mert akkor teljesen üressé, értelmetlenné válik. Ha csak az elsőben vesztegel, az még nem irodalom, ha csak a másodikban, az már alig irodalom, s kétségkívül dekadenciája az irodalomnak, mert csak eredményein rágódik, s nem termel gyökérről. Rendszerint ellenkező értelmű visszahatás következik reá, mely viszont esztétikai elemekkel kevésbé, erkölcsi, politikai vagy világnézeti elemekkel azonban annál többet törődik. A jelzett kettős és mégis szerves azonosságra utalja az irodalmat eszköze is, a nyelv, melynek legkisebb eleme: szava sincs jelentés, de egyszersmind alakiság nélkül. Épp ez különbözteti meg a képzőművészetektől, melyek eszköze valóban anyag (kő, festék stb.), s értelmet, jelentést csak közvetve fejezhetnek ki az által – meg a zenétől, melynek eszköze a nem fogalmilag kifejező hang. Természetes ebből, hogy új ízlési forma alig jelentkezhetsen a nyelvben (kifejezésben, stílusban) nyomot hagyó változások nélkül. Ízléstörténetnek kétségkívül legközvetlenebb tárgyi megfelelője és támasztéka az irodalmi nyelv története s a stílustörténet. Iro-

dalmunk egyik legnagyobb horderejű korfordulatát méltán a „nyelvújítás” korának nevezik.

A korszakos ízlésváltozatok tehát az anyagi és szellemi világ-időhöz kötött változásaival karöltve fejlenek ki. Vajon mi lesz velök, ha idejük elmúlt? Elvesznek örökre, hogy helyt adjanak egy másíknak? S az a másik okvetlenül tökéletesebb az elődjénél, a modern az elavultnál? Első hallásra is nemmel felelünk ezekre. Igenis tudjuk értékelni, sőt élvezni valamennyi régít, ha kellő há-tározottsággal kifejlett, sőt nem egyszer inkább, mint az aktuá-list. Mi a magyarázata e toleranciának? Egyik az, hogy tárgyi (tar-talmi) elemük már nem akarja befolyásolni magatartásunkat, nem zavar többé, s mintegy csak műanyagává vált az illető ízlési formának, stílnak. A másik az, hogy az ízlési formák nem leszorít-ják egymást, hanem szerves folytonossággal fejlődnek egymásból; mert bár minden újnál végleges szakítás látszik a megelőzővel, a fejlődés folyamán éppen összebékülésük eredményez új megállá-podást. Ennélfogva a korábbi ízlésváltozatokban mintegy saját genealógiáját ízelheti végig a mai, korszakos önállóságukban, külön-külön kielemezetten a benne már felbonthatatlan egységbe olvadt hajdani összetevőit. Innen folyik a harmadik. Ez ízlésválto-zatok megannyi lelki formák, s általuk legérezhetőbben, legköz-vetlenebbül lépünk érintkezésbe kihalt nemzedékek legbensőbb egyéniségével. Lélek érzi meg a lelket, melyből maga is száрма-zott, s míg különbségeik a maga más voltára eszméltetik, vannak egyezéseik, melyek jóvoltából ama régít is sajátjának érezheti. Akaratlan, természetes, történeti nagy szolidaritás ez, s legérzé-kenyebb közvetítője ugyanaz, ami minden irodalmiság alapeszkö-ze, anyaga: a nyelv. Elég olvasnunk egy XVI. századi levelet, hogy nyelvével egy más világba varázsoljon át, s mégis ugyancsak nyelv-e által sajátunknak éreztesse magát.

A történetben nemcsak átalakulás folyik, hanem konzerválás is, hagyományozás, kiérlelt eredmények tudatosítása s továbbjut-tatása. A történet korszakai nem felváltják egymást, hanem fel-gyülekeznek egymás mellé valamely ideális jelenbe, ott tovább él-nek, hatnak saját törvényeik szerint, ápolgatva az utókortól, mely őseit tiszteli bennök. Ápolásukra az irodalomtörténet hivatott, s jellemzésük a feladata. Nevetséges, kisszerű felfogás kizárólagos-nak tudni az újat, a mát, s minden elmúltat örökre megholtnak

tartani. A múlt megismerésében saját ízlésünk legfeljebb egyik alapja, mértéke lehet a viszonyításnak, a különbségek iránti fejlett fogékonyságával. Ez lesz ilyenkor az igazi passzív, befogó, de mindent befogadni s megízlelni tudó és akaró: megértő ízlés. Lesz értékelés abban is, de nem egyéni és szubjektív, hanem, mint említém, történeti, a saját genealógiáját kutató, elmúlt korok ízlésében önmagának, mint eleddig végső eredménynek előzményeit megismerni törekvő értékelés.

*

A nemzeti irodalom harmadik lépése – mint tudjuk – az lett, hogy a nyelv és tartalom (tárgy) nemzeti jellege után az irodalmi ízlését is megkövetelte. Bizonyos ízlésváltozatok ama két első fejlődési szakaszban is jelentkeztek, de nem főjegyeként azon korszakok irodalmi tudatának, hanem célba vett törekvéseiknek másodlagos eredményeként. Most már azonban az ízlés vált a kor központi problémájává.

Az egész mozgalom végső, öntudatlan rugója bizonyos nemzeti politikai ösztön volt, mely egyelőre a legkülső biztosítékkal beérve, nyelvi érdekű irodalmiságot létesített, elfogadott idegen nyelvi és műformákat, s idegen tartalmat. Következő lépésében már lényegesebb érvényesülését követelte meg önmaga elvének: hazai (többnyire történeti) tárgyat és nemzeti érzést. A mozgalom e lappangó politikai jellege előbb Széchenyivel, majd Koszuthtal lépett ki nyíltan, politikai irányzatosságra ösztönözve az irodalmat. Teremtett azonban önálló politikai irodalmat is, főképp zsurnalisztikát, lehetővé téve ekként a szépirodalomnak is, hogy eddigi dajkálójától megválva, önmagában keresse létjogát. E fejlődés az 1840-es évekre nemzeti politika és nemzeti irodalom viszonyának a kérdését vetette fel.

Ugyancsak akkorára egy másik probléma is felvetődött. Szintén a mozgalom kezdetén ugyanis, visszahatásként az irodalom azelőtti vallásos és tudós jellegére, profán és poétai irodalmiság követelményét tűzte ki maga elé Bessenyei kora. A vallástól való elkülönülés (laicizálódás, világiság) igen hamar és szinte teljesen meg is valósult; az irodalom fogalmának az erudíciótól (tudósság-

tól) való elválása lassabban ment végbe: az Akadémia programjában már jelentkezett, a Kisfaludy Társaságéban végképp tisztázódva „szépirodalom”-má korlátoztatott. De fentmaradt, ha nem is a valláshoz és tudományhoz, de princípiumaikhoz, az erkölchöz és valóságához való viszonyának a kérdése.

Az irodalom ez önállósulási folyamata, mint látni, feladatává tette különféle gyakorlati érték kategóriákhoz való viszonyítását, s tulajdon lényegének és princípiumainak tisztázását. S ez a törekvés korán meg is indult, tulajdonképpeni végcélja felől még öntudatlanul, más irodalmak példája után: esztétikai és kritikai eszmélkedés formájában. Lassú folyamat volt ez, de a két előbbi programpont (nemzeti nyelv és eredetiség) után végül is megérlelte a művésziesség követelményének céltudatát, s az irodalmi gondolkodás központi kérdésévé az ízlés milyenségét tette meg. Így aztán a nemzeti klasszicizmus kora az irodalom nemzeti jellegét immár nem a nemzeti politikumban, nem okvetlenül a nemzeti tárgyban és a hazafias érzés hangoztatásában, hanem az ízlés és műformák, az irodalmi esztétikum magyarságában látta és valószínűsítette meg. Amint erre a fokra feljutott, a „nemzeti irodalom” fejlődése elérte célját, s ezzel a régi „deákosság” után beveződött irodalmunk történetének második nagy korszaka.

E korszak nemcsak az ízlésnek központi irodalmi problémává emelésében haladt tovább az előbbieknél, hanem abban is, hogy más ízlés kimunkálására vállalkozott. Az első korszaké külsőleges és egyoldalú volt, leginkább csak a nyelv újszerű formáit kívánta és élvezte: a kifejezés, a stílus szokatlanságait, a tartalomtól szinte függetlenül is; de megtúrte, nem ellenezte heterogén elemek együttjárását: nemzeti nyelvet idegen alakiságokkal, nemzeti nyelvben idegenből áthozott tartalmat. A második korszak a stílus mellett már a tartalmi elemeket is alárendelte a tettség követelményének de elemei ellentmondását nem szüntette meg, sőt szaporította. Nem kifogásolta, sőt élvezte nemzeti tartalom és idegen forma, politikum és esztétikum, gyakorlati tendencia és költészet, történetiség és fikció, keresztyén lelkiség és antik életideál, romantikus ihlet és klasszikus esztétika szövetkezését egyazon műalkotásban, lírában regény-háttért, tárgyas műfajokban lírát szeretett, érzelemszínezetben is vegyességet: elégikust és ódait karöltve, egymással váltakozva vagy egybeolvadottan.

Ezeknek s más nyugtalanító ellentéteknek összeegyeztetése már újabb ízlési hajlamra várt, a harmadik korszakot jellemző harmonikus ízlésre, melyet nemzetileg klasszikusnak mondunk.

De nemcsak az ízlés kategóriájában más az a korszak, mint elődei; fejlődéstörténeti vonatkozásai is másneműek: másként fogja fel viszonyát az előbbi korokhoz: a hagyományhoz. Az első korszak szakított a hagyománnyal, a régi, öröklött ízlést alsóbbrendűvé szorította le, maga pedig e népszerű régi fölött felsőbb, új ízlési réteg gyanánt helyeződött el. „Népi” és „irodalmi” ez ellentétei a második korszakban kezdtek ugyan már összebékülni s közeledni egymáshoz, de kiegyenlítődni még nem. A teljes összeegyeztetés, a szakadás beforrasztása, a történeti folytonosság helyreállítása, hagyománynak és új szerzeménynek, nemzetinek és európainak, népi és műköltészetnek, életnek és irodalomnak összehangolása, s ezáltal új közízlés megteremtése a nemzeti klasszicizmus feladata és eredménye lett. Mily nagy jelentőségű tény ez a közönség története szempontjából is: könnyű megítélni.

Ne higgyük, hogy ezt a nagy eredményt elmélet készítette volna elő, vagy éppen programul tűzte volna ki a fejlődés, a gyakorlat számára. A klasszikus ízlés nem ily spekuláció eredménye lett. Volt kétségkívül valamilyen elméleti hozzákészülődés is: reálisabb gondolkodásmód, kritikák, polémiák, de az legfeljebb várákozást ébreszthetett, hajlamot fejleszthetett e különben is folytonos átmenetiségben levő kor számára, ízlési formulát azonban nem eredményezhetett. A klasszikus korszak élén, az előbbiekkal ellentétben, nem programot találunk, hanem kész valóságot: Petőfi költészetét mint konkrét jelentkezését egy új ízlésnek. A magyar klasszikus ízlés, melynek első, spontán képviselője Petőfi, nem egyéb mint végső kitisztulása az irodalmi ízlés immár hét évtizedes forrongásának, tehát nem kieszelt formula, hanem egy fejlődésfolyamat célhoz juttatása.

Természetes, hogy ez az ízlésváltozat nem maga nevezte el magát klasszikusnak, vagyis nemzeti és művészeti vonatkozásban legtökéletesebb irodalmiságnak, örök mintának. Az utókor, az irodalomtörténet minősíti, s említett jegyein kívül azért is minősítheti annak, mert korszerű, eleven közízlés volt a maga idejében. Petőfinek aránylag gyors népszerűsége, kedveltsége mutatja ez ízlés virulentiáját, minden tanszerűtől, teóriától mentes

életszerűségét. Sőt Petőfi egyénisége maga is valamennyi nagy költőnk közt legszembetűnőbb és teóriátlanabb, elannyira, hogy az avult ízlés hívei tanulatlanok, naiv hívei vadzseninek képelték. A Petőfi hatására kialakult közízlésnél frissebb, elevenebb, fiatalosabb, korszerűleg tetszőbb, s minden pedáns, iskolás mellékiztől mentesebb alig található a különféle nemzeti klasszicizmusok közt. Megjegyzendő még, hogy a nemzeti irodalmak klasszikus korszakai igen különféle ízlés-minőségeket képviselhetnek, nem csupán s nem mind azt az egyet, melyet nemzetközileg „klasszikusnak” szokás nevezni; az a kérdés, mily előzmények után, s mikor, kik által érkezik, s mit vesz át belőle maga az eleven kor. Így a miénkben – mi csak látszik paradoxnak – sok a romantikum.

Először is Petőfiben kell hát megismerkednünk ez ízlés konkrét mintájával, s csak azután annak kritikái és elméleti meghatározásaival, majd pedig az oly hamar megváltozott viszonyok kényszere folytán végrehajtott, bizonyos fokig tagadólagos átképzésével.

II. Petőfi

A fejlődés folyamán érlelődni kezdő problémákat, még mielőtt kritikailag megformulázta volna az elmélet, egy csapásra megoldotta, szintén előzetes okoskodás és tépelődés nélkül, pusztán a maga eredeti egyéniségének spontán feltárásával és érvényesítésével: Petőfi Sándor.

Gyermeki, még a leáldozó ízlésben fogant zsenjei után a népdal segítségével csakhamar megtalálja egyénisége természetes, szabad kifejezési formáit, s majd mintegy a maga rövid pályáján ismételve meg és egyéni módján élve át irodalmunk megelőző, romantikus forrongásait, azokból maga megtalálja a kivezető utat, s a maga egyéni fejlődése irányát követve vezet át a magyar költészetet oly jellemzetes állapotba, mely mintájává válik egy korszakos közízlésnek, a nemzetileg klasszikusnak.

Az ő rövid pályafutása ugyanis, a zsenégekről nem szólva, három fejlődési szakaszon megy keresztül, melyek közül a két első irodalmunk két megfelelő szakaszának fejlődésbeli eredményeit éli át egyéni módon. Egyik: az irodalomtól már rég elhagyott, egy idő óta újból megbecsült hagyományos ízlés, mely ugyanis a régi (Bessenyei előtti) irodalom hagyatékaként mint naiv magyar ízlésváltozat a nép tulajdona volt; másik az e fölött kiképződött modern irodalmi szerzemény, a Petőfi gyermekkorában még uralkodó romantikus ízlés. Két valóság, mely egymás mellett él, s melyet ő életkörülményeinél fogva egyaránt jól ismer, nem történeti tanulmányozásból, hanem közvetlen, élő tapasztalatból. Van, mondom, az ő fejlődésében egy népdal-korszak meg egy romantikus korszak, nagy mértékben egyéni színezetű, s ezeknek mintegy összeegyeztetéseként forr ki költészete harmadik, klasszikus korszaka. Egyéni színezete már ama két elsőt is megkülönbözteti mintáitól, illetőleg közirodalmi megfelelőitől, mert vannak tulajdonságai, melyek kezdettől fogva változatlan határozottsággal végigkísérik egész fejlődésén.

Pillantsunk végig e fejlődés szakaszain.

*

Ifjúkori életkörülményei és becsvágyának nagy önérzete oly ellentétek közt indítják meg költészetét, melyek éppen nem klasszikus egyensúly létesítői szoktak lenni. Folytonos küzdései – csaknem gyermekül – a sorssal, a megélhetés szüntelen gondjai, az érvényesülés és pályakeresés nyugtalansága, csaknem kitesztottság a szabályos társadalmi keretek közül, sőt jobbat látott gyermekkor után a családi otthon melegéből is: valóságos romantikus „életiskolába” fogták be a kezdő Petőfit. Szokatlan élettörténete, idő előtti „múltja” valóban külön alaknak tüntették őt fel minden környezetben, melybe sorsa vetette. A katonaságnál diák-, a tanulók közt baka- és vándorszínészmúltjával keltett feltűnést, s különült el társaságától. A szegénység, a társadalomalattiság romantikáját, mit romantikus regényírók érdekes tárgyul szoktak feldolgozni, ő keserű valóságként élte, s messzire néző, makacs becsvágygal járt oly életpályákon, melyeket a józan, szabályos

polgári társaság a korhely könnyelműség menhelyeinek tartott. Nos, nem az a csudálatos, hogy el nem korhelyedett; nem az, hogy e „csavargóból”, e számkivetett szegény fiúból lett a szülői szeretetnek, a szülőföld és haza szeretetének, a házasesletnek, a családi tűzhelynek s a Gondviselésbe vetett gyermeteg bizodalomnak egyik legnagyobb költője – mert mindez csak jellem és lélek eredeti nemességére, erkölcsi magasrendűségére vall, miben a megelőző félszázad nagy költői mind megegyeznek vele; hanem az, hogy e fiatalember költészete egy pillanatra sem tévelyedett el a ziláltság és szabálytörés, a szilaj törvényrombolás, a dacos vagy torz merészségek, a művészi rendetlenség útjaira, mire pedig egy romantikus korszak végén saját romantikus életvalósága könnyen csábíthatta volna, hanem hogy éppen ellenkezőleg oly ép és tökéletes, oly tiszta és megzavarhatatlan műérzékről tesz tanúságot, melyhez foghatót egyetlenegy magyar elődjénél sem találhatni. Ez ép műérzék, mely tökéletes, szerves egészet alkot, s mely szabálytalan, szeszélyes, nyugtalan ifjú életéhez képest oly csodás ellentétűnek tűnik fel, mint maga a teremtő harmónia és nyugalom: az ő nagy isteni adománya. Volt előtte, aki kereste a „szabályt”, a művészi „tökélyt”, de senki sem találta el úgy, mint e kezdő költő, aki pedig egy korai versében oly megvetőleg szól a szabályokról, mintha csak valami klasszicizmus ellen készülne romantikus reakciót megindítani, ő, a *korlátatlan* természet vadvirága. S valóban őbelé nem verték tanítók „bottal a költészetet”; de ami azonban a klasszikus „iskolai” szabályokban a művészet lényegét kodifikálta, az őbenne az ösztön határozottságával élt s annak sugalmából és ellenőrzésével szabadon alkotott. Csaknem legelső megszólalásaiban jelt ad már magáról ez a természetes érzeke a művészi tökéletesség, a „belső forma”, vagyis mindaz iránt, ami egy költeményben rend és alakítás, ami a gondolati anyag saját idoma, egyensúlyozott, arányos elhelyezkedése és szerves egésszé tapadása. Soha ilyen különös forradalmat! Az épesség, a rend, a tökéletes formák, az egyensúly, a lelki egészség „forradalma” volt ez a formai fegyelmetlenség, békétlen idomúság, lelki sebzettség, sőt dúltság előzményei után; amennyiben pedig voltak szabálykereső előzményei, a szabályt teremtő naiv természetesség forradalma volt ez a mesterkélrt, tanszerű szabályosság

ellen. Nem azért jött, hogy eltörölje, hanem hogy betöltse a törvényt.

Ez ép műérzék oly lélek sajátja volt, melyet becsvágya, érvényesülni vágyó nagy akaratereje folytonos expanzióra, önmaga cselekvő kifejezésére és ismertetésére ösztönzött, s mely elsősorban is önmagát szolgáltatotta ki anyagul ama műérzék alakító és kifejező türelmetlensége számára, a tárgyi világ jelenségeit pedig önmagának cselekvőleges, mozgató beleképzelésével, mintegy saját alkalmi alakításai vagy szerepeiként fogta fel, alakutánzással tükrözve vissza benyomásait. Maga volt cselekvő alanya, alakított anyaga s alakító előképe költészete világának. E tulajdonai magát egy szóval alakító, vagyis genre-tehetségnek, költészetét konkrét liraiságnak jellemzik. Genre-tehetségnek, mert költészete nem pusztán érzelmkifejezés, hanem egyúttal az érzelm alanyát, a lírai állapotú embert is életbeli valóságában, cselekvőleg s csaknem plasztikusan éreztető, genre-alakként megjelenítő tárgyias művészet. Ugyanezért konkrét, vagyis teljes életbeli jelenséget élénk állító az ő lírai költészete, nem pedig az érzelmet az élő egyénből mintegy absztraháló s attól elszakítottan kifejező. E mondott érénye in alapszik Petőfi híres és találóan úgynevezett drámaisága. Mint a drámában, e koncepciója szerint legtárgyilagosabban alakító, alakjai viselkedésében legéletszerűbben alanyi műfajban, Petőfinek és genre-alakjainak viselkedése is életszerűleg alanyi (önmagát kifejező), jelentkezése pedig tárgyilag érzékelhető egyszerűsággal. Hatása jellegét is legkönnyebben szerep és színész együtt-érvényesülésével lehetne példázni.

E szerepjátszó hajlam, Petőfinek e költői alapjelleme, voltaképp kedvjelenség lévén, maga is kiválóképpen lírikum. Akár magát képezi ki genre-alakká, akár másnak a szerepét játssza el, érezni a lélek örömét, nem egyszer a humor derűjét, látni az élet-erők jókedvű, egészséges összefogását (mintegy összebeszélését) egy sokszor parodisztikusan mímelő játék kivitelére. Nem meghatározható-e (mellőzve zsengeinek részben még utánzáson alapuló szentimentális vagy sötét hangját), hogy panasz helyett, vagy valódi levertsége, szomorúsága gyakoribb megszólaltatása helyett önmagát is kellelten helyzetének mókás felfogásával mintegy Petőfi-szereppé játssza át, egy a sorsnak és társadalomnak fittyet hányó, dévaj borozó, volt bakancsos, katona-deák, vándorszínész

és költő könnyelmű típusává: vagyis művészi alkotás anyagává teszi meg magát. Valóban az ő alakító jókedve kerekedett itt felül saját maga mostoha sorsán, s ahhoz viszonyítva éppoly meglepő gyökeres tulajdonságául tűnik fel Petőfinek, mint fentebb említett klasszikus épségű műérzéke.

Játékos, alakító líraisága, mint általában minden szerepjáték, nem független a közönség odagondolásától sem, miáltal konkrét volta még teljesebbé válik. A hatni, érdekelni akarás egyébként is természetes ösztöne volt, a mondott körülmények pedig, melyeknél fogva ő bármely társaságban különös vagy éppen különjelen-ségként hatott, hamar észrevették vele, hogy kényszerű balsorsában éppen az érdekkeltés egyik főszekjét bírja. Önkénytelenül átvette környezete szempontjait, életpályája lírai értékét különösségében kezdte látni, s alakító játékaiban még túlozta is életformája megkülönböztető jegyeit, így képezve ki hovatovább az említett Petőfi-szerepet, mely neki, mint költőtípusnak újszerűségét még a valódinál is élénkebben nyomta a köztudatba.

Amily természetes a közönség szemmel tartása kezdőkori költészetének eddig jellemzett szerepjátszó, alakító, életformákba kimintázódó lírai ágában (melybe önarcképeit, genre-képeit, *János vitézét* s *A helység kalapácsát* sorozhatni): éppoly természetes egy másik, tisztán szubjektív ágának tökéletes lírai magánya, abszolút közönségtelensége, bár genre-tehetsége és lírai konkrétsága abban is egész eredetiségével érvényesül.

Petőfi ugyanis, költészete ez első szakaszában csaknem kizárólag dalköltő, s még teljes kiforrottsága idején is megtartja túlnyomó dalszerűségét. Említett genre- és önarcképei is, poétikai műfajukat nézve, túlnyomólag dalszerűek, kisterjedelmű, egyszerű, kerek kompozíciók. Nem is genre-alakjai, kiket mintáz és bemutat, hanem maga a költő tekint a közönségre, néz össze vele titokban, a humor megcsillantásával; alakjai maguk azonban úgy viselkednek, mint a valóságban, vagyis tekintet nélkül arra, hogy nézi-e őket valaki, vagy sem. Igazi dalaiban: „népdalaiban” aztán annál teljesebb a daloló alak lélektani magánya, illetőleg közönséget nem is sejtő, életszerű viselkedése. Petőfi dalolója (akár ő maga az, akár valamely képzelt népi alak) csak magával törődik, vagy azzal, akihez szól, és semmi egyebet nem akar, mint kifejezni magát, hogy megkönnyebbüljön. Genre-tehetsége azért itt is

munkában van; mert az ő dalolója saját életviszonyai s tipikus eredetisége szerint, cselekvőleg jelentkezve dalolja ki magát, mintegy daloláson kapva állíttatik elének élő mivoltában: daloló és dala a maga lírailag konkrét, elvászthatatlan azonosságában.

Költészete ez első szakaszának a dal lett legsajátosabb műfaja, nemcsak genre-tehetségének és lírai konkrétságának, nemcsak – költő és közönség viszonya szempontjából – életszerűségének, hanem tökéletes műöszönének első igazi remeklése, emberi és költői újszerűségének legteljesebb és legharmonikusabb összefoglalója, s éppen ezért legbiztosabb mértéke is annak a változásnak, melyet felléptével az újabb nemzeti irodalom fejlődésében előidézett. Azon változásnak is, melyet – mit eddig nem érintettem – költői nyelv és stílus tekintetében magával hozott. E tekintetben is, a kezdet némely ellenkező idomulásaiból hamar kibontakozva, a teljes életszerűség természetes formáiban áll elének, éppoly spontánul, mint költészete minden eddig érintett mozzanatában. Nyelve az egykorú élő magyar nyelv, mindennemű irodalmias vagy ellenkező irányú keresettség és szándékoltság nélkül: az egykorú köznyelv, melyet mindenki megért s használ a mindennapi életben. Neki a nyelv csak eszköz, melynek jeleivel megérteti, kifejezi, közvetíti és propagálja magát, nem köntöse, dísze, piperéje, szuggerálója a gondolatnak, hanem csak jelentkezése, megmutatkozása. Vele külön nem is törődik, s egész természetes és életszerű költészet-rendszeréhez híven úgy használja, amint az életben használják: minden tudatos beavatkozás nélkül, közvetlenül, cselekvőleg.

*

Láttuk a költőt, tökéletes műöszöne, alakító tehetsége s jelentkezési formái spontán újszerűségében. Újszerű, meglepően érdeklő, eredeti és kedves volt az emberi egyéniség is, mely e tőle elvászthatatlan műrendszeren át magát a világgal közölte. Teketóriátlan, cselekvő spontaneitása, mely azonnal, bátran és biztosan visszahat – visszaüt, ha kell! – minden benyomásra, érintésre; becsvágya, leplezetlen önérzete, szilárd, csaknem kíméletlenül egyenes és szókimondó férfiasága, temperamentumos, kurta,

olykor nyers, hetyke modora, de ezekkel szemben kedélybeli gazdag hajlékonysága, hullámzásai a levert mélaság és gyermekes jókedv, harag és dévaj humor borúja-derúje között; de maga az az eddig szokatlan tulajdonsága, hogy irodalomban önmagát, mint *embert* oly szeretetreméltó naivitással megmutatja, sőt hogy voltaképp mindig magát mutogatja, amint tesz-vesz, sűrög-forog, cselekszik, mímel, búsul, mókázik, vigad, haragszik, fenyeget, a gyöngédségig ellágyul, méház, majd ismét felriad; hogy életpályájáról, balsorsáról, szüleiről oly irodalmiatlan közvetlenséggel (de mindig lírailag hangoltan) nyilatkozik az ismeretlen, idegen nagyközönség előtt, hogy olyannyira saját intimitásába vonja azt be; mindez fokozta, kiegészítette költői egyénisége újszerűségét. Úgy tűnt fel, mintha maga az élet toppanna be az irodalomba, de nem absztrakt princípiumként, hanem eleven, egyszeri emberi alakban. Úgy is volt. Az irodalomnak lehetetlen volt oda nem figyelnie e szokatlanul érdeklő, merész jelenségre s némi habozás után kezét nem fognia vele.

Élet és irodalom e kézfogása: Petőfinek első nagy történeti jelentőségű eredménye.

Valóban, ha most (miután kezdőkori költészetét magában véve mint irodalmi tényt meghatároztuk) fejlődéstörténeti viszonyításban akarjuk értékelni: tökéletes műérzéke mellett, sőt még azt is magába foglalón, természetes életszerűségében találjuk meg hozománya valódi, legösszefoglalóbb jellegét, azt a tulajdonát, mellyel az irodalmi fejlődésnek régóta fejledező problémáit kész megoldásra juttatta el.

Élet és irodalom: valóság és költészet: tapasztalat és eszmény ellentétei, mint annak idején láttuk, valóságos központi problémája voltak a magyar romantikus költészetnek. Nem szólva a voltaképp csak akkor meginduló szórakoztató elbeszélés modern műfajáról, a regényről, mely vagy a történet regényes hajdaniságába távolodott el a jelen életből (Jósika), vagy – ha a jelen viszonyokra irányult figyelme (Eötvös), azok javítására, egy bizonyos ideálhoz idomítására törekedett, különösen a három nagy lírai költő, Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty költészete látszott az említett ellentétek nyugtalanságából kisarjadni. Megoldásaik egyénileg különbözők voltak: Berzsenyi férfias, de szomorú rezignációja, Kölcseynek heterogeneumok szélsőségei közt hanykódó

kedélye, Vörösmartynak ugyanazokat egyidejűleg, mintegy világ-egészként átélő komplex ihlete: felejtethetlen szépségű, monumentális feleletek voltak a költészetnek e valóságos létproblémájára: mély reflexión, filozófiai hajlamon alapuló vagy azzal együttjáró lírikumok, gondolkodás és érzelem ellentétező vagy komplex egységei, problématudattal inspirált és fékezett érzelmeköltészetek, személy és pillanat fölötti, minden benyomást a nagy egészhez – emberhez, világhoz, élethez – viszonyító, igazi probléma-lírák; „gondolat-érzemények” megnyilatkozásai.

Ha most e nagy előzményekhez viszonyítjuk a kezdő Petőfit (teljesen mellőzve epigonjaikat), problémátlanágában találjuk meg újdonságát. Őt nem az életnek a pillanatok és személyek fölött lebegő nagy kérdései érdeklik, ihletik, hanem a pillanatok és személyes életek, s köztük elsősorban maga. Az ő lírája nem kérdésekre, hanem benyomásokra felel, s felel személyes különössége, vérmérséklete és pillanatnyi kedve lírai konkrétumával. Nem passzív faggatottja az életnek, hanem kezdeményező, cselekvő életenergia, önerejű érzelemforrás. Költészet és élet problémáján nem tépelődve, mégis megoldja a maga módja szerint: a költészet élet, s az élet én vagyok.

Tagadhatatlan, hogy ha van töről sarjadt, eredendő líraiság, vagyis alanyi érzelmkezdemény: ez az! S ha a költészet nemeit önkény nélkül, természetük törvénye és abszolút szabálya szerint érteni és gyakorolni egyik feltétele a művészi tökéletességnek: akkor Petőfinek szinte naivul alanyi életszerűsége a *lírában* klasszikus jelenség. Mintha a modern magyar lírai költészet általa találná meg a maga természetszerűleg kijelölt álláspontját: alanyi központiságát a világhoz való viszonyában. Ily diszpozíció maga lehetne a legszeszélyesebb romantikum, ha nem a maga helyén állna (drámában, eposzban) – s e maga helyéről elkíváncozás eredményez is olyat Petőfi későbbi fejlődésében (*Tigris és hiéna; Az apostol*) –, de a maga helyén, a lírában, a műfaj klasszicitásának félre nem érthető tanújele.

Amint a műfaj egészével az annak természetéből következő klasszikus állásponthez vezet át a megelőző, romantikus korszak lírai különlegét, úgy, s ez alapvető tényből következőleg, végrehajtja a klasszikus átképzést a műfaj némely részjelenségeire nézve is, tulajdon helyére állítva vissza mindazt, ami onnan eltoló-

dott, s egészséges kitisztulásra juttatva el mindazt, ami előbb zavaró társulásba keveredett. Dal- és genre-tehetsége különösen kijelölte őt e feladatra, mert az előző korszak lírai költészetének éppen az alanyi és tárgyi (tehát a genre-ban egyesülő) elemek összeegyeztetése volt egyik legkevésbé sikerült, de a dalműfajjal együtt legkövetkezetesebben úzótt törekvése.

Ama fensőbb, nagy lírizmus mellett ugyanis, melyet mint romantikus probléma-lírárt jellemeztem, volt a korszaknak egy kisszerűbb, de az élet alkalmiságaival közelebből érintkező, az érzelmi naivság szomjazását kielégíteni törekvő, általános dalirányzata, modern folytatásaként a régi magyar énekköltészetnek. Az újabb lírai költészetnek e dal-ága volt az, mely egyszersmind a közönség felé is legtöbb terjeszkedési képességgel bírt, nemcsak olvasmányként, hanem a dallam útján énekszóban is szerteszállhatván. Az irodalomnak formai és tartalmi elidegenedésében, majd lassú visszamagyarosodásában e dalműfaj jelentékeny mértékben részt vett a Faludi óta eltelt mintegy 70 év alatt, s különösen egy németes – dallama, versmértéke, líraisága és poétikája szerint egyaránt németes típusa vált divatossá: az úgynevezett helyzetdal. Csak lassacsckán indult meg az irodalom érdeklődése a magyar dal régi, immár kizárólag népivé vált típusa iránt, melytől előbb elszakadt volt, s fejlesztett ki a németes nyomában egy magyarosabb látszatú: népies helyzetdalt, melynek legalább dallama, versalakja s alakfikciója magyar volt, vagy iparkodott lenni. Azon évtizedben, melynek végére Petőfi első zsengei esnek, Bajza, illetőleg Czuczor dalköltészetében együtt delect a németes és a népies helyzetdálnak líraiságában és poétikájában egyaránt keverék, hamis műfaja. Voltak ugyan már tisztultabb, egyenest Petőfi felé mutató kezdemények, főképp Vörösmarty népies dalaiban és genre-képeiben, de a helyzetdal fonák műfaja volt a kelendőbb és uralkodó típus.

A helyzetdalban két elem egyesült: a műköltő saját vértelen, absztrakt érzelme, meg egy alakfikció (naiv kis leány, búcsúzó vitéz, haldokló leány, rab költő, csónakos, vándor stb.), melynek azt odatulajdonította, s mely az újabb, népies változatban már népi alaknak volt elképzelve. Az alakfikció nem arra való volt, hogy egyénítse a halvány érzelmet, s maga élő jelenségként konkretizálódjék; másfelől az érzelem a költő sajátja volt, s a maga vál-

tozatlanságában fiktív alaknak tulajdoníttatván, hamisnak bizonyult. Ki nem tisztult, korcs műfaj volt ez, melynek szubjektív és tárgyi elemei csak egymás meghazudtolására voltak alkalmasak. Az akkori ízlésnek azonban tetszett e hamisság: egyforma, változatlan érzelmesség, mely idegen helyzetekbe és szerepekbe képzeleli magát, hogy e látszattól némi frissességet nyerjen s a naivság-nak legalább külszínét.

Nos, e beteges hamisságot orvosolta meg gyökeresen Petőfi egészséges genre-tehetsége, tiszta típusokká fejlesztvén ki a korcs műfaj jellemtelessé vált elemeit.

Azon ösztönnek megfelelőleg, mely a helyzetdalban ideiglenes kielégítésre talált, a lírai naivság klasszikus műfajává képezte ki a dalt, a dalolás tényét, mint életjelenséget, a maga konkrét valósága szerint téve át a költészetbe, vagyis mint közönségtelen, önfeledt, tehát valóban naiv önkifejezést. Az ily kifejezés valóságos életviszonyokból származván, az érzelem és a pillanat jelleme szerint többet-kevesebbet magával hoz azokból is, mint természetes tárgyi (genre-) elemeket: életkép- vagy alakrészleteket, melyek nemcsak feltételei, hanem elválhatatlan, egyénítő tartozékai. Mennél általánosabb jellegű, különös életviszonyoktól és személyiségtől mennél kevésbé függ a dalbeli érzelem s annak kifejezési formája, annál kevesebb tárgyi elem tapad reá, anélkül azonban, hogy életszerűsége azzal veszítene, mert hisz a kifejezés akkor is egy egyszeri lélektani folyamat közvetlen kísérője. Így aztán Petőfi dalaiban a „helyzet”, az „alak” nem üres fikció, nem maszkírozás, hanem életszerűleg érvényesülő valóság, melyben a dal gyökerezik.

Aszerint, hogy a dal különlegesítő tárgyi elemei mily arányúak, genre-jellege nagyon változatos fokú lehet. Lehet oly mértékű, hogy ennél fogva a dal másnak nem is illik az ajkára (dalalakú genre-kép; a költő személyes dala), de lehet oly, pusztán típus-sejtető haloványságú, hogy afelől bárki magáévá, önmaga alkalmi kifejezésévé fogadhatja el. Ekként tisztul ki két külön dalváltozat-tá Petőfivel a fonák előzményű helyzetdal: genre- és személyes dallá, s akkor tárgyi-, tiszta dallá, s akkor alanyi elemei válnak uralkodókká. (Genre-dalok: *Ki vagyok én?*; *Pusztán születtem*; *Kis furulyám*. – A költő személyes dalai: *Lánggal égő*; *Hejh ne*

kem hát. – Típusdalok: *A szerelem; Befordultam a konyhára; Nem ver meg; Árvalányhaj.*)

Az utóbbi változatot képviseli Petőfi úgynevezett népdalainak legnagyobb része. Ezekben ugyanis a daloló alak közelebből meghatározva nincs, csak sejtésszerűleg s általánosságban érzik ki népi mivolta (*Befordultam a konyhára, A szerelem, a szerelem* stb.), olykor egy-egy gondolattársítás, egy-egy külső jel (árvalányhaj a süvege mellett), leginkább azonban csak a költői kifejezés-mód naiv természetessége által. E dalokban a népi alak sejtelve csak leheletszerű, de elegendő arra, hogy kielégítse a magyar műköltő és magyar közönség számára a naivság azon szükségletét, melyet a helyzetdal tévútra vezetett.

Ebben van Petőfi „népiességének” nagy jelentősége. A műköltő visszatért a nemzeti költészet rég elhagyott, valódi közízlést képviselt naiv formáihoz, s azokhoz idomulva, azok dallamától, lírai gondolatszövésétől s közvetlen kifejezési módjaitól ihleteti magát. Az időközben oly messze és magasra s részben idegenbe eltávolodott műköltészet mintegy újra látszik kezdeni élettani rendjét, holott teljes kifejlése állomásához ért el. Mintegy újra kiforrja magából azt a nemzetileg naiv költői formát, melytől annak idején elszakadt, s beleöntvén a maga magasabbrendű műköltői szerzeményét, régit és újat ismét egybeolvaszt, s ezzel megteszi a döntő lépést egy nemzeti értelemben vett klasszikus ízlés kiképzéséhez.

A naivnak e klasszicizálására Petőfi minden elődjénél kedvezőbb helyzetben volt. Azoknak a népdal csak kuriózum volt: más jellegű műköltői érettség után olykor (mint Vörösmartynek) kitűnően sikerült stílpróba vagy (mint Kölcseynek) sóvárgott, úzótt formaideál egy fejlődési válság idején. Petőfinek azonban pályakezdés volt a népdal: az ifjúság, még nem nagyon személyes s annál fogva könnyen általánosodható (dalba való) érzelmek (főképp a szerelemvágy) kifejezője, de azzal az üdeséggel, mely az ifjúkor sajátja, mert neki az még első, legfrissebb élménye.

Időpont szerint olyankor érkezik, mikor a népdalkísérletek már túl vannak a gyermekkoron, s mikor a népies helyzetdal korszakos divatú, első formája Czuczorral már kihangzóban s az új, a magyarosabb, a népibb és őszintébb Krizával és Szentivánival, Szakál Lajossal és Erdélyi Jánossal már alakulóban van.

Alföldi származásánál fogva is kijelöltje volt ő a népdalköltészetnek. Az Alföld már ekkor, kivált a nem onnan valók szemében, romantikájában, specifikus magyar tájnak, magyar dal és lélek őstalajának számít, de az addigi népdalköltők közül csak a közepes tehetségű Szakál Lajos volt alföldi születésű. Petőfinek szülőföldje, otthona az Alföld, s azon egész tárgykörrel együtt, melyet az elmélet a népköltészet számára jelölgetett ki: „szülőföld, család, otthon” vonatkozásaival, még a szerelemvágynál is korábbi, meghatározó élménye. A népiesség Alföld-romantikáját ő egyéni valóságként hozta magával az irodalomba.

Minden: e helyzeti előnye, életvalósága, emberi és költői jelleme, eredendő daltehetsége: a magyar naiv dal klasszikusává jelölte őt ki. Az ő népdala már nem irodalmi kuriózum, hanem a műköltő saját kifejezése, s általa divatból, kóstagatásból ízléssé vált a naiv dal-esztétikum, egy, a magyar különlegességet teljes önérettel képviselő, eredeti nagy költőnek veleszületett egyéniségétől el nem választható, természetes ízlési formájává. Ezzel a népdal túlelmelkedett egy egyszerű műfaj jelentőségén, s nemzeti irodalmiság kijelölt műfajává, egy új irodalmi ízlés első megnyilatkozásává s egyúttal legalkalmasabb propagálójává magasztaltatott fel.

*

E Petőfi első korszakával képviselt, mintegy felléptével együtt bejelentett új ízlési forma részben történeti fejlődmény: korábbi törekvések célhoz jutása, részben a költő személyétől elválaszthatatlan egyéni kezdemény. Tárgyi vonzalmai szerint romantikus, műformája szerint klasszikus.

Tárgyait nézve: kedveli – nem az egyetemest, az elvonttá eszményítettet, az irodalmiasan életfölöttit – hanem a különöst, a „test-lélek”-konkrétet, az irodalmon kívüli életszerűt: a tapasztalata körébe eső valóságot, a specifikus magyart. Ugyanilyen ez ízlésfaj képviselője, az új költőtípus: kész romantikus jelenség a szabályos társadalomban, semmi kötelező szabályt nem ismerő, életbeli és irodalmi viselkedésében a korlátlan egyéni szabadság vallója, cselekvője; az életből az irodalomba átlépve mégcsak a modorát, nyelvét sem változtatja meg: minden elfogódottság, ün-

nepélyesség, kivált pedig illedelmes feszesség nélkül úgy tesz-vesz az irodalomban, mintha élete tulajdon színtere, otthona lenne. Nem tűr semmi korlátot, féket, csak azt, amit a maga romlatlan egészséges lelke természetes határérzékül magában hord: az erkölcsi tisztaságát s az „ép ízlését”. Mind a kettő hozzátartozik ez ízlés klasszikussá avatásához.

Ami az elsőt illeti, kétségtelen, hogy Petőfi arra nézve nem állít fel teóriát, de hát egyébre sem. Viszont költői és prózai nyilatkozatai bizonyítják, mily sokat adott erkölcsi és jellembeli feddhetetlenségére, sőt hogy a költészetbeli őszinteséget is abból származtatja. „Szavaimmal egy az érzet, célra jutni álbeszédet tétozva nem keres” – mondja egyik korai (1843-i) s erkölcsi egyenességét, álság-megvetését egyébként nagy önérzettel hangoztató versében (*En*). „A képmutatás könnyű mesterség – írja az *Uti levelekben* (1847) –, minden bitang ért hozzá; de nyíltan, őszintén, a lélek mélyéből szólni csak a nemesebb szívek tudnak és mernek.” Az őszinteség e szerint nemcsak költői modor, hanem lelki nemesség, erkölcsi erő. Nem is állhatna meg másként az a természetesség- és életszabadság-romantika, mely ez ízlés tárgyi kiszemeltje, s még kevésbé volna klasszikussá átminősíthető, minden művészi épsége ellenére, ha a lelkiismeret e nagy érték kategóriáját nem tartaná tiszteletben. Az egocentrikus líraiságnak e nagy költője egyúttal legmélyebben elítéli az egocentrikus erkölcsiséget: „Nem ismerek – úgymond egy 1847-i színi bírálata elején –, nem ismerek nagyobb lelki nyomorúságot az önzésnél.” Ez ízlés tehát a maga önkénytelen természetességével megoldja, mégpedig klasszikus értelemben, az erkölcsi posztulátumhoz való viszonyát: érték az értéket tiszteletben tartja, sőt a maga eszközeivel pozitív módon, öntudatosan képviseli is. A sok tekintetben naivnak látszó Petőfi éppen ezen a ponton félreérthetetlenül tudatos. Költőt, művészt hajlandó magánál nagyobbakat elismerni, de erkölcsileg tisztább költőt, művészt nem: „Lehetnek – írja *Naplójában*, 1848. április 19-én – ékebb, nagyobb szerű lantok és tollak, mint az enyém, de szeplőtelenebbek nincsenek... Az utókor mondhatja rólam, hogy rossz poéta voltam, de azt is fogja mondani, hogy szigorú erkölcsű ember valék.”

Klasszikussá azonban költőt nem az erkölcsi posztulátumhoz való feddhetetlen viszonya avat, hanem művészi tökélye. Mindaz,

ami a műalkotás folyamán a tárggyal szemben alakító művelet, s aminek eredményét belső alaknak szoktuk nevezni, az Petőfinek már e kezdkori költészetében kiváló erénye, titka pedig ihletnek cselekvő jellegében rejlik. Kompozíciója nem reflexióval létesített, szemléleti egység, hanem cselekvést kísérve szemünk láttára létesülő, drámai eredmény. A cselekvés, mely e szerkezet szabályozója, lélektani folyamat, az érzelmi életben végbemenő mozgalom, s a nyugalmi állapot megbolygatásától kezdve helyreálltáig játszik le. Egyes mozzanatai természetes folyamatos rendben s jelentőségükhöz mért arányokban érvényesülnek, s együtt egy lelki történést indokolt és szerves egységét képviselik. Még legkisebb dala is ily természetű, *élő* egység. Ezt sem az „iskolai szabályokból” tanulta, ebben is egyénileg eredeti, de nincs a kompozíciónak, a „belidomnak” oly klasszikus szabálya, mely e nemben tökéletesebbet posztulálhatna.

E valósággal *élő* belső formának már csak érzékelhető jelentkezése a nyelvi kifejezés, Petőfi költészetének e másik, elvitathatatlanul klasszikus eleme. Ezt már jellemeztem fentebb, s megállapítottam róla, hogy szintén természetes rendeltetése szerint használja; nem képezi ki külön esztétikai hatásra, mint a romantikusok, hanem a műalkotás harmonikus, magában fel sem tűnő, észre sem vehető tényezőjének hagyja meg; híven teljesíti rendeltetését: érzékelteti a lelki valót, de sem többre, sem egyébire nem vállalkozik. Meg fogjuk látni, hogy volt Petőfinek olyan korszaka, melyben saját természetes klasszicizmusa ellen látszott feltámadni: de ez egyhez: a nyelvi kifejezésnek, a stílusnak eredeti feladatára a hű és közérthető érzékeltetésre korlátozásához, a stílus öncélúságának klasszikus tagadásához akkor is tévedhetetlenül hű maradt. Ép ízlése, mint minden álságtól, a gondolatnál többet fitogtató stílustól is megvetéssel fordult el, a „sallangos, puffogó dagályt” az „eszmekoldusoknak” hagyta meg köntösül; nem tudta megérteni, hogy akinek van saját eszméje, hogy nem szánja azt nevetségessé tenni ily felpiperézéssel? Éppen olyan ez, mintha „valami szép fiatal leány kacér nagyanyjának csipkés, pántlikás, bokrétás és tudja a jó Isten micsodás kalapját tenné föl”. Fel nem éri ésszel, hogy „vannak a nem-mindennapi emberek közt is olyanok, kik nem tudják vagy nem hiszik, hogy az egyszerűség az első és mindenek fölötti szabály, hogy akiben egyszerűség nincs, ab-

ban semmi sincs”. De nem kell nyilatkozataira hivatkoznunk. Neki még elméleti állásfoglalása is költői alakot ölt: ott van *A helység kalapácsa* (1844), mely igazán petőfies módon, vagyis parodisztikus utánzással teszi nevetségessé az előtte divatozott, dagályos stílust.

Nyelve, mint említettük, az egykorú köznyelv, a műveltek élő beszéde. Az a köznyelv voltaképp már megoldotta a mintegy hetvenéves nyelvproblémát: felvette magába a nyelvújítás szükségesnek bizonyult elemeit: a műhelyben készült nyelvet a napi használat útján életszerűsítve. Prózájában valamivel később, versében igen hamar kibontakozva a műnyelv feszegetései közül, itt is az élet természetes megoldását vezeti vissza az irodalomba, szakadékot hidal át, rég elváltakat egyesít. Erre ő, mint dalköltő, különösen hivatott is volt, hiszen a megelőző korszakok „ének”, majd „népdal”-műfaja volt az, mely a megújított műnyelv feszegetéit és túlzásait legösztönszerűbben távol tartotta magától.

Ez tehát a kezdő Petőfi költői jelleme s egyéni ízlési formája, mely azonban fejlődésszerű tényekkel esvén össze, új közízlésnek vált alapjává. E kezdeti formájában kétségkívül kisszerűbbnek és irodalmiatlanabbnak mutatkozott a nagy lírai inspirációk ünneppélyes előzményeinél, de egyúttal életszerűbbnek is, s annál fogva elterjedése szempontjából is hatékonyabbnak. Reakció és forradalom volt ez minden oly felszínes jelenséggel szemben, mely élettelen absztrakcióvá rafinálta a fejlődést mozgató, gyökeres nagy ösztönöket, az európai irodalmiasság és nemzetiesség vállvetett törekvéseit: amazt szaloni kényeskedés, élettelen műnyelv, idegen műformák, emezt szavaló elfogultság sablonná. Ellenben naívan természetes és talpraesett folytatást, sőt megoldást jelentett amaz eleven munkáló erők szempontjából: ihletformájával, életanyagával s jelentkezése módjával a nemzeti specifikum-, művészi tökélyével a legmagasabbrendű, egyetemes irodalmiság igényeit elégítvén ki egyidejűleg.

*

Az alapokat most már jól ismervén, elég lesz csak kipillantnunk a továbbiakra.

1844 végétől 1846 őszéig valóságos romantikus reakciót tüntet fel Petőfi pályája a most ismertetett első szakaszának naiv klasszicizmusa után. S erre a korszakára célozva mondtam fentebb, hogy saját pályáján megismétli a közirodalmi fejlődés újabb, romantikus fordulatát.

Első korszakának kedves műfajai, a dal s a genre-kép, visszahúzódnak, s a *Felhők*ben eljut a naiv dal szélső tagadásáig. Naivul egyszerű dal-érzelmek helyén követelőbb szenvedélyek, önarcépe természetes másai helyén a szeszély, a tépelődés, sőt dúltság tört vonalai, derült jó kedve, humora helyett sötét, elborult kedély e korszak felűnő jegyei. S mindezek éppen szerelmi költészetében! Viharzó, gyötrelmes szerelmet szenvedleg, kedves képzelmekekkel játszik, hogy démoni fordulattal feldúlhassa; mesterségesen szerkeszti meg anyagát, csattanó hatásra számítva (*Szerelmem gyötrelme*); egy alig felébredt szerelem kivételes líraiságává túloz, eleve felteszi magában, hogy egész ciklusra való verset költ hozzá; meg is teszi, de lírai leleménye erőszakolt, pátosza felcsigázott, magatartása romantikus póz, formája disszonancia, szerkezete epigrammailag mesterkedő (*Czipruslombok Etelke sírjáról*); szerelme viszonzatlanságáról eleve meg lévén győződve, rimáncodó, ostromló szerelmes verseket, vértelen esengéseket ír benső meggyőződés nélkül; szeszélyes, titáni képekkel, magának sötét szerelemféltővé megjátszásával igyekszik hitelt, személyes formát és intenzitást kölcsönözni élmény-hiányban szenvedő líraiságának, szerelemvágya ez újabb kudarcát a lírai rendkívüliség látszatába öltöztetvén (*Szerelmem gyöngyei*).

Idegen hatások is az eddiginél nagyobb mértékben s feltűnőbben jelentkeznek. Azelőtt Csokonai, Béranger s részben Heine hatását szinte észrevétlenné olvasztotta be egyéniségébe; most a heinei szerkezet cinikus fogásait, keresett disszonanciáját teszi magáévá; Béranger sanszon-műfaját utánozza; shakespeare-i tragikus hősökhöz idomul, immár egészen lelkére vett szerepjátszással; elébb a szerelmi szenvedély hősei, Othelló, Rómeó, majd kedélye további borulásával a shakespeare-i nagy csalódottak, dúlt lelkű igazak: Lear, Hamlet, Titus Andronicus szerepét játssza mély odaadással, kivált pedig Athéni Timonét, a barátság csalódottjátét, ez egyetlen nagy lelki sebével magányba menekülő emberátkozótét. Valami megdőbentő genre-játék ez a jókedv egykori parodisz-

tikus alakításai után: a költő mintegy shakespeare-i tragikus hősnak, ember- s világggyűlölő, kizökent léleknek képzele, érzi magát, s e genre-fikció ott van legszemélyesebbnek tetsző alanyiségében, ott sötétlik a *Felhők* ítéletvillanásai háttérében is. Szembenállni látszik az álnok világgal, s magát emésztő nehezteléssel kiszakad belőle. Van azonban pesszimizmusának aktívabb formája is, mely egyéniségének megfelel ugyan, de amelyen Byron hatása (különösen *Manfred* által) félreismerhetetlen. A felülkerekedés daca, visszaütő bosszúvágya ez, megtorló fölény, mely megvetéssel sújt (*A világ és én*). Byroni vonás a Petőfi eddigi naiv nyíltságával oly igen ellenkező rejtélyeskedés, mely nem vall meg mindent, különös titkokat sejtet a költő múltjában, mintha azok kísértetjárása szakítaná ki gondolatát a jelenből, fagyasztaná meg benne a vért váratlan ígérettel s mintha vidámsága, mit néha mutat, csak színlelés lenne, míg lelke fájdalomban haldokol (*Ne bántson az meg, Ismerjete meg!*). Shelleyt is olvasgatta ez időben, s a gondolat melankóliája, mely az életszemlélet tömör fogalmazású filozófiájaként a *Felhők* némely darabjaiból árad, e fejlődése szempontjából később is jelentékeny angol költő ihlető hatását mutatja. Általában mind ez idegen költők (kivált az angolok) kiugygyulásában is segítségére voltak.

Honnan e válságos fordulat, éppen sorsa jobbrafordulta, költői hírneve első szétterjedése idején? A kritika értetlen támadásait, s némely barátaiban való csalódását szokták okul emlegetni. A főök azonban más: a továbbfejlődés spontán ösztöne, mely nem éri be az eddigivel, a naiv szerelemvágy dal-harmóniájával, hanem valami személyesebb líraiságra s formai megújulásra törekszik. Megelégette lírai szerepeit: most már a magát szeretné játszani, élni; megelégette a népdalt: személyesebb érzelmeket kívánna énekelni; megelégette az összhangot: szeszélyes szabálytalanságra vágyik; kiélte naiv költői hajlamait: irodalmibb, nagyarányúbb ihleteket sürget. Az élet azonban nem jár kezére, nem látja el ihlető anyaggal, márpedig az ő költői tehetsége életanyagot kíván s folytonos önkifejezést. Mit tehet ily helyzetben? Felcsigázza a kisserűt, a mindennapit; ha a véletlen valami szokatlant nyújt, azt mohón megragadja, képzelete segítségével állandósítja, s az érzés intenzitását mesterségesen felkorbácsolja. Ezzel egy bizonyos lírai romantika útjára lépett rá, melyen az óhajtott, követelt nagy

élmények hiányát a nagy élményekhez hozzáképzelt formai viselkedés igyekszik pótolni. Természetes, hogy érzi alkotása tökéletlen voltát, s az új feladatokkal vergődő művésznek ez önmagával való elégtelensége tovább fokozza izgalmait s újabb ingerek keresésére hajszoja.

Életpályája is, mely oly sok anyaggal látta el azelőtt, most már némileg révbe, megállapodásra jutott el, különösebb élményekkel nem szolgál neki, ahelyett visszahatásainak, a kritikának bosszantó, tartalmatlan ingerléseit szenvedtetni el vele, mi fejlődése lázát újabb kórananyagokkal táplálja, s a barátságban való csalódásaitól is támogatva hovatovább sötét, pesszimista elégtelenségbe kergeti.

A válság romantikus törekvéseinek pozitív képviselői e nem egészen másfél év alatt: a három szerelmi ciklus (*Szerelem gyötrelme, Czipruslombok Etelke sírjáról, Szerelem gyöngyei*), majd a *Felhők* ciklusa s több, ez utóbbinak a vonzókörébe tartozó költemény, köztük *Az őrült*; továbbá drámai műve: a *Tigris és hiéna*, regénye: *A hóhér kötele* s nagyobb elbeszélőkölteményei: a *Szerelem átka, Szilaj Pista* és a *Salgó*. Tünetei legelőbb szerelmi tárgyú költészetén jelentkeztek, majd tovább harapózva 1845 ősztől fogva 1846 tavaszáig, a korszak e legsötétebb részében, életének e szerelem nélküli rideg szakaszában – „Egyedül, e roppant nagy világtól / Elhagyatva, szeretetlenül!” (*Megpendítem*) – egész költészetére átterjeszkednek. 1846 tavaszán a gyógyulás, derülés jelei és vágya jelentkeznek, s mire ez év augusztusának végén Szatmárba indul, egy maga számára apostoli élethivatást kitűzött, érett költői egyéniség áll előttünk. Ez eredmény arra figyelmeztet, hogy az izgatott korszak zavaraiiban ne csak életrajzi jelenséget lássunk, s ne csak a költő-művész türelmetlen fejlődési ösztönének, hanem az erkölcsi egyéniség kiforrásának is tüneteit.

Hasztalan törekedett ugyanis szerelmi költészetét nagyobb arányokban, személyesebb szenvedély színében folytatni, nem jutott megfelelő élményekhez. A naiv dalformából már kinőtt, de művészi forrongása, élmény híján, új műformát nem teremtett magának. Szerelme-költői becsvágya mélyen érezte szerelemvágya ismételt kudarcait s a kritika támadásai is ismétlődően, élet és költészet, egyén és emberiség, hírnév és költészet, szeretet és barátság értéke, értelme nagy kérdőjellé vált számára s szerel-

metlen magárahagyottságában kétségtelenül komoly vívódásokon ment keresztül. Az életpálya, mely azelőtt oly színes életanyaggal látta el őt, naiv vitalitásából kiemelkedve, most már értelmeyést kívánt, erkölcsi viszonyítást és igazolást. Naiv költészeté közvetlen életjelenségből így erjedt át probléma-lírává, s e minőségben romantikus nagy elődeinél szenvedélyesebben, egocentrikusabban s szinte ingerülten és dacosan romantikussá.

Ami most már e művek művészi oldalát illeti, formai elemein rajta van a tudatosság, a szándékolt irodalmiasság nyoma, mi korábbi naiv dalmagányához képest közönségre tekintéssel egyértelmű. Mintegy kívülről nézi és mutogatja magát, helyzetének s líraiságának rendkívüliségét akarva szuggerálni; szerkezeti fogásokkal él, hogy a gondolatnak érdeménél nagyobb, helyzeti súlyt biztosítson, váratlan világot vessen rá, megleljen vele, kiélezzze; ezzel teljesen szétrombolja a dal egyszerű tökélyét, s ha helyébe nem tud is még megnyugtató új műformát kiképezni, a *Felhők* gnómiában eljut a dal-műfaj szélső tagadásáig. Új nemű gyakorlatot jelent ez a művész számára, s naiv közvetlensége után most önszemléző képességét fejleszti ki benne; tanulja, gyakorlatilag próbálgatja, mit tehet a forma a gondolat hatékonyabb kiképzésére.

Nemcsak műformái változtak. A költőtípus is, mellyé vált, vagy válni szeretne, szélső ellenlábasa a korábbinak. Az élet naiv élője s jókedvű utánzója helyén a gondolat betege, a humanizmus csalódottja áll előttünk; azelőtt genre-alakításaiban a furcsa szerepekkel is jókedvűn azonosította, most az egész emberiségtől mogorván elkülöníti magát. Naiv dalolóból a magány tragikusa, humoros szerepjátszóból véres tragikumok komponálója lett. Mindazon romantikus szörnyetegségeken keresztül ugyanis, miket drámai és elbeszélő műveiben izgatott képzelettel kieszelt, öntudatlanul is a tragikum rettenetességét kereste, bár többnyire álutakon: a bosszú, az ellenséges emberi akarat –, nem pedig jellemfejlődés és cselekvény által. E részben egyébként idegen romantikus hatások is csábították (V. Hugo). Romantikus tragikumnak *Salgóé* a legjobb: egy történet gyors lezajlásába szilárdan összeszorítja a romantikus tragikum legválogatottabb motívumait (középkor, rablólovag várurak, nőrablás, apa és fiú versengése ugyanazon nő szerelméért, a nő hidegűl kieszelt bosszúja, egész

család öngyilkos kiirtása, örületig fokozott szenvedély és bűn). Előnye korábbi hasonló műveivel szemben, hogy nem szenved a lírai szolidaritást a költemény vérengző alakjaival. Szubjektivitása csak hangulatbeli, s azon pillanatokból fakad, mikor Salgó romjai felett merengve, a „sötét középkor” mogorva árnyait érezte körötte lebegni. A költemény: tárgyi kivetődése ez alkalmi, e helyhez kötött hangulatnak, melyet éppen nem a szolidaritás érzése, hanem a korkülönbségek élénk elképzelése táplált és sugallt. Itt távol van tőle az a szándékos elfogultság, mely drámája és regénye gonosz világában tetszelegni látszott. Lírizmusa az izgatótt, drámai gyorsaságú elbeszélésben, magában a közlő modorban tombolja ki magát, mely szélrohantában, képes beszédttől szikrázó nyelven pergeti le az eseményláncolatot, minden mozzanatát személyeire gyakorolt hatásában fogva fel. Ezzel a romantikus verses elbeszélésnek új változatát létesítette, megfelelő műformát talált a középkori regényesség régóta érdeklő költészetének; maga számára pedig, amit a lírai nemből legfeljebb *Az örült* genre-alakításával ért el, megtalálta az izgalom kielégítő, objektív művészi kifejezését. *Salgó* éppoly jellemző s megnyugtató eredménye az elbeszélő nemből a *Felhők*-korszak romantikus irodalmiságának, mint volt *János vitéz* a népdalok naiv líraiságának.

E válságos korszak igazi maradandó eredményei azonban nem a bemutatott sötét áramlat sodrában keresendők, hanem időnkénti reakcióiban, a fáradt elpihenés tiszta, nyugodt hangulatköltészetében. A képzelet felcsigázott, kimerítő erőfeszítései után vissza-visszaesik valami zsibbadt mélaságba, s a *Felhők*-korszak egész folyamán, az izgalom minden feltűnőbb háborgása mellett megtalálni a maga hangulat-reflexét. Már a *Szerelmem gyötrelmében* ott van a tagadóforma ellenére, néhány remek hangulatvázlata az önszemléletnek (*Az én szerelmem, Szerelmem zúgó tenger*); a *Czipruslombokban* s utána ott van: *Játszik öreg földünk meg a Messze vándoroltam*; a *Szerelmem gyöngyei* után *Hegyen ülök*; *Az örült* mellett *Minden virágnak*; *A hóhér kötele* tőszomszédságában a korszak legnagyobb arányú hangulatkölteménye, a *Tündérialom*; de közben is, a viharjárta, hideg bércutorlaszok tövében egy-egy pihenő tengerszem: *Falun*, *A jó öreg korcsmáros*,

A négyökrös szekér; a Szerelem gyöngyeiben Éj van, Elnémult a fergeteg; a Felhők között Szép kedvesem, Szeretném itt hagyni.

Ez a csoport gazdagabb érett költői értékekben, mint a korszak vezető áramlatáé, mert lírai forrása önkénytelen. Ami felé egész művészi törekvése öntudatlan irányul: a lírai személyességet itt, a hangulatdalok és elégiák ábrándos, szelíd, merengő tájain találta meg először s nem ott, ahol keresve kereste: a szenvedély és képzelet forrásaiban. Ezt a magasabbrendű, filozófiai életszemléletet, melyre a *Felhők* gondolatszิปorkáival vélt feljutni, szintén a hangulat időt megállító, önkénytelen ihlete szerezte meg neki. Hajlama a csendes elmerengésre kezdettől fogva megvolt (*Házamban, Megúnt rabság, Távolból, Temetőben, Fürdik a holdvilág, Búcsú 1844-től*), de lélektani feltételeit csak ez újabb korszak teremtette meg igazán, a túlcsigázott, cselekvő líraiság természetes, passzív visszahatásaiban.

A Petőfi-féle hangulat, eltekintve alkalmi színezete s megnyilatkozási formái sokféleségétől, már csak annál fogva is új jelenség elődeinek (Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmartynak) hangulatköltészetéhez képest, mert teljesen passzív, szinte mozdulatlanságba varázsolt állapota a léleknek. A „cselekvő” Petőfi itt is lírai egyénisége kiterjesztésének egy ellenlábás végletéhez jut el, de a korszak minden más reakciójelenségeihez képest szerencsésebben, mert önkénytelen ihletek eredményeként.

Ihlete önkénytelenségét jelzi, hogy a hangulat mindenkor visszahatásként jelentkezik megelőző cselekvő izgalmakra, s még magával hozza azok eleven, izomzsiborgás-szerű emlékét; mindig valamely pozitív ellenlábásától függ, azt még szemmel tartja, de már az eltávolodás nyugalalmát élvezi („Fájdalmam szélvésze / Kitombolt, elzúgott, megszűnt, elenyésze”). Hozzá tartozik jelleméhez az élvező önszemlélet mozzanata, mi sokszor a boldog ámulás hangján szólal meg (*Mi bűvösbájós hang?*), hálás ragaszkodással marasztalja a váratlan ígézetet („Oh lassan szállj és hosszan énekelj!”), s boldog tehernek, csordultig való teltségnek érzi a lélek fáradtságát („Hogy terhétől majdnem elesik / ... / mint a fa, melynek ága / Alig bírja dús gyümölcsseit”). Míg e hangulat fennáll, a lélek engedékenyen tükrözi a tárgyi világ benyomásait, távolodó emlékeit nézi, „evez föl és le ... szelíd merengésnek hintázó csónakán”. Nem szorítkozik szubjektív kiáramlásra, hanem tár-

gyi kivetődésekben is megnyilatkozást keres, s különösen táj-szemléleteket s életképi részleteket szeret és tud varázslatos tisztasággal átítatni, vagy felszívni magába (*Hegyen ülök, Elnémult a fergeteg, Erdőben, A hevesi rónán, Falun; Az erdei lak, A négyök-rös szekér, Téli világ*).

A szerelmen kívül leginkább az időmúlás, életcél, dicsőség, halál gondolata ad tartalmat hangulatainak s avatja a személyes emlékein való merengéssel összefogóva filozófiai életszemlélet ihletővéjé a hangulatot. Ily értelemben legfigyelemreméltóbb nagy elégiája a *Tündérialom*.

Szalkszentmártonban írta, 1846. január 16. és február 20. közt *A hóhér kötelét* és a *Tündérialmot*: a romantikus dülttség legszeretelenebb műve mellett a pihenő hangulat legeszményibb tisztaságú, elfelejthetetlen szép elégiáját.

A küzdésben elfáradt, a világban csalódott férfi pihenő, bús ámulattal való, tartós visszaemlékezése ez az első szerelem tiszta gyönyörűségére. Élményforrása: a 13 éve nem látott Hittig Amáliával való váratlan találkozása a borjádi szüreten (1845 őszén), minek rendkívüli lírai hatását az ekkor írt, *Gyermekkori barát-némhoz* c. szép költemény is mutatja. E váratlan, kedves találkozás a már akkor boruló kedélyű költő lelkében múltat és jelent egyazon hangulat varázsában érintkeztetett, s ott az időgondolat mélyen filozófiai lírájának nyitotta meg zsilipeit. Ez ihlet korántsem apadt ki első elemi felbuzogásával, forrása tovább is szivárgott, folyvást gazdagodva a lélek fejlődő tartalmával. Kétségkívül hozzájárultak érleléséhez bizonyos költői olvasmányai (Shelley, a *Délsziget, Csongor és Tünde*), ihlete idővel kivetkezett eredeti konkrét megköötöttségéből, s egykori élménytartalma példázatos jelentés szuggerálására, valóban filozófiai kisugárzásra képesedett. A történetben, melyet emlékezés formájában előad, kétségkívül saját érzelmi életének eddigi nagy szakaszai ismerhetők fel: a *gyermeki* ábrándok lelkesült kora, a szerelemvágy titokzatos sarjadása *ifjú* lelkében, majd az *első szerelem* tündéri, múltó boldogsága, s végül a *férfikor* jelenvaló, nehéz küzdelmei, melyek az élet ez egyetlen boldog emlékét is csaknem feledtetik –: de csak általános, eszményi vonalakban, konkrét egyénítést kerülve s legfőbb szakaszában szinte a reális világból is földfeletti tündériségbe fölemelkedve. Költői filozóf-merengés életszemlélete ez, szere-

lemvagy-rege, mely a költő saját élményéből sarjadt s glóriásodott át életszimbólummá.

A *Tündéralom* nem csupán méltó zárköve a Júlia előtti korszak szerelmi költészetének, mely a szerelemvagy lírájánál egyéb nem is lehetett, hanem halhatatlan emlékjel is e költői pálya kel- lős közepén: mélyértelmű összefoglalás, lírai szempontú lelki életrajz. A *Felhők* kedélyizgalmai hasztalan törekedtek lírai filo- zófiává finomodni. De az izgalmak fáradt visszahatásaiban, a múltat visszavarázsoló hangulat hatására, a költő evolúciójának egész eddigi szakasza önként adta át magát anyagul az önszemlé- let filozóf merengésének; s személyes esetlegeit levetvén, szép, szomorú költeményévé halhatatlanodott az életkezdetnek, az em- beri ifjúságnak.

*

Kiforrásának most ismertetett korszaka az erjedés zavaros tüne- tei mellett, mint láttuk, kész kitisztult eredményeket is termelt, de csak oly esetekben, mikor a költő önkénytelen ihlettel saját valóságos benyomásaiból, hangulatából, jelleméből vagy élmé- nyeiből meríthetett. Kiderült, ami a költői alaptermészetéből anélkül is következett, hogy ő holmi levegőben járó, kieszt, akart, fiktív romantikában nem maradhat meg huzamosan, hogy az ő költészete folytonos valóságtáplálékra szorul, s míg az élettől változatos, intenzív benyomás-ingerek formájában olyat nem kap, kielégítő műalkotást másként mint állandó egyéniségének, az erkölcsinek kifejezésével nem hozhat létre. De az egyéniség ki- fejezéséhez is állandó ösztönzőre van szükség, s ilyenre talált rá forrongása tisztultával az egész lényének olyannyira megfelelő apostoli idealizmus, az emberiségért cselekvés gondolatában, mely hovatovább a szabadságeszme propagálását jelenté száma- ra. A költő-apostol katexochén romantikus gondolatában egész további költészetének igazi kovásza vált sajátjává: egyénisége megtalálta benne a maga biztos erkölcsi támasztékát, saját, belső, eseményektől és benyomásoktól is független, állandóan sugárzó, izzó ihletét. Népdal- és genre-korszaka regényes, társadalmon kívüli költőalakját eszerint egy szintén romantikus költőtípus

váltja fel a krízis megszűntével, de nagyarányúbb amannál: nem festői vagy különc életviszonyainál, hanem eszményi célkitűzésénél fogva romantikus, s a társadalmat nem fumigáló, hanem az egész jobb emberiséggel szolidáris költőtípus.

Ha életkörülményei váratlanul másként nem fordulnak, akkor kétségkívül a mondott értelemben vett politikai költő vette volna át legott a vezérszólamot. Nem hallgatott el így sem, de egyelőre másodrangra szorult a költő nagy, igazi szerelmi élménye miatt.

1846 őszétől fogva együtt, vagy a körülmények szerint felváltva ihleti lantját a szerelem és szabadság érzelme és gondolata, a márciusi napoktól fogva azonban csaknem kizárólagos uralomra jut költészetében a politikai ág. A kettő közül a szerelmi élményé volt az elsőség: azt nézzük meg előbb.

Júliához írt dalai és költeményei kezdettől fogva s mind feltűnően különböznek korábbi, rokon tárgyú darabjaitól. Anyagukon, műformájukon rajta már a személyes bélyeg: a konkrét különösség, az időponthoz, lélektani egyszerűséghez kötöttség. Nép-dalaiban és genre-képeiben még a tipikus líraiság fázisában volt; önarcképei s általában jellemlírája némely darabjai már az egyénit, vagyis a benne minden változások alatt is állandót ábrázolták. Típus és egyén azonban, bármily életszerű is költészetbeli jelentkezésük, csak absztrakciók, válogató, stilizáló egyszerűsítései az életvalóságnak. Személyes ezzel szemben – s erre törekedett Petőfi a *Felhők*-korszak krízisében, s ezt érte el most a Júliakorszakban – személyes és minden típus- és szerep-fikciótól mentes a pillanathoz kötött, s abban a formában és viszonylatban soha többé újból nem jelentkező emberi életvalóság. Ezzel jutott el líraisága, amely különben kezdettől fogva az életszerűség cselekvő, friss formái közt jelentkezett, a teljesen szabad, nem stilizáló, hű aktualitás teljességéig.

Ennek első jele életrajzi elemek (de nem adatok!) betódulása költészetébe, s ennél fogva – minthogy mind anyaga, mind kedélyi jellege pontosan meghatározható életrajzi korszakokat követ – eddig nem tapasztalt változatossága. Ezeket nem ciklus-szándékkal írta, hanem minden egyes darabot a pillanat saját ihletéből. Míg korábbi szerelmi költészete háttérében a leány alakja alig egyénítve tűnt fel, Júlia éppoly személyes, arcképszerű hűséggel él a hozzá vagy róla írt versekben, mint maga a költő s arcképe

éppúgy változik időpont, körülmények és hangulatok szerint, mint a költőé. Kettejük személyességének e kölcsönható meghatározottsága nagyban különbözik Petőfi naiv korszakának a daltól is, annál inkább a szerelem korábbi költőinek csak magukra szorító, egyoldalú egyéniségétől. Eszményi vagy naiv szerelemvágy halvány vagy sablonos képeivel itt nem találkozunk, ellenben igenis egy fejlődő, alakuló, tétovázva vagy ingerülten meg-megszakadó, megint összefűződő, reménytelenségből eltökélt férfiasággal célhoz juttatott szerelmi viszonyoknak két lélekből egybefolyt líraiságával, melynek az életben története volt, itt pedig pillanatonként alkalmi hűségű visszhangja van. Továbbfolytatódik ez életszerű változatosság a házaseset korában is, hol másoknál addig többnyire megállt, vagy korábbi önmagát ismételte. A házasember elkomolyodó, bár olykor még a régi naiv dalra fakadó szerelme; emlékeiben elmélázó, a jövőn aggódó mély hangulatai; az a férfias gondolattartalom, mely számuk gyérülésével hovatovább növeli szerelmi költeményei súlyát; távollét idején a szeretett nő képével való foglalkozás igézete; csalódások idején, kiábrándult nehéz órákban hozzá, mint az élet egyetlen bizonyos kincséhez menekvés; majd 48/49-ben a politikai gondolattal s a közéleti szereplés izgalmaival társulása e nagy érzelemnek; búcsúzása harctérre indulása előtt szerelmi emlékei első színheleiteitől s feleségétől, immár gyermeke anyjától: mindez folyvást aktuális élményjellegét s életrajzi értelemben is felismerhető személyességét jelenti, vallja e szerelmi költészetnek. Egyszersmind bennünket is oly családi bensőségbe von magával, milyenre alig van példa a szerelmi költészetben, de ami neki egész költészetét, sőt általában a nyomában kifejlődő egész magyar klasszikus ízlést gyökeresen jellemzi. S e változatosságot tisztaságának is köszönheti, mely újabb erotikus költészetek minden sivár naturalizmusától szeplőtelen, s mely éppen azért, mert lelki, lírailag sokkal gazdagabb.

Személyességére vall e versek belső formája is, mely ahány vers, annyiféle. Minden dala, lírai költeménye egy-egy külön egyed, magában megálló, külön organizmus: ihlete, szövése, ritmusa is csak az övé. Gondolatmenete pedig, mint Petőfinél már korán megszoktuk: eleven lelki folyamat s vele egyidejű a kifejezés. Ez teszi lehetővé, hogy egyszeri, az életben soha többé nem

ismétlődhető lelki folyamatok azon melegében, hiven megöröködhessenek, s hogy a költemény minden olvasója ne csak távoli, közvetett értesültje, hanem valóban részese lehessen ama lírai élménynek, szinte magával a költővel egyidejűleg. Az ihlet vezet s határoz meg mindent: a maga pillanatnyi jelleme és szükségletei szerint fejleszti ki a költeményt önálló, unikum organizmussá, s így kedélyszínen, érzelmi intenzitásban, gondolatfűzésben és ritmusszerkezetben immár természetes, egészséges feltételek közt valósítja meg mindazt a személyes eredetiséget, mely az előbbi korszak Petőfijénél csak becsvágyban kísértett.

Lírájának ily bensőleg személyessé fejlődése nem maradhatott a műfajra sem hatás nélkül. Amit megelőzőleg a dal szeszélyes tagadásával keresett, azt most keresetlenül megtalálta a dalforma tovább fejlesztésével, s a lírai költemény alkalmilag sokféle kiképzésével. Mint gyökeres daltehetség s a dal-műfajnak már fejlődése első szakaszában klasszikusa, most, nagy élménye boldogító újdonságát is a már keze ügyébe eső, rég begyakorlott dal-formával üdvözli, s azzal él később is, valahányszor a remény, a boldogság jókedvre deríti. A Júliára vonatkozó (mintegy 120-ra menő) verseknek körülbelül a fele dal, vagy dalszerű költemény; az esküvő utáni időkben kezd a dal, bár akkor sem aránytalanul, tért veszíteni a „lírai költeménnyel” szemben. Hogy azonban Júliadalai másszerűek, mint a korábbiak, az abból is kitetszik, hogy legnagyobb részüket senki sem dalolja. A népi sablon hovatovább eloszlik belőlük s helyébe személyes és alkalmi, egyéni anyag és műforma lép. Érzelmi tartalmuk egyéni és időponthoz kötött: nem illik mindenki ajkára. Minden még fentmaradó naivságuk ellenére élénken éreztetik a műköltőt, ki gazdagabb gondolatmenettel terjedelmét is megnöveli a dalnak, remekel a képes beszédben, szemléletet eredeti asszociációval gazdagít, érzelmet gondolattal finomít s telít, jellemző benyomásokon súllyal vesztegel, finom lelkeséget érzékeltetni tud (*Rózsabokor a domboldalon; Te vagy, te vagy barna kis lány*), önszemléletbe mélyed, helyzetképeket szuggesztív erővel részletez, sablonos dallamformák helyett alkalmiakat talál ki, sokszor idegen formával él. Általában nagyobb igényű líraiság jellemzi őket, mint egykori naiv dalait. De megtalálta a módját, hogy a dalszerűség (ősi líraiság!) sérelme nélkül dalban fejezhesse ki személyes és nagyobb igényű líraisá-

gát. Meg tudott maradni dalköltőnek oly mérvű személyesség mellett is, mi azt kizárni látszanék. Ezt többféle módon érte el. Egyik az, hogy a lírai gondolatmenet minden ízületében (minden versszakban) külön-külön újra biztosítja a daljellegét azáltal, hogy strófaközépen dallamosabbra forduló versalakot használ (a dalolhatóság – dallamosság – lévén a dal-műfaj őselve); mintha minden strófakezdettel kiemelkednék a dal kisszerűbb köréből, de megfelelő fordulattal mindannyiszor vissza naivodnék hozzá; az ily dalok gondolatfűzése tehát nem költeményszerű, nem folytonos, hanem úgyszólván versszakonként újrakezdődő; dalanyaguk viszont szakonként ismétlődik s az ismétlés folytán mélyül vagy alapszínét lassan módosítja (*Én hittem-e egykor?; Lennék én folyóvíz; Borús, ködös őszi idő*). Másik az egyszerű, bevégző dalfordulat (nem ritmusváltás segítségével, hanem a dalszerű elemnek záradékul kiválasztásával), mi költeményszerű előkészítést, gazdag, személyes lírai anyag felhalmozását teszi lehetővé, végül is megadva neki a daljelleg illúzióját (*Egykor és most!; Itt van az ősz, itt van újra*). Mindebben az a fontos és jellemző, hogy a maga, már klasszikus egykori dalgyakorlatát nem tagadja meg, műfaját nem rombolja szét, hanem hozzáfejleszti mostani igényeihez. A dal (a daloló s a dalolás lélektani feltételeitől meghatározott költemény) a líra ősműfaja s mikor Petőfi, fejlettsége e magasabb fokán is ahhoz ragaszkodik, csak folytatja a naiv formák klasszicizálását. Korábbi dalaival a népdalokban lappangó magyar klasszicitást emelte fel irodalmivá, most pedig már a maga nagyobb és személyesebb műköltői igényeihez formálja át.

Él e továbbfejlesztett műfajjal a szerelmi költészetén kívül is. A humornak és merengő hangulatnak szemlélődésre és elmélyedésre hajlandó ihletei is el tudnak helyezkedni ez egyszerű formában (*Tarka élet; Nézek, nézek kifelé; Édes öröm, ittalak már; Alkony; Ősz elején; Az éj*). A Petőfi-féle hangulat, melynek remekléseit az előbbi korszak áttekintésében láttuk, alkalmasnak bizonyult arra, hogy legmesszebbre távolodva a naiv daltól, hol szemléleti elemét, hol magába merülő reflexiós líraiságát már-már dalellenes arányokban fejtsse ki s elemi egyneműsége folytán mégis meg tudja őrizni a legszükségesebb daljellegét. Valóságos filozófiai hangulatú dal ezek között az *Édes öröm, ittalak már*: össze tudja egyeztetni a legmagasabb igényű költői anyagot a legigény-

telenebb, de épp azért szigorú követelményű műfajjal. Hogy mindez esetekben a dal-műfaj klasszikus idom-szabály is a műalkotás számára, az a lírai költészet értői előtt nem lehet kétséges.

Petőfi oly született daltehetség, hogy még „lírai költeményei” (elégiák, ódák, epigrammák) is igen sokszor legalább lírai anyagnál fogva dalszerűek. Valahányszor a költemény tárgya lelki-állapot, egynemű kedvjelenség (nem pedig lelki eseménysorozat), költeménye közel marad a dalhoz. Ily dalanyagú lírai költeményei sokszor kis terjedelműek, de kivitelre nem dalok. A dal önfelelt líraisága helyén ezekben a líraiságával tudatosan foglalkozó, azt szemlélő, jellemezgető, maga számára tisztázni, mások számára megértetni és közölni kívánó költő áll elénk; a dal önkénytelen kifejezésmodora helyén a gondolkodás és közlés beszédmodora. Szemünk előtt megy végbe az érzelmi tapasztalatnak gondolattá átkristályosodása. (*Még alig volt reggel*), a szemlélet hangulati tartalmának gondolattá kiérlelése s továbbfejlesztése (*Szeptember végén*), a megnevezés, a kifejezés lírai szándékának nyomatékos részletezés által egész az ódai hevületig haladó megvalósulása (*Minek nevezzelek?*), sőt az érzelemnek a fékező önszemlélet huzamossága által szinte cselekvéssé fokozása (*Beszél a fákkal a bús őszi szél...*). Ez utóbbi verse (szerelem és politikai gondolat együttese) a legremekebbek egyike: az állandó helyzetkeret tudatos fenntartásával szemben önfelelt lírai (dal-) anyag spontánul fokozódó áttüzesedése elemi erővel érezteti magát. Mint minden fékezés, kényszer, ez a tudatos, szándékos is nagy feszültségre hevíti Petőfi líraiságát. A március utáni darabok közül *Itt benn vagyok a férfikor nyarában* s a *Bucsú*, nagyobb arányúnak tetsző gondolatmenetük ellenére szintén dalanyagú darabok. Mint az előbb említett szép költeményben, ezekben is a refrén biztosítja a dalszerűséget s az azzal járó központi kompozíciót. Minde versekben, jóllehet dalanyagúak, haladás, átfejlődés tanúi vagyunk: a dal-anyagon fokozatosan érvényesül a költeménymódor. Érvényesülésének van azonban más, epigrammatikus módja is: mikor hosszas részletező előkészület (többnyire metafora) után hirtelen záradékol lép elő, s helyzeténél fogva nagy nyomatékkal a tulajdonképpeni lírai anyag (*Sz. J. kisasszony emlékkönyvébe; Látom kelet leggazdagabb virányit; A sivatag lakói*).

Dalai és dalanyagú költeményei többnyire a szerelmi boldogság megnyilatkozásai. A lelki élet zavarai, eseményes küzdelmei azonban felborítják a dalbeli egyensúlyt, tépelődést, tudatos boncolást provokálnak. Innen van, hogy szerelmi élete válságos eseményei, amennyiben megéneklí, már a dalnál nagyobb igényű „lírai költemény” írására ihletik. Ezek vizsgálatánál az a meglepetés ér bennünket, hogy alig találunk köztük olyat, mely aktuális lírai anyagként dolgozná fel a zavaró élményt. A pillanat közvetlen műfaja nála is a dal, s abban ő is leginkább csak kedvézéseket énekel meg, könnyedebb s egynemű benyomásokra ad visszhangot. Az érzellemmel való hosszas foglalkozás, annak gondolatlanul való elemző tudatosítása nem az ő kenyeré; a spontán, közvetlen kifejezés vagy alakítás az ő sajátja.

Egyetlenegy nagyarányú lírai költeménye van, mely a válságos fordulatot hosszas lírai tépelődéssel egyidejűleg kiéli: *Költői ábránd volt, mit eddig érzék*. Ebben csakugyan egy folyvást haladó lelki élménynek vagyunk tanúi; fordulatai, melyeken áthalad: a szenvedély önszemlélete, önálló kitörése, visszafordulása az élményhez, abból változott színezettel kiemelkedése, új erőre kapása, lényegének megérezése s tisztázott kifejezése. A dal egynemű, kerek egységével szemben itt a lélektani folyamat időrendileg alakuló kompozíciójával találkozunk. De nemcsak gondolatmenete sokmozzanatú, gondolatmódjai s attitűdjei is sokszerűek: szenvedélye a reflexió s emlékezés állapotából indulatba csap át, vádol, majd tépelődik, sóvárog, követel: előadásmódja monológ, de folyvást kizökken belőle: a leányhoz szól s újra átéli vele a végzetes jelenetet. Versformája súlyos, lassú menetű: a dalformától legmesszebb, a gondolkozva beszélés modorához legközelebb álló. (Még az *Álmodtam szépet, gyönyörűt* volna mellé állítható, mely időrend szerint is nyomban utána következik.)

Ha könnyedebb érzelemről van szó, inkább alakító játékhoz folyamodik (*Hideg, hideg van ott kinn*). Másnemű, súlyosabbakból pedig, melyek érzelmi életének láncolatos nagy eseményei voltak, utólag, retrospektív összefoglalással él át egész sorozatot; vagy elbeszélés (*Egy apához*), vagy önszemlélet formájában (*Csendes tenger rónaságán*). Ez utóbbi nagyon jellemző reá: jelen líraisága szempontjából vet számot múltjával, világítja meg egyneműleg a múlt eseményeit, esetleg értelmezi őket (*Kit feledni vágy-*

tam; *Válasz, kedvesem levelére*), olykor filozófiailag felemelkedve (*Szép napkeletnek*), s e részben is a *Tündérelom* ihletformáját folytatva.

Mint dalai közül a nem szerelmiekre, lírai költeményei közül is rámutatok legalább egy olyanra, mely az ő állandó nagy ihleteitől (szerelem, politika) függetlenül indítja meg a költő alkalmi személyességét. A *Levél Arany Jánoshoz* híven követi végig a levélíró Petőfinek szabad szeszélyű, a mókázástól a himnuszig, a műfajparódiától az önfelelt líraiságig hullámzó kedélymozgalmait. Ez egyszersmind átvezet bennünket szerelmi költészetéből a politikaihoz.

*

1846 őszén, Júliával való szerelmi viszonya kezdetén politikai ihlete háttérbe szorul a szerelmi mögött, de 1847 első felében, amannak kényszerű elpihenése idején először lobog fel hatalmasan s tüzei többé sosem alusznak ki.

Hazafias költészete a régi patriarkális modorban már első korszaka vége felé megindul; lírai viszonya a hazához már akkor intimebb, a haza ellenségeihez indulatosabb, mint barátaié. De már 1844 óta mind határozottabban jelentkezik idetartozó verseiben is a Széchenyi-féle bíráló hazafiság és saját tettvágyó szelleme. Egyéni becsvágya, önérzete egy hasonlóan nagyra törekvő hazát követel, mely büszkén állhasson kiváló helyre a népek színpadán. 45/46-ban tanulmányaiból magáévá teszi az egész lényének annyira megfelelő forradalmi szabadságideált, s politikai költészete innen fogva a cselekvés türelmetlen várakozásában, jóslatszerű eleve-elképzeléseiben lángolja ki hevét, majd az idő megérvén, gyakorlati értelemben politikaivá, forradalmivá válik.

Hazafias költészete a *Felhők*-korszak válsága után valami nemzetközi liberális értelemben vált politikaivá, nemzetének messze előttejárójává; de a szabadságharc fejleményei e forradalmi költészetét aktuálisan nemzetivé avatták, s viszont nemzete is, történelmi erők kényszere alatt, forradalmiságban utolérte őt.

Neki a politikai gondolat nem lehetett múlt lírai inger, mert csak eszmévé tisztulása volt egyénisége legősibb tulajdonának: a

szabad személyességnek. Politikai költészete ennél fogva igazi önkifejezés, legszemélyesebb megnyilatkozása és ideállá fölemelése a maga valójának, eszmei folytatása naivabb évei jellemlírójának. Kibontását erősen támogatta az a romantikus meggyőződés, hogy a jelenkor, a XIX. század van hivatva arra, hogy az emberiség boldogsága a szabadság által megvalósuljon, s hogy a költőknek isteni küldetésük vezérelni népüket a Kánaán felé vezető úton.

Költészete ez ágának műfaj szerinti megoszlásával immár szükségtelen foglalkoznunk. Dal és lírai költemény petőfies változatait eléggé megismertük szerelmi költészete kapcsán. Itt csak az az újabb érdekű, hogy dalai túlnyomólag március utánra, leginkább már a harcok idejére esnek, míg nagyarányú lírai költeményei közül sok már március előttre, s majdnem mind még a harcok előtti időkre, holott március 15. az ő politikai költészetében éppoly nevezetes határ, mint esküvője a szerelmiben: a megvalósulás időpontja. Mindenesetre a két érzés természete hozza magával az ellentétet. Politikai költészetben a hiányérzet és a vágyállapot is inkább társulhat az elmélkedés, a meggyőzni, hatni akarás, önszemplélet és objektív jellemzés tényezőivel: a költeményszerűség ez eszközlőivel – mintsem a szerelmiben; gyakorlati megvalósulás pedig többször részelteti oly benyomásokban, melyek dalszerű visszhanggal is beérik, vagy avatja oly közösség tolmácsává s buzdítójává, melynek elemi érzelmei leginkább dalszóban találják meg a természetes kifejezésüket: a mindenkéjára odailleső, a sokak által egyszerre dalolható dalban. Ez ágbeli lírai költeményei épp a mondottaknál fogva nemcsak relatíve számosabbak, hanem teljesebben, jellegzetesebben költeményszerűek – viszont ez ágbeli dalai nem oly tisztán személyesen költőiek, mint a szerelmiek.

Politikai költészetének személyes jellegét szintén (mint szerelmi lírájának) anyagbeli nagy változatossága, érzelmi gazdagsága mutatja. Petőfi előtt a hazafias líra meglehetősen egyhangú múltjelen összehasonlításban merült ki; maga a honszeretet közvetlenül: vallomásszerűleg vagy fonákáról: ostorozólag, alig-alig nyilatkozott meg. Petőfinél a hagyományos összehasonlítás is más líraiságú: nem a múlt dicsőség szemléletén megnyugvó, hanem a jelent szégyenletesnek, túrhetetlenül megalázónak s ezért cselek-

vésre ingerlőnek érző. Lírai anyagában új már a műveltebb nemzetek jelenével való összehasonlítás, a haladás és cselekvés vágyából fakadó harag, a kíméletlen gúnyra ösztönző szegényérzet. Új a maga eszményének propagálása, a szabadság hiányérzetét s szomjúságát ellensúlyozó, oltó jövőbenezés, bizonykodó remény; újak a türelmetlen akaraterő előlegező látomásai, ellenállhatatlan harcvágya és véres jóslatai: majd a megvalósulás idején: ujjongás az ő ideális hitét igazoló világeseményeken, a szolidaritás lobogó érzelme azokkal; újak az ember, a költő, a hitvalló, a próféta komoly, lelkes, aggódó, bölcselkedve megdőbbenő önszemléletei, számvetései magával. Mennyi feszültség e személyes anyagban, s mily teljes különbözőség mindenki másétól! Azt a személyes lírai anyagot, mit elébb csalúton az embertagadás különtségében kerestt, most megtalálta az emberi szolidaritás nagy idealizmusában. S míg akkor képzeletét légüres térben erőszakolta alkotásra, most önnön vágya, akarata, vére ihletéből szívott reális táplálékot. Mert ami e költészetben jövőlátás, elképzelés, az a lírai szándék folytonos költői valósulása.

De személyes e politikai költő érzelmi attitűdje is. Az apostoli szolidaritásérzés ugyanis éppen nem lírai elvegyülést jelent, éppen nem felolvadást a közben, hanem vezéri különállást tőle, érdekeinek képviselőtét, s éppen nem a köztől befolyásoltatást, hanem annak áthatását saját ihletével: a személyességnek erkölcsi felelősségben, önérzetben, kisugárzásban rendkívüli felajzását, csaknem istenülését, megváltóvá magasztosulását (*A XIX. század költői; Váradi Antalhoz*). Petőfi érzésében ez az igazi „istenihletés” (*Kazinczy Gáborhoz*), s meghatva ismeri fel küldetése jelét abban is, hogy kunyhóban született ő is, mint „mind aki a világnak szenteli magát”, s a szalmakunyhó szegény jó embereivel avattatja fel magát szent elhivatására (*Palota és kunyhó*). Ezzel egy újfajta népiesség kezdődik költészetében, mely célzata szerint az, nem pedig mint előbb (vagy nem egyszersemind szükségképp) formái szerint.

Személyes különállásának e rajongó tudata még a gyakorlati politikai programot is líraivá tudja avatni, mihelyt másokkal, ellenvéleménnyel szembenállónak tudja magát; ilyenkor erkölcsi, jellembeli felindultság tüzel elő verseiből (*Az országgyűléshez; Erdélyben*), a prózai program helyett a fölhevült ember áll elénk,

s szuggerálja reánk a maga elragadottságát. Ellenfelét, ily hevült állapotban, hovatovább önmaga szélső tagadásává távolítja, torzítja; ő az élet, a jövő embere, azok halottrablók, holdvilágos emberek; ő cselekszik, azok szájhősök; ő a hazaszeretet, azok a hiú, léha önérdék; ő isten küldötte, a halhatatlanság csillagfénye, azok álpróféták, a napi népszerűség pásztortüzei (*Csalogányok és pacsirták; A szájhősök; A magyar ifjakhoz; A magyar politikusokhoz*); azok helótanép, galambkufárok, ő a szent hely megvédelmezője (*Nagykárolyban*); azok a hálátlan haza, ő a mélyen meghatott kegyelet (*Széphalmon*). Párbajszerű attitűd ez, valamely szent harag harcra felállása a költő erkölcsi tagadásával szemben.

Máskor meg gúny és humor visszahatásával különül el antagónistáitól; rendszerint tettetett magasztalás formájában (*A magyar nemzet; Okatootaia*), mely alól olykor vaskos őszinteséggel nyúl ki a nagyot sújtó kéz; sokszor pedig (*Meddig alszol még hazám?; Pató Pál úr*) kiváló alakítással, mintázással.

Jellemzi e személyes érzés önmagát is; mintegy lelki arcképét festi meg magának (*Magyar vagyok*) s ostorozó hazafisága meghasonlásszerű visszahatásait is kimutatja (*Van-e egy marok föld*).

Szabadságköltészete, bár tiszta idealizmus, szintén tele van a legszemélyesebb líraiság jegyeivel. Jóllehet egyelőre inkább hiányérzet, mintsem kész valóságra felelő visszhang, s ennél fogva nemegyszer fiktív anyagot teremt magának (rabversek): tulajdon börtönirtózata nyilatkozik meg eleven erővel (*Első esküm; A munkácsi várban; A rab oroszlán*), vagy kegyelettel fordul az eladdig utolsó magyar szabadságharc vezére: Rákóczi felé (*Szent sír; Rákóczi*); úr és szegény viszonyát tendenciózusan, de művészi, hangulatos jelenetezéssel ábrázolja (*Falu végén kurta kocma*), vagy pedig oly alakítással, mely saját ifjabbkori élményemlékéből merít (*Hintón és gyalog*); egy szép költeményben, mely csupa férfias energia, önmaga egyéniségét festi meg jellemkánonul (*Ha férfi vagy, légy férfi*), majd meg bemutatja magát az erkölcsi nyugtalanság egy félelmetes, magával vívódó pillanatában, mikor életcél-idealizmusát a kételkedés kígyója kísérti meg (*Világosságot!*). Ez utóbbi költemények mutatják, hogy minél bensőbben személyessé vált költészete, annál teljesebben jellemre tartozóvá, erkölcsi természetűvé kellett mélyülnie.

De annál cselekvőbb jellegűvé is, mégpedig már akkor, mikor a cselekvés ideje még el sem következett. Ebből a szempontból sem volt a személyességnek akadálya az, hogy szabadságköltészete hosszú ideig csak a vágy állapotában volt kénytelen megmaradni. Így egész türelmetlen tettvágya, lobogó erélye a várt szabadságharc megjelenítő látomásaiba ömlött, olykor mint láttuk is, szerelmi ihlete társaságában (*Beszél a fákkal a bús őszi szél*), de többször önállóan. Meg tudja ütni a prófétai líraiság szenvedélytelen, személytelenül méltóságos hangját is (*Az ítélet*), de leginkább akkor van elemében, mikor saját, a kényszerítettség, a passzív élet és halál gondolata elleni lázadását világra szóló, minden rabszolganépet talpra állító riadalommá fokozhatja képzeletben s megjeleníti, szinte átéli csataförgetegben a diadalmas, a cselekvő halált. Mintegy lelki villámlás e költemény ihlete, mely kész ezernyi névtelennel együtt önnön életét is lángba lobbantani, elégetni; oly legszemélyesebb indulat, mely kész elszemélytelenedni a halálban eszméi diadaláért. A személyesség ez ihletett levetkezésében a költeményt mozgató indulat tiszta erkölcsi forrása fejeződik ki. Így érvényesül – mint egész politikai költészetében – a legszemélyesebb líraiság az egyetemes erkölcsi szolidaritásban (*Egy gondolat...*).

*

1848 elejével megváltoznak politikai költészete külső feltételei. Lenyűgözőtt szabadságakarata másokban is szemlélheti már tulajdon energiáját: földöncsúszás és talpontermés, sóhajoknak égi-háborúvá növekedése, lánc és kard csöngése: nem lírai képzelet ellentétei, nem a vágy nagyításai, nem költött allegóriák többé, hanem valóságok. Kitoró ujjongással üdvözlí a messinai forradalmat (*Olaszország*); a párizsi februári forradalom kigyúltával megéri az idők teljességét (*Kemény szél fúj*), megfújja a riadót (*Nemzeti dal*) – s költői vágy és akarat a forradalmi, majd a harctéri cselekvés ihletkörébe lép. Politikai költészete, költő-apostoli eszménységéből a gyakorlat terére lépve ki, s az eseményektől élményi táplálékot nyerve, szorosabban nemzeti érdekűvé válik.

Elégültség vágyai megvalósulásán; az igazoltság önérzete; másszor a fogyatékos valóság kiábrándító hatása, csüggesztő érzés a tömeg tétlensége, türelmetlenség a hivatalos politika lassúsága miatt; eseményekre naplószerű visszhang; pártpolitikai színvallás; tüzelés a kenyértörésre; lelkesítés, harag, szégyen a harcok idején; önérzete s szeplőtlen hazafisága sérelmei; a polgár és magánember: a politikus és költő, kard és lant összeférhetlenségének fájdalmas tapasztalatai; fáradt magábaszállásai; a pihenés egy-egy meglöpött percre szülőföldje, lantja és neje számára: ezek érzelmi köre s tárgyai e végső korszakban. Lírai anyagának valóban sokféle és személyes. De ez izgatott korszak már kevésbé volt alkalmas az előbbinél zavartalan költői alkotások létrehozására s nem egy tekintetben a *Felhők* korszakára emlékeztet. Míg azelőtti képzelte cselekvése költészet volt, valódi cselekvése, részvétele a közéletben sokszor előre kiélte, ellobogtatta költői ihletét. Méltatlanul elszenvedett sérelmei (kivált a képviselőválasztás alkalmával éppen a nép részéről!) annyira feldúlták lelke nyugalmit, hogy ily lelkiállapotban írt, oly sok kiváló szépséget tartalmazó nagy költeménye, *Az apostol*, szinte egy újabb válságos korszak termékének látszik.

Személyessége azonban e gyakorlativá valósodott politikai lírában is érvényesült, pedig az egy nagy erkölcsi közösséggel, a nemzettel való azonulást feltételezi. Tud azonosulni nemzetével s ünnepi ihlettel szólni nevében (*Két ország ölelkezése; A nemzetgyűléshez*); de ellenségeivel szemben a nemzeti erő és önérzet méltóságos képviselésében ingerült vérmérséklete akadályozza (nevezetes, nagy kivétel: *Vesztett csaták, csúfos futások*; de nyersebb változatok: *Ausztria, Élet vagy halál!*). Igazi helyén akkor van, mikor tűzzel, tettekészségével, lírai fölényével példaként jár nemzete előtt (*Nemzeti dal; A gyáva faj, a törpe lelkek; A magyarok istene; Csatadal, Csatában*). Pártpolitikai állásfoglalása egy esetben elhamarkodott ítékezésre készíti, mikor ugyanis Vörösmartyt egy országgyűlési szavazása miatt a *Szózat* megtagadásával vádolja meg (*Vörösmartyhoz*); utóbb nyilván belátta ez állítása helytelenségét, mert különben nem bírta volna (Debrecenben) feleségét és gyermekét éppen Vörösmartyékra. Más esetekben azonban pártpolitikai megnyilatkozásaiban is megtalálta a kielégítő művészi megoldást, bizonyos lappangó alakításokban, me-

lyekben egykori lírai szerepjátszása is újraéled. Ily alakítások genreszerűsége néha egészen világos, mert semmiképp sem tekinthetők a költő személyes jelentkezésének; az „Itt a nyilam” kezdetű pl. olyan alakot képzelget el, aki nyíllal lövöldöz a trón kárpitjába; Petőfi nem járt nyíllal, ijjal! – Néha a modor, a beszélő alak gondolatszövése, kifejezésmódja készítet genre-alak feltévére. Mind e sejtett alakok királygyűlöletével, s általában forradalmi meggyőződésével egyetért a költő, sőt egyenest a saját meggyőződéseit képviselteti velők, csupán viselkedésüket, modorukat veszi át és játssza el – mesteri módon – szerep gyanánt.

Van végül e politikai költészetnek egy nagyon személyes reflexe a költő e korbeli lírájában. Ezúttal is, mind a *Felhők* idején, az izgalmak fáradt visszaeséseiben szívesen fogadja a pihentető hangulatot, mely mintegy visszaadja neki ihlete szabadságát, elfelejteti vele, hogy egész érzelmi életét a politikának szentelte. Visszasóvárogja „ifjúság, tavasz, költészet, szerelem” tiszta ihleteit (*Miért kísérsz*), búcsúzik lantjától, egy szép és mindenekfelett megható költeményben (*Az év végén*), melyet méltán tekinthetünk hattýudalának. Egy, költészetét összefoglalóan megörökítő, halhatatlanul kizengő utolsó dal volt ihlete becsvágya; a megvalósítás pedig: összes költészetének, mint élményemléknek vágyakozó újraélvezése, tudatában az „utólszor” lehetőségének. A szabad ihlet vágyának ünnepélyes felajzása, költészetének búcsúszerű önszemlélete e szép költemény; búcsú egyszersmind az élettől is, ifjan, szerelemmel, kifejezésvágygal még csordultig gazdagon.

Egészében véve politikai lírája épp e nyugtalan időkben avatta páratlanul benső, konkrét valósággá a hazafiság érzelmét, s adott példát arra, hogy a legszemélyesebb különállás is mint egyeztethető össze a nemzeti szolidaritással. Ő nemcsak a szabadság elvont eszményének, hanem a nemzeti szabadság gondolatának leghatalmasabb, legélményszerűbb kifejezője lett azon teljes négy évszázad alatt, mely a mohácsi vésztől a világháború katasztrófájáig eltelt. Petőfi politikai lírája juttatta el egyszersmind végső, kezdetben lappangó, később mind nyilvánvalóbb céljához azt a nemzeti irodalmiságot, mely már Bessenyei koncepciójában politikai fogantatású volt. Az az irodalomteremtő erő és akarat, mely a XVIII. század végén még ösztönszerűleg alkotott, itt lépett elő nyílt, leplezetlen líraiságában, megszemélyesedve, konkrét való-

sággá válva egy lángelme lelki energiáiban; – itt buzgott át a költészetből a harcmezők gerjedelmeibe, s ömlött ki melegen Petőfi tulajdon vérével.

*

Utolsó korszaka lírai költészetében, e két nagy uralkodó ihlet körén kívül a többi mellőzve, tárgyias lírájára s nagyobb elbeszélő darabjaira vessünk még egy pillantást.

Alakrajz, életkép, tájkép egyazon műfajt képviselik Petőfi költészetében: a tárgyias lírát. Lírai szükséglettől létrehívott, azt kielégítő életszemlélet valamennyi. Kitetszik ez abból is, hogy szerelmi lírája kényszerű szünetelése idején, 1847 első felében tűnnek fel seregestül. Ez időre esik Arany János fellépte s példaadása, vagy legalább ösztönző rámutatása a tárgyias költészetre.

Mennyire lírai ihlet szülöttei az említendő tárgyias költemények, azt az is mutatja, hogy az egy *Sári néni* kivételével egy sem alapul közvetlen szemléleten; emlékezés és képzelet műve, régebbi benyomásokat elevenít fel, emlékkép-részleteket alakít nagyobb egészé valamennyi. Nem tárgyi alkalom itt az indító tényező, hanem a lélek alkalmi hangulata vagy humorszükséglete, mely a maga fenntartására, vagy kielégítésére tárgyi szemléletet teremt vagy idéz fel. Ezért annyira petőfies, ezért annyira az ő lírai tulajdona s alkalmi ihletének hű kifejezése minden ilyenmű ábrázolat.

Alakrajzai (*Zöld Marci; Sári néni; Panyó Panni; A jó tanító; Pató Pál úr*) szinte kivétel nélkül humorosak; életképei (*Katonaélet; A kisbéres; Kinn a ménes, kinn a pusztán; Két sóhaj; Anyám tyúkja; A téli esték*) és tájképei, ill. leírásai (*Kutyakaparó; A pusztta, télen; A Tisza; Kiskunság*) különféle árnyalatú hangulatokat tárgyiasítanak. Tárgyukban nem nagy a változatosság: Alföld, népi alakok, igénytelen falusi élet, de némi romantikus válogatással, mely különös előszeretettel részesíti a pusztát, a pusztai életet a maga társadalmon kívüli alakjaival. Különlegességei ezek a magyar életnek is. Valami népies-romantikus lírai szükséglet jellemzi e szerint tárgyias líráját; ugyanaz a hajlam, mely korábban

a népdalköltészet felé vonzotta, de amely most már tárgyibb szemléletekre törekszik.

Líraiságának a tárgyhöz való viszonya rendkívül változatos; hol a tárgyi szemléletből fejlik ki, megérezvén annak szimbolikus jelentését, hol (többnyire) a képzelet erejével teremt magának vagy emlékezetéből idéz fel tárgyi szemléletet. Hol teljes fogékonysággal alárendeli magát a tárgyi valóságnak, hol a humor elfogultságával kerekedik föléje. Egyszer teljesen visszavonul a képtől, máskor a maga szócsövéné teszi meg alakját. Az emberi élet hangulatait átterjeszti tájképi keretükre, viszont a tájból áraszt hangulatot alakjaira. Hol kívülről néz, mutogat, hol valószínűs intérieur-hangulat felfogójává válik. Líraisága nemegyszer csak modorában van: játszik naiv közönségével vagy az alakkal; közvetlenül belevegyül az elbeszélte eseménybe, vagy végig maga játssza el a kinézett szerepet. Így, a csekély tárgyi változatosság ellenére mind e költeményeknek határozott egyéni képük van, s alkalmi ihlete és viselkedése szerint éppoly sokfélék és gazdag változatúak, mint személyes líraiságának legkiválóbb darabjai voltak: mert éppúgy mint azok, lírai ihlet szülöttei.

Hogy genre- és életkép mennyire saját műfajai, azt már első korszaka tárgyalásakor megértettük. Úgynevezett „leíró” költészet egyéni kiválóságára rámutatni azonban csak most nyílik alkalmunk. Tájképei mind alföldi képek; így már tárgyuk szerint is különlegesen magyarok, de Petőfi személye által hangulatilag is azok. Az Alföld neki szülőföldje, bizalmasa, otthona, s első költeménye (*Hazámban*), mely az „arany kalással ékes rónaság”-ot üdvözli, nem tájjegyeket emel ki, hanem szülőföld-szeretetét nyilatkoztatja meg. Első leíró költeményében (*Az Alföld*, 1844. október) is kifejezésre jut ez alapvető érzelme, sőt egyenest az a leírás alkalmi indoka, az készletti, hogy képzeletben elgyönyörködjék az Alföld emlékképében. Nem is valamely tájrészletet fest meg benne, hanem az egész Alföldet, az Alföldet érzékelteti, jellemzi, mint neki tetsző, az ő lelkének megfelelő, azt szinte jelképező tájkülönlegességet, mint az emberek kisszerű világán messze kívül eső, végtelen kiterjedést, pillantás, mozgás, akarat gáttalan, szabad világát; lassú, természeti élet és szilaj riadalmak, mikroszkopikus részletvalóságok és távol lebegő délibábjáték ellentéteinek: természetnek és költészetnek nagy közösségét. Érzékeltetése eszköz-

zei: a nagy távolságból érkező és nagy távolságba szétiramodó mozgások és hangbenyomások folytonos mozgalmas váltakozása; a látkör összevonása, s hirtelen kitágítása a picinységig, világos közelségtől a homályba vesző égaljáig. *Egy* vonás érzékeltetésére szorító típus ez, de az az egy már a Petőfi egyéniségéé, mert nem egyéb, mint a maga szabad mozgása számára végtelen lehetőségét követelő lélek jellemjegye.

Anyaga szerint e költeményhez legközelebb áll a *Kiskunság*; ugyanaz a táj; elemei: a legelők, a tanyák és szántóföldek világa s a városhatár: szintén ugyanazok; ugyanaz – végtelen, az emberi lakóhelyektől távol eső kiterjedés – a táj jelleme is, melyet eredményként a költemény érzékeltet. De más eszközökkel érzékelteti, s lírai viszonya a tájhoz szintén egészen más. A szemlélet változtató szűkítése és kitágítása helyett itt más eljáráshoz folyamodik: kint a pusztá kellős közepén áll fel forró nyárközépi délelőtt; onnan halad, útközi szemléleteit feljegyezve egy szilárd pont, a város felé; mire a városvégi szélmalom alá ér, beesteledett. Aprólékos részletezése, a lassú haladás benyomásával társulva, a nagy kiterjedésen szétszóródó élet benyomását kelti. Ez legobjektívebb tájrajza neki; sem gondolatot, sem hangulatot nem önt belé a magáéból; csak néz, s mindazt, ami szemléletében feltűnő, érdekes, festőileg jellemző, nagy fogékonysággal élvezi. Összes líraisága csak céltalan, gondolkozás nélküli élvezése (emlékezetben újraélvezése) tárgyi benyomásoknak: a tárgyi világ (szülőföldje!) szívesen fogadott, teljes uralma az alany fölött. Gondolatnélkülisége jut kifejezésre a szélmalom vitorlája forgásának céltalan elnézegetésében, mi oly talányos benyomással zárja le – vagy inkább nyitva hagyja – a költeményt.

Igazi leírást, egy szempontból készült tájképet, veszteglő szemléletet csak *A Tiszában* ad, de abban sem önmagáért. Szemlélete hovatovább lírailag lenyűgözi s megérzi a táj szimbólumértelmét. Az oly finom ecsettel festett szelíd Tisza menti táj a szelíd, merengő, rejtett értelmű, méltóságos, végtelen természet szimbólumává válik szemében s elragadtatva magasztalja a természetet. Kiváló zártságú a kép: a szemlélő mintegy visszánézeti magára a tájat, annak legtávolabbi részletével, a máramarosi bércekkel, s magára nézeti a tájon futólag feltűnő egyetlen élő lelket is (a pór menyecskét). Kár, hogy e szimbolikussá avatott tájképet megtold-

ja egy ellendarabbal, a kiáradt, szilaj Tisza képével: ezzel az első tájkép elveszti önállóságát s természetmagasztaló líraisága fölöslegessé válik.

A *Kutyakaparó* s *A puszta télen* már életképi elemekkel telített leírások, s tájnak és emberi életnek egy-egy alkalmi, egymást átjáró hangulatát érzékeltetik meg. Mindkét esetben a saját alkalmi hangulatától idegen vagy legalább azzal nem egyező hangulatú képeket fest, kitűnő eltalásával a jellegzetesnek s mindvégig fenntartva a kívülről-nézés elkülönítő módját. Az utóbbinak pozitív ellenlábasa *A téli esték*, mely a képzelet művét élményivé valósítja s lírailag teljesen sajátjává mélyíti el, olyanformán, mint a *Szülőföldemen* jelenvalóvá tudja visszaélni a gyermekkor emlékeit. Ez utóbbi szép költemény nem „tárgyas líra” az itt használt értelemben, de az élmény-émléknek éppoly lírai vissza-valósítása, mint szemlélet-émlékeié az itt bemutatott költemények legtöbbjében.

A lírán kívüli területre, elbeszélő költészetére vetve még egy pillantást, két prózai elbeszélése (1847 első feléből) a legjobb fajta irányzatos, ti. nevelő célzatú népiesség műve, s kivált a második (*A fakó leány s a pej legény*) tűnik ki lélektana természetes igazságával, s irányzata diszkrét beolvasztásával, mind a kettő pedig könnyű, csinos, élénk elbeszélő modorával. Idetartozó nagyobb költeményei közül a már említett *Apostolt* s a kevésbé sikerült regényes *Szécsi Máriát* mellőzve (bár a lelkiállapotok rajza s egy-egy festő részlet abban is a mesterre vall s a népiesből csak alig kiemelkedő stílusa figyelmet érdemel), *Bolond Istók*ban kell látnunk lírai érettsége elbeszélő remekét. Ami a mellőzött két darabban csak fogyatékosan vagy az izgatottságig túlzottan volt meg: lírai érdekeltsége teljes és kellő mértékben jellemzi *Bolond Istókot*. 1847 végén, a koltói mézeshetek után írta, családi tűzhegye boldog melegében. A révbe ért ember elégtételével és humorával emlékeztetett vissza pályakezdése viszontagságaira, saját akkori költőalakjára, aki dacolt a sorssal, bízott jövőjében s keserűségét tréfával, dévaj szerepjáttékkal ütötte el. A jelen igazolta akkori optimizmusát s idilli hangulatokkal telítve, gyönyörködve mintáztatta képzeletben egykori énjét vagy ahhoz hasonló költött alakokat. Már vőlegénysége heteiben megindul e szeretetteljes foglalkozás vándorkorszaka emlékeivel s onnan fogva személyes

vagy költött alakrajzok szép sora (*A vándorlegény; Tarka élet; Amióta én megházasodtam; Egykor és most; Hintón és gyalog; Nézek, nézek kifelé; Őszi éj*) vezet el a „Bolond Istók-ihlet” beteljesedéséhez. Mint kimutatták, olvasmányhatásnak is része van (Dickens: *Chuzzlewit*) kialakításában. Bolond Istók csak gyermeteg optimizmusában, s abból fakadó, jókedvű, játszi líraiságában képmása az ifjú Petőfinek; egyébként teljesen objektíve egyénített alak, csupa kedves, de különöc eredetiség s főképp csacska gondolatszövése, mókás tudakossága, ezermesteri szolgálatkészsége, szeretetreméltó s épp azért minden viszonylatban érvényesülni tudó gyakorlati érzeke egyénítik Petőfitől független, a maga lábán megálló alakká. Ihlete, egykori élményből indulva ki, éppúgy föléje kerekedik annak s éppúgy szabad művészi alakítás anyagává teszi meg, mint *Csongor és Tündében* Vörösmarty a maga szerelmi élményét. Vörösmarty tündérmesével, Petőfi a naivsáig romantikus történetfikcióval szakítja el magától ideáli alteregóját s bocsátja át a költészet világába. A naiv genre-képek ifjonti mestere remekel itt újból, érett művészettel, minden addiginál jelentékenyebb szerepjátszással s teremtőbb, melegebb humorral. Ideáliter átéli Istókkal a maga életpályája átfordulását a vándorévek sanyarúságától a meleg családi tűzhely boldog idilliumáig s oly élénk, megjelenítő modorban beszéli el Istók történetét, melynek elkülönítő s mégis titokban egész a meghatottsáig résztvevő humoránál csak szabad (még a versalakban is megmutatkozó) fesztelensége kedvesebb. Érezni is folyvást az alakrajzon át a költő megvesztegetőleg élénk, személyes líraiságát, azt a pezsgő, a maga dolgában biztos, teremtő jókedvet, mely minden szíve szerinti alakítását keresztül-kasul átlelkesíti és igazgatja. Éppoly klaszszikus emléke ez lelki egyensúlya helyreálltának, mint volt a *Tündérálom*, akkori emocionális válságának.

*

Mi tehát e harmadik korszak költészetének fejlődésbeli jelentősége Petőfi szempontjából?

Kétségtául valamely érett összeegyeztetése két előbbi korszak ellentétes törekvéseinek: a naiv, spontán alanyiságnak, meg a

műköltői tudatosságnak; vagy másképp kifejezve: természetes költői hajlamainak immár nem tagadása, hanem hatékonyabbá kiművelése azon gyakorlat segítségével, melyet válságos korszakában szerzett s azon élmények alapján, melyekkel most már ellátta az élet. Szerzett gyakorlata: önszemlélő képesség, a lírai anyagnak gondolattal való fölemelése vagy éppen előteremtése; általában mindazon képességeknek, melyek az élményt műalkotássá képezik ki, koncentrált megfeszítése a művészi becsvágy szolgálatában. Élményei pedig: egyfelől a nagy, a végleges szerelmi élmény, mely magánéleti líraiságát különleges, csak az ő sajátját jelentő viszonyítással személyesíti; másfelől pedig a hivatás élménye, mely az összességgel szemben határozza meg személyes lírai különállását a vezéri szolidaritás kivételes idealizmusával. Mindezek következtében leveti egykori naiv műformáit s mindenkor személyes aktualitásában áll elének; lemond válságos kora formai izgató szereiről s csak az ihletett képzelet hevüléseit követi. Az egykori naiv dal műfaját hozzánöveszti megnövekedett igényeihez, főképp szerelmi költészetében; de messze túl is lépi a dalnak már idom-szabályánál fogva is klasszikus lehetőségeit s megtalálja a lírai költeményben – különösen politikai költészete területén – azt a nagyobb arányú, ódailag áttüzesedhető formáját az ihlet kiélésének, melyre a válság idején törekedett, s mely nem műfaji korlátokban, hanem a lírai élmény szerves egységében bírja tökéletessége biztosítékát.

Mind a dalban, mind a lírai költeményben megmaradt azonban költészetének, fejlődése egész folyamán állandó két alaptulajdonsága: a lélektani folyamatot követő szerkezet-modor (melynek még a *Felhők* korában is igyekezett legalább látszatát szuggeralni, önmaga fiktív idomításával) meg a gondolattól függő, sohasem öncélú nyelvi kifejezés (melyet még a *Felhők* korában sem tagadott meg): páratlan közvetlenségének e két fő eszközlője.

Költészetének tárgya s alanya tehát ezúttal is csak ő maga maradt, de naiv és különc tipikusságából egyaránt kibontakozva, a személyességnek időpont szerinti végtelen változatosságával s konkrét hűségével. Alakító hajlamát azonban korántsem vesztette el, sőt tisztultabb rendeltetéssel a maga személyes líraiságának állította szolgálatába, hangulatszükségei, vágy- és emlékképzetei számára tárgyi ábrázolatokat rögzítettven meg általa.

Fejlődése ezzel kétségkívül eljutott egy magasabbrendű szinté-
zisbe, de éppoly bizonyos, hogy nem meríthette még ki lehetősé-
geit. A változás szüksége, ösztöne lényéhez tartozott s izgalmai-
val e végső korszakban is előtte járt a gyakorlati beteljesülésnek
s csaknem oly átmenetet tüntet fel március után, minőnek a *Fel-
hők* korszaka mutatkozott a népdaloké után. Változásai nemcsak
élményektől s benyomásoktól függtek, hanem ösztönszerűek,
önkéntiek voltak s elvük, úgy látszik, az ellentétezés, irányuk a
cselekvő szabadság és magárahajló pihenés ellenkező végletei felé
mutat, mit a kedélyszínezetet megfelelő átváltozásokkal követ.

Amint saját pályáján korábbi ellentétek összeegyeztetője volt e
korszaka, éppúgy mintát adott az egész irodalmi fejlődésnek
ugyanolynemű ellentétek hasonló összeegyeztetésére, hisz azokat
saját költészetében személyesen élte át külön-külön s olvastotta
össze személyes ihletében.

Ha már első, naiv korszakában romantikus egyén és klasszikus
műérzék páratlan együttesét ismertük fel, a közbeeső katexochén
romantikus korszak visszahúzódása után sem állapíthatjuk meg
a romantikum teljes kiveszését. Igaz, szerelmi élményében nincs
semmi romantikus különösség (ti. emberi viselkedését értve: az
övét, s nem Júliáét meg Szendrey Ignácét), de annak különösen
legemelkedettebb, a szerelmet az istenkeresés idealizmusával
azonosító költői kifejezései, már történeti leszármazásuknál fog-
va romantikus költői tünetek, úgyszintén politikai költészetével
való egykori összefonódásai a vitézség és szerelem lovagkori
visszfényében. Politikai költészetében az egész korszakon át dia-
dalmasan érvényesülő költő-apostol típus, nemcsak mint alanyi-
ságtól vezetett politikum képviselője, de történeti leszármazása
szerint is romantikus jelenség. Romantikus jelenség irányzatos
népiessége is, mely szintén a „népvezér-költő” gondolatkörébe
vág. Romantikus: tárgyias lírájának a különleges alak-, táj- és élet-
formák iránti érdeklődése, esztétikai értelmű népiességének e
megérett gyümölcse. De romantikus: személyes különállásának
uralkodó tudata, a zseni-önérzet (bár nem nevezi zseninek ma-
gát), miben naiv időszaka emberi különösségének költőileg éret-
tebb változatát kell látnunk. S ódaisága is más, mint a klasszi-
kusoké, nem egyszeri, méltóságos áttüzesedés, hanem izgalmas,
heves lobogás. Egyébként állítólag őmaga „magyar romantika-is-

kolának” kívánta elnevezni a Tízek Társaságát; de ez éppen 1846-ban volt, vagyis katexochén romantikus korszakában. Későbbi időből való (1847 októberéből) egyik *Uti levelének* (a XVIII.-nak) egy megjegyzése „az úgynevezett classicai becsű magyar művekről”, melyeket iskolás korában ásítva olvasott, s „melyektől isten ójon minden jó lelket”. De azokat nyilván csak az iskola minősítette classicai becsűeknek, ő maga éppen nem.

Mindezzel szemben áll itt is a művésznak néhány oly gyökeres jellemvonása, melyet nemzetközi értelemben klasszikusnak, vagyis a művészi tökéletesség jegyének tartanak, s melyeket ezúttal már csak röviden említhetek, mert kezdő kora óta azonosak benne: műfaji tisztasága, organikus belalakja s a nyelvnek eredeti rendeltetésére: a puszta közlésre utalása. Vagyis összefoglalólag oly harmónia, mely az ihletet uralja.

Amint látni, Petőfi költői egyénisége nem oly egyszerű, amely természetesen el tudja fogadtatni magát minden olvasójával. Az ellentétek, sőt a változékonyság lírája az övé, s nemegyszer (*Dalaim; Az év végén*) épp e változatosság egyidejű élvezése teszi költeményei tárgyát, kiterjeszkedve még a stílusellentétek élvezésére is (*Homér és Osszián*), másszor viszont a minden változatosság alatti jellemazonosságát éli ki lírailag (*Válasz, kedvesem levelére; Első esküm* stb.): mintegy klasszikus műalkotás egységébe kényszerítve emberi és költői, kétségkívül nagymértékben romantikus lényét.

Összetett jellege sokszerű, s akár ellentétes továbbfejlődést is lehetővé tett, mind maga Petőfi, mind a vele egyetértő közízlés számára. Romantikus elemében annyi hagyományos otthonosság s egyúttal egyéni vitalitás rejlett, hogy az továbbat egyensúlybontólag is érvényesülhetett; viszont formai tökéletességében, klasszicitásában annyi vonzerő, hogy az a romantikus elemek visszaszorítására csábíthatott. Megtörtént később mind a kettő. Az egyensúly megbontását Petőfi kezdte meg a romantikus hajlamok javára, de egyéni fejlődése e lázas krízisén gyorsan átesve, magasabbrendű harmóniába forrt ki költészete. A közízlés azonban vagy megmaradt Petőfinek e fellépti formájánál, vagy amennyiben egy-két lépéssel tovább kísérte, nem tért vissza vele együtt az újabb nyugalmi állapotba s Petőfi válsága egy új romantikus irányzatnak vált mintájává, főképp a szabadságharc után. S csak

ekkor, a nagy katasztrófa tanulságaiból is okulva vette fel a harcot e Petőfire hivatkozó, de őt egyoldalúlag és üresen utánzó romantika ellen a Kemény–Arany–Gyulai-csoport s juttatta el a Petőfitől kezdeményezett ízlést egy újabb, immár inkább klasszikus elemeinek kedvező megállapodásra.

III. Petőfi fogadtatása. Új közízlés képződése

Fejlődése menetében kellett megismerkednünk Petőfivel, hogy ízlésbeli jellegét megértsük. A fenti fejtegetések után mindenki el fog ismerni benne romantikus elemeket (miket korántsem merítettünk ki), mindamelllett egyszerűen romantikusnak senki sem minősítheti, mégpedig sem nyugati (német, francia, angol), sem magyar értelemben, bár fogadott el hatásokat mind a külföldi, mind a hazai romantikából. Nem mondhatni egyszerűen romantikusnak annak ellenére sem, hogy a magyar romanticizmus némi ágait (így különösen a népiességet) ő juttatja célhoz, más, idegen romantikumokat pedig ő vesz át vagy folytat egész a szerelenségig. S még ha vele együtt az ő egész évtizedét 1848-ig a romanticizmushoz számítaná valaki, (amit szintén lehetne indokolni), annak is be kellene látnia, hogy a romanticizmuson belül új ízület kezdődött Petőfivel.

S reánk nézve ez a fontos: a változás ténye, nem pedig neve. Megállapíthatjuk, hogy vele és általa megváltozott az irodalmi ízlés és hogy e változás korszakos jelentőségű lett, mert az ő emberöltője azt vele együtt s az ő hatása alatt végrehajtotta.

Életszerűbb irodalmiság: költő és a nyilvánosság (közönség) között intimebb, háziasabb viszony, mivel az egész modor átalakulása, sőt csaknem az irodalom fogalmának megváltozása jár: ez a változás lényege. Az ihlet nem kiragadja a költőt az élet valóságából, hanem az élet valóságában mutatja meg, nemcsak ünnepléses, emelkedett pillanataiban (de akkor is teljes jelenléttel), hanem életbeli változatos forgolódásában. Másfelől közönségét nemcsak ott keresi, hol a korábbi költészet, a legműveltebb réte-

gekben (vagy éppen az exkluzív s kényes társaságokban), hanem az írni-olvasni tudók egész seregében, sőt a dalszó útján még lejjebb is. Mintegy megszünteti az irodalom terén a társadalmi kiváltságosok osztályát. Költő és közönsége között a mű, a költemény oly őszinte, oly lepel nélküli, oly életteltjes, közérthető, világos és konkrét, hogy szinte feledteti közvetítő voltát, szinte a költő pillanatnyi megmutatkozásával azonos. Ha költő s közönsége kölcsönös viszonyát, mit a mű közvetít, irodalmi viszonynak nevezzük, akkor azt kell mondanunk, hogy Petőfivel ez irodalmi viszony családiasan valóságossá és fesztelenebbé vált, s a mű szinte nem önálló célú alkotásnak, hanem inkább egy-egy ily érintkezés (a dalban: „meglesés”) emlékének tűnik fel.

Ez legösszefoglalóbb értelme s alapja az ízlésben Petőfi által létesült változásnak. Mert maga e viszony felfogása az irodalmi ízlés gyökérig-érvényesülését jelenti. Mint látni fogjuk, reakciója éppen ez által keltett – más-más oldalon – legtöbb megbotránkozást és rokonszenvet. Petőfi ízlése: a világ szeme előtt élés, érdekeltség maga iránt, egyéniségének átható kiterjesztése, cselekvő, szabad érvényesítése; mintha nem költeményírás lenne a becsvágya s a költemény csak mellékterméke lenne amaz érintkezéseknek; a közönség ízlése pedig: látni az érdekes, a nem mindennapi embert, élvezni eredetiségét, vele érezni, hevülni, merengeni, lelkesedni, gyűlölni, szeretni, részesülni érzelmi élete friss energiáiban – s nem költeményt olvasni; az embert élvezni – nem az író.

Mondhatnám, az irodalom innen kezdve jelent többet annál, amit addig (és az irodalomtörténetekben késedelmesen csaknem máig) jelentett: nem a műveket és könyveket, hanem valóságos életbeli viszonyt a kimagasló egyes és a kollektivitás között. S innen nagy sikere Petőfinek a különben „nem olvasó” rétegekben is s ezért vált rendkívül alkalmassá arra, hogy az irodalmat mintegy meghonosítsa az az iránt sohasem túlságosan érdeklődő magyarságban: irodalmat üzzön csaknem irodalomtagadó eszközökkel, igénytelenebb irodalomfogalom alapján létesítsen magasrendű irodalmiságot. Hogy a mondottak az ő személyét illetőleg mennyire igazak, az költészete ismertetése után nyilvánvaló. Hogy pedig a közönségre nézve mennyire igazak, azt fogadtatása körülményei bizonyítják.

Mindazon nyilatkozatokból, melyek felőle életében elhangzottak (l. Endrődi S., *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–49.*, Bp., 1911.), látni, hogy ő maga, az ő személye érdekelte a közönséget, s a kritika sem tudott foglalkozni vele személye érintése nélkül.

Legelőször is a fiatal verselők kezdtek rajongani érte. Már 1844-től fogva egyre-másra jelennek meg hozzá intézett versek a folyóiratokban, Kerényitől, Tompától, Sujánszkytól (1844), Lisznyaitól (1845), Pájer Antaltól (1847), Lauka Gusztávtól (1847), Szelestey Lászlótól (1847); Mentovich Ferenctől (1847). Lisznyai neki ajánlja *Tavaszi dalok* c. könyvecskéjét (1847). Nyílt levelet ír hozzá az öreg Szemere Pál (1846), majd Medgyes Lajos (1846). A versek tárgya kivált kezdetben nem a költő újszerű költészete, hanem költeményeiből megismert vagy megismerni vélt eredeti egyénisége: az érdekes ember, az, akit ál-Petőfinek jellemeztünk. Jellemző ugyanis Petőfi elhíttető életszerűségére, hogy készpénznek vették minden szavát, s a nagy borivót, az apjával meghasonlott vándorszínészt, a közlegény bakancsost és tüzes szerelmezt látták benne. Főképp Lisznyai verse valóságos tárháza azon vonásoknak, melyek Petőfi ifjabbkori verseiből különös, sőt különönc emberi arckép számára összeszedhetők: jellemző, hogy Petőfi életét valóságos kis kalandos regénynek fogja fel. De maga az a tény, hogy a nyilvánosság előtt pajtáskodnak egy mindeniküknél kiválóbbnak felismert költőtársukkal, mutatja, hogy ízlésük csak visszhang a Petőfiére, ki ilyenemű, személyének szóló visszhangot várt és szívesen fogadott is. Újszerű jelenség az említett nyílt levelek is, melyek a közönség előtt tesznek vallomást a költő iránti elismerésről, hódolatról. A hozzáírt vagy róla szóló versek lassan-lassan tartanak lépést a költő haladásával, a kalandos életű ifjútól a népköltőn át a népszabadság költőjéig, a nép apostoláig s a puszták dalnokáig. A maguk naiv (sokszor ízléstelen) módján emberi rokonszenvüket árulják el, sőt a *Czipruslombok* megjelenével – részvétüket szólaltatják meg.

Ha a vidéken valahol megfordul, fáklyás zenével tisztelik meg, megszavaltatják, alig tudnak elbúcsúzni tőle. Felvidéki útjáról maga írja meg Vahotnak nyílt levélben: „Szeretnek engemet, barátom, büszke indulattal from le, mit napról-napra mindinkább tapasztalok. És azt is mondhatom neked, hogy arcképemet erősen

várják.” Kunszentmiklósi látogatásáról rajongó sorokban számol be a *Pesti Divatlap* levelezője, azzal végezve: „hajh, mért nem lehet gyakrabban körünkben Petőfi!” Viszont versében ő maga is így szól: „Kiskunsági Szentmiklósnak Ifju népe! / Benyitottál a szívemnek közepébe”. Hasonlóképp az ifjú Szilágyi Sándor szinte lelkendezve veti papírra holdog érzését Petőfi és neje kolozsvári látogatása után (1847): „mert látni őt színről színre, ... beszél-ni vele, hallani őt ... nem boldogság, nem kéj, nem öröm-e...?” Öröklött, avult, finomkás, olvadós stílusban így üdvözlí az új ízlés költőjét az a nemzedék, mely csakhamar hozzáidomul. Ez a szeretet legott átöleli Júliát is, mihelyt Petőfi felesége lett s ragadja, ringatja magával az irodalmi nyilvánosság előtt; verset írnak hozzá is, várják Petőfi „széplelkű”, „szellemdús” nejétől is, mint férjétől: műveit, verseit. Az *Életképek* bejelenti (1847. november 28.), hogy Petőfiné is munkatársa lesz, s arcképét is közölni fogja. – Ha nem a Honderű kitalálása, akkor 62 vidéki magyar ifjú társaságot alapított, hogy ha e folyóirat szerkesztője tovább is gyalázná Petőfit, megjelennek Pesten s dúsan meg fogják adni megérdemelt büntetését: vagyis sorra megvívnak vele.

„Nem emlékszem irodalmunkban senkire, ki első fellépése után olly rövid idő alatt a' közfigyelmet magára vonta volna, mint Petőfi” – írja Eötvös József (*Pesti Hirlap* 1847. május 14.) róla szóló bírálatában. Igaza van: nem is történt ez meg egyetlen íróval sem előbb, még Csokonaival sem ily mértékben, aki pedig az itt érintett szempontból leginkább állítható vele párhuzamba. Csokonai költészetében is volt oly elem, mely a személy közvetlen érvényesülését lehetővé tette, de volt más is, volt elkülönítő irodalmiság is benne. Egyébként az akkori kezdetleges irodalmi élet nem biztosíthatott neki oly mérvű nyilvánosságot, mint a 40-es éveké Petőfinek. Róla folyvást írnak; vagy bírálatot vagy híreket, megírják, hol jár, hova készül, mi újabb műveket tervez vagy ír, idézgetik, jeligéül, mottóul használják verseit; összes költeményei megjelenését (1847. március 15.) előre hírlelik, majd pedig rövidebb-hosszabb cikkeken méltatják. Míg versei első kötetéből (1844. november 10.) 1846 tavaszáig alig kelt el 6–700 példány (*Pesti Divatlap*, 1846. április 9.), *Összes költeményeit* (1847. március 15.) már 3000 példányban nyomatta ki Emich Gusztáv, az év végén pedig második kiadást rendezett belőle sajtó alá 1500 pél-

dányban (megjelent 1848. február 1.), s még egy népszerű kiadást 1848. március 18-ra. Valóban nem pusztán szóbeszéd, mikor az egykori folyóiratok és lapok őt „legnépszerűbb” költőnknek címezzék. Zemplén és Nógrád megye még táblabíróvá is megválasztotta. Tudjuk, március 15-én lobban fel népszerűsége a legmagasabbra, pártpolitikai okokból utóbb veszt belőle, de akkor is folyvást foglalkoznak vele, s eltűnése után legendákat sző felőle a képzelet. Júliát pedig, amint letette Petőfi nevét, mintegy kitagadja szeretetéből az a nagy család, a nemzet, mely Petőfit annyira a magáénak tartotta.

Jellemző a közönségnek Petőfihez való viszonyára máig, hogy levelezését is, különösen Aranyhoz írt leveleit, szívesen olvassa. Azokban még irodalmatlanabb közvetlenséggel, még családiasabb otthonossággal élvezheti az embert.

*

Ugyancsak az „irodalmi viszony”-nak ily ősnaióságú gyakorlásával függ össze végeredményben mindaz, amit betű szerint ugyan műveiről, lényegileg azonban *személyéről* megállapított az egykorú kritika, kivált a támadó, a megbotránkozó. Pöffeszkedése, elbizottsága, pajtáskodása ellen kelnek ki, kifogásolják, hogy túlságosan sokat foglalkozik magával; betyárságot, póriasságot, nevetlenséget vetnek szemére, „a műveltség köszörűjét”, „ízlés nemesbítését” ajánlgatják neki. Nyilvánvalóan az ember ellen van kifogásuk, aki az irodalomban addig szokásos illemt és elsablonosító formásokat egyáltalán nem respektálja, aki leszállni le tud ugyan a néphez, de felemelni nem tudja, mert a népiességet (mit egyébként elvben mind helyesel), póriasságnak gondolja, s prózai, durva és aljas. Mindez ellenszenves tulajdonságokat, valami rosszul, műveletlenül értelmezett népiesség vádjában foglalja össze Petőfinek e kritikai ellenzéke, világosan jelezvén, hogy a személyben, az irodalom alatti személyben látja a baj forrását.

Ez az ellenzék, a megelőző ízlés formálissá üresedett képviselése, jól megérezte, s azért kifogásolta Petőfi újdonságát. Az irodalmi illemtan, a modor-konvenciók, a műveltségi álarcok védelme-

zőjeként támadta az azokkal mitsem törődő Petőfit; az életet egyformásító irodalom támadta az irodalomteremtő életet, az álarc az arcot, az exkluzív közönség az előítélet nélkülit.

Viszont ugyancsak a népiesség jelszavával lobogózta fel vonzalmát a barátságos kritika, éppen annak örülvén, amit ellenfele a személyben kifogásolt. E Petőfi-párti kritika több, mai napig helytálló minősítést nyújtott költészetéről, bár csak naivul és töredezetten: de minden jellemzőbb nyilatkozata voltaképp apológia az imént jellemzett ellenzékkel szemben, s azt bizonyítja, hogy nemcsak a költő személye új és eredeti, hanem új és más természetű a közönség is, mely kedvét leli benne. Különösen Vahot Imre fejtegeti ezt ismételten, rámutatva, hogy Petőfi „kettős hatásra” tudja pengetni lantját, vagyis „mind a művelt közönség, mind a köznép” gyönyörrel olvashatja, míg a többiek jórészt csak egy pár száz úriember számára írnak. Petőfi (írja a *János vitéz Előbeszédében*, Pesti Divatlap, 1845. március 2.) „nemcsak egy kis finnyás, nagyrészt beteges ízlésű úri töredékecske, hanem az egész erőteljes magyar nép költőjévé avattatott fel jó géniusza által”.

A „népiesség” tehát elsősorban Petőfinek közönségéhez való viszonyát jellemzi az egykorú kritika felfogásában. E viszony oly közvetlen és teketóriátlan, hogy egy korábbi, exkluzív közönség durvaságot, illetlenséget lát benne, viszont annyira természetes és megnyerő, hogy az irodalomtól eddig idegenkedő, sokkal nagyobb arányú közönség most már kész örömmel vonul fel ez irodalom élvezői közé. Az új költőegénység, ki a költészet ősforrásából, az életből közvetlen merített, reátalált a maga eladdig irodalmon kívüli, élő nagy közönségére.

Ezt a megnagyobbodott, új közönséget nevezgették előszeretettel népnek ebben a korban, de „nem az ingújra vetkeztetett értvén csupán e név alatt”, hanem azt is, meg a vele, mint „a nemzetiség legtisztább forrásával” testvérileg rokonszenvező, a nemzet egészébe azt is bevonni s népfaji eredetiségét teljesen kibélyegezni készülő egész, új magyarságot.

Mint minden közönség, mely egy új jelenségben a maga addig homályos vonzalmi tárgyát ismeri fel, Petőfié is önmaga képviselőjét látta az új egyéniségben, saját visszhangját, saját megszemélyesített lényegét szerette látni benne. Az említett irodalmi vi-

szony lélekbeni azonosítássá mélyült, mégpedig az akkor uralkodó közösségi eszme, a nemzetiség-magyarítás jegyében. Közönsége a maga magyar mivoltának a kifejezőjét látta benne, a katexochén magyar költőt, aki úgy érez, úgy gondolkozik, cselekszik, beszél, ahogy a magyar emberek szoktak, de élénkebben, személyes eredetiséggel s jellemzetesebben. S amit a nagyközönség és naivabb kritikus hívei ösztönszerűleg megéreztek, azt tiszta tudattá emelte b. Eötvös József nevezetes közleménye az *Összes költeményekről* (*Pesti Hírlap*, 1847. május 14.). Szerinte Petőfi nem csupán költői érdemeinek köszönheti nagy népszerűségét s a varázst, melyet közönségére gyakorol: „Petőfi kitűnőleg *magyar*, legkisebb műve a' nemzetiség bélyegét hordja magán, – 's ez az ok, miért nemcsak, mint sok költőinknél, szavai, de az érzés is minden magyar által megértetik, mellyet dalaiban kifejez”; nem minden költeménye remek, sőt nem is mind kielégítő; „de bátran merem állítani, ez egész vastag kötetben nincs egy dal, melly nem lenne kezdettől végig *magyar*, gondolatában, érzéseiben, minden szavában a' költőnek hibái s tökélyei mintegy nemzetiségünk kifolyásának látszanak”; ezért képes könnyen követni röptét az egyszerűbb olvasó is, ezért nem sért senkit legpajkosabb tréfája sem (még ha borzadoz is tőle a finom műbíráló), s ezért hatnak kisebb művészi becsú munkái is legalább kedvesen majdnem mindenkire: „Petőfi a' szó legszorosabb értelmében *magyar költő*” s ez az, mi nemcsak hatását magyarázza, hanem legfőbb irodalmi érdeme.

Eötvösnek e nagyon világos és igaz megállapításai önként új kérdést vetnek fel s e felelet, mely éppoly Kolumbus-tojás, mint eddigi nyilatkozata, immár történetileg is megadja indokát a közvélemény Petőfi-rajongásának.

Azt kérdi ugyanis, mi az oka, hogy kritikánk egy része éppen Petőfire nézve helyezi magát egyenes ellentétbe a közvéleménnyel? Ugyanaz, feleli, ami népszerűségének alapja, tudniillik magyarsága. Ahhoz ugyanis kritikánknak, mely újabb irodalmunkkal együtt leginkább német forrásokból táplálkozott, nincsenek megfelelő szempontjai; idegen teóriák, szabályok szerint ítél. Új irodalmunk kezdetén a kritika nem is tehetett mást; elfogadva az irányt, mely irodalmunk vezérei által adatott, szintén a németeknél kereste szabályait. Irodalmunk (s vele kritikánk)

csak „a nagy német folyónak mesterségesen átvezetett gyenge ere” volt. Most már azonban „nemzetiségünk mélyéből látunk fakadni forrásokat” s főképp lírai költőinknél tapasztalunk több önállóságot: ideje, hogy önállóbb felfogásra emelkedjék kritikánk is és átlássa, „miként a’ Tieck és Schlegelek theoriái irodalmunk valóban eredeti műveinek megbíráására nem egészen illenek”.

Eötvös szerint tehát Petőfi magyarsága nem kevesebbet jelent, mint a magyar költészet teljes önállósulását, s a külföld- (leginkább német-) utánzás megszűnését. Az, ami közönségéhez való viszonyát oly bensővé tette, egyszersmind fejlődéstörténetileg is beteljesülést jelent. Jól mondja Eötvös, hogy irodalmunk – az újabbat érti, a XVIII. sz. végével kezdődöt, „nem egy már erős nemzetiségből fejlődött ki, hanem egyesek által épen a nemzetiség kifejtésének eszközeül használtatott”. Onnan fogva irodalmunk lépésről lépésre haladt a nemzetiség teljesebb kifejtése felé, s ezt a folyamatot, a „magyarosodás” e folyamatát tetőzte be Eötvös megállapítása szerint Petőfi, s érthető, ha a közízlés, mely őt eminenter magyarnak érezte, egyúttal a korábbi németes ízlés felváltójának, legyőzőjének tudta s olyanul becsülte.

Eötvöstől megállapított, s naiv közönségétől közvetlenül megérezett magyarságának fejlődéstörténetileg valóban van is németesség-ellenes jellege, mit a párhuzamos politikai fejlődés is támogatott és szuggert. De nem politikai költészetére célok itt elsősorban, mely különösen 1848-ban néhány fentebb említett erős kifakadásáról emlékezetes (Lehel vezér mindvégig kedvelt hőse maradt), hanem egész szellemi habitusára, s abban a némettel szemben mindenkor inkább francia rokonszenvére. Még a német költők közül is a franciabarát Heine volt kedveltje. Goethét nem szerette: „tán csodállak, ámde nem szeretlek” – mondhatta volna róla is. (Véleményére, úgy látszik, Heine és Börne hatott. L. Josef Turóczi-Trostler: *Goethes Herz ein Kieselstein*, Bp., 1928.) Egyébként ez nem csoda: nemcsak egyéniségük teljes antagonizmusából következik ez, hanem abból is, hogy annak a korábban Kazinczytól legtudatosabban propagált ízlésnek, melynek végső kihangzásaira Petőfi szinte reakcióként jött, Goethe volt az ideálja. *Uti leveleiben* Kisfaludy Károlyról nyilatkozva mondja: „drámája szenvedhetetlen nyavalyás német érzélgés”: s ebben mondja meg voltaképpen, mit gondolt ő németesség alatt. Tudvalevő, mennyi-

re másképp gondolkozott a franciákról, mennyire túlbecsülte Béranger-t, s hogy Jókai szerint a Tízek Társasága csupa francia-barát volt, s a francia stílus követője.

Mindezt csak annak számontartása végett érintettem, hogy magyarságát ízlés szempontjából is magyarságnak kell értelmeznünk, egy nálunk kelleténél tartósabban megfészkelődött idegen ízlés kiszorítójának. Ezt fejezi ki Szelestey László is Petőfinék a Nemzeti Kör egy estélyén való részvételéről írva tudósítást az *Életképekbe* (1847. március 20.): „Hol állunk most a múlt időkhez képest? azon időkhez, midőn nagyán idegen tengerből szedtük a gyöngyöket, idegen kertből nemesítettünk virágokat, idegen honból szívtunk levegőt, lelkesedést a művészetnek? Ki adott, uraim! költészetünknek saját nemzeti bélyeget? Ki vezetett el a nagyrészt émelygős külízléstől? ... Ti, kik értitek s felfogni birjátok! jól tudjátok, ki ő?” De nemcsak Szelestey naiv, ifjú hevére hivatkozhatunk. B. Eötvös József szintén éppen lírai költészetünkben tapasztalt több önállóságot s éppen a némettel szemben; s mikor azt mondja, hogy „nemcsak egyes szókötésekben: magában az egész mű conceptiójában és kivitelében is lehetnek germanizmusok, s kritikánk úgy jár el, mintha ez utóbbit csaknem erénynek tartaná”: akkor félreérthetetlenül Petőfi *ízlésének* a magyarságát állapítja meg s veszi védelmébe az elavult kritika ízlésbeli germanizmusai ellenében. S Petőfi irányát követendőnek is tartja, mert – úgymond – „nem az a kérdés: francia, vagy német modort kövesünk-e műveinkben? ... feladatunk: magyar műveket alkotni”. – Eötvös előtt különben már Medgyes Lajos így gondolkodott, fentebb említett nyílt levele (*Életképek*, 1846. október 31.) szerint, mikor egy „magyar költészeti iskola” megalapítását várja Petőfítől, mikor *Bucsú Kunszentmiklóstól* c. daláról azt mondja, hogy abban „minden versszak, minden sor, minden szó tökéletes magyar”, mikor megállapítja, hogy „kevesen vannak szépirodalmi bírálóink közül, ... kik a magyar költőt ne német, francia sat. hanem magyar szellemből ítélnék meg”, s hogy „aestheticusaink nagyobb része idegen irodalom iskolája után képezvén magát, a kezébe akadt műveket annak rájárára huzza”. – „Nem kell nekünk cosmopolita költő, milyenről Zerffy hadonáz – írja az *Életképek* dézsi levelezője (1846. november 24.) – nemzeti költő kell nekünk, ki odaemljen, hová jellemünknél fogva születve és teremt-

ve vagyunk.” Végül ez egész „magyar ízlés” elemi argumentálását mutatja a *Pesti Hírlap* 1847. január 31-i cikke: „Legújabbán a Honderűben tünt fel egy halavány egyén; ezen ismeretes kritikus [Zerffyt érti!] erőködött Petőfi ellen, de a nagy közönség csak szánakozott, mert azon ember, nem levén magyar, Petőfit nem is érti, nem hogy szellemét felfogni tudná, s következésképp őt megbírálni képes lenne.”

*

Ez egykorú anyag átvizsgálása kétségkívül megerősített bennünket abban a felfogásban, hogy a magyar irodalmi ízlés története Petőfivel az autonómiának oly fokára jutott el, hogy nemzetközi ízlési formák egyikével sem azonosítható többé. Magyar előzmények oly folytatását és célhoz juttatását jelenti Petőfi költészete, amely bár neki legszemélyesebb kezdeménye, egyszersmind közízlést teremt, az újabb, a tulajdonképpeni „nemzeti” irodalom fejlődése óta első ízben.

Mint láttuk: e közízlés az irodalom fogalmát átalakítja, az irodalmi viszony gyakorlása módját gyökeresen megújítja; a művet nem végcélnak, hanem költő és közönség közt nyílt közvetítőnek tekinti, rajta át a személyre tekint, a személyt szereti, kiben maga képviselőjét látja, elsősorban azért, mert magyarnak érzi. E közízlés népiességnek nevezte magát.

Mi azonban, kerülve a félreérthető szót, fejlődéstörténeti kulminációt ismerünk fel benne s magyar klasszicizmusnak nevezzük.

E magyar klasszicizmusról az eddigiek alapján csak annyit állapítottunk meg, hogy korszerű közízlés volt, magyarnak tudta magát s alapkövetelménye az irodalmi érintkezés családias, bizalmas fesztelensége. Hogy korszerű közízlés: az, mint már tudjuk, feltétele minden nemzeti klasszicizmus lehetőségének, szintúgy az, hogy bármely idegentől különbözőnek (magyarnak) tudja magát. Az irodalmi érdeklődés családiassága azonban már első egyéni vonás ezen a klasszicizmuson s Petőfi személyétől és az akkori magyarságtól egyaránt függő. Kétségkívül primitívebb, patriarálisabb irodalomfogalom ez, mint általában a nyugati nemzeti

klasszicizmusoké: magának az irodalomnak s formai öncélúságának minden kultusza hiányzik belőle, s józanul csak az embert nézi, és szereti benne. Lesz módunkban az ízlésfaj további történetében is konstatálni ezt s látni fogjuk, hogy a családias vonás erősebb jelentkezése mindenkor növelte is népszerűségét. Az „irodalmi műveltség” nyugatias formái – már akár sajnos, akár nem – nálunk máig is csak szűkebb körök sajátjai, de ami aztán igazán sajnos, még saját klasszikus ízlésünket sem iparkodtunk eléggé legalább egy specifikus magyar irodalmi műveltség tényévé feldolgozni: vagyis tudatosítani. De erről majd később.

Most az a legközelebbi feladatunk, hogy e közízlést, melynek a „személyközelségben” csak legáltalánosabb feltételét jelöltük meg, részletesebben is meghatározzuk, mintegy vonzalmi rendszerét állítsuk össze. Nem szorítkozhatunk egyszerűen Petőfiről s költészetéről fentebb vázolt jellemzésünkre, azt mondván, hogy abban már eléggé meghatároztuk ez ízlés vonzalmi tárgyát. Először is az a közönség, mely Petőfit oly szívesen fogadta, nem ismerte (nem ismerhette) egész költészetét, leginkább csak első korszakát ismerte, a későbbiből legfeljebb azt, ami 1847. március 15-én megjelent *Összes költeményeiben* hozzáférhetővé vált számára: 1846 végéig írt költeményeit: vagyis éppen érett korszakának mind szerelmi, mind politikai tárgyú költészete maradt az egykorú nagyközönség számára vagy ismeretlen, vagy (jobb esetben) csak folyóiratokban megjelent részében megismerhető, mi korántsem jelent ugyanoly méretű tájékozottságot, amelyet kötetbe gyűjtésük tesz lehetővé. Másodsor: mi éppen különbséget igyekeztünk tenni fejlődése egyes szakaszai között, holott az, amit közízlésnek nevezünk, nem szokott különböztetni, hanem az egységést érzi ki inkább és kedveli. Végül: bár e közízlés Petőfiben találta meg először a maga objektív tükrözőjét, felismerhette azt még más változatban is s nem okvetlenül csak Petőfiben. Petőfi lehetett egyik személyes változata ez ízlési formának, de nem egyetlen. Vagyis ami e közízlésnek tetszett, az megvolt Petőfiben, de meglehetett (ha akkor nem, hát később) másban is. Hisz az ízlés követelményrendszere mindig általánosabb, mondhatni sablonosabb, tágabb, mint egy-egy személyes költészet konkrétuma.

Így tehát részletesebb definíciójára törekedvén, e tekintetben is meg kell hallgatnunk a kortársak nyilatkozatait s csak oly pontokon egészíthetjük ki azokat a rendszer szellemében, ahol már megszűnnek vallani. Jellemző, s az irodalmi viszony életszerűségéről mondottakat igazolja, hogy az egykorú nyilatkozatok éppen a műalkotás esztétikájánál állanak meg, de kellő határozottsággal kijelölik, hogy mi tetszik nekik az embertípusban, a személyben, költészete tárgyaiban és modorában. Nem lesz nehéz minde vonzalmak közvetítő mozzanatait meghatározni Petőfi költészetének esztétikai jegyeiben.

Tetszik tehát az egykorú közízlésnek Petőfiben először is *a természetes ember*, „ki úgy beszél, úgy ír, amint érez”, aki „a természet egyszerű fia” s kire „még az álműveltség, az álszemérem, és divat megrontólag nem hatott” (Vahot, *Pesti Divatlap*, 1845. augusztus 14.); „nem betegesen érzelfő ... saloni poéta, hanem az egészséges természet ... költője” (Szeverin, uo., 1845. október 2.); valóban olyan, milyennek munkáiból megismertük (Szilágyi Sándor, *Hazánk*, 1847. november 6.); hangja, érzelme olyan, mint tulajdon magunké (*Hazánk*, 1847. május 1.). Nem éppen rousseau-i értelemben veendő ez a természetesség, bár többször a „romlott, elművelt, természetlen” világgal állítják szembe, melyben ily egyéniség fölöttébb ritka s nem is igen boldogulhat. Inkább mindennemű szenvelgés pozitív ellentétét kell rajta értenünk, a társadalmi és műveltségi (irodalmi!) formáktól magát meghamisítani nem engedő egyéni valóságot. Hogy „olyan mint mi”, az szintén ezt a fajta természetességet jelenti, mert azt akarja mondani, hogy kiváló ember s lángeszű költő létére sem különbözteti meg magát formaságokkal mitőlünk. Mindezeket fejezi ki együtt a *Hazánk* néhány sora, melyből fenti utolsó közlésem való: „Hála Isten! Petőfit mi nagyon szeretjük, s áldja is meg a jó isten, azt kívánjuk. – Ki úgy eltalálja a mi hangunkat mint ő, ki olly egészséges dalokat ír nekünk, kit mi egy olvasásra felfogunk és megtanulunk; kinek érzelme a miénkkel ugyanaz; ki minket oly nagyon szeret, mi ne szeressük-e azt?” Szintén az eltávolító formaságok hiányát jelzi a *Jelenkor* (1847. március 21.) e néhány sora: „minden szavában szív beszél szívhez, ezért érez minden jobb lélek együtt vele”, s más oldalról ugyanazt fejezi ki Toldy Ferenc (*Bu-*

dapesti Híradó, 1845. március 4.): „annyi bizonyos, hogy Petőfit is ... nem az iskola, hanem az élet fejtette ki, s kifejté vala az iskola nélkül is”.

Tetszik továbbá, ami az előbbiből szükségképp következik: *a természetes (egyszerű) kifejezési mód* („könnyűség”), de nem önmagában véve, hanem *mint meglepő ellentét érzelmi világának változatos gazdagságához képest*, melyet kifejez. Ezt állapítja meg az egyik legelső nyilatkozat, mely róla mint költőről napvilágot látott. „Az ő költeményei ... mélység és világosságban egyaránt kitűnők” (*Regélő Pesti Divatlap*, 1844. január 11.) „Époly szép, mint egyszerű”: így dicséri a *Megy a juhász* címűt a *Pesti Divatlap* (1844. augusztus); majd ugyanaz a *Versék* kötetét így: „Petőfi Sándor verseit nemes költői egyszerűség, gondolat- és érzelmélység ... s a legnagyobb lyrai változatoság bélyegzi”, víg és komoly nemből egyaránt jeles, a nép tősgyökeres magyarságú nyelvén csakúgy tud szólni, mint a legfinomabb, legműveltebb írói nyelven, a legkisebb tárgyat is érdekessé tudja tenni új ötletekkel, mikben kimeríthetetlen (*Pesti Divatlap*, 1844. november 10.). S ugyancsak a *Versék* kötetéről szólva, még a *Honderű* is (Nádas-kay Lajos) teljes elismeréssel méltányolja őt erről az oldaláról: „Mi legelőször feltűnik e költeményeken, s mi általában P. ur minden munkáját, mondhatnám kivétel nélkül, kedvezően jellemzi, az a *könnyűség*, mely minden soron, minden gondolaton előmlik ... Nem találsz azokban nyomára az erőlködésnek, kényszerítésnek az eszmék kifejezése, vagy a gondolat összefűzése körül, nem szögleteesség vagy feszességre a nyelvet illetőleg; e versek könnyen, kellemesen folyók, a gondolatok menete, fordulatai erőltetés nélküliek, s költeményei egészben síma öntetűek” (1844. december 21.). Természetes, hogy a *Honderű* az egyszerűségének inkább veszedelmeit mutogatja a továbbiakban (prózaiságot, magasabb repülésből visszaesést) s nem azt, ami oly meglepővé teszi: változatos, gazdag tartalmúságát. Ez utóbbi szempontból talán Szeverin (= Dobrosi István) jellemzi a legrészletesebben, Császár Ferencsel hasonlítgatva össze (*Pesti Divatlap*, 1845. október 2.): „legmélyebb gondolatai is kristálytisztán átlátszók, könnyen felfoghatók, egyszerűen szépek”; „a legkülönbélebb, s még a legkisebb tárgyat is érdekesen énekl meg, változatos sokoldalúsága valóban csodálandó”: víg, játszilag enyelgő, ko-

moly, sötét; kedélyes, gyöngéd, zordon, keserű; kedvesen ömlő, csípős, élesen metsző; alant fürdik a mindennapi tárgyak homokjában, sasszárnyakon repül fel a csillagokig; hatása is a legkülönbélebb; megneveltet, könnyekre indít, felingerel, megengesztel, jóra-szépére tanít, gyújt, keservre hangol, öröme hevíti; mutat élethű képeket, s ismeretlen tündérvilágba ragad. „Petőfi az korunk költői közt, írja a *Jelenkor* (1847. március 21.), kinek lantja az emberi szív minden érzelmváltozatait: szerelmet és mámort, honfiérzést és világfájdalmakat, szabadságvágyat és anyaszerelmet egyenlő hévvel, egyenlő erővel, egyenlő kedéllyel tudott visszaadni.” Különben maga Császár Ferenc is, kivel Szeverin összehasonlítgatta, méltányolta első időszakbeli verseinek „kedves keresetlenségét” s azzal együtt „a mélyebb érzést, tisztább ért”, melyet mutatnak. (*Irod. Ór*, 1845. augusztus 16.)

Idézeteink az egyszerűséget, könnyűséget, keresetlenséget nem csupán a kifejezésre értik, hanem a koncepcióra, a gondolat tiszta felfogására, a belső alak kristályegyszerűségére, vagyis mindarra, mit a műalkotás tényezői közül a stílus fogalma alá összefoghatunk. Vannak azonban nyilatkozatok, melyek egyrészt tárgyait, másrészt kifejezése nyelv- és versalakját elkülönítve méltányolják. Bízást e pont alatt idézhetjük azokat is.

Ami elsősorban tárgyait illeti, épp azt szeretik benne, hogy legfőbb tárgya költészetének ő maga, vagyis hogy tárgyban is keresetlenül természetes, mert onnan veszi, ahol a lírikus legközelebb találja: tulajdon élményeiből. A *Regélő Pesti Divatlap*nak már idézett igen korai (1844. január 11-i) hozzászólása finom érzékkel állapítja meg róla, hogy „neki oly életének kell lenni, hol közel van hozzá minden költői anyag s nem kell zaklatni a phantasiát képekért s érzésekért”. A *Pesti Divatlap* szerint is (1844. november 10.) dicséretére válik a költőnek, hogy „sokat ír magáról”, mert „a lyrai költészetben az egyéniség, a személyesség (subjectivitas) érdekes költői feltüntetése a legszebb, de egyszersmind a legnehezebb feladatok közé tartozik. A mi szemünkben az a valódi költő, ki belseje legmélyéből, mintegy szíve mélyéből meríti, írja tárgykorlátoltságot nem ismerő költeményeit ... Ő mint sok pályatársa, nem tűzi ki a holdvilágot, szerelmet, hazát és bort versei főtárgyául, hanem ír nagy változatossággal mindenfélérelől, mik az említett szokásos költői tárgyak körén kívül is esnek”.

Toldy Ferenc külön is megjelöli két oly motívumát, mely mai nap ritkán tűnik fel a dalvilágban: a fiúi szeretetet és barátságot; s érdekes, mert Petőfi élménytárgyú költészetét jellemzi az a kifogása is, hogy míg mások bordalaiban a bor csak mint „hatásaiban szellemi élv” eszköze énekeltek meg: „a mi költőnkél közvetlen élményként fordul elő, ami lenni a jobb társaság emberénél csakugyan megszűnt”. (*Bp. Híradó*, 1845. március 4.)

Stílusáról, nyelvéről, versalakjáról pedig a következő dicséreteket olvashatjuk.

Dalaiban, Toldy szerint (az imént id. helyen), amely jól vannak gondolva, oly szerencsés a kivitel: „mindenütt sem több, sem kevesebb, sem egyéb, mint mit a gondolat helyes világítása kíván; ... a nyelv teljesen hatalmában van”. „Stílje kerek, virágos” (bizonyára „világos”-nak olvasandó) és „tisztá”, ismeri el az időben ellenfele, Szeberényi Lajos is (*Hírnök*, 1845. február 28.). Nyelve „általánosan tiszta és nemes”, a dagály ritka nála – írja Pulszky (*Szépirodalmi Szemle*, 1847. május 9.).

Verselését a támadó kritika többnyire gondatlannak, rím, mérték pontosságával keveset törődőnek szokta minősíteni, s szemére vetette a „kulcsín” hiányát. Ezzel szemben a *Pesti Divatlap* (1844. november 10.) „azt a könnyű, folyékony verselést” dicséri, „mely minden művét oly kellemes olvasmánnyá teszi”; Toldy szerint „technikája gondot, correctiót mutat”; Szeverin (*Pesti Divatlap*, 1845. október 2.) szerint néha ugyan pongyolán ír, „de azért technikában, a külforma szép alakításában is mester, sőt sokszor egészen új versnemben, s a legnehezebb formában is bámulandó könnyűséggel, s e mellett tartalmasan ír”. Végül, nem éppen dicséretként említi ugyan, de mégis Pulszky az elsők egyike (*Szépirod. Szemle*, 1847. május 2.), aki rámutat, hogy rím helyett sokszor csak asszonánccal él, s megjegyzi, hogy „a hangzatos magyar nyelv ... éppen nem ellenkezik az asszonanczok törvényeivel”.

Amint látni, akár együtt jellemzik tárgyait és kifejezését, akár külön-külön, azt a különös ellentétet élvezik benne, mely egyszerű külső és eredeti, változatos, gazdag tartalom – természetes modor és emberi rendkívüliség – közérthetőség és lángész között van, ugyanazt az újra meg újra meglepő, s Petőfi minden elemzőjét máig csodálattal eltöltő „könnyűséget”, mely szinte megfoghatatlan módon, tetten nem érhetőleg áraszt magából mélyről fa-

kadt, eleven, sokszínű, meleg költészetet. S élvezik azt a másik nagy ellentétet, melyet egységnek szokás nevezni a sokféleségben: „a műveiben ezerszerű kedélyt, de lelkében örökké egyszínű jellemet” – amint az *Életképek* egy cikke oly találóan megmondja (1847. július 11.). Két, ellentétes jegynek meglepő együttjátszását, *összeegyeztetését* élvezik. Valóban nemegyszer találkozunk a korszak mérlegelőbb kritikusaival oly jellemzésével Petőfinek, melyek ellentét-kiegyenlítésekkel kísérik meg felfogni lényegét; ilyenfélékkel, mint: „egyfelül bensőség érzélgés nélkül, gyöngédség affectatio nélkül; másfelül valóságos derült jó kedv, csapongás nélkül” ... „könnyűsége, mely nem fajul hanyagsággá, erőt ... mutat” (Toldy, *Bp. Híradó*, 1845. március 4.); – „a képek, melyeket használ, újak s mégsem keresettek” (Pulszky, 1847. május 2.). De ezek már, mondom, szakemberektől származó ritkább, finomabb jellemzések; az átlag nem mond egyebet, mint amit a „természetesség és mégis rendkívüliség”, vagy helyesebben: „rendkívüliség s mégis természetesség” csudálkozó szembeállítása kifejez.

Kétségtelen, hogy Petőfi versei, tehát műalkotásai éreztették ilyennek őt, s hogy e tanácstalan, de boldog csudálkozásnak határozott jegyek felelnek meg műveiben. Azokat azonban még a belátóbb kritika is alig iparkodott megjelölni. Toldy érinti dalaiban a kompozíció tisztaságát, átlátszóságát, s Pulszky figyeli meg, hogy „jól szokott vigyázni” az *egésznek* a kerekdedségére „s feletlen ritka nála a költemény, melyben a gondolat egysége s az előadás kerekdedsége el volna tévesztve”. Van helyes megfigyelés, melynek egész horderejét tán fel sem fogta szerzője, mint Bangó Pető azon megjegyzése, hogy a dalolni való „dal”-nak irodalmunkban Petőfi a legnagyobb mestere (*Életképek*, 1848. március 19.) – itt-ott említik még dalai naivságát; tüzét, fantáziáját... s körülbelül ennyi az *egész*, amiben Petőfi hatásának műveiben adva levő tárgyi forrásaira rámutatnak.

De nekünk nem is arra van szükségünk. Művei: költészete objektív jellemzését elvégeztük magunk s lépten-nyomon látjuk, hogy a közízlés egységes nagy visszhangja egy rendszer következetességével utal vissza e költészetnek általunk kielemezett határozmányaira.

A közízlés adalékainak e második csoportját átvizsgálva, tehát ismét a személyt, az embert látjuk meghatározva, mint az életsze-

rú irodalmi viszony kívánt részesét. Míg első csoportbeli adataink fejlődéstörténeti szempontból a személy *magyar* eredetiségét s a közízlést annál fogva kielégítő voltát tüntették fel, e második csoportbeliek a tetsző személy *emberi* eredetiségét látszanak meghatározni. Mintha a 40-es években alakuló közízlés ezt vallaná: szeretem a költőt, ki nemcsak felszabadított, mint eredeti magyar költő, egy idegen ízlési forma kényelmetlenségeiből, hanem aki mint ember a megmerevedett társadalmi s általános műveltségi formák mellőzésével a természet valóságából, önmaga emberi egyéniségéből indul ki, abból az őstalajból, melyben mindnyájan gyökerezünk; a költőt, kinek teremtő gazdagsága olyan, mint a természeté; a szabad lángelmét, kinek önkifejezése személyes átéltséggel képvisel minden emberit s tud önként értődőleg minden emberrel közleni.

Költő, kiben a negyvenes évek irodalmi közönsége, úgyszintén mint magyar, úgyszintén mint emberi közösség a maga megszemélyesedett ideálját, őszönállóságú, zseniálisan teljes és változatos képviselőt látja és szereti, s akivel művein át életszerű szabadsággal és családi bensőséggel érintkezhetik: ennyire zsugorodik össze, de ily tömören tartalmassá hatványozódik is a közízlés egykorú megnyilatkozása Petőfiről.

Kétségtől a kor ember- és magyar-ideálja Petőfi. Hogy költő-ideálja is, az természetes, s hogy milyen tulajdonai által, azt a közízlés megnyilatkozásaiból csak következtetni tudjuk ugyan, de egész határozottsággal. Mindaz, ami költészetében személyesség és annak függvénye, s mindaz, ami benne közönséggel érintkezés, vagyis kifejezés, iménti összefoglalásunk értelmében definíciószerűleg hozzátartozik e közízlés tetszés-rendszeréhez. S azt hiszem, mindez összeszorítható ebbe az egy, már fentebb értelmezett megnevezésbe: *konkrét líraiság*.

Oldjuk fel röviden e megnevezés gazdag tartalmát, s kész, összefüggő rendszert kapunk: eminenter lírai ihlet, mely rögtöni önkifejezésre törekszik; nem elemzi külön az érzelmet, hanem a lírai állapotú személyt fejezi ki, időbeli megkötöttsége szerint s a lírai állapot lélektani lefolyása rendjén; ennél fogva kompozíciója lélektani egység, tartalma cselekvő ábrázolat, lírai kisugárzása kedély-mozgalom vagy megállt hangulat, műfaja dalszerű, nyelve

csak szóbeli jele, versalakja csak ritmikai mása a lélek mozdulatainak.

E tulajdonságai azok, melyek a költői művet, a lírai költeményt, a személy közvetlen jelentkezésévé minősítik, s lehetővé teszik a közönségnek a személlyel való életszerű érintkezését.

Jó lesz most már megelégednünk ennyivel s tartózkodnunk további specializálástól a közízlés meghatározásában. Ez is több már talán a szükségesnél, minthogy nem a költőt, hanem a lírikus költőt vette alapul. Ha általában azt keresnők, mily fajta költészet felelt meg ennek az ízlésnek, konkrét líraiság helyett lélektanilag realizmust mondhattunk volna, mint amazt magában foglaló tágabbat. Minthogy Petőfi képzeletével, melyet ő maga határtalannak s hívei is merésznek tartottak, nem foglalkoztunk külön, itt jegyzem meg, hogy az egyáltalán nem oly természetű, hogy a „konkrétság”, „realizmus” ne járhatna vele; sőt lényege szerint nem kitaláló, nem „fantasztikust” teremtő, hanem igenis valószínű képzelet az övé, elképzelni tudása a térben, időben eltávolodtnak s a magától idegen lelkiségnek is.

Végül még ennyit. Tudjuk, hogy teljesen egységes közízlés nincs. Az itt jellemzettben is világosan felismerhető egy naivabb s egy felsőbb réteg, melyeknek azonban Petőfi költészetében is megvan tárgyi támasztékuk. Ez szorosan kapcsolatos költői nyelvével s versalakja kérdésével. Nyelvi elemeit ugyanis az élő beszédből, a köznyelvből veszi, de alkalmi igényei szerint annak hol felsőbb, hol alantabb rétegéből. Eszerint van stíljében egy felsőbb (műköltőibb) változat, melyben irodalom és élőbeszéd, s egy alsóbb (naivabb), melyben műveltek köznyelve és népnyelv színvonalát egyeztette össze egy-egy szerencsés átlagban. Nem ejtette el az idegen versformákat sem, sőt az azokhoz már hagyományosan hozzátapadt stílhangelvet is kiaknáztatta felsőbb – a népdalformákét pedig naivabb –, költői stíljében érdekében. Volt a közönségben egy alsóbb réteg, mely leginkább csak ez utóbbinak az élvezéséig jutott el, lényegileg azonban ugyanazt a költészetet kapta belőle, mint a műveltebb réteg Petőfi egészéből s ízlési formájában is hasonló rokonszenvről tett tanúságot.

IV. Az új ízlés egyéni változatai. Tompa

Mint bevezetésemben előadtam, van passzív és aktív ízlés. Láttuk az előbbit: a közönségét. Lássuk a másikat, amely, bár eredetileg szintén passzív, mert a Petőfiének hatása alá került: azt egyéni változatokban aktíve folytatja tovább; terjeszti, fenntartja, örökíti, még akkor is, mikor lényeges mozzanatokban eltérni látszik tőle.

Petőfi esetében különösen fontos e fáklyavivők megvizsgálása. Ő, tüneményes pályája után, eltűnik, s bár részben annál fogva is tovább hat, megszűnik eleven részese lenni az idő haladásával kénytelenül együttjáró továbbfejlődésnek, s annak a sorsa, amit ő teremtett, mások kezére kerül. Fontos tudnunk, ki mit s mily mértékben fogadott el tőle, ki minnek a továbbviteléhez adta hozzá a maga egyéni tehetségét, energiáját. Míg a közönség ízlése finomabb különbségtévesztésekre kevésbé hajlamos, az eredeti ízlési forma aktív továbbszármaztatói éppen egyéni változataiknál fogva érdemelnek figyelmet.

Mellőzve a Petőfi hatásától már kevésbé érintett, s vele együtt (vagy még elébb!) a színről letűnő régibb költőnemzedéket, csak azokra figyeljünk, kiknek pályája a 40-es évekkkel kezdődik, de túlhalad 1848–49-en.

Tompa, Arany, Gyulai, Szász Károly, Lévay lennének itt a főb-
bek. Egyelőre a két legnagyobb: Tompa és Arany költészetét vizsgáljuk meg a jelzett szempontból, de még csak Petőfi élettartamára szorítkozva. Mert 1848–49 valamennyiük pályáján nagy szakadék, nagy irányváltás. Ők mind átkerülnek e határvonalon, melyet Petőfi már nem léphetett át, s minden tekintetben új tapasztalatok és megfontolások terhével viszik s képzik tovább ízlésbeli örökségüket.

1848–49 után új világ kezdődik s mind a közízlés, mind egyesek ízlési formája tekintetében új fejezet.

Tompa Mihály öt-hat évvel idősebb volt Petőfinél. Már 1840-ben jelent meg verse Helmeczy *Társalkodójában*, a *Koszorúban*, 1841-től fogva az *Athenaeumban*. Az 1844–45-i tanévben Eperjesen nevelősködött (Péchy Tamás mellett); ott Kerényi Friggyessel barátkozott, meg Pákh Alberttel, ki Iglórol, s Szemere Miklóssal,

ki Lasztócról el-ellátogatott hozzájuk. Itt ismerkedett meg Petőfivel is, ki felvidéki útján 1845. április 4-én Eperjesre érkezett s május 1-ig ott maradt, s akit ő már 1844. szeptember 2-án az *Életképek*ben megjelent, *Bártfai levél Petőfi Sándorhoz* című versével üdvözölt volt. (Petőfi válasza: *Felelet Tompa Miskának*, ugyanott egy hét múlva.) Itt jól érezte magát Petőfi: „Boldog órákat töltöttem Kerényivel és Tompával”, írja az *Uti jegyzetek*ben. Itt írták az *Erdei lak* című versüket mind a hárman (megjelent *Pesti Divatlap*, 1845. július 17.). Hogy azonban Tompával már ekkor nem mindenben értettek egyet, azt későbbi (Kerényihez írt) *Uti leveleinek* egy ide-célzása mutatja; 1847 júliusában ugyanis, Szatmárba menet Tompát meglátogatta Bején; erről írja *IX. Uti levelében*: „Víg napokat élünk, de mindazonáltal csalatkozol, ha azt hiszed, hogy kevesebbet civakodunk, mint hajdan nálad Eperjesen. Minden pillanatban összeveszünk.”

1845 decemberében Tompa Pestre jön, Petőfi ösztönzésére. Itt írói körökben ismerkedik; olykor a *Pesti Divatlap* szerkesztésében segédkezik Vahotnak. Csakhamar beteg lesz; 1846. február 15-től március 11-ig a Rókusban fekszik. Azután egy ideig Petőfivel lakott (Várady Antalnál, a Hatvani utcában; Petőfi ugyan ekkor nem sokat lakott Pesten; Szalkszentmártonba vonult vissza hosszabb-rövidebb időre). Erre az időre estek a Tízek Társaságának tervezetesei is, mikbe természetesen Tompa is bevonatott. E néhány hónap, melyet Tompa ekkor Pesten töltött, Petőfinek éppen legsötétebb, legrosszkedvűbb korszaka. Természetes, hogy vitatkozásaik ekkor sem szüneteltek. Petőfi azt is rossz néven vette Tompától, hogy a *Honderű*be dolgozott s jó barátságban maradt Szemere Miklóssal, akitől pedig a *Honderű*ben 1845. augusztus 26-án, majd szeptember 2-án egy-egy gúnyos vers jelent meg Petőfi ellen (*A régi jó Gvadányi P-hez; meg: Az aggteleki barlangban Petőfi a kálvinista rektorhoz*).

Tompa közben bejei pap lett (Gömör megyében); 1846. szeptember végén foglalta el parókiáját. Bizonyára levelezésben állt Petőfivel. Arany *Toldijának* feltűnése a Kisfaludy Társaság pályázatán s mellette Tompa *Szuhay Mátyásának* is dicséretben részesítése egy időre felélénkítette Petőfihez való viszonyát; ki új barátja, Arany, s régiebb barátja, Tompa költői irányában a magáéval egyezőt vagy rokont, s bennök maga mellett a két legkivá-

lőbb új tehetséget ismervén fel, irodalmi szövetkezésre gondolt, mintegy a Tízek Társasága kudarcot vallott eszméjének más formában való megújításával.

Már ekkor úgy volt, hogy az Életképek szerkesztését június 1-től 1847 második felére Jókai veszi át. Petőfi célja az volt, hogy Arany s Tompa kössék le magukat, vele együtt, hogy 1848 elejétől fogva kizárólag Jókai folyóiratába fognak dolgozni. Már Aranyhoz írt második levelében (1847. február 23.) felmerül hármójuk összetartozásának a gondolata; Arany válaszversét – úgymond – leírja és elküldi Tompának: „Legény ám még az is a talpán! Átaljában: Arany, Petőfi, Tompa, isten-krisztus-ugyse szép triumvirátus.” Ez év júniusában meglátogatta Aranyt Szalontán; felsőmagyarországi útján pedig, július 3–8., Bején, Tompát. Ekkori vitatkozásaikra (melyek egymás verseiről folytak) céloz fenntebb idézett IX. *Uti levele*. Itt írta Tompa Mihálynál című versét. A vers mutatja, hogy addigi ellenkezéseik egyáltalán nem hidegítették el barátságukat: mutatja azonban természetük ellentétes voltát is: Tompa önkínzó, elégtelen töprengéseit s Petőfi kedélybeli spontaneitását. Kitetszik az is, hogy Tompán kívül ki áll közel a szívéhez: Homér-Arany János, kit Tompa még nem ismer személyesen, kiről sokat készül beszélni neki Petőfi; meg Júlia: „Te fogsz megesketni, jó Mihály barátom”. Találkozásuk különben (Petőfi megérkezése Tompához) le van írva Petőfi említett *Uti levelében*: „Rohantunk egymásnak, mint két üstökös csillag.” Leírja azonban murányvári kirándulásukat s ott Tompa „hortyogását” is. (Ez a levél megjelent: Hazánk, szeptember 30.) Murányról hazaérkezve július 5-én Tompa is írt Aranynak, s levele hátán Petőfi (ez az a levél, melyet később Arany Tompának ajándékozott). Ha a „hortyogás” csakugyan megtörtént, e levelekben annak semmi nyoma, miatta való haragnak még kevésbé. Vitatkozásuk azonban itt is érintve: „Civakodunk, mint az istennyila; ismered az én szende, békeszerető, angyali természetemet, hanem ez a kapcáskodó komisz pater Tompa mindig dühbe hoz.” Tompának egy Arany Jánoshoz írt későbbi (1848. február 7-i) leveléből tudjuk, hogy János vitézről vitázott Petőfivel „meggyőződése szerint”.

Az *Életképekkel* kapcsolatos tervet Petőfi, mint elébb Aranyval, Bején Tompával is megbeszélte. Úgy látszik azonban, félre-

értés volt köztük; Tompa ígérhette a közreműködést, azt azonban nem, hogy a *Pesti Divatlap*tól megváljak. Hiszen Tompa már ekkorára Jókainak is válaszolt ebben az ügyben, amint Jókainak Petőfihez július 6-án írt leveléből kitetszik. Világos a levélből, hogy Jókainak sem tett határozott ígéretet; („szörnyű lutránosul” beszél Jókai szerint, vagyis nem köti le magát határozottan). Arany is augusztus 11-én már írja Petőfinek, hogy Tompától is levelet kapott: Tompa mint új gazda nem kötheti magát Jókaihoz, s neki Vahottal bonyolódott viszonyai vannak. Petőfi erre, augusztus 17-én: „tiszteletes tudós Tompa Mihály uram csakugyan lutheránus”; neki már szavát is adta s most új gazda voltára stb. hivatkozik; „denique a pap csak pap, és a »telhetetlen papzsák« nem chimaera”; ő „a népköltészet képviselőit” akarta egyesíteni az Életképekben, mert annak van legtöbb olvasója s ahhoz szegődtek a legjobb fejek.

Petőfi valóban elhidegült Tompa iránt, kivált amikor Adorján Boldizsártól még afféle is hallott, hogy Tompa középszerűnek mondta az ő *Szécsi Mária*ját. (Erre nézve l. Tompa levelét Aranyhoz 1848. február 7.) Vahot ráadásul Tompa Mihályhoz írt 1847 júniusában *Irodalmi Leveleket a Pesti Divatlapban*. Petőfi kétszínűnek tartotta Tompát s azt hitte, „futtatni” akar vele. Arany hasztalan iparkodott békíteni, majdnem órá is megharagudott. Tompa és Petőfi közt megszűnik a levelezés; mindenik azt várja, hogy a másik kezdje a közeledést. „Petőfiről egy betűt sem tudok – írja Tompa Aranyhoz, 1847. október 28-án. – Nem ír, haragszik: pedig, bizisten, nincs oka” ... „Kérlek, Petőfiről írd nekem sokat, mint van? Sokkal kevélyebb vagyok, minthogy ezt most, haragván reám ... ő tőle kérdezzem; de sokkal jobban szeretem őt, mint sorsa iránt közönyös lehessenek, tehát írd nekem a gazemberről”; – majd december 1-én: „Csak ő írna már nekem pár sort Pestről, én is mindjárt hasonlót művelnék, – de haragunni? ettől sohsem voltam távolabb mint most,” – egyébként most is azt mondja, hogy „nem kizárólagosságra” adta szavát. Említett, 1848. február 7-i levelében pedig igen szépen, teljes őszinteséggel, de önérzetét is éreztetve magasztalja Arany előtt Petőfi kiválóságát („még ilyen magyar költő nem született” stb.); közli vele azt is, hogy alkalmasint írni fog Petőfinek is: felvilágosítja, majd meglátja, mit mond rá: „Bizony ő lesz az oka, ha vége lesz köztünk mindennek: mert

isten úgy segítjen, tökéletesen ártatlan vagyok!” Csakugyan írt is neki; mégpedig nemsokára, mert március 2-án már Petőfi válaszának is közli a tartalmát Arannyal. Levelében fájdalmasan említette volt, hogy „ilyesmit” feltesz róla Petőfi; erre itt van Petőfi válasza: „Hát te azt gondolod, hogy én haragszom vagy csak neheztelek is rád? ne kapkodj ilyen magasan a levegőbe, mert megfájdul a vékonyod...” Tompa tehát megtette az első lépést a jég megtörésére, a jég azonban keményen és hidegen a szeme közé pattant vissza. Ennek ellenére ugyane levelében, Gräfenbergbe készülését jelezve, értesíti Aranyt, hogy április 10-én Pesten lesz, jöjjön fel ő is akkorára, vagy ha nem jöhet, utasítson egy pár sort, neki címezve, Petőfihez vagy Vahot Imréhez. Tehát eltökélte, hogy felkeresi Petőfit. Fel is kereste. S Arany csakugyan írt is számára levelet Petőfihez, 1848. március 26-án („Tompa április 10-én nálad lesz: add át neki e levelet.”) E találkozás előzményei Petőfi részéről a következők.

Arany békülést remélvén, bele-belecsúsztatja Petőfihez szóló leveleibe, hogy mit írt neki róla Tompa (1847. november 11.). Petőfi majd 1848. január 2-i levelében kérdi tőle, olvasta-e Tompa *Szécsi Máriáját*: versenyezni akart az övével, de nagyot bukott, pedig az övé is nagyon középszerű; Vahot őt akarja vele egyensúlyozni, a *Szemle* az ő rovására dicséri; vége annak, kit csak versenyzési vágy kerget; „Szeretném, ha ezt szóról szóra megírnád neki; én nem teszem, miután Jókainak azt írta, hogy »ha Petőfi ír neki néhány sort«. Ő is ír Petőfinek néhány sort. Köszönöm szépen.” – Arany, január 7-én (de még nem erre a levélre válaszolva) közli vele, hogy Tompától is kapott levelet; de hogy aprehendál ő, csak Petőfi őiránta viseltessék jó szívvel: „Leveledet óhajtva várja, mert lakásod számát nem tudván, addig nem mer írni, félvén, hogy levele eltéved.” Majd január 8-án (Petőfi január 2-i levelére): Tompára ne duruzsoljon, nem akar az Petőfivel mérkőzni, s Petőfiről a leggyöngédebben gondolkozik. Valamelyik leveléhez lemásolta Tompa február 7-i levelét s elküldte Petőfinek. Erre Petőfi március 21-én: „Megvallom, nagyon kár volt azzal fírasztanod magad, hogy más ember levelét lemásold s azt nekem elküldd. Ha azt gondolod, hogy én a pletykákban gyönyörködöm, titánilag csatlakozol. Azért semel pro semper, hagyjuk el a pletykákat. Kivált ily időkben! forradalomban!” Arany megjegyzi e leveléhez, hogy

Tompa természetesen nem tudta meg, hogy Petőfi olvasta levelét. Ugyanekkorára már Tompa megkapta Petőfi kíméletlen levelét, s erről Arany is tudott.

Ily előzmények után Arany részéről végső merész kísérletnek tetszik, hogy Tompa számára Petőfihez küldött levelet. Március 15. után vagyunk, Arany üdvözi Petőfit akkori szerepléséért, s bizonyára reméli, hogy Petőfi, ha Tompa felkeresi, az ő levele átadásával meg fog enyhülni Tompa iránt. Ugyane reményben (Arany jelenlétének jótékony hatásában bízva) hívogatta Tompa Aranyt is Pestre erre az időre.

Nem így lett. Április 18-án írja Petőfi Aranyinak, hogy Tompa fent volt s tán fent van még: többször találkozott vele, de egy idő óta már nem látta: holmi jöttment emberekkel szívesebben mulat, mint a magaszőrűekkel; felteszi róla, hogy elment búcsú nélkül; csak egy melegebb sugár se volt szemében, míg együtt voltak; malcontentus: se magával, se mással nincs megelégedve; sajnálja lelkéből mint költőt s mint barátját. Arany megjegyzése e levélhez: Tompa viszont arról panaszkodott, hogy Petőfi hideg leereszkedéssel fogadta, kimért vizitnek vette látogatásait; lehet egyiknek sincs igaza; talán a huzamosan táplált idegenség láttatta Tompával ilyenek Petőfit. Léway, kivel Tompa együtt látogatta meg Petőfit Dohány utcai lakásán, megerősíti, hogy Petőfi hidegen fogadta. Így írja le látogatásukat: mikor beléptek, Petőfit és nejét Shakespeare olvasásába merülten találták. „Szemlátomást rosszul esett Petőfinek, hogy zavarjuk. Öröm helyett komor arccal olyan formát mondott, hogy »az ördög hurcol benneteket ilyen időben«. Néhány percig mulattunk. S Tompa azon keserű érzéssel távozott, hogy nincs abban a szívben baráti szeretet, amely egy rég nem látott barátját így bírja fogadni. Ily apró kedvetlenségre aztán nem talált ő mentséget.” (Bp. Szemle, 61. k. 1890.)

Úgy látszik azonban, végleg még ekkor sem tekintették barátságukat megszakítotttnak. De Gräfenbergből jövet (tehát július 23. után) újból találkozáskor, Tompa elnevette magát Petőfi azon kijelentésén, hogy hadügyminiszterségen kívül el se vállalna egyebet; Petőfi ezért sértőleg támadt rá; majd Tompa megtudta, hogy arcképét Petőfi kiakasztotta a szobájából s erre fellobbanva tűzbe vetette Petőfinek minden hozzá írt levelét. Később nagyon

fájlalta ezt Tompa, s igen sajnálta, hogy Petőfitől semmi emléke sincs. Arany erre azt az 1847. július 5-i levelet adta neki, melyet ők ketten (Tompa és Petőfi) írtak; Tompa élete fogytaig kedves emlékül őrizte; halálos ágyán Szász Károlynak ajándékozta. (L. Szász Károly, *Vasárnapi ujság*, 1878. 22. sz.)

Többet nem is találkoztak egymással. Tompa hazament Bejére. Október elején, mint táborigazgató indult a rimaszombati 2. nemzetőr századdal a felső-dunai táborba s részt vett a schwechati ütközetben. Karácsonyra ismét otthon volt. Áprilisban Kelemérre választották meg papnak (22-én ment át), s május 1-jén volt esküvője Soldos Emiliával. 1851. szeptember elején lett hamvai pap.

E viszony története több tekintetben érdekes. Petőfi, ami az önérzetet és önállóságot, sőt konokságot illeti, emberére talált Tompában. Mindketten becsülték egymásban a költőt s szerették az embert: mégis szakítottak egymással. Tompa beteges sértékenysége, Petőfi egészséges önérzete nem fértek össze. De a megbánás passzív erénye Tompa részén, a következetesség szinte kegyetlen energiája Petőfi részén volt. Tompa, önérzete biztosításával keresve kereste a békülést: szinte számított arra, amit Arany meg is tett, a közvetítésre; Petőfi önérzete viszont, úgy látszik, közvetlen megkövetést kívánt s így Aranyt is merevül visszautasította, Tompa kísérletét pedig oly modorban utasította el, mely a kicsinylés kíméletlen tudtulatásával volt egyértelmű. Eltekintve most elkülönbözésük okától: feltűnő, hogy Petőfi, aki Arany leveléből is jól ismeri Tompa békülékeny hajlamát, nem fogadja úgy, hogy annak is megnyílhasson a szíve, hogy az a „melegebb sugár” felcsillanhasson vendége szemében; feltűnő, hogy Arany kedvéért sem hajlandó erre. S itt nem lehet szó fellobbanásról, a harag pillanatnyiságáról, hiszen több mint féléves az ügy. Ráadásul: ő jól ismeri Tompa beteg kedélyét (versében maga osztogat tanácsokat neki, hogy vesse ki e „férget” magából), tudja, hogy most is beteg, azért megy Gräfenbergbe, s mégsem enyhül meg iránta. Annyi bizonyos, hogy emberileg Arany – nem Tompa felett, ami most nem kérdés –, de Petőfi felett is fölényben van, s valami oly tulajdonságot tüntet fel, ami Petőfiből hiányzott. Sőt nemcsak egyet, hanem többet is. A higgadt várni tudáson, belátáson kívül ugyanis a morális tárgyilagosságát, mely az emberben az egészséget tudja nézni, szemben a Petőfi-féle, szubjektív, merev jellem-morállal,

mely egy pillanat kedvezőtlen benyomását utolsó ítéletté avatja az egész ember felől. Petőfi szigorúságának megítéléséhez hozzátartozik az is, hogy kettejük közül Tompa az, aki békülékenységének tanújelét adta; Petőfi ilyesmit senki előtt sem hangoztatott; épp ellenkezőleg; szeretné, ha Arany megírná Tompának, hogy vége annak, kit a versenyzési vágy kerget stb. (1848. január 2.). Arany meg is írta; erre jön aztán Tompa február 7-i nevezetes válasza. Továbbá: nekünk nehéz ugyan ítélni a dologban, mert nem kontroverz megvitatás áll előttünk, hanem csak egyoldalú nyilatkozatok; Petőfinak azonban módjában állt volna hozzászólni Tompa okaihoz, de azt nem tette. Tény, hogy a kibékülésnek Petőfi hajthatatlansága állta útját. Az a hidegség ugyanis, mely pesti találkozásukat jellemzi, nem kibékülés, az csak az előzmények szemmel látható kifejezése. A tulajdonképpeni szakítás, Gräfenbergből jövet, az előzmények után könnyen érthető: a pillanat véletlene helyrehozhatatlanul elmérgesíti az ellentéteket, hideg szétválás helyett ingerült bosszúállás mindkét részről. Érdekes, hogy nem a költő, hanem a politikus Petőfi sérelme robbantotta ki. (Viszonyuk története legteljesebb és megbízhatóbb részletezéssel előadva: Ferenczi Zoltán, *Petőfi életrajza*, Bp., 1896., III. 146–164. l.)

Ha most Petőfi eljárásának végső okait keressük, tőle magától többet hallunk megnevezve: kétszínűnek tartotta Tompát magával szemben, vele versenyezni vágyónak és ellenfeleihez szítónak, s neheztelt reá (ez lesz a legfőbb!), hogy a népköltői triumvirátus tervét meghiúsította (s mellékesen: ezzel Vahotnak egy másodszori győzelmét tette lehetővé Petőfi felett; az első: a Tízek Társaságának kudarca volt). Mindez azonban együttvéve azt az igazságot jelenti, hogy Tompa sem a barátságban, sem a költészetben, sem az irodalmi élet szervezkedésében nem csatlakozott fenntartás nélkül Petőfihez, nem rendelte alá magát sem neki, sem másnak, mégcsak látszatra, a jóviszony fenntartása kedvéért sem. Önként alkalmazkodni pedig maga megtagadásával nem volt hajlandó, s hipochondriás sértékenysége miatt nem is tudott. Arany mindkettőjüket szerette; ismerte s kímélte gyöngéiket, valóságos lélektani tapintattal bánt velük, s a lényeg kedvéért mindenkor vonakodás nélkül tudott engedményt tenni a formában. Ő valóban alkalmazkodott is Petőfihez, s legalább még most, 1848–49

előtt, kétségkívül magasabb rendű költői géniusznak tartotta őt magánál s a pajtáskodás petőfies formái közt voltaképp hódolt előtte. Tompa maga állapíthatta meg róla szalontai látogatása után, hogy nem volt benne semmi „petőfizmus”: „Nagyon becsületes, szelid ember ez az Arany, egy látásra örökre megszeretnéd! Nincs benne semmi petőfizmus, de van alapos ismeret és nyelvtudomány. Igen szeretetre méltó ember.” (Levele Szemere Miklós-hoz, 1852. április végén.)

Nem kell hinni, mintha Petőfi és Tompa elhidegülésével meg hiúsult volna valami első kísérlet az új ízlés megszervezésére, s mintha abból valamelyes kár háramlott volna a Petőfitől úgynevezett „népköltészet” további sorsára. Inkább az fejeződik ki a vázolt történetben, hogy Petőfi olyasmit akart a maga zászlója alatt egyesíteni, ami még nem tartozott oda.

Tompa, mint Petőfi reá gyakorolt hatásának alábbi vizsgálata bizonyítja, lényegileg költészetében is független maradt Petőfitől.

*

Költői pályája, mint említettem, már 1840-ben megkezdődött. Úgy lépett fel, mint a Bajza körül keletkezett szentimentális költőcsoport egyik tagja, a németes, absztrakt lírai iránynak egyik folytatója. Csakhamar kitűnt azonban, hogy őt több lírai igazság fűzi ez irányhoz, mint az „almanach-líra” legtöbb művelőjét, s hogy e korszerű szentimentális légység csak időleges konvencionális költői formája a benyomások iránti mélyen melankolikus fogékonyságnak s bizonyos passzív, de magvas reflektáló, vagy éppen moralizáló hajlamnak. Formailag – németes versalakjával – szintén az említettek közé tartozott, s pályája végéig túlnyomólag nyugati formákkal élt (l. Négyesy, *A mértékes magyar verselés története*, Bp., 1892., 323. l.: „mind Petőfinél, mind Aranynál kevésbé magyaros” (uo. 301. l.); de már igen korán más nyelven szól e formákban, mint társai legtöbbje: a nyelvújítás absztrakt szókincsével kevésbé él, németes, érzelmes összetételeit kerüli, s óvakodik a versforma idegen dallama kedvéért afféle alkalmi érzelmes szóalkotásoktól; él a művelt köznyelvvvel, s a díszet inkább az élénk képes beszédben keresi, mintsem finomkodó piperében.

Műfajilag is az almanachlíra helyzetdalaival indul (*Postadal, Víz-dal, Kandalló-dal*), köztük (1840-ben) három „népdallal”, melyek azonban még mind a régi Kisfaludy–Czuczor-féle típus termékei; Kölcsey-szerű epekedések (*A holdhoz*), németes típusú balladafélék, történet nélkül, dúltan, romantikusan érzelmes jelenetek (*Temetés*), szomorú végű fiktív dalnoktörténetek (Vörösmarty-hatás!) követik egymást, közben (1842) néhány kis satirikus darab (*Csalánok* címen), de nem epigrammai éles, szoros szerkezetben. Sohasem üres, sohasem közönséges, alszerű. E kezdetből lassan, de szemmel láthatólag fejlődik át, feltűnőbb szakítás vagy éppen reakció nélkül, egyénivé; s e fejlődés, mint tudjuk, folytonos, korántsem fejeződik be 1848–49-re, hanem azontúl még több személyes és tapasztalati anyaggal telik meg lírája, közben a satírának is különleges egyéni formáját valósítja meg s az epikában is másokétól különbözöt, ha nem is korszakos értékűt termelve. „Költői ere – így állapítja meg Arany 1863-ban – nem apadt, de mint folyam, haladtában mind mélyebbre ásta magát.” (I. h. 290–291. l.)

Tompa költészete, ha Petőfi nagyhatású új szelleme nem sieteti a fejlődést, alkalmas lett volna egy lassú átmenet létesítésére konkrétabb, személyesebb, lélektanilag igazabb líraiság felé, s vele együtt e lassú fordulatot ellentmondás nélkül megtette volna, s egyértelemmel, kritika és közönség egyaránt; de nemzetiessé válásformája létesítésére magában véve nem lett volna alkalmas, nemcsak a magyar formák lanyhább kultusza miatt (hisz Petőfinél is túlnyomó a nyugati forma), hanem azért is, mert egyénisége s kedélye egyoldalúbb, líraisága passzívabb természetű és különösebb, semhogy benne egy forrongó kor, egy egész nemzet a maga költői képviselőjét ismerhette volna fel. Ő nem is szakított soha egészen (annál kevésbé hirtelen) a maga irodalmi gyökereivel, így nem is teremtett új közösséget, hanem vitte magával a régit, mely szívesen követte, s nyert híveket az új közönségből is, melyet Petőfi költészete toborzott az új irodalom számára. Gyulai figyelmeztet először Tompának e közbülső helyzetére, *Budapesti Hírlap*-beli szépirodalmi szemléjében, 1855-ben: „Míg Petőfit régiebb irodalmi pártok kritikája keményen leckézte, a közönség bálványozta, addig Tompa mindkettő méltánylatában részesült, mert annak irányában nem lehetett annyira ellenzéki, mint Pető-

fi, emez pedig egyebek mellett valami olyast is talált benne, mit Petőfiben szeretett. E kettős hatás alatt folytatta pályáját Tompa, mindinkább kifejtve költészetének eredetibb sajátosságait is.” Gyulai a kettős hatás egyikén Petőfiét – a népdalköltőét – érti, de mindjárt meglátjuk, mily csekélyre zsugorodik az össze Tompa 48 előtti egész költészetéhez viszonyítva. Megfigyelése azonban Tompa közbülső helyzetére nézve helyes és nagy horderejű, mert eszerint valósággal hidat kell benne látnunk, mely az új ízléstől távolabb állók számára is lehetővé teszi a közeledést ahhoz, amellyel maga is eredeti, önálló tényező.

Petőfi hatása nem tagadható, részletekben ki is jelölhető, annyira azonban nem terjedt, hogy Tompát eltérítette volna, csak rövidebb időre is, a maga ösztönszerűleg követett egyenes útjától; legfeljebb siettette kifejlését.

Kéki Lajos (*Tompa Mihály*, 1892., 80–84. l.) a következőkben foglalja össze Petőfi hatását: Költészete motívumokban gyarapodik, a természet gyöngédebb, bájosabb képein kívül egyebet is megénekel. Hangja változatosabb lesz: vidám gondtalanság, dacolás a sorssal, remény az élet nyomorúságai közt, könnyed megnyugvás, férfias erély, harag az álnok barátok ellen: mint nemegyszer ellentétes lírai hangnemek váltakoznak lantján. Jelentkezik a fejedelmi önérzetű költőtípus az addigi, részvétet kereső helyett; a demokrata, a hazafias, a pesszimista magatartású s a sikeresebb népdalköltő; egy-két regéjében mesemondó üdeség, némelyiknek a bevezetésében alföldi kép. Végül Petőfi továbbmunkáló hatásának tulajdonítja Kéki a házaselet költészetét Tompánál az 50-es években.

Ez mind helyes megállapítás. De a hatás e jelenségei szórványosak, időlegesek, egészben való idomulást nem jelentenek; Petőfi újdonságainak mohóbb megragadását, műfajainak eltökélt kiaknázását pedig éppen nem, s csekély kivétellel jelentékeny egyéni különbségeket tüntetnek fel Petőfihez képest.

Mindenekelőtt rámutatok néhány negatívumra, természetesen a 48–49 előtti időkből.

Tompa költészetéből hiányzik a naiv változat; hiányzik a cselekvő, spontán jelleg; a szerepjáték s vele a genre-kép; a leíró költemény (festő, tájkép); a szerelmi líra személyesebb változata. Amit ezekből találni, az alig számít az egészben. Tagadhatatlan

személyes jellege mellett hiányzik önmagának drámai felléptetése. – „Változatossága” csak kísérlet, melyből visszaesik saját gravitációjába. A „fejedelmi önérzetű költőtípus” csak elmélet nála, megfelelő kisugárzás, expanzió, uralkodni tudás nélkül, s inkább csak ürügy, indok irodalmi elégedetlenségei kiöntésére: satírára. Politikai költészete alig van, s az is csak akkor, mikor a politika már egyébként is elöntött mindent; mint Gyulai írja, kevés hatással volt rá a politikai élet küzdelme; „lyráján alig zendül meg hang, mely a forrongó eszmékből merített volna” (*Kritikai dolgozatok*, 149. l.). Pesszimizmus csakugyan jelentkezik lantján s valóban feltűnő arányokban; de abban kevés a petőfies jelleg: a dac, a rögeszmeszerű elfogultság, a szenvedély, s az izgatott, szaggatott epigrammaiság; ellenben több a józan, keserű ítélet, a prózaiságot érintő epés emberjellemezés; s neki nincs oly értelemben pesszimista korszaka, mint Petőfié, hogy műfaján is jellemző nyomot hagyna: ő a *Felhők* – műfajilag – nem utánozza; „költemény”-eket ír, mint máskor, s a *Jégvirágok* kis ciklusa, mely Kéki szerint legközelebb a *Felhők*höz, műfajilag egészen Tompa-szerű: vagyis egyazon témának, sőt motívumnak szaggatott variációja (akár az *Őszi képek*): sorozat, füzér, s nem ciklus. – Végül: népdal! 1846-ban tett közzé az *Életképek*ben kilencet, 1847-ben a *Pesti Divatlap*ban hármat, s *Versei I.* kötetében (1847) amazokhoz még hármat. Minthogy népdalt már 1840-ben is írt, s azóta nem, ez újabb dalihlet Petőfi példájára támadhatott, de elég későn s nem hozzáhasonlítás kedvéért. Ezek egyébként is másféle dalok.

Mindez mutatja, hogy ő egyáltalán nem akart (s ha akart volna sem tudott) hasonlítani Petőfihez, s „futtatni” sem akart vele másképp, mint a maga egyénisége szerint: „Én futni akarok magam (írja Arany, 1848. február 7-én), futtatni senkivel. Azonban ha azon igyekezet, hogy mindig jobbat és tökéletesebbet akarok adni, ha azon gyönyörű dolgokhoz, miket Petőfi írt, hasonlót (ti. éppoly szépet) igyekezem csinálni, futtatás: úgy igenis futtatok nemcsak Petőfivel, hanem mindazokkal, kiknek csak egyetlen versét is szépnak láttam életemben.”

De lássunk közelebről néhány jellemzőbb szakaszt.

A fiatal Petőfi: a népdalok, bordalok, genre-képek Petőfije, a korábbi (még nem politikailag irányzatot) „népköltő” mennyiben hatott rá? Mint a maga helyén láttuk, alakító hajlam, szerepjá-

ték jellemezte Petőfi első korszakát. Ezzel tűnt fel s ütött először rést a régi ízlés ellenállásán. A fiatal, de nála öt-hat évvel idősebb Tompát is meglepte s említett bártfai levelében (*Életképek*, 1844. szeptember 4.) oly teljes mértékben alkalmazkodott – ő, a *Víz-dal* egykori költője – a bordalok Petőfijéhez, milyenben többé soha. Épp azért ne tévesszen meg ez első, erős visszhang: társtalan marad az Tompa egész további költészetében. A Petőfihez intézett versek közt az övé a legkorábbiak egyike; csak a Kerényié előzi meg (*Pesti Divatlap*, augusztus 3. hete). Kérdés, ismerte-e már ekkor Kerényit, s olvasta-e már annak a versét. Kerényi már ismerte Petőfit: Pesten 1844 tavaszán ismerkedtek meg, s Petőfitől jelent is meg már hozzá egy verses levél: *Kerényi Frigyeshez*, június 25-ről datálva (*Pesti Divatlap*, 1844. július 2. hete). – Nem lehetetlen, hogy Petőfinek e verse indította Tompát a magáé megírására: a bor dalkokát üdvözölve benne, mikor maga Bártfán vízkúrán volt. Víg szeszélyű bordalait olvasva – úgymond – cimborájának szánta Petőfit; ő is ért a pohárhoz, borba fojtja a bút, barátai hasztalan próbálják észre téríteni; csak látogassa meg egyszer, kulacs várát majd megostromolják pohárágyúkkal stb...; csaknem minden gondolata Petőfi bordalaiból ered. Petőfi példájára él a tizenegyes sorral is (bár valamelyest trochaizálva), s így, 1840-i három népdalát leszámítva, ez Tompának első magyar formában írt verse. De ennek további jelentősége kevés. Tompa később is alig írt magyar alakban; néhány regéjét s elbeszélőkölteményét leszámítva, 1847 végéig még mindössze négy költeményében, s természetesen népdalaiban van magyar forma; de a költeményekben egy esetben tízes sor (az is félig-meddig trochaizálva), három esetben tizenkettős (félrímmelel; ezt a formát bizonyára szintén Petőfitől vette: *Az erdei lak!*), egy esetben ab×bcc rímrendű tizenkettős.

Mindenesetre új hang ez Tompánál. De elszigetelt is. Előtte nincs hasonló (sőt 1840-ből egy *Víz-dala* van: „Agyzavaró bor, félre előlem” stb.), utána csak jóval később, 1846-ból egy: *Elmélkedés a kancsó felett*, de az valóban inkább „elmélkedés”-szerű, szelidebb vers, bár petőfies vonás benne a bölcs józanság kikacagása s annak emlegetése, hogy rá akarják beszélni a józanságot (s hogy az falra borsó), de sem Petőfi dévajtsága, sem genre-szerű cselek-

vő fordulatossága nincs benne, sőt a végén csaknem érzelmesen elkomolyodik.

Ennyiből állnak Tompa „bordalai”. Látni e Petőfi-hatás teljes elszigeteltségét s jelentéktelen voltát.

Jellemzőleg csekély az ifjú Petőfi líraköréből egy másik ágnek, a genre-képnek a nyoma Tompánál. Ilyenül csak 1847-ből való két versét lehetne erőltetnünk: *Tamás vitézt* meg félig-meddig a *Nánihoz* címűt. De amaz nem petőfies; rokonszenvvel s melankóliával, leírva jellemző, háttérben egy halvány, sablonos csonkavitéz-történet körvonalaival; csaknem fontosabb benne a költő részvevő líraisága, mint az alakrajz. Humor sincs felfogásában. – *Nánihoz*: szintén humor nélküli, prózai élességgel jellemző szatírája a félszeg műveltségű, főköttől leső leánynak. Ez sem genre-alakítás.

Végül ez első körből itt vannak Tompa népdalai: 15 népdal 1846–47-ből, mikhez hozzávehetni *Az árvalányhajról* című rege fonóbeli szép dalát (szintén 1846-ból). Mindenekelőtt e dalok aránylagos későisége tűnik fel. Petőfi már ekkor rég túl van a maga népdal-korszakán (1843–44) s Tompának 1840-től 1846 elejéig nem jutott eszébe népdalt írni. 1846 elején s tavaszán, mikor első kilenc dala az *Életképekben* (február 7.–május 23.) megjelenik, Pesten van s éppen Petőfinél lakik; az pedig már ekkor éppen népdalelles, *Felhők*-korszakát éli. Következő három dala 1847. július 15-én jelent meg a *Pesti Divatlapban*; közeli terminus Petőfi bejei látogatásához (július 3–8.), de nagyon is közeli ahhoz, hogy Petőfivel együttléte hatásának tulajdonítsuk; végül három utolsó népdalát nem tudni, mikor írta, az előbbiekhöz sorozva csak *Verssei I.* kötetében (1847) jelent meg. Petőfi közvetlen hatását részletekben kimutatni bajos volna bennük. Annyiban mindenesetre, hogy Petőfi népdalai az addiginál még kelendőbbé tették e műfajt, még nagyobb lett iránta az érdek: a Kisfaludy Társaság megindította rendszeres gyűjtésüket. Mindez Tompát is ösztönözhetette.

Kétségkívül már a versalakon látni, hogy a petőfies modernebb műnépdalt írja; a korábban ritka tizenegyes a legkedveltebb sora s ír kilencesben is. A régen divatos nyolcas és hetes legritkább nála (1840-ben csak olyanban írt népdalt!). Költ változatosabb ritmusú dallamra is, mint már Erdélyi. – Petőfitől azonban megkülönbözteti, hogy egyik dala sem a maga nevében szól: egyik sem

saját lírai kifejezése; másfelől a daloló alak rendszerint csak általánosságban népi: legény vagy leány, de feltűnő sokszor leány; mi Petőfinél hallatlan s mi egészen a helyzetdal avult divatjából sarjad: az eltökélt népdalíró keres ezáltal változatosságot. Mikor pedig a daloló népi alak meghatározottabb (csikós, pásztor, hortobágyi), mi elég ritka: akkor is hiányzik az alak lírai konkrétsága; helyzetéből következik ugyan gondolatmenete, de ez olyan, hogy inkább csak a műköltő tulajdoníthat neki, szépitve, szelídítve olyat; vagy ha némi szépitéssel hí marad is helyzetéhez, dalbeli viselkedése nem lélektanilag hű. Legpetőfiesebb ily értelemben, s motívuma szerint is leginkább az ő hatására vall: „A tilinkóm nem szól, elhasadt” kezdetű.

Nem találni bennük a Petőfi-féle cselekvő élenkséget sem, bár olykor fordulatokat tesz a dal menete. E tekintetben éppen egy leánynak a dala a legelevenebb; szerencsés a ritmusa is, szinte kackiás (*Muzsikálnak, hegedülnek*).

Külsőségekben is félúton áll a régibb s a petőfies népdal közt. Aránylag ritkábban él már obligát üres kezdőképpel, de mégis él vele. Néhány esetben a kezdőkép egyszersmind már a gondolatmenet megindulása, a lírai kifejezés első lépése, másszor valóságos, a dal tárgyától elválaszthatatlan szemlélet vagy csak részletesebb szimbólum, példa.

Népiessége különben se nem fitogtatott, se nem irodalmiasan hamis; inspirációja s gondolatformái és műfaja többször elárulják a műköltőt: irodalmias, elbeszélő indítással, közlő kizökkenésekkel, műköltői epigrammikus (szép) leleménnyel, motívum tudatos ismétlésével, teljességre vitelével.

Legtöbbnyire könnyed, játékos semmiségek, mint a korábbi műnépdalok. Némi mélyebb, melankólia felé hajló érzés olykor Tompa sajátjából kölcsönadva a dalolónak.

E tekintetben is átmenetet képvisel a Kisfaludy-Czuczor-féle s a Petőfi-féle népdal közt. Dalainak lírai súlya kevés, személyes líraiságához alig van közük; a 15 népdal obulus, melyet a divatnak fizetett le. Annál kevésbé lehetett ennek a „népiesség”-nek kihatása költészete egészére. Aki a népdalt s általában a népi költészetet nem tette meg saját kifejezőjévé, az nem is részesülhetett annak esztétikailag nemzetiesítő nevelő erejében.

Népdalait által képviselt „népiességére” jellemző: elszigeteltsége is költészete egészében. Petőfi népdalait természetesen tartozékai tehetsége egész rendszerének. Tompa népdalainak nincs elvszerű összefüggése egykorú költészete egyéb tájaival. Petőfi népdalait szinte össze látszanak folyni ugyanazonkori bordalaival, genreképeivel, sőt „leíró” és elbeszélőköltészetével is: ugyanazon tehetség jelentkezései ezek más-más természetű költői feladatokban. Tompának még népregéi és népmondái felé is nagy úr tátong népdalait felől. Két külön világ ez, szinte két külön irodalomtörténeti korszak. Népdalait Petőfi-korszakéi, a jelené; népregéi és mondái (1846) a Majláth–Mednyánszky-féle műmonda-irodalom folytatásai. Tárgy szerint több bennük a novellisztikus, önkényes fikció, mint a valódi népi anyag; elbeszélő modorban s versalakban csak nagy kivételképp népi magyarosság. E népregék s mondák az ő ekkori saját modora, s a népdalok az alkalmi, elszigetelt kitérés. Olyanformán, mint Petőfi népdalait s *János vitéze* mellett (melyek az ő saját modora), elszigetelt kitérés – s talán éppen Tompa példájára, melyről már eperjesi látogatása idején tudomást szerezhett – *A szerelem átka* (1845).

Pedig Tompát nemcsak Petőfi példája ösztönözhetette volna népieskedésre. Ő 1832–44 között, némi megszakítással Sárospatakon tanult, 1844-45-ben Eperjesen tartózkodott. Mindkét hely gócpontja a népköltészet s népies irány kultuszának.

Sárospatak: a XVIII. század végétől fogva dokumentálhatólag állandó tanyája a magyaros ízlésű énekkedvelésnek, főiskolai énekkarával (l. Szabolcsi Bence, *A 18. század magyar kollégiumi zenéje*, 1930.). Ott adták ki 1826-ban a „Régibb és újabb dalok gyűjteményét”, melyben már több igazi népdal is van, majd 1834-ben ennek második kiadását, jelentékenyen megnövekedett népdalanyaggal. Ott járt iskolába a nála három évvel idősebb Erdélyi János is (megszakításokkal 1824–1837.) kit ő már ott ismerhett, ki csakhamar jó névre tett szert a nyilvánosság előtt is s már 1839-ben akadémikus lett, majd 1842-ben kisleludysta. Patak büszkeséggel érdeklődhetett pályája iránt. Ő már 1840-ben foglalkozott egy népdalgyűjtemény tervével s a *Népköltészetéről* címen tartott székfoglalót a Kisfaludy Társaságban (1842. november 30.), majd felolvasást ugyanarról 1843. december 30-án. Ez utóbbi felolvasás hatása alatt határozta el a Kisfaludy Társaság egy

népköltési gyűjtemény kiadását s tett közzé hírlapi felszólítást a gyűjtés érdekében. Tudjuk, hogy sárospataki tartózkodása vége felé Tompa is gyűjtött már népmondákat és Erdélyi példája nem maradt reá hatástalan: s mégis költői gyakorlatában valóságos avult, ál-népiesség lett ennek a következménye (holott Erdélyitől az igazira is példát vehetett volna, ki már 1839–40-ben írt népdalokat). Ő Erdélyitől a „népregére” vett példát, ennek *Csodaharangjától*, mely az 1842-i *Regélő*ben jelent meg. (L. Kéki, 67. l.)

Eperjes, ahol egy évet töltött, már ekkor evangélikus kollégiumbeli Iskolai Magyar Nyelvművelő Társasága múltjával, az ott együttjárt s akkor az irodalomban már szereplő egykori tanítványok hírnevével is hathatott reá, nem szólva az odavaló Kerényinek Petőfivel való barátságáról. Pákh Albert, Kerényi *Olcsó Könyvtár*-beli kiadása előtti megemlékezésében szól az eperjesi intézet törekvéseiről. A 30-as évekbeli magyarosodási törekvések színhelyei főképp az evangélikus tanintézetek voltak; tanulósg e helyeken vegyes ajkú, a magyarosodás szükségérzete itt nagyon aktuális, a súrlódás ösztönző hatású volt; volt külön magyar, német, szláv nyelvművelő társaság; hiába tiltotta be ezeket 1836-ban kormányrendelet, más néven tovább működtek. Az 1830-as években egyebek közt Eperjesen tanultak s a Magyar Társaságban működtek: az odavaló Pulszky Ferenc (*1814; de ő már 1833-ban elment), Szakál Lajos (*1816; itt a jogot végezte), Sárosy Gyula (*1816; itt 1832–1837?), Vachott Sándor (*1818; itt 1831–1837?), Vahot Imre (*1820; itt 1831–1837), Hunfalvy János (*1820; itt jogon és teológián), maga Kerényi (*1822; előbb a Német Társaságban, majd a magyarban; itt jegyző is lett, mikor Lisznyai könyvtárnok); Lisznyai (*1823; itt jogász); Greguss Ágost (*1825). 1836-ban zsebkönyvet is adtak ki: *Jácint* címen (ebbe Sárosy, Szakál írt). – Ismeretes a felsoroltak némelyikének népies iránya. Pulszky már 1840-ben közzétett az *Emlényben* három felvidéki népmondát, versben feldolgozva, s felszólította a fiatalabb írókat ilyenek gyűjtésére. (Ugyanez a felszólítás a *Figyelmezőben* is, az *Athenaeumban* is, még 1840-ben.) – Mindazon ösztönzések közül, miket eperjesi tartózkodásából meríthetett, ismét csak a mondák felé irányító hathatott Tompára.

Látni hát, hogy a legkülönfélébb ösztönző alkalmak mind egy irányban hatottak reá, bizonyos, csupán „tárgyi” népiesség javá-

ra, ami ugyanis összeegyeztethető volt és maradt a műköltészet korábbi, még németes formáival. (Különben maga az is eléggé jellemző, hogy 1845-ben, Petőfivel való egy hónapi együttléte után alig írt néhány lírai darabot!)

Maga is tisztában volt vele, hogy őt „igazság szerint csak félig lehet népköltőnek mondani”, ezt írja Aranyinak 1848. március 2-án; eddig írt műveiben – mondja tovább – mind nyelvre, mind az eszmére tekintve sokkal több a nem népies, mint a népies, s látja, hogy ez jövőre is így marad; legfeljebb *Népregéiről* lehetne őt úgy nevezni, azt is másképp írná ma, mert nagy része minden inkább, mint népies. Azt hiszi, a népköltészet célja kettős: „emelni a népet fölfelé; édesgetni a nagyobbakat hozzá lefelé”. (Népköltészetben itt „népies” költészetet ért.) – Arra tehát nem gondol, hogy a népiesség célja az is lehet, hogy általa a költő elsajátítsa a naiv nemzeti műformát s azt saját maga kifejezésévé képezze ki.

Petőfi, a népdalok után, írt később Béranger-típusú sanszonnokat is. E nemből látszik őt követni Tompa 1847-ben „A lány szeretőnek való” című sanszonnal.

Még egyet számíthatunk a fiatal Petőfi újdonságai közé: az úgynevezett „leíró” költészetet, különösen az alföldi képeket, bár ezek csak fejlődése harmadik szakaszában tűnnek elő seregesen. E nemből is feltűnő kevés a visszhang Tompa részéről. Első „leíró” darabja az *Erdei lak* (1845). Kézirati hagyatékából előkerült jegyzet szerint (*Vasárnapi Ujság*, 1869. 2. sz., közli Szász Károly) határozottan ki volt mondva a versenyben, hogy a költemény „festő leíró” lesz, s hogy e tervhez csak ő maradt hű. Igaz is; leírása igazi konkrétumokkal teljes, holott Petőfié épp ez esetben kevésbé az: folyvást átfinomulóban, idilli hangulat kiárasztására. Tompának kevesebb ily természetű képzelete, a kép azonban bár nagyon valóságos (még szavaiban is tájszerű konkrétság), mégsem prózai. Megjegyzendő azonban, hogy „festő leíró” verset nem önként írt tehát először, hanem költői versenyben Kerényivel és Petőfivel. Az *Erdei lakon* kívül nem is találunk ez időszakban oly költeményt nála, mely tisztán tájinspiráció szülte volna. Pedig mindjárt e legelső ily természetű művében megtetszik az ő nagy eredetisége és ily feladatra elhivatottsága. Idealizálatlan, tiszta tájszemlélet, a tájbenyomás hű befogadása, megrögzítése és érzékeltetni tudása jellemzi, szemben Petőfinek legott idomító, értel-

mező, jelképpé idealizáló szemléletével. Tompa szinte prózai meghatározással kezdi: „Völgy felett, a hérc alatt, középen, / A behorpadt hegynek oldalában” áll a nádkötésű kis lak. Petőfi már első rápillantásával kiemeli pusztai anyagi valóságából: „Mint a szív az első szerelemnek titkát, / Rejti a kis kunyhót bércek koszorúja”. S a továbbiakban is: Tompa csupa érzéklet, csupa valóságot néző és mutogató figyelem, Petőfi csupa hangulattal elöntő szemlélet; Tompa a maga hű szemléletét adja át nekünk, Petőfi a maga líraiságát. Néhány rege bevezetésében is találni tájkép-elemeket. Az *ördögsekérről* címűnek az elején egy alföldi lápvidék rajza, a maga rendkívül határozott, konkrét elemeivel, idealizálatlan tárgyiasságával: méltó társa az *Erdei lak*nak. S nem mondhatni, hogy e csupa részlet-realizmus nem tenne költői hatást, s illúziót nem keltene; sőt nem közkeletű megnevezései, s az egész rajz gazdag couleur locale-ja élénken éreztetik a táj egzotikumát. Mihelyt azonban lírailag merít reális szemléletéből, a „természet” általánosabb, elvontabb megérzése hatja át, s kivált, mint tudjuk, kezdettől fogva az őszi természet bágyadt hangulatával érez lírai rokonságot. Más területen is vagy nagyon reális, vagy nagyon hamar általánosít, tipizál, allegorizál. A konkrét valóság idealizálása nem az ő sajátja. Ezért nem követte Petőfit ezen a területen sem.

*

Ennyit az első, a kezdő Petőfi hatásáról. Ha az, a maga friss, és mindeneket meglepő eredetiségével nem tudta a maga ösvényére téríteni Tompát, annál kevésbé fordult ez vele fejlődése további szakaszaiban. Ez utóbbiak „hatásáról” tehát már rövidebben!

Az egész anyagban legtöbbit kínál összehasonlításra a „pesszimizista” költeménycsoport. Első ilyenmű darab a *Pusztán* című, melyet 1846-ban Pesten írt, s mely egy csárdai iddogálás keretrajzába foglalja a költő elégedetlenségét a rágalmazó, cudar világgal s a baráti név hazug bitorlóival. Ez, tekintve az időpontot, lehet Petőfi-hatás, bár a költemény nem marad meg végig e sötétebb hangnemben: végül is a remény dalát zengi. Szintén ily főlegyenesséssel végződik a *Két madár* (még szintén 1846-ból), mely a bi-

zalom és ifjúság elvesztését fájlalva egyszerre csak, a vége felé, mosolygó hóhéroknak nevezi az embereket: korábban forrón ragaszkodott hozzájuk, most borzadva kerüli őket; mégis erre némi okoskodással a „munkásságot s életküzdelmet” tűzi ki teendőül: pótlásul veszteségeiért. – 1847-ből való a *Jégvirágok* ciklus: Kéki szerint a *Felhők* utánzata. Nem! Sokkal inkább Tompa saját modora, mint a *Felhőké*: egyazon érzelem meg-megújuló szakaszokban önti ki magát; a ciklus lírai fonala egy és állandó; az egész pedig mégis csak *egy* költemény. Tárgyilag inkább a *Cziruslombokra* emlékeztet; mint az, ez is minden ízében az elhalt kedves emlékével foglalkozik, bizonyos réveteg gondolkozással kapcsolva össze a téli fehérség szemléletét a holt menyasszony kísértő emlékével. – Az *Emléklapok egy asszonyhoz* nem általában nőgyűlölet, hanem kiábrándulás egyetlenegy nőből. Élményi alapja is ismeretes. Ugyanis utolsó pataki évében (1844) nevelő volt Komáromi László tornai főispán özvegyének, gr. Beleznay Júliának fia mellett, s a vakációt nálok töltötte. Kéki szerint (*Tompa Mihály*, 30. l.) az özvegyhez szól e vers. – A *Temetői hangok* inkább vörösmartyas perszifikációk: a különféle anyagból készült síremlékek szólalnak meg egymás után, de a legtöbb a maga sorsáról beszél, s csak az első, a márványszobor beszéde sújtja az embert, kinek „élte kétszín, álkodás”. – A *hangyákhoz* indulat nélküli összehasonlítgatása az embernek a hangyával; a hangya javára, némi társadalmi egyenlőtlenség tekintetében is; egyezésül csak azt kiemelve, hogy ember is sok csúszik-mászik a ronda porban. – Végül: *Panaszkodjam talán?* egészben véve meglepően erélyes felülkerekedés ember és világ okozta kedvetlenségén: így szereti az életet „zaj- s küzdelemben mint a katona”.

Egész (válságos) időszakot betöltő, elfogult és következetes pesszimizmusról (Petőfi hatásaként) nem lehet szó Tompánál; vannak időnként sötét ítéletei emberről, világról, de legott följük kerekedik, vagy ha nem, akkor is saját modorában, Petőfitől különböző módon nyilatkozik meg. Épp azért, mert az eltökélt sötétten látás hiányzik belőle, pesszimizmusa hihetőbb, objektívebb, prózaibban igaz, megegyező más higgadt emberek ítéletével is, s nincs megtéve világnézetnek, inspirációnak. A *Felhők* hatásának egy aránylag kései – 1848-i – jelentkezése a *Pipacsok* c. versfüzérében a hírről szóló, de más metaforával mint a Petőfié. E füzér da-

rabjai különben enyhe epigrammák; köztük némileg népiesen egészséges, dévajkodó hangot üt meg a legelső: „Ha mi elszakadnánk, édes kedves rózsám, Mi lenne belőle...? / Te megházasodnál, én meg férjhez mennék, / Édes kedves rózsám! / Az lenne belőle!” (Érzelmes kérdés és közönyös válasz hasonló váltakozása a *Vadrózsák* 354. sz. darabjában.) Nem is a *Felhők*, inkább a *Felhők*-korszak legkezdeté: a *Czipruslombok* hatottak inkább reá, mi az ő melankóliára huzamosan hajlamos egyéniségénél fogva érthetőbb is; késői nyoma ennek: *Teréz emlékezete*, 1848-ból. Egyszer engedett a pesszimista felfogás csábításának, akkor sem lírában, hanem az elbeszélő *Szécsi Máriában*: az asszonyt mutatva benne, ki az esküt még a mennyben is elrontja: el is rontotta vele költeményét. Ha az asszony szükségképp ilyen, akkor semmi lélektani érdeke a regének – mert regét csinált belőle. Mily elítélően vélekedett ő az embergyűlölőről, mutatja egy 1852-i verse, a *Kuvik*: „Nem volt hited, sem Istened! / Gyűlölted, martad önfa-jod; / Embertelen, fás kebled a / Bizalomnak helyt nem adott... / A megvetett, utált világ / Kebléből száműzéd magad! / Bősz, elvadt állat levél, / Amely az embertől szalad, / Vak gyűlöletben láz-beteg! / Remegtél a tört agg előtt, / Leendő üldözöd gyanánt / Tekintéd a kis csecsemőt, / Kuvik, kuvik!”

Inkább a moralista szatirikus hajlamai mutatkoznak nála a fenti darabok egy részében is, mintsem a felháborodott költő haraga, daca, indulata, megvetése. Csaknem prózailag kíméletlen megnevezése (minősítése) ellenszenve tárgyainak: jellemzi szatírát, köztük a legkíméletlenebb *Olcsóság* címűt. Ennek visszás dicsérgetéseiben van valami petőfies; nyersségében is; de Petőfi lobogása hiányzik belőle. Petőfi kritikai hazafisága hathatott reá. (Szatíra formájában jelentkezik nála a költői önérzet is, visszajáról: *Divatos költő; Művészet és pályabér*; ez utóbbiban Petőfi „A költő és a sorsharag” kezdetű versének talán távoli emléke; egyúttal a *Palota és kunyhó* egy gondolata; *A csalogány és a sas*.)

Elbeszélőköltészetében Petőfi *János vitéze* (mely pedig Arany *Toldijára* jelentékenyen hatott) szintén nem ösztönözte őt határozottabb követésre. Legfeljebb néhány regéjét tizenkettősökben írta s elbeszélő modorát kissé a népihez közelítette. De még regében is, bár átadja a szót egy fonóbeli leánynak s akkor versalakot változtat: jámbikus tizenkettőssel beszélgeti! (*Az árvalányhajról*.)

Ami pedig az anekdotikus elbeszéléseit illeti (*Szuhay Mátyás, A vámosújfalusi jegyző, Pipás kántor*), azok is tizenkettős sorúak ugyan, de modoruk teljesen független a Petőfiétől.

Feltűnő jelenség azonban politikai tartalmú költemények elszaporodása 1848–49-ben. Mint már említettem, megelőzőleg alig írt ilyeneket, s hirtelen fölsereglésük lehet Petőfi hatása, noha éppen 1848-ban romlik meg viszonyuk véglegesen. Viszont magyarázható az, legalább részben, Tompa költői természetéből is: a politikai élet 48-ban válhatott számára költői tárgygyá, mikor már konkrét valóság benyomásaként támasztott lelkében lírai visszahatást. Petőfi kezdeményező természet volt: benne tettvágy, alakító hajlam, beavatkozás cselekvő ösztöne, anticipáló képzelet: alkalmi benyomások s helyzetek nélkül is ihlető erővel működött, teremtett. Tompa passzívabb: ő nem kezd, hanem visszahat. 1848-i „közlírájában” találni ugyan a Petőfiével rokon jelenségeket, de még azokban is többnyire a Petőfiétől különböző, egyéni színeket. Találni rokonait Petőfi kritikai hazafiságának: a kakaskodó, parádézó, mást ébresztgető, s aztán nyugodtan tovább alvó magyar hazafi képét; kigúnyolását a vármegyének, mely tett helyett most is vitatkozik, deputációzik (*Történet*); epigramma-sorozatot excellenciások, grófok, papok, pecsovicsok ellen (*Négyes lőhere*). Találni társadalmi szempontú elégedetlenséget a kiváltságos magyarokkal, kik rosszabbak legalább a vitézségben fénylett őseiknél; most már, hogy a földrengés ledöntötte az elválasztó falat, szeressék a népet, az hajlandó mindent elfeledni (*Nagyjaink*); az ő társadalmi osztályozása különben korántsem volt oly elvi szilárdságú, mint a Petőfié; ismert kivételeket; tudta s énekelt is róla, hogy „nagyjaink” közt voltak igazi „nagyok”. (Vö. *A Székypusztán*, 1850-ből; *Sírboltban*, 1862: végső sorai.) – Találni a szabadság eszmekörébe tartozót, de itt sem a Petőfiéhez fogható érzelemteltséggel, szenvedéllyel, inkább csak dalszerűleg, sőt végül is bordaltípusba átsiklót (*Ünnep*). *Egy amerikai leánykához* címűben annak fényes hazájára tereli, „szebb világot látni”, gondolatát. – Van verse a királyok ellen (1848), a kishitűek ellen (*Némuljatok meg*; s ebben van valami petőfies); s van riadószerű (*Előre*), melyben a haza mostohafiaihoz szól: itt az alkalom lemosni a szennyfoltot magukról; a *Jön a muszka* című éppoly könnyűvérű

legénykedésbe megy át, mint Petőfinek ugyanazon alkalomból írt verse, az *Itt a próba*.

A szabadságharc utáni politikai (hazafias) költészete sokkal magasabbrendű e 48–49-inél. Lírai alaphajlama, különös fogékonysága a melankóliára, a fájdalmas elmélkedésre ekkor kapta meg a maga konkrét politikai táplálékát: erre volt a szíve „felhúrozva”.

*

Megállapítottuk Petőfi hatásának csekély, elszigetelt voltát s vele szemben Tompa függetlenségét. Tehetsége ez évtizedekben még kiforróban van, de biztosan és tétovázás nélkül halad a maga útján; távolodik, szakadás nélkül ez előző kortól, s megy át abba, melynek egyik önálló díszje lesz. Személyesség, lélektani hűség és egyszerű, csupán a közvetlen kifejezést szolgáló költői nyelv: már ekkor a Petőfitől inaugurált ízlés egyik képviselőjévé avatják őt is, anélkül hogy másolna valakit. Ez ízlés egyik egyéni változatává van kifejlődőben. Személyessége nem oly spontán, lélektani hűsége nem oly cselekvő közvetlenségű, belformája nem oly tökéletes, mint a Petőfié, de megvan benne mind a három jegy, s különbségeit önálló egyénisége magyarázza. Népiessége mind nyelv, mind forma tekintetében inkább epikai darabjaiban jelentkezik, mint a líraiakban, de amazok közt sem éppen a *Népregékben*.

A klasszicitás feltételei nincsenek meg benne oly mértékben, mint Petőfiben. Lírájában: sem ihletforrásai – érzés, gondolat, erkölcsiség – nem olvadnak oly egynemű egységbe, mint Petőfiében, s bár együtt járnak, sokszor egymás rovására érvényesülnek; – sem költeményanyagának tárgyi és alanyi elemei nem mindig hatják át egymást elválaszthatatlanul; – sem a műalkotás lélektani és művészi tényezői nem mindig illeszkednek össze oly feddhetetlen, szerves egységű kompozícióba. Költészete halad, érik a tökély felé, de a negyvenes években még ritkán éri azt el.

Lírai egyénisége Petőfiéhez képest passzívabb és egyoldalúbb. Érzelmek inkább tartósak, mint intenzívek, magasabb hőfokra, a szenvedélyig nem emelkednek; költői idealizálásnak talán azért is kevésbé engednek, mint Petőfiéi, kinek életszerűsége a prózai

valóságához nem annyira hű, de modora életbeli. – Legállandóbb érzelmi sajátja valami mélaság, mely érzelmességre hajlik ugyan, de nem férfiatlanul; nem lágyszívű sóhajtozás, panasz, nem keserű lázadozás az, hanem a tudomásulvétel mélabús eltűnődése, kedély és gondolat együttes szemlélődései. Természet és emberi élet csendesebb tájain érzi jól magát, hol az érzés élvezésében semmi sem zavarja; tárgy kell neki, mely kedélyében érezhető színváltozást eredményez, s azt hosszan, kedvesen fenn is tudja tartani, mintegy – akár szelíd fájdalomban, akár szelíd boldogságban – langyos fürdőben nyugtatva meg a realitást különben oly prózai kíméletlenséggel megérező idegeket. Ha ily állapot be nem áll, érzése közel marad (versével együtt) a prózához. Ilyenkor illik rá Gyulai megállapítása, hogy fájdalma inkább bosszús, mint sötét, s ha gúnyba megy át, csak fullánkos tud lenni, nem elmés, s a humorig nem emelkedik. Sajátja ellenben, szintén Gyulai szerint, bizonyos „búskomoly hangulat, mely most ellágyulva, majd kitérve, itt reflexiókba, ott érzésekbe süllyedve, csendes resignációban keres menedéket”.

Ezért legkedvesebb sugalmazója az ősz, a maga méla hangulatával, mely fájdalmas és jóleső érzést kedves, lanyha, tartósan fennmaradó vegyületbe olvaszt. De az csak részletbeli jelentkezése Tompa jól ismert, s őt különösen jellemző természetvonzalmának. Legegyenesebben a *Virágregék* Előhangjában tesz az vallo mást magáról: „Szent természet! dajkálkodó anyám, / Szeretlek én kimondhatatlanul! / Gyönyör s megnyugvás lelke száll reám, / Lombod, virágod ha sarjad, ha hull”; ha a kikelet jó, vágyódó lélekkel siet ki kert és mező virágai közé, már naptamadattól sorban ismerkedik velük; s ősszel, hervadni látván szép orcájukat: „Fáj, de még az is jól esik” neki. – Az *Éji kép* című is a maga titkos, sejtelmes jelenségeivel és való érzékleteivel a természet „nagyságát” példázza. – Kikelet, nyár, tél dalra ihleti: az élet – saját élete – szakaszait, elmúlását szemléli bennök, a jelenvalót a letűntnek emlékezetével, az elkövetkezőnek előérzetével fogadja, vizsgálja, olykor a már végképp megholtnak látszó élet újratamadásának reményével. Együttérez a természet változásaival, s legközvetlenebbül, mint említettük, az őszi természettel, mely kész tárgyi szemléletet, sőt szimbólumot kínál hangulatának, s azzal egyszersmind táplálja, fenntartja az ő búskomolyra hajló líraisá-

gát. Ebbe az ihletkörbe tartoznak már negyvenes évekbeli leg-
 szebb versei. Tárgyi szemlélet (kép), abból áradó hangulat, s e
 hangulattól sugalmazott reflexiók: különböző sorrendben és
 arányban vesznek részt bennök. A kép rendszerint csak egy-két
 vonásból áll, inkább csak utalásból; a sárga, száraz lombra, a nyá-
 jas verőfényre, bús szellőkre: mik által a hervadó természet szól
 hozzá titkosan; jó-megy lelkén a gondolat: megsápad ő is csende-
 sen, mint ágon a levél. (*Ősszel*). Általában betegnek, sőt már hal-
 doklónak látja verseiben a természetet; mintha már virrasztaná-
 nak felette, mintha már folya is a nagy temetkezés; az ő boron-
 gó lelke: tüköre a haldokló őszi fájdalomnak; fáj, vérzik szíve a
 hervadó virágokért, levelekért, mégis szereti ezt a fájdalmat; –
 rózsás tavasz, arany kalászos nyár nyomán lassú halál közelg; ró-
 zaszín fényzőn önti el az erdőt: „Nem hallod-e? / Az est fuvalma
 sír; / Kigyúlt a nagy betegnek arcán / A haldoklási pír”. – Részvét-
 tel nézi, mint hull le az őszi fák ágairól a sárgult levél; nem ma-
 rasztalja már harmat, madárdal, meleg nyár; őreá se zúgjon idő
 előtt az elmúlás viharja: neki is „Eljő az őszi fagyos derén / Meg-
 hervad kedv, öröm, remény, / S ha semmi többé nem maraszt, /
 Szememre lágy álom borúl. / Nyugodtan, fájdalmatlanúl / Lehul-
 lok, mint az őszharaszt!” – Az őszi tájban alig ismer rá az egykori
 tavaszi képre; csak csendülne meg egyszer még az ő tavaszának,
 ifjúságának dala, emlékezetben az még boldogitaná! – A szellő fe-
 hér fátyolt kötött karjára: temetkezésre megy; az ágon halvány
 lomb függ, végsőt lehellett magzat az anyja karján; jönnek a ha-
 lottvivő leányok, a szellők, szelíden elveszik karjáról lombgyer-
 mekét a bús szülőnek, s halk sírének közt szállnak vele a porladás
 helyére: „Sírnak szellői, gyász szelek! / Ha jöttök sárga lombért,
 értem, ki új tavaszt hittem, reméltem, / Fehér fátyollal jőjtek!”
 (*Őszi képek*). – Mindezek, mintha egyazon ének foszlányai volná-
 nak. Magában álló egész, és Tompa őszi hangulatlírájának min-
 den elemét magába foglalja, a már 1852-ből való lírai remek, az
Őszi tájnak című. Megvan benne a hangulatnak fájdalmait és
 kedvességet egyesítő vegyes jellege; („Őszi tájnak hervadása! /
 Őszi napfény ragyogása! / Hervadásból, fényből támad / Lelkemen
 e kedves bánat”); tavaszra visszaemlékeztető hatása, mi annál be-
 tegebbnek láttatja a tájat; a haldoklás országára derengő fényt
 árasztó, lemenni készülő nap („Lemegy a nap nem sokára... / Hal-

doklásnak szent országa! / Olyan édes forró vággyal / Őlel téged
lelkem által!... / Néma a táj, arca sápadt, / Rá derengő napfény
árad; / Ah, mi vonzó szép halál van / E mosolygó hervadásban!");
s benne van a végharc nélkül beálló halál vonzó, már-már őt is
vele együtt elszenderedésre késztető szépsége: a természettel
összeolvadásának teljessége („Édes terhed, édes álom! / Szinte ér-
zem szempillámon; / Hogy lehajtsam, szinte vonja / Fejem a fák
hulló lombja”). – Maga is tudta, hogy az őszi dalaiban s más ro-
kontárgyúakban kifejezett hangulat legvalódibb sajátja az ő költé-
szetének. Hattyúdalában, melyet alighanem élete legutolsó
őszén, 1867-ben írt, s melynek *Utolsó verseim. Kedves Nőmnek*
címet adott, mintegy búcsúzásképpen felidézi őszi líraisága – e
„csodás vegyület: bánat és öröm” – ihletemlékeit, felismerhetőleg
egy-egy költeményeire s azok motívumaira tekintve vissza. Most
már letelt az ő ideje, hiszen haldoklása évekig tartott, már her-
vadt, hulló haraszt maga: „Oh ősz, én oly keményen hányatom! /
Elalatsz-é kész, puha ágyadon?”; – itt tudja hagyni a roppant vi-
lágot, itt, számtalan csodáival, magát a természetet, barátait –
„Csak egy, mit bús lelkem kínnal visel: / Elhagyni Őt is, ah még
Őt is el!” Kísfia, kinek annyiszor öntözte sírja hantját, virágait,
már ezután nem lesz egyedül „a bús üregben odalenn”; – „Várj!”
– így végződik ez utolsó őszi dal – „Várj! nem soká ketten leszünk
ott, / Sírod’ választom nyughelyül; / De ah, akkor szegény anyács-
kád / Hogy’ marad itt fenn egyedül?!” Az Akadémia 1868. márci-
us 23-i ülésén olvasta fel Szász Károly a megható költeményt.
Tompajúlius 30-án meghalt. Az egyik, akire utolsó versében gon-
dolt, már valóban nem maradt „ott lenn” egyedül, a másik egye-
dül maradt, végképp egyedül... idefenn.

Vannak őszi versei Petőfinek is. Azok hangulattartalma termé-
szetesen rokon is a Tompáéval, de Petőfi magatartása és kifejező
eljárása más természetű. Ismeri azt a „csodás vegyület”-et is, de
nem az őszi hangulat állandó sajátjaként, hanem mint a hol derü-
lő, hol könnyet hullató őszi „mennybolt” szeszélyes váltakozását;
„bús mosolygás és vidám könny csodálatos keverékét”; ő maga a
fészüket üresen hagyó fecskék, gólyák, „tavasz s nyár vendégei”,
egyre láthatatlanabbá váló messzerepülésén mereng el, s végül
szinte tudatos önszemlélettel jellemzi merengését (*Ősz elején*).
Nagyobbszerű, igen szép költeménye az *Itt van az ősz*; nyitányul

maga mutatkozik meg ősz iránti állandó vonzalmával, s most is benne gyönyörködésével; ő csak álmosnak látja, nem betegnek, meghalónak a földet ilyenkor: most aludni készül, vetkezik, reggel – kikeletkor – majd felöltözik; altató dalt penget hát neki lantján, halkan, nehogy – s jelenlevő nejét is inti arra – fölkeltsék álmából a szendergő természetet. Ő hát nem elszenderedni, együtt halni vágyik a természettel – mint Tompa –, hanem altatja, altától zengi neki „csendes, méla énekét”. Tud ő teljesen elmerülni hangulatába, de mintegy „ébren álmodik”, tudatosan élvezi, szemléli lelkiállapotát. Végtelenül változatosabb is hangulatköltészetete tárgyait tekintve: maga önti el azokat alkalmi hangulataival. Ami pedig hangulatai közül bágyadt, méla színezetével a Tompáé rokona lehet, az csaknem mindig megelőző izgalmas, szilaj megfeszített cselekvés visszahatásaként jelentkezik s őrizi még, álmatagon is, annak távolodó, megpihenést engedő emlékét. Legnagyobb arányú, gyönyörű példája ennek a *Tündérelőadás*, melyen az ily hangulat genezise, lejátszása, egészen elröppenéséig végigtanulmányozható. A *Megúnt rabság* egy költeményen belül érezteti a szelíd hangulatnak egy cselekvő előzményétől függő passzív jellegét, többszörösen váltakoztatva azokat. Tompáé nem alkalmi előzményekre hat vissza: örökké szívárog, s megragadja, ami lényével egyezik.

Kedély és gondolat, szemlélet és értelmezés rendszerint kölcsönhatással járnak együtt költészetében, s nem csupán annak imént áttekintett ágazatában. De nem mindig érvényesülnek benne egyaránt. Néha az értelem vezet; felismeri ez érzelmek elmentésére vagy következtelen jellegét, s olyankor az észrevétel líraisága termi a költemény végső gondolatát. (*Karácsonykor*. – *Barátom halálán*). Értelmi éberségére vall közlő modora is, mely többnyire nem közvetlen, dalszerű megnyilatkozás, hanem „elmondás”, konstatació. Ez megy olykor, mint Gyulai mondja: „erkölcsstanári hajlamai”-nál fogva túlzásba.

Nem szereti – hogy ezt se hagyjuk említetlen – a sablonos, teljesen arányos ritmusformákat. Bizonyos szabadsággal maga alkot, vagy választ, alkalmi strófaformákat (*A nyugalomhoz*), de a kivitelben akkor is tiszta, szabályos marad; a jámbusritmusnak nyelvünkön máig egyik legkitűnőbb, mondattanában, zenéjében legmagyarabb mestere, minden erőltetés, feszesség és fitogtatás

nélkül, de ízléssel, választékosan. – A szerkezeti formák közül sem az egyszerűen tökéletest, a hamar lezárulót, befejeztet szereti, hanem az ízeltet, füzérest; nem a koncentráltat, hanem a hullámszerű, lágy indulásokkal s halkulásokkal hömpölygő s taglalódó huzamost, melynek mozgalmi kedély és gondolat tűnődő, félig szórakozott, félig odafigyelő, álmatag mozdulatait híven követhetik.

V. Az új ízlés egyéni változatai. Arany

Tompánál mintegy fél évvel öregebb (1817. március 2-án született), de a nyilvánosság előtt nemcsak nála, hanem a majdnem hat évvel fiatalabb Petőfinél is későbbben lépett fel. Tompa neve 1840-től, Petőfié 1842-től fogva forog a folyóiratok közönsége előtt; az övé csak 1846. február 4-én tűnik fel, mikor *Az elveszett alkotmányt* „meghuszonötölte”, vagyis 25 arannyal jutalmazta a Kisfaludy Társaság, nem csupa kitüntető megjegyzések kíséretében. Maga a pályanyertes mű csak a Társaság 1849-i Évlapjaiban látott napvilágot s így a név pusztá felbukkanása nem sokat jelentett. Még ez év folyamán három beszélye jelent meg az *Életképekben* (1846. március 28.: *Egy egyszerű beszélyke*; augusztus 29.: *Hermína*; szeptember 5.: *Szerelem és egyéb*; ez utóbbi Karakány Jónás néven): egyik sem volt alkalmas arra, hogy különösebb figyelmet ébresszen iránta. Végre *Toldija* sikerét 1847. február 14-én vitte szét a *Szépirodalmi Szemle*. A *Pesti Divatlap* már január 31-én jelentette röviden, hogy „A Kisfaludy társaságnak víg népies eposzra kitett pályadíját Arany János szalontai másodjegyző nyerte el. Kik e jeles pályaművet ismerik, nem győzik eléggé magasztalni az abban feltalálható gazdag költőiséget, népies szellemet, s az erőteljes sajátos nyelvet. Éljen ő! A költészet e nemében nagy szükségünk van reá.” Innen számíthatni, bár maga a *Toldi* csak június elején jelent meg – irodalmi pályafutása igazi kezdetét, mely mindenek szemében a teljes ismeretlenségből való váratlan, fényes kibukkanás hatását tette. Már a hírlapi közlések előtt híre futott *Toldi* tüneményes kiválóságának, a bírálók köré-

ből. Így értesült róla Petőfi, elkéri a költeményt, február 4-én elolvassa, s még aznap versben és levélben üdvözli Aranyt. Vahot Imre, a *Pesti Divatlap* szerkesztője, még Petőfit is megelőzte; már február 1-jén „egy-egy talpraesett népies költeményt” kér tőle lapja számára. Vahot sietsége érthető: ő a vele már szakított Petőfi helyett iparkodott megnyerni a feltűnt nagy tehetséget. S valóban ez év folyamán Arany több ízben küldött neki verset. Ott jelent meg (március 21.): *Rózsa és Ibolya* című verses meséje, melyet Petőfi üdvözlő sorainak hatása alatt szokatlanul gyorsan (február 11–21.) írt meg, s mely nemcsak *Toldit*, hanem minden más verses művét megelőzte, első saját neve alatt megjelent költeménye lett. Májustól novemberig ugyancsak Vahot lapjában jelent meg havonként egy-egy költeménye (*A varró leányok, A méh bosszúja, Aranyaimhoz, A szegény jobbágy, Szőke Panni, A rab gólya, Szent László fiúve*). Vahot egészen a maga lapjához szerette volna kötni kizárólagos munkatársul, de közben Petőfi alaposan tájékoztatta őt Vahot szerkesztői viselt dolgairól, s így a következő évre már az *Életképek*hez kötötte le magát, Petőfivel együtt. Ott jelent meg aztán, januártól ápriliséig: *Czakó sirján, Mutatvány Toldi estéjéből, Télben, Az Alföld népéhez, A tudós macskája, Nemzetőr-dal*. – 1848. június 4-én indul meg a *Nép Barátja* című lap, s annak Vas Gereben mellett, névleg legalább, ő is szerkesztője volt; népies modorú lelkesítő verseit, hazafias és harci dalait abban tette közzé; de az év vége felé már egyre ritkábban írt bele, s 1849 elejétől kezdve már mint szerkesztőtárs sem szerepel többé a lapnál. Nagyobb művei közül már csak *Murány ostroma* jelenhetett meg (1848. április elejére), *Toldi estéjét* azonban, melyet 1847 nyarától 1848. március 20-ig írt, már nem tudta kiadni az egyre lázasabbá váló politikai viszonyok miatt.

Még ha említett beszélyeit tekintjük is pályakezdetének a nyilvánosság előtt (1846), akkor is már 29 éves volt, tehát hárommal több, mint ahány éves korában Petőfi meghalt. E késedelmes fellépte hozta magával, hogy költészetéből, mely pedig Petőfivel való megismerkedése után oly nevezetes lendületet vett, alig válhatott már a *Toldi*n kívül ismertté valami a 1848/49-i katasztrófa előtt, s éppen a *Toldi* méltó párja, *Toldi estéje* nem. Az irodalmi világ jól ismerte őt; a legjobbak – Petőfin kívül Vörösmarty, Eötvös, Kemény, Tompa – nagyra becsülték, valódi nagyságát csak közeleb-

bi barátai, Szilágyi István, Tompa s kivált Petőfi ismerték. Szélesebb közönség tudatában ő csak mint *Toldi* költője került át az 1849-i szakadékon.

1. A szalontai „tanpálya” (1833 őszéig)

Ma ugyan már, legalább a szabadságharc előtti három évre nézve teljes arányaiban vizsgálhatjuk rendkívüli költői tehetségét: fejlődése korábbi, az átlagosnál jóval huzamosabb szakaszára nézve azonban ma is meglehetősen homályban tapogatózunk. Szinte nekünk is úgy látszik „tenger mélységéből” egyszerre előbukkanni, mint annak idején Petőfiéne.

Pedig a gyér nyomokból világosan látni, hogy nagyarányú, változatos gyakorlat s éber eszmélkedés előzte meg a tüneményes *Toldit*. S ez előzmények mind Petőfihez, mind Tompához képest jellemző egyénítéssel folytak be saját költői iránya kialakulásába s szinte előre megszabták a Petőfiéhez való viszonyát.

Zsengéiből alig maradt meg valami; úgy látszik, engedte elkalódni s részben megsemmisítette. Olvasmányai haladtáról azonban *Önéletrajza*, levelezése, *Bolond Istókja* s ifjúkorából megmaradt könyvei alapján elég hű képet alkothatunk. A szentírás és a zsoldárok után, miket a szülői házban még iskolába járása előtt részben hallásból ismer, bizonyos ponyvatermékek (Brunszvik, Sármány király) kerültek sorra, majd *Fortunatus históriája*, a *Hármas história*, Gvadányi (*Rontó Pál*, *Peleskei nótárius*), Vályi Nagy Ferenc *Pártos Jeruzsáleme* (1799), Gáti István eposza: *II. József a máramarosi éhínségben* (1792), Dugonics regényei, Etédi Sós Márton *Magyar gyásza* (1792), későbbi megjegyzéseiből kivehetőleg Poóts, Mátyási, Varjas, Gyöngyössi János, a rímkovács Kovács József, Csokonai. Ezek nagyjában (mert egyébként ami csak kezébe került, azt elolvasta!) olvasmányai körülbelül 16 éves koráig, amíg ugyanis Szalontán tanult és (1831-től fogva) praeceptorkodott.

Ez alapvető, népszerű költői irányhoz nem idegenül, hanem már szintén hagyományos kiegészítésként, magasabb rendű mű-

költészet századosan megszokott iskolája gyanánt társult a poétasoztályban megismert latin klasszikusok – Ovid, Virgil, Horác tanulmányozása s versek írogatása latin nyelven „az akkori divat szerint”. A modern világirodalomból Milton és Tasso vált első szellemi táplálékává, egy-egy avult prózai fordításban, meg a Henriás, Péczelyében. – Ez olvasmánytömbhöz hozzátartozott az élőlészó hagyománykészlete: helyi mondák, történeti emlékezések, énekek, dalok, mesék. Az *Aurora* modorában készült debreceni kollégiumi zsebkönyv, a *Lant* (1832–1834), már, úgy látszik, Szalontán kezébe került, mint számára „első tünemény az új világból”; de az új modor, melybe nem nőtte volt bele magát (írja *Önéletrajzában*) rá nézve „inkább elidegenítő, mint vonzó vala”.

„Még a grammatikai osztályba alig érve” megpróbálta a rímelést, iskolai s játszasközbeni kalandokat verselve meg, vagy köszöntő versben üdvözölve praeceptorát – „Kis-Tükör” modorban. A költészeti osztályban már halomra írta a verseket, úgyhogy „a szalontai kis világ s a környék” már „mint afféle poétát” ismerte. E versek közül hitelest egyet sem ismerünk. De magától tudjuk, hogy bámulta a rímkovács Kovács rímeit s hogy Debrecenből oda került tanítói Csokonait tűzték elé példányul, kit „igen szeretett”. Nyilvánvaló, hogy afféle rektor-poézis mellett oly modorban verselt, melyet Toldy Ferenc a „Debreceni iskolá”-ba osztott volna be. Ekkor kísérleteiben tanítója, Kovács Pál (később debreceni igazgató) útmutatásainak sokat köszönhetett.

Az egykorú irodalomról, az 1820-as évekéről, Vörösmartyról, az *Auroráról* még ekkor mit sem tudott. A XVIII. századvégi, nyelvújítás előtti, „magyaros”, „népszerű” irodalom volt az ő első formai tápláléka, amellet a régi irodalom s a ponyva néhány népszerű terméke. A maga koránál jó egy nemzedékkel hátrább, a művelt irodalomnál jó egy réteggel alább vetette meg lábát, ott, ahol a népnek egy értelmesebb, olvasni szerető fia állhatott akkortájt, aki csak messziről s lassan követi a művelt irodalom haladását, belőle csak a saját ízlésbeli hagyományaival megférhető fogadva magáévá. A művelt irodalom már ekkor második fázisát éli a maga megújulásának, a Bessenyei–Kazinczy-féle felvilágosult neologizmus után a Kisfaludy–Vörösmarty-féle romanticizmusét; az az alsóbb réteg, melynek a gyermek Arany kétségkívül egyik legolvasottabb szelleme, még első lépéséről sem vett tudo-

mást e megújulásnak, s a 40-50 évvel azelőtti irodalomból is csak a nem forradalmi, a hagyománynak bizonyos népszerű ízlésben folytatóját ismeri s kedveli. A gyermek Arany magyar „irodalmi műveltsége” ugyanaz, amely ellen, mint irodalmi műveletlenség, európaiatlanság, alsóbb rendű és avult ízlés ellen indult küzdelemre a Bessenyeivel kezdődő modern forradalom. E forradalom azóta már nagy utat tett meg, merev tagadásából már sokat engedett: sőt érdeklődni kezdett már amaz alsóbb rétegnek: a népnek költészeti hagyományai iránt is. A gyermek Arany ama forradalmi mozgalmáról, s ez újabb keletű visszabékülő tünetekről alig tudott többet, mint akár földműves édesatyja vagy az azzal egyívású szalontaiak, ez avult irodalomban azonban kétségkívül olvasottabb, annak szellemében teljesebb műveltségű volt valamennyiöknél.

Abból, ami a XVIII. századvégi irodalomban valóban „megújulás” volt, egyedül Csokonai zseniális magyarsága ragyogtatott fel valamit ez alsóbb közönségréteg s benne a költészeti osztályt már verselgetve járó gyermek Arany előtt.

Az egykorú, modern magyar irodalomtól távol, érintetlenül, irodalmi műveltsége s költői gyakorlata mélyebben s bensőbben gyökerezik a magyar irodalmiság történeti előzményeiben, mint bármely klasszikus kortársáé, kivált – kikhez elsősorban viszonyítandó – Petőfié és Tompáé. Petőfiről azt állítottuk, hogy egyéni pályája mintegy megismétli a közirodalom fejlődési szakaszait: a hagyományos magyar (akkor már népi) ízlés, s a romantikussá kiérlelődött modern ízlés egymást felváltó szellemében („népdal-korszak”, „*Felhők*-korszak”), de az ő fejlődésének a köztörténetét másoló rendje több tekintetben is más értelmű és jelentőségű, mint Aranyé. Említett fejlődési szakaszainak már elseje sem kísérletezés, hanem első kiforrás, mit a „zsengék” 3–4 évi tapogatózó gyakorlata előzött meg. Ő zsenyével, legelső, gyermeki kísérleteivel az egykorú magyar költészetben gyökerezett, főképp Vörösmarty, Kölcsey s Bajza modorában; gyermekül e nagyok irodalmi kortársaként indult, s egyéni kiforrása első szakaszával, népdal-korszakával, már kezdeményező jelentőségűvé vált a közirodalmi fejlődés számára, reakcióvá növe ki magát az addig uralkodó irány ellen, melyet zsenyéi is képviseltek. Az ő népdal-korszaka már modern, ideális visszahajlás ahhoz az ízléshagyomány-

hoz, melyet a régi irodalom forrt ki népszerű formává magából s hullatott alá a népköltészet termő talajára. Arany gyermek-irodalmisága ezzel szemben korántsem visszatérés és első kiforrás, hanem helyzetéből folyó öntudatlan kezdés és tövönmaradás; sarjadás azon régi irodalom tövén, mely amaz ideális népdal-ízlésnek mintegy nyers előzményei közé tartozott, s melyhez, közbeeső elidegenedés után, de kifinomult ízléssel hajlott vissza Petőfi említett reakciójával az újabb műköltészet. Petőfi is ismert ugyan egyet-mást e régi tövekből – Gvadányit különösen kedvelte, bár inkább csak afféle humoros rokonszenven át –, de sohasem élt úgy benne ez elavult irodalomban, soha oly gyanútlan, gyermeteg komolysággal nem merült el benne, mint Arany; főképp pedig nem azzal indult. Az ő népdal-ízlése, bár történeti termék, mint annak idején megjegyeztem: nem történeti tudatú, hanem az egykorú népköltészet s a már divatozni kezdő, szintén egykorú irodalmi népiesség közvetítésével érlelődött ki. Aranynek eddig megvizsgált, kezdeti irodalmisága korántsem „népiesség”, hanem, bár már avult értelemben veendő, önmagának elégséges, önálló, alapfokú „irodalmi műveltség”-nek eredendő alapjai közé tartozott: Arany majdani „népiessége” történetileg konkrétabbá s egyénileg is gyökeresebbé válhatott a Petőfiénél, s fejlődési rendje is, legalább eddig megismert első szakaszával, a közirodalmit teljesebben átfogóvá. *A magyar népdal az irodalomban* című tanulmányában régibb költészetünket, körülbelül Amadéig, az „öntudatlan népiesség korá”-nak mondja. Az ő fejlődésében ugyane névvel láthatnók el ezt a legelső korszakát.

Tompához alig kell viszonyítanunk ezek után. Tompa ott kezdte, ahol zsengeível Petőfi, csak erősebb elhajlással az úgynevezett almanachlira felé; reakciószerű törések nélkül ez alpból fejlesztette ki, kis részben Petőfi hatása alatt, a maga egyre konkrétabbá és személyesebbé váló lírai egyéniségét, sem előre a népieshez, sem hátra az annak alapjait tevő régi irodalomhoz nem keresve bensőbb kapcsolatokat. Érthető, hogy „nemzeti” klasszicitás tekintetében Arany már indulása körülményeinél fogva többre lehetett menendő.

2. El Szalontáról (1833 őszétől 1836 nyaráig)

A szalontai „tanpálya” lefolyván, 1833 őszén a debreceni kollégiumba ment tanulni, de tudvalevőleg már egy félév leteltével Kisújszállásra ment praeciptornak s csak egyesztendei (1834 áprilisától 1835 áprilisáig tartott) tanítóskodás után tért vissza Debrecenbe, fejezte be félbe maradt tanévét s kezdte meg, de be nem fejezte a következőt, mely kb. a mai VIII. osztálynak felelt meg, s melyben osztálytársa volt Szilágyi István, az ő majdani valóságos megmentője az irodalom számára. 1836 februárjában színésznek áll be Debrecenben, majd a május elején feloszlott társulatnak egy töredékével Nagykárolyon, Szatmáron át Máramarosszigetre távozott, de még ez év nyarán hazament Szalontára.

E három év, s kivált az az egy, melyet belőle Kisújszálláson töltött Török Pál ottani pap (később pesti püspök) közelében, kinek „könyvtára a hazai és külföldi irodalmat válogatott munkákkal képviselte”, jelenti számára amaz avultas irodalmi műveltségből való kiemelkedés kezdeteit.

Debrecenben már közelebbről megismerkedhetett az új költői iskola némely termékeivel, különösen az *Aurora* kapcsán.

Ha anyagi gondjai miatt el nem távozik Kisújszállásra, talán a *Lant* útján már ekkor belesodródott volna valamely nyilvános pályakezdésbe, de az 1834-i kötethez már későn jött. Nem is annyira Debrecen, mint inkább Kisújszállás nyitotta fel szemét s tágította láthatárát. Török Pál könyvtárából, ha hivatala engedte, éjjel-nappal olvasott, s „a hazai, főleg az új költői iskolához tartozó olvasmányait” mindinkább kiegészíté. „Megtörte” a német grammatikát, olvasta Schillert s a francia nyelv elemeivel is megbarátkozott. „Classzikusokhoz éppen szíve vonta; kedvence volt Horác, Virgil, Homér”; színész korában is vele volt „ócska zseb-Horáca”. Olvasott derűre-borúra; leginkább versköltőket. Valami nagy vágya tudásnak, megismerésnek, sarkallta. De nem iskolás módon, hanem „magától”, mohón, betűk millióin át igyekezett megragadni a lényegét. Olvasott, de mintegy „eljátszva”, színdarabokat is. A *bujdosókat* (Vörösmartyét) jól ismerte, Kisfaludy *Irénejéből* könyv nélkül is tudott szavalni.

Nincs adatunk reá, mennyire barátkozott meg már ekkor az új költői iskola modorával, de *Önéletrajzának* e pontra nézve hallgatása s a *Bolond Istók* ide értelmezhető szakaszai inkább tagadó válaszra jogosítanak fel. Szintúgy az a kevés, mit ekkori verselési gyakorlatairól tudhatunk. Lefordította ugyanis az *Aeneis* egypár könyvét (később eltépte): ez az egy bizonyos, s ez legfeljebb a Vörösmarty-féle hexameteres eposzok formai ösztönzésére engedhet következtetést. Talán debreceni diáksága idejére értendő a *Bolond Istók* azon adata, hogy „regét” írt; ez már legalább Himfyig eljutást jelent. Minden valószínűség szerint azonban Csokonai hatását erősítette meg ottani kultusza, melyet Török Pál, ki csak nemrég került ki Debrecenből, szintén magával vihetett Kisújszállásra. Csokonai hatását igazolja a *Bolond Istókban* említett *Légy-pókcсата* című furcsa eposza, valamint *A dévaványai juhbehajtás* című anekdotikus verses elbeszélés, melyről Aranynek egy kisújszállási egykori ismerőse tett említést a költő életírójának, s melynek egy kézírata utóbb Karcagról elő is került. Ez mind csokonaias, kollégiumi poétaság szellemére vall s korántsem az „új iskoláéra”.

Irodalmi műveltsége tekintetéből, egyébként érthetetlen, kalandos botlásnak tetsző színészkedése sem mellőzhető. Úgy látszik, Debrecenben nem annyira az új költői iskola volt számára új jelenség, mint a színház. Gyökeres tehetségei találtak ott első, közvetlen iskolára, vagy érezték meg olyasminek a csábításait: plasztikus jellemfelfogása, drámai átélésre hajló elbeszélő ösztöne, tragikum és komikum iránti, egyenlően élénk fogékonysága. A színpad mintegy az élmény nagy ingerét pótolhatta e még lapangó tehetségei számára, s míg az irodalom tárt kapuin, bár kisgyermek kora óta bravúrosan verselgetett, szinte feltűnő közönnyel késik belépni, a kulisszák elzárt világába oly váratlan eréllyel ugrik be, melyet egész jellemétől idegennek éreznénk, ha nem ismernők a külszín alatt hallgatagon munkálkodó ösztönök természetét, mik az első, akár csupán illúzióktól kínált résen át meglepetésszerűleg árulják el nagy feszültségüket. Mintha úgy érezte volna, hogy a verseléssel csak mások, tanítói, produkáltatták, s az irodalmat: az „új iskolát” csak illendőségből, műveltségi obligációból tanulmányozta, valódi ösztönei és hajlamai azonban máshol jelölnék ki hivatottságát. Hol festő, hol szobrász vágyott

lenni; a színház azonban kéznél volt, s a nem irodalmi, de mégis művészi becsvágy ösztöne ahhoz ragadta őt. Amit *Önéletrajzában* elhatározása indokaiból felemlít: „de én kalandos életpályáról ábrándozva, unni kezdtem az iskolai egyhangúságot, hosszallani a pályát”: az mind nem ellenkezik a mondottakkal. A „kalandos életpálya” nem Petőfi analógiájára, nem vérmérsékleti szükségletnek értelmezendő, hanem az iskolai egyhangúsággal s a pálya hosszúságával állítandó szembe: oly életpályaként, melyet a hajlamok szabadsága, élet és élmény közvetlen, csak egymáshoz viszonyított változatossága kormányoznak, s mely nem örökös előkészület, hanem kész és folytonos művészi alkotás. Egyszóval: szabad és becsvágyó érvényesülése az egyéni tehetségek.

Rövid s balul végződött színészi pályája alatt drámai irodalmi ismeretei kétségkívül gyarapodtak. Bayer József összeállította azon darabok jegyzékét, amelyekben játszott (*Bp. Szemle*, 53. k., 282–296. l.). Ő Babocsay István *Vígkedvű Mihályát* emeli ki azok közül; Arany ebben Biczó István debreceni tanácsnok szerepét játszotta (március 26.). Legnevezetesebb szerepe mégis a Raupach *Ördög Róbert*jebeli tanácsnok volt (március 3.); erről szól részletesen a *Bolond Istók* II. énekében (71–74. versszak. – L. Kardos Lajos, It., 1913., 277. l.).

3. Lesz „közönséges ember” (1836–1842)

Ismeretes, mint hagyta ott a züllött vándortruppot egy baljóslatú álmom hatása alatt. Hazament Szalontára. Anyja pár hét múlva meghalt, apja pedig időközben teljesen elvesztette szeme világát. Élete további fordulatai, röviden a következők:

1836 ősztől 1839 januárjáig korrektor Szalontán; akkor lemondott a tanítóságról; a városi írnokságot azonban, mellyel biztatták, csak ősszel nyerte el (közben a Rozvány családnál nevelődött), 1840 tavaszán másodjegyző lett s az maradt 1849. május 21-ig. E hosszú időt nősülése (1840. november 19.), Szilágyi István szalontai rektorsága (1842 tavaszától 1844 tavaszáig) s *Toldi*ja sikere (1847. február) osztja kisebb szakaszokra.

Egyszeri nagy merészségéért, mellyel a szabályos életútról félretért, drágán fizetett: csalódással és a lelkiismeret vádolósaival, s azok bénítólag hatottak vissza becsvágyára. Fájlalnia kellett jó öreg szülei csalódását, kik papot vártak belőle, kik a kényeztetésig szerették, s kiket ő is a finomabb lélek bensőségével szeretett. Anyja halála, a galambősz apa siralma jó társa, egyedüli támasza után: mélyen hatottak reá. Ábrándjait félretéve, követte a kötelességérzet szavát: „ősz atyját nem lehet, nem szabad többé elhagynia”. Ha eddig keveset tett önként arra, hogy érvényesüljön (hogy „nagy ember” legyen belőle), ezután még kevesebbet. Nem szűnt ugyan meg folytatni olvasmányait, „de inkább csak szórakozásból, mint ábrándos céljait létesítendő, melyekről, ha nem mondott le végképp, nem volt reménye őket valaha elérni”. Rászánta magát a közönséges emberek útjára, és bár magasabb eszményeit nem tagadta meg, sorsára bízta magát.

Német és francia nyelvtanulmányainak most kezdi már komolyabban hasznát venni. A németet, amennyire megítélhetni, leginkább csak közvetítőnek használja, s elméleti műveket olvas rajta. A franciában Télémaque-on, Florianon és Crébillon „rémdrámáin” gyakorolván, az utóbbiakon „gyötörvén” magát, mintegy színészi pályája irodalmi folytatásaként Shakespeare-t olvassa németül (megszívvelve az agg Sárvári professzor szavait, mikkel színészi pályájára útnak eresztette volt: „Csak Sekszpirt! Sekszpirt domine!”) s Molière-t eredetiben: a tragédia és vígjáték legnagyobbjait. Valódi hozzáértésének bizonyítéka, hogy már 1836-ban felismerte *Bánk bán* kiválóságát, s többre becsülte *Stibor vajdánál*. Általában figyelemre méltó jelenség, hogy – mint maga értesít – lehetőleg inkább nevezetes, a köztudatban remekékként ismert műveket és írókat igyekezett olvasni, mintsem csupán több mulatságot ígérőket. Nyilvánvaló ebben az önművelés, a tanulás szándéka, s az ízlésnek bizonyos öntudatossága, de a bizalom is a nemzeti és nemzetközi nagy közösségeknek az időtől igazolt, s megállapodott irodalmi értékelésében. Jelentkezik olvasmányai megválasztásában egy oly tulajdonsága is, mely élte végéig jellemző sajátja marad, még szelleme pusztá játékos időöltéseiben is: „tenni, – keresni a nehezet, még mulatságból is”. Így értendő fentebb idézett szava is, hogy csak „szórakozásból” folytatta olvasmányait. Az erős szereti megfeszíteni a maga erejét, mondja Ber-

zsenyi, s az erős értelem és elme szórakozása Aranynak ekkori „olvasgatása” is. Így a mondottakon kívül, szintén az idegen nyelv nehézségeivel fokozva szórakozását, Homért is elő-elővette ekkoriban „küzködven a nyelvvel”, melyből az iskolában tanultnál még akkor alig tudott többet. (Állítólag olaszul és spanyolul is tanulgatott. L. Ercsey, *A. J. életéből*, 25. l; Voinovich, I. 54. l.)

Szalontai első éveit olvasmányjaiból csak ennyiről számol be *Önéletrajza*, megjegyezvén, hogy ez is csak házasságáig tartott; akkor feltette magában, hogy nem olvas többet, hanem hivatalának, családjának él, s lesz közönséges ember, mint más, s ezt a fogadását vagy két évig (Szilágyi István odaköltözéséig) annyira megtartotta, hogy még hírlap is alig fordult meg kezében.

Modern magyar irodalmi olvasmányokról nem tesz említést s e hat év (1836–1842) alatti irodalmi kísérleteiről is alig van hír, emlék. Van hír, bizonytalan, egy *Endre király* című ötfelvonásos színművéről, ami beleillenek színészi pályája utóhangjai s mostani Shakespeare-olvasmányai rendszerébe. Van hír arról, hogy gyászoló ismerősök felszólítására sírverseket írt. De nagyobb arányú s következetes költői gyakorlatnak semmi nyoma. Ami kevés előkerül, az szerelmével kapcsolatos, s új modorra vall. 1838-ban egy füzetbe Vörösmarty, Garay, Bajza egy-egy költeményét másolja le néhány más szerelmes verssel együtt, ajándékkul, kedveskedésül, Ercsey Juliannának. Voinovich tud egy *Emlény* című kis kötet versről, melyet 1838/39 telén adott választottjának, de nem világos, voltak-e ezek közt saját versei is. Ellenben közöl tőle (I. 55–57. l.) 1839 tavaszáról egy *Elégia* című, meg egy címtelen verset s ez az első eset, mikor Arany újabb modorát tetten érhetjük. „E verseken, mondja Voinovich, nyelv és képek dolgában az Aurora és a romantizmus hatása érzik, de az érzés túlsága mélységgel párosul, stíljén pedig természetes nyelvérzéke uralkodik.” Helyes megállapítás, de a „hatás” forrása közelebből is megjelölhető: Kölcseyben. Lírai attitűd (kivált az elsőben), éteri érzelmesség bizonyos tompa pátosza, olvadékony képzetek, absztrakt képes beszéd, olykor egész kifejezések, az elsőnek versalakja is: reávallanak. A második költemény reálisabb alapú; légies díszítményei nem tudják elfedni konkrét alkalmyszerűségét, haladó s lelkiállapotokat huzamosan jellemző gondolatmenetét, mik Arany eredeti sajátjai. Az elsőben a versalak is erősebben magával

hozott bizonyos, már hozzátapadt kölcseyes színezetet, a másodiké itt-ott önkénytelenül Csokonaihoz közelíti. Valószínű azonban, s erre még alkalmunk lesz visszatérni, hogy kölcseyes lepelben bár, a lírikus Aranyra egy nagyon egyéni, borongós hangulata mutatkozik itt be első ízben.

Az első költeményben még leginkább e sorok vallanak a nekünk ismerős Aranyra, tömörségükkel s a „sajka-biztatás” eredeti, nem irodalmi sablonú képével:

Sorsom még néha gúnyolót talál
Bennem, midőn tört sajkám biztatám.

A második költeményben legerősebben Arany-szerű a „tél” szóval elébb konkrét, majd átvitt értelemben való magvas, „ráértő” játék (NB. a telet kedvesével együtt töltötte, az már elment, vagy elmenendő):

Én nem vádolak: csak szívemnek
Emésztő lángját vádolom:
És égi üdvét *egy telemnek*
Öröklő tében gyászolom.

Későbbi szokása szerint már itt aláhúzással jelzi az értelemsűrítést.

Ez a két sora: „Unalmas század minden óra / Mely nem körödben röppen el”: lehet esetleg Vörösmarty-reminiscencia. („De jöjjön balsors, és felhői közt / A jobb reménynek hunyjon csillaga, / Század lesz akkor a perc, s minden óra / Kisértő, gyötrő, hosszadalmas éj.” *A bujdosók* V. felvonásának tömlőc-jelenetében Kont mondja ezt feleségének. (Vö. Petőfi, *A rab*: „Nagy művész a fogság szenvedése, / Minden órát századokra nyújt”.)

De ne igyekezzünk a kevésből (mit bizonyára hű kezek őriztek meg az elkallódástól vagy a máglyahaláltól) a lehetőnél többet ki-préselni. Tény az, hogy miután Kisújszálláson s részint Debrecenben megismerkedett az újabb magyar költőkkel, saját modora is megérezte azok hatását, a Kölcseyét bizonyíthatólag. Mennyiben szakított a régivel, mennyiben nem, azt ez egy példából nem sejthetjük. Hogy azonban ez újabb modor nem volt a sajátja, azt

nemcsak e véletlenül fentmaradt emlék bizonyítja, hanem az is, hogy nem őrizte meg ennek társait. Egyébként, úgy látszik, inkább tanult és olvasott, mint írt, s olvasmányai sorában nagyobb súlyúnak érezte (fejlődése szempontjából) a világirodalom klaszszikusait, mint a hazai egykorú költőket: azért emlékezik *Önéletrajzában* csak olyan sommásan ez utóbbiakról. Élete most következő szakaszában ez csaknem bizonyítható valóságnak teszszik.

4. Szilágyi ösztönző hatása (1842–1846)

Mikor Szilágyi István 1842 tavaszán Szalontára érkezett rektor-nak, Arany már két éve állta fogadását: „lenni közönséges ember, mint más”. Szilágyival maga az irodalmi műveltség és érdeklődés ült oda asztalához (a szó igazi értelmében oda, mert nála étkezett) s Aranyt, mondhatni, akarata ellenére, írói foglalkozásra kényszerítette. „Eszköz volt ő – mint Petőfi oly szépen írja róla –, eszköz volt ő a gondviselés kezében, mely ha elrejtí is gyöngyeit, rendel számára halászsokat, kik azt fölhozzák.” „A világon semmiféle tehetség el nem vesz” – állítja tovább Petőfi. *Ez* a tehetség azonban, ha csak rajta áll, valószínűleg elveszett volna, legalább a nyilvánosság számára, mert az érvényesülés ösztöne, mi Petőfi-ben oly szívósan és elemi erővel nyugtalankodott, ama nagy csalódás óta elvesztette kezdeményező energiáját s a 25 éves másodjegyző ekkorára már szinte minden becsvágását sikeresen elaltatta. Első válaszlevelében azt írja Petőfinek: „talán sohasem érinték vala lábaim az írói pályát, ha a sors iskolatársamat Szilágyi Istvánt nálam két évig mindennaposná nem teszi”. „Annyi bizonyos – írja később Szilágyinak, éppen Petőfi idézett sorait kö-zölvén vele (1847. nagypéntek) –, hogy ha kedves barátom Szalontára nem jó, engem senki sem lát írói pályán ez életben.”

Szilágyi (szül. 1819. január) már három ízben is nyert pályadíjat vagy dicséretet – balladáival, költői beszélyvel, szatírával a Kisfaludy Társaságban, majd pedig Szalontán léte alatt, még 1842 végén, jutalmat – egy nyelvtudományi munkájával – az Akadé-

miában. Élő példa lehetett Arany szemében arra, mint lehet hiúság, önhittség hamis látszata nélkül kísérletet tenni illetékes bírálat s talán ösztönző elismerés elnyerésére pályázat útján, mi sikertelenség esetén jótékony névtelenségben hagy. A nem követelődő, de fölébresztetésétől sem vonakodó, szendergő hecsvágy-nak jó mód a jeligés pályázat s tudjuk, e lefüggönyözött ajtón lépett ki Arany oly meglepő fényvel a nyilvánosság elé.

De a nagyműveltségű, sokat olvasó Szilágyi a Kisfaludy Társaságban megszervezett diadalmas, és diadalát további úttörésre felhasználó új magyar irodalomnak is hínöke, közvetítője volt Arany számára, mintegy maga az erőteljes új intézmény szelleme, kovásza. E szellem egyszersmind nagy arányokban felölelte azt a klasszikus, világirodalmi érdeklődést, melyben a magányos Arany már eddig önként s tiszta ízlési tudattal megindult.

A Társaság *Évlapjai* hí képet adtak az ott folyó munkáról: közöltek szépirodalmi (pályanyertes) műveket, a felolvasó ülésen elhangzott beszédeket, értekezéseket, melyek irodalmi állapotainkat ismertették, hiányokra, szükségletekre mutattak rá. A szükségletek felismerése irányította a Társaság pályázati hirdetéseit is mind az elmélet, mind a költői gyakorlat terén. Így jelentek meg ott értekezések a regényről, a drámáról, Sophoklesről, a népiességről; az esztétikai elmélet hiányait pótolták Horatius, Pope, Boileau ars poeticáinak fordításai. „Hellén könyvtár”, „Külföldi regénytár” tervezetett s indult meg a görög klasszikusoknak s a modern regényműfaj jeleseinak propagálására. (Szépen foglalja össze Voinovich, i. m. 65–71. l. az *Évlapok* jelentőségét Arannyal kapcsolatban.)

Szilágyi útján Arany hozzájutott az *Évlapokhoz* s általuk először került valóban benső, öntudatos érintkezésbe az eleven irodalmi élettel, sőt az irodalmi gondolkodás tervelő, jövőt munkáló jelenségeivel. Lélekben hovatovább részese lett a Kisfaludy Társaságban megszervezett modern irodalmi tudatnak. A Társaság korántsem azon igyekezett, hogy az időt megállítsa, az életet megrögzítse, hanem az irodalmak történetében ritka bölcsességgel, kritikai belátással és fogékonysággal irányította s ösztönözte az irodalmat teljesebb kifejlésre. Mondhatni, innen kezdve Arany együttfejlődött a közirodalommal, a Kisfaludy Társaság szellemében.

Eltökélt inertíája csak lassan engedett az új hatásoknak. Szilágyi „minden könyvet, ami szeme elé akadt”, hozzávitt, „kéretlen, sokszor tukmálva, ellenére”. Nehéz volt ellenállnia a kísértésnek: „ismét beléesett az olvasás ragályába”, anélkül azonban, hogy „komoly szándéka lett volna valaha mint író föllépni”. S valóban még jó ideig inkább csak olvas, tanul, elmélkedik, s amennyibben „ír”, inkább műfordítónak látszik készülni, mint költőnek. Mikor 1845-ben (már Szilágyi távozta után) regényfordításra ajánlkozik a *Külföldi Regénytár* számára, azt írja barátjának (augusztus 1.): „Nem dícsvágyból, hanem – nevéssen rajta – nyereség kívánásból, kenyéríróvá akartam lenni”; majd ugyane levélben alább: „Családomnak, hivatalomnak élek, s néha a literaturában dilettánskodom”. S már *Toldi* diadala után, 1847 nagypéntekjén arról panaszkodik (fordítási terveit hozván szóba) Szilágyinak, hogy „erőnek erejével eredeti íróvá teszik s a fordítás hátrább marad”. Nehéz volna okát adni e feltűnő vonakodásnak. Része lehet benne a már elég huzamos megszokásnak; körülményeinek, melyek miatt csak dirib-darab szabad idővel rendelkezik; talán Szilágyinak, ki folyvást fordíttatna vele; része lehet bizonyos nyugalomváagnak, melyet a nyelvtanulással és fordítással járó „babrálás” nem zavar, sőt kielégít, míg tartós, nagy ihlet abnormisan megzavarná; része lehet benne valamely idegenkedésnek a még akkor divatos költői modortól, melyet felszínesen elsajátíthatott ugyan, de magáénak nem érzett, a magáét pedig (azért is, mert kevésbé próbálgatta) még nem találta meg. Mindenek fölött azonban valami különös, gyökeres fajtája ez az úgynevezett szerénységnek; közöny a személyes kitűnés csábításai iránt; gondolkozásnak, szellemi munkának, jónak és szépnek, minden értéknek önmagáért való becsülése, személyes vonatkozások észre sem vevésével; morális tárgyilagosság az értékvilágban: talán némi faji vagy egyéni élelmetlenség is – egykedvűbb vérmérséklet meg nyugodtan várakozni tudó vallásosság által is lehetővé téve.

Bármint legyen is, kárára nem vált, hogy nem sietett a világ elé, hanem tanult, gondolkozott, nagy példányokon nevelte ízlését, s idegen klasszikusok fordításával fejlesztette, egyszersmind divatos magyar irodalmi sablonoktól óvta nyelv- és stílérzékét.

Az *Évlapokon* kívül mi mindent olvasott, azt jobban tudjuk a Szilágyi eltávozását követő évekre vonatkozólag, mint az ottléte

alatti kettőre; mert emezekről csak az *Önéletrajz* szűkszavú adataira vagyunk utalva, amazokról azonban levelezésük elegendő bőséggel tájékoztat.

Olvasmányai közül a fontosabbak a görög és angol nyelv klaszszikusai köréből valók, műfajilag leginkább a dráma és eposz világából. Sophoklest olvassa (egyelőre németül; általában a németet leginkább közvetítőnek használja a görög és az angol felé) s fordítja *Philoktetes*-ét még Szilágyi otltlete alatt. Egy angol nyelvtanból, melyet barátja nála hagyott, elkezd tanulni angolul, csak kuriózumképpen, s kedvet kap összenézni a német Shakespeare-t eredetijével; nemsokára már fordítja is *János királyt*, 1845. augusztus 1-jén pedig azt írja Szilágyinak, hogy már van teljes Shakespeare-je, Byronja, Bulwertől hét, Washington Irvingtól egy, Dickenstől két kötete. E Tauchnitz-edition-beli könyvek ma is megvannak könyvtárában: Irvingtól a *Sketch-Book*, Bulwertől: *Godolphin és Falkland*, *Rienzi*, *Night and Morning*, *The last of the Barons*, *Athen its rise and fall*; Dickenstől: *Martin Chuzzlewit*. (L. Voinovich, 73. l.) 1846. február 22-i levele szerint valósággal eseng egy görög Sophokles után. Ugyanakkor ezt írja: „Homéért tanulom, Ilias-t eszem.” 1846/47 telén estéknként „Homérral rontotta el” a szemét.

Homér és Shakespeare hovatovább mindennekfelett kívánatos, legkielégítőbb táplálékaivá válnak, őket tekinti az igazi classica literaturának. „Csak, csak classica literatura! – írja folytatólag az imént idézett levélben. – Minél több új francia, angol, német, s ezekből kompilált magyar beszélyt, regényt, színművet olvasok, annál több Homert és Shakespeare-t hozzá. Az örvény ragad.” Ez utóbbi mondatot Szilágyi egy levelére adott válasza érteti meg. Szilágyi közli vele 1847 januárjában, hogy a bibliából „zsidó költeményeket” fordít, a legszebbeket. Erre feleli Arany január 31-én: „Zsidó költemények! Úgy, úgy! mindent ami szép. Most van ideje klasszikai szépségekre törekedni; nehogy elsodorja az embert a dagálytenger.” – Szilágyi a szigeti thékát felhányja a görög klasszikusokért s ez év szeptemberében küldi neki Sophokles *Trachiniáit* (eredetiben), Aristophanes *Plutosát*, Platon két dialógusát, *Xenophont*; e görögökön kívül Pope *Rablott hajfürjt*-jét, Voltaire *Henriade*-jét; legközelebbre egyebeket is ígervén. E könyveket Arany szorgalmasan olvasgatta is, kit „studium-

mal”, kit egyenest lefordítására gondolva, kit egyelőre csak „nagyjából”. Klasszikus és klasszikus közt azonban igen határozottan különbséget tudott tenni: „A Pope Hajfűrtje, írja Szilágyinak (1847. január 9.), írósvajhoz hasonló classicum quid.” A *Henriade*-ről sem igen lehetett külön véleményvel. Olvasta V. Hugo *Angelóját* is (bizonyára Eötvös fordításában), de idézi vele szemben Kölcseyt, ki szerint „csak az a darabban természetes, mit abban várni vagy rettegni lehet” s az több érdeket gerjeszt, mint a fogások, deus ex machinák, váratlan fordulatok; s efféle darabokkal szemben *Macbeth* és *III. Richard* mellett Szilágyihoz 1845. december 4-én írt levelében *Bánk bánra* hivatkozik. Ugyanott mondja, hogy sokat olvas drámáról, drámai hatásról. Voinovich (I. 74. l.) megállapítja, hogy Schlegel könyvét olvasta (*Ueber dramatische Kunst und Literatur*), s megjegyzi, hogy e könyv némely lapjai, különösen a görög és shakespeare-i színpadról, meg Shakespeare jellemzési módjairól szólnak, tele vannak Arany aláhúzásaival. Olvasmány, elmélet így forog nála folyvást a klasszikus görög és angol drámairodalom körül.

Kétségtelenül olvasott magyar, egykorú irodalmat is, de korántsem járt annyira a sarkában, mint hihetnők. Újabb magyar könyvhöz Szalontán nehezebb volt hozzájutni, mint (a szigeti théka és Szilágyi jóvoltából) görög klasszikusokhoz. Szalontán 1846 eleje óta volt kaszinó; az járatta a *Pesti Hírlapot*, *Jelenkort*, *Budapesti Híradót*; Arany „külön társaságban” a *Pesti Divatlapot* járatta, de csak ebben az évben; 1847 elején ugyanis „társak nem vállalkozta miatt” megszűnt olvasni; az *Életképekre* elébb szintén „társaságban” fizetett elő, utóbb a kaszinó tartotta azt is, Arany pedig előfizetett a *Magyar Szépirodalmi Szemlére*. „Könyvünk még nincs, de lesz”, írta 1846. február 22-én Szilágyinak az új kaszinót ismertetve; úgy látszik azonban, nem nagyon lett; 1847. január 31-én ugyanis így ír: „Casinónk nyavalyog, mint szokott. Könyvtára valahára nyert egy új könyvet: *A falu jegyzőjét*. A többi iminnen-amonnan került Kotzebue s több ily álmoskönyv istória.” Egyébként e korra célozva maga írta később (1857. november 29.) Szemere Miklósnak: „Kevésbé ismertem az irodalmi életet.” Legfigyelemreméltóbb azonban, hogy Petőfit 1846 előtt alig vette észre, úgy látszik, csak 1846-ban, mikor már a *Pesti Divatlapot* olvasta, szentelt neki több figyelmet. Említett

levelében erre nézve így nyilatkozik: „Magát Petőfit akkor ismer-tem meg, mikor már megállapított neve volt. 1846-ban, ha jól em-lékszem. Addig, ha láttam tőle egy-két dalt, az rám nézve olyan volt, mint akárkié.”

E néhány év (1842–1846), bár egyenest *Toldi*hoz vezet, kevés anyagot nyújt költői gyakorlata vizsgálata számára. „Kisebb” ver-seket mintha alig írt volna, lírait egyáltalán nem, oly kevés az, minek nyoma maradt. Mindössze annyit tudunk, hogy még 1842 végén egy tréfás, részint prózai, részint verses köszöntővel üdvö-zölte Szilágyit egy akadémiai jutalom elnyerése alkalmából (kiad-va EPhK., 1905., 487. l.), s egy humoros, alkalmi rögtönzéséről maradt emlékezés, melynek tárgya szintén Szilágyi volt. Ez még mind a régi, kollégiumi diákpoezis maradványa, melynek csupán alkalmi mulattatás a célja. De a hagyományos modor parodizálá-sával. (Voinovich, 70., 75. l.)

Drámákat, dramaturgiát nem hiába olvasott. *Endre király* című, már említett kísérlete nem maradt utolsó. Ercsey hiteles híradással szolgál két színdarabjáról (melyek Voinovich szerint is, 75. l., legkésőbb ez időből valók lehetnek); egyiknek *A Perényi-ek* volt a címe. (Egy ilyen című drámatöredéke van Kölcseynek is.) Ezeket azzal a megbízással adta át később, mikor Szalontáról el-költözött, Ercseynek, hogy elolvasás után azonnal égesse el, mint-hogy ő maga, bár elég silányaknak tartja, sajnálja sajátkezűleg elégetni. Ercsey el is égette. Egy vígjátékról (*A cigány mint báró* címűről) is van említés, de nem eléggé megbízható. Viszont fentmaradt a scenariuma egy *Themistokles* című tragédia-tervé-nek, melyet Bulwer egyik fentebb említett művéből (*Athen*) vont ki; ez, Voinovich szerint (73. l.), „nincs híjával sem hatásos jelene-teknek, sem drámai életnek”.

De a drámairodalom terén is a műfordító látszik előtérbe lépni. Fordítani egyebet is fordított ugyan (Lamennais: *Les paroles d'un croyant*; egy remek lírai fordítmányáról alább fogunk szólni): de legkövetkezetesebben Sophoklest és Shakespeare-t, melyek olvas-mányai sorában is a legkiemelkedőbbek és állandóbbak voltak.

E fordításai részben a Kisfaludy Társaság munkatervével kap-szolatosak. *Őnéletrajza* szerint Szilágyi unszolta „a görög tragi-kusok fordítására, melyeket akkor a Kisfaludy Társaság kezdett kiadni”. E szerint az a gondolat is serkentette, hogy fordításai a

Társaság kiadványaként majd megjelenhetnek. Még Szilágyi ottléte alatt fordította (németből) *Philoktetest*; ebből vagy 800 sor (felénél valamivel több) fent is maradt. Később, úgy látszik, dolgozott is már rajta, de abbahagyta, részben, mert úgy látta, hogy „hiszen fordítják annak [ti. Sophoklesnek] majd minden darabját – s tán a Trachisi nők-et is, a Kisfaludy Társaság számára”, részben talán azért is, mert *Toldi* sikere után „erőnek erejével” eredeti íróvá kényszerítették.

Shakespeare-ből, mint tudjuk, Hamlet magánbeszédét már eredetiben tudván elolvasni, kedvet kapott a német Shakespeare-t „összenézni” az eredetivel. Debrecenből megkapván *János királyt* és *II. Richardot*, az elsőt azonnal elkezdte fordítani, „magyar jambusokban”, de nem fejezte be. Csakhamar a *Nyáréji álmot* fordította, szintén jambusban; maga „darabos”-nak mondja, hisz Shakespeare „tömött stíljével” még a német, tehát rokon nyelvre fordító „nagy Wieland” is küzdve birkózik, hát még ő, a kezdő! Nem is minősíti egyébnek „nyelvgyakorlati próbafordításnál”. Egyes részleteit azonban, mint Arany László említi, elő is adatta Szalontán egy műkedvelő társasággal. Mily kevéssé őrizte efféle „műveit”, arra jellemző, hogy a *Nyáréji álom* fordítását, mikor Szilágyi számára előkereste, a padláson találta meg „esővíztől átázva, összepenészedve” s annyira széthányva, hogy „mesterség volt összeszedni”. (Első levele Szilágyihoz, kelet nélkül. – L. Voinovich, 72. l.) Még egy darabnak a lefordításához fogott hozzá. Mikor ugyanis Nagy Ignácznál a *Külföldi Regénytár* számára 1845-ben regényfordításra ajánlkozott (egy évvel azelőtt Dickens *Chuzzlewitjét* szemelvén ki), az azt ajánlotta, fordítsa inkább a *Windsori víg nőket* a Nemzeti Színház számára. Belé is fogott („nem azért, hogy beküldje, hanem hogy erejét kísértse”) s lefordított két felvonást. Ezt azért hagyta abba, mert időközben megjelent Lemouton Emília fordítása. Lehet, hogy előbbi fordításait is „Milike” miatt nem fejezte be; erre vallhat Szilágyihoz 1845. augusztus 1-én írt levelének ez a közlése: „Shakespeare-t buzgón fordítám, de Lemouton Milike kivágott”. Kísértetbe jön, hogy legalább megkritizálja, mivel neki „Shakespeare-en igen sok studiuma van már eddig” – de annyiba marad „a kritikusi irigység”-nek ez az ötlete is.

Szilágyival való levelezéséből azt is megállapíthatni, hogy – mikor, mikor nem? – felszólította Szilágyit, hogy ketten együtt adják magyarul Shakespeare-t. Minden valószínűség szerint teljes Shakespeare értendő. 1847. január 3-án emlékezteti barátját erre, s Szilágyi kérdő válaszából látni, hogy ez ajánlat már régebbi lehetett, különben nem felejtette volna el. (Arany január 31-i levele vet világot erre a dologra.)

Ily olvasmányok és fordítási kísérletek során jutunk el végre 1845 második feléhez, Arany nyilvános pályafutásának küszöbéhez. Visszapillantva az elmondottakra, mintha két nagy szakaszban folyt volna le fejlődése eddig a pontig, s a halvány választóvonal 1833, Debrecenbe menetele, lenne a kettő között. Odáig szellemi és formai tápláléka, ízlésvilága: csak a régi, az „orthodox” magyar irodalom, szentírás, Szenczi zsoltárai, ponyva, s helyi mondai hagyományok; onnan kezdve, fokozatos tágulással: az iskolai klasszikusok, az újabb költői iskola, német, francia, görög és angol klasszikusok. Verselési gyakorlata talán nagyobb s folytonosabb volt amaz első, még gyermeki szakaszban: afféle rigmusgyártás a kántor-poesis népszerű modorában, pusztán a vers kedvéért, legjobb esetben Csokonai modorának utánzatáig jutva el. E Csokonai-modor, amennyiben eredetét még ír, a második szakaszban is sokáig fentmarad komikus epikában s alkalmi lírai humorisztikában – s lassan, de nem szívesen enged tért a neológ modernak, melynek változatai közül csak a Kölcsey-féle: a legmélyebbek egyike, mutatható ki. Kisebb költeményt, lírát azonban egyre kevesebbet ír, s az új magyar költészettől, valamint a német, francia, angol modern irányzatoktól kevésbé csábítva eposz és dráma világirodalmi nagy klasszikusaihoz vonzódik, Homér, Sophokles, Shakespeare válnak tanító mesterévé, drámaírással kísérletezik s a két utóbbiból fordítgat.

Sajnos, hogy csak ily vázlatosan ismerhetjük fejlődése hosszú, „történetelőtti”-nek mondható folyamatát; de ő maga megsemmisítette annak dokumentumait, s ami fentmaradt is, részben hozzáférhetetlen. A magyar irodalomtörténetnek egyik mulasztása, hogy Arany „zsengéi” máig nincsenek összegyűjtve, az utolsó sorig gondosan kiadva.

E vázlat is jellemző egyénítésben különíti el azonban őt költőkortársaitól, főképp Petőfitől. Íme, néhány jellemző vonása:

1. Különös tartózkodás a nyilvánosság elé kilépéstől; több tanulmány, mint termelés, tanulmányai irányításában pedig bízó igazodás az iskola, a műveltebb egyén, az intézményszerű irodalmi társaság s főképp az évszázados kritikai közvélemény és ízlés tanácsaihoz és javallásaihoz. Mindez együttvéve: az alanyiség kevés szerepe pályája igazgatásában.

2. A komoly, érzelmes lírai kísérleteknek csaknem teljes hiánya; erősebb hajlam az epikai s hovatovább a drámai költészet iránt.

3. Magyar szempontból: kevés idomulási hajlam az egykorú modorhoz, túlhaladott hagyományban gyökerezés s onnan, legalább szívbélileg, szinte átmenet nélküli kézfogás oly esztétikai változatokkal, melyek a mi irodalmunk irányítására eladdig közvetlenül alig folytak be: göröggel, angollal. Nem tette szívből magáévá sem a főképp német forrásokból merítő egykorú magyar irodalmiságot, sem annak német alapjait. Mintha Dugonics, Gvadányi, Csokonai s a kollégium után, csak tájékozódás kedvéért nézve szét a divatos világban, egyenest Homéért és Sophoklest, Shakespeare-t és Byront választotta volna mestereivé, a magyarok közül a nyers, de hatalmas Katona Józsefet állítva melléjük. Az ő magyarságán e görög–angol iskolázottság éppoly jellemző jegy marad, mint Berzsenyién a római, Csokonaién az olasz, Kazinczy- s Kölcseyén a német, Petőfién a francia. Ez utóbbival a nem németesség jegyében, még mielőtt ismernék egymást, máris egyesek s ízléstörténetileg már csak emiatt is együtthaladhatók voltak.

Azon időpontban, meddig fejlődését áttekintettük, már elmúlt 28 éves!

*

1845 második felével kezdődik az a munkássága, melyről már a nyilvánosság is tudomást szerez s melyet kritika és irodalomtörténet máig számon tart.

1845 második felében fordítja Byron *Don Juan*jából az *Új görög dalnok* lírai betétét; ez év júliusának végétől novemberig írja *Az elveszett alkotmányt*; 1846. március 28., augusztus 29. és szeptember 10.

tember 5-én jelenik meg egy-egy beszélye az *Életképek*ben s október 23-án fejezi be *Toldit*, mely aztán az addig szinte észrevétlen maradt Arany János névre meglepő fényt derít.

Említett Byron-fordítását nem szánta nyilvánosság elé. 1845. december 4-i levele mellékletül küldte meg Szilágyinak; az gondosan megőrizte s évekkel később, 1859-ben a *Szigeti Albumot* szerkesztvén, Arany engedelmével abba tette közzé némely változtatásokkal. E műfordítás becsét ismerve, valóban kétségbe lehetünk esve minden törekvésünkben, mellyel Arany pályakezdését meg akarjuk világítani. Hiszen ha ő ilyen értékű művét még maga számára sem őrizte meg, mi mindent engedhetett közönyösen vagy szigorú, érettebb önkritikával elkallódni kísérletei közül. E versben ugyanis, bár fordítás, először tűnnek szemünkbe Arany bizonyos rendkívül egyéni, klasszikus tulajdonságai. Valószínűleg csak azért először, mert a korábbiak elvesztek. Úgy látszik, csaknem szó szerint kell értenünk, amit *A vígasztalóban* mond, 1853-ban:

Verseimben van-e érdem:
Sohse' bánom, sohse' kérdem.

Bár fordítás, az *Új görög dalnok*ban első érett lírai művét kell látnunk. Őt, mint Szilágyinak írta, megkapta e vers (Byron *Don Juanja* III. énekéből), „mert – úgymond – ez óda – vagy elegico-óda – vagy micsoda, igen szép”. Valóban különös elégikus neme ez az ódaiságnak. Találni valami hasonlót Berzsenyi és Vörösmarty pátoszában, de Berzsenyiében, minden nagy ereje mellett nyugalmasabb (rezignáltabb) az elégikus elem, Vörösmartyében viszont teljesebben összeolvad az ódaival. Byron *Új görög dalnoka* nyugtalanabb ódaisággal lángol s elégikus viszszapillantásai a régi, dicő görög világra megannyi lázadozásai a szabadság-gondolatnak. Mintha itt nemcsak a tűz, hanem az árnyék is lobogna; a rezignáltság is lírai eréllyel jelentkezik, a szégyen, harag, elkeseredés meg-megújuló mozdulataival. De e líraiság, mely különben tárgyilag is rokon a Petőfi előtti magyar hazafias költészettel (s talán azért is, ily „beleérthetőség” miatt ragadta meg Arany figyelmét), nemcsak mindkét, ellentétes elemeiben élénkebb az említettek-nél, hanem mind szemléleti, mind gondolati anyagát nézve tömöt-

tebb, gazdagabb, kifejezésében is szűkszavúbb, feszültebb. Mind e tulajdonságaihoz felettébb illik versalakja, a jámbikus nyolcasokból akként alakuló strófaszerkezet, hogy a keresztrímű négy első sorra a párosrímű két utolsó mintegy sűrített, éles, nyomatékos záradékként üt reá – „mintegy ráfordulva zárja be a gondolatot” (mint az olasz stanza két végső soráról mondja Arany Bálint Gyula Tasso-fordításának a bírálatában) –, éppen a strófavégeken élénk erély benyomását keltvén újra meg újra.

Ez a sajtóságos líraiság nagyon illő lehetett Arany egyéniségéhez. A hallgatag ember érzelmei nem mindig múlnak el nyomtalanul, hanem felgyülemlenek s épp a ritka megszólamlás folytán tesznek szert bizonyos belső feszültségre. Amellett sok párhuzamos tapasztalat, szemlélődés, gondolkodás társul hozzájuk időközben súlyosbító, tömörítő tartalom – de egyúttal fékező elem gyanánt. Innen, hogy ritka megszólamlásai nem szenvedélyes, önfeledt, röppentyűszerű kitörések, hanem gondolatélményektől táplált huzamos lobogások: gondolkodó lángolások: „elegico-ódák”. A sokáig néma költőiség – melynek ábrándos, méla jelenségeit a *Bolond Istók* II. éneke oly remek szabatosággal érzékelteti –, ha egyszer valami ok vagy alkalom szóra bírja, az ihletélmények oly gazdag tartalékából tud meríteni, minővel a pillanatok impresszionistája nem rendelkezik. Megnyilatkozásaiban ilyenkor benne van a néma ihletek felgyűlt anyagterhe s benne a megszólamlás aktuális, lobogó izgalma. Ilyenkor derül ki, hogy „versírás nélkül is poéta” volt a hallgatag ember. (L. Arany levelét Tompához, 1858. május 11.) Aranynak, ki – úgy látszik – a komoly, érzelmes lírában kevés kísérletet tett, az eléje kerülő „igen szép” angol költemény nemcsak műfordítási alkalom, hanem ösztön lehetett egyúttal saját alanyi megnyilatkoztatására is. Mert hogy az ő lírai különlegessége e költeményével rokon, azt hasonló líraiságú, homéri és ossziáni színezetet elegyítő verseinek – *A rodostói temető*, *Letésem a lantot*, *Ősszel*, *Az ó torony*, *Szilveszter-éjen*, *A dalnok búja*, *A tetétleni halom* – későbbi egész sorozata bizonyítja.

Ami magát a fordítást illeti, versalakja annyiban különbözik az angolétól, hogy annak keresztrímei helyén a könnyebben előállítható félrímekkel él, de neki – írja Szilágyinak – „ennyit tenni is veszett munka volt rím dolgában”; az angol nyelv jobbadán egytagú

szavai miatt nehéz belőle magyarra „szót szóval, sort sorral, mértéket mértékkal és rímet rímmel visszaadva fordítani”. Nyilván e nehézség is ösztönözte. Lett is fordításából oly tömör lírai költemény, melyet eladdig modern (nem antik) versalakban alig tud felmutatni a magyar költészet s melyhez fogható ezentúl is csak Arany lírai költeményei közt találunk, de ott rendszeresen. Mint ha a műfordítás szigorú, nehéz fegyelme fejlesztette volna ki benne a sűrítés, a töményítés ökonómiáját, mely inkább túltelíti értelemmel a szót, semhogy csak egy hangot is fölöslegest ejtsen. Arany László „Byron egyik legtömöttebb stílű költeményének” mondja (jegyzetében) ezt az atyja által lefordítottat; elmondhatjuk, hogy Arany fordításában (az említett nyelvi okokból is) még tömöttebbé vált, s e tömötség amaz említett élénk lobogással együtt oly különös stíl-ízletet eredményez, melyhez hasonlót szintén csak Aranyánál találhatunk később, főképp mikor ugyanez erélyes rövidségű sorfajjal él. (Például *Keveházában*. *Katalinban* inkább a byroni lobogást célozta.)

Nem érünk rá részletesen egybevetni fordítását az eredetivel, de aki megkísérli, mesteri fogásokra fog rábukkanni, melyek célja csak az, hogy – mint a fordítás átjavítása után írta Szilágyinak (1859. december 6.) – „a versalakot és hangot megtartva” mennél közelebb maradjon az eredetihez tartalomban, értelemben is. Sok helyt, az angol mellé tartva, azt hihetnénk, nem is lehet másként fordítani s szó szerint fordítva önként ki kell jönnie a versnek:

He counted them at break of day –
And, when the Sun set, where were they?

Megolvasá napkeltekor –
De hol valának estve, hol?

– s így már az 1845-i változatban! Pedig mennyi művészet e könnyűnek tetsző áttételben, s az értelem jogai mellett mily tökéletesen hozzájut a ritmus is a magáéhoz, kivált a sor (versszak!) végére, jámbikus csúcsra fölvetett kérdőszóval, melynek ilyszerű ismétlése egyúttal oly otthonosan magyar mondatforma. (Bizonyára tiszta véletlen ugyan, de kellemesen hat ránk az idézett két magyar sor 8–8 magánhangzójának sorrendjük szerinti azonosság-

ga. Mintha egy nyolc szótagnyi rímóriás lopóznék be hallóérzékünkbe általuk.) Strófazárjai közt több ily remeklés található: átjavításában még több; a legszebbek egyike: „A háromszázból *hármát* adj: / És Thermopylaenk újra nagy!”

1845 második felének e véletlenül fentmaradt terméke tehát a „kezdő” Arany Jánost nagyon egyéni úton járóknak tünteti fel, ha líraiságára vonatkozó értelmezésünk helyes, abban is, de a költői nyelv tekintetében mindenesetre. Ez a költői nyelv nem dísz, nem önmagáért való esztétikum, hanem a gondolatnak a lehető legnagyobb mértékben alárendeltje, kiszolgálója. Nyelvújítási szót alig található benne; egész jellege távol marad minden neológ fesszésgégtől. Utolsó versszakában szuggesztív hatású alliteráció, *h* hanggal: „Tégy Sunium márvány bércire, / Hol senki, mint én s a habok, / Hallgassuk egymást búgni; hadd / Halok meg hattyúdallal, ott”. Végző alakjában még szebb, főképp ritmus tekintetében, ez a néhány sor, s az alliteráció még folytatódik a versszak s az egész költemény „ráforduló” záradékában: „Hon nem hazám, mely láncot hord / Csapd földhöz a samosi bort!” Stíluselve, már nem a romantikusoké, hanem ugyanaz, mint a Petőfié (kiről ekkor még alig tud valamit), csak hogy oly aszú-koncentrátsággal, melyet az üde épségű Petőfi nem ismert. A „nem lírikus”, a „műfordító” Arany éppen a lírában üt meg új hangot s éppen fordításban. Ilyenre legalább a korábbi magyar költészetben példája nem volt, s benne inkább Byron, de még inkább saját maga tanítványának látszik, mintsem bármely korábbi magyar költőének. A görög és angol klasszikusokkal foglalkozó Arany e versben együtt találta érdeklődése mindkét tárgyát, együtt, ebben az angolul írt, de a klasszikus görögség emlékeit siratva evokáló költeményben.

E műfordítása még csak „ráértéssel” gondol hazai közéleti viszonyokra; hazafias és szabadságköltészete még idegen anyag közvetítésével nyilatkozik meg benne. De már közvetlen visszahatás saját, itthoni tapasztalataira *Az elveszett alkotmány* szatírája. S e két műve felelt meg Petőfi politikai költészetének az övéi közt, de függetlenül Petőfitől, s jóval Petőfi előtt.

*

Az *elveszett alkotmány* nem igazi komoly becsvágy szülötte. Csak „magán időtöltésül” kezdte írni 1845. július végén az előző havi tisztújítás tapasztalatain bosszankodva, határozott terv nélkül. Közben, értesülve a Kisfaludy Társaság vígeposztpályázatáról, igyekezett befejezni s november 20-ra beküldeni, gondos átjavításra sem maradván ideje. „Csiklandozta” a 25 arany is, óhajtván látni, „hogyan érez az ember, ha irodalmi téren jutalmat kap”; másrészt „ismeretlen nevén” sem igen volt mit féltennie. (*Önéletrajz.*) A jutalmat elnyerte (1846. február 4.). Tervszerűtlen készíttetése miatt éppen arra, ami az epikus Aranyinak egyik legerősebb oldala: a kompozícióra nézve nem szabad belőle következtetéseket levonnunk. Sőt inkább Szilágyihoz 1846. február 22-én írt levele némely nyilatkozatait kell megszívlelnünk, melyekből kiderül, hogy műve értékét illetően a jutalom nem tévesztette meg s nagyon jól ismerte gyöngéit, köztük a legfőbbet: hogy a mű, mint egész, nem kifogástalan. „Az egésznek kellene megsemmisítenem, ha javítani akarnék rajta. Nincs kerekdedség, nincs a kellő emelkedés, és elfogyás; epizodjaiért látszik élni.”

Szándéka szerint politikai szatíra, a hazaszeretet, józanság és humanizmus elégtelenségének gúnyra fordított kiöntése: megkönnyebbülésül. Az ő komoly szabadelvűségével ugyanis, mely úgy látszik, már kijárta Széchenyi iskoláját, nem csupán a konok maradiság, a Rák Bendék műveletlen konzervativizmusa ellenkezett gyökeresen s nemcsak a politikai jellemtelenség, az Ingadiak korcs és gyáva juste milieu-sködése: hanem saját pártállásának korteskedő, szeleburdi, jelszó-liberalizmussá torzulása: a Hamarfyak politizálása is. Fájdalmasan hatott rá az érzés, hogy „nincs e megyében elvokona”, mint Szilágyinak nem sokkal a tisztújítás után írta. Így mindkét szélső s a közöttük ingadozó harmadik pártárnyalat egyaránt tárgya szatírájának. A pártokon, a meggyőződés e kész paródiáin kívül pedig tárgya a meggyőzés gyűlöletes eszköze, a korteskedés és mindenféle erőszak, álnokság, kiájtás. Szilágyi egy ismeretlen levelére, mely a tudósok köréből közölhetett vele valamit, ezt válaszolja 1846. február 22-i levelében: „Hogy a kortesség rút szenvedélye nemcsak a félbarmok, hanem az egészen tudósok között is dül, fájdalmas érezni. De elcsüggedni minek? Nem mindig kendtek lesznek a bírák, – mondja a szalontai pór.” – Említett főtárgyai mellett útközben sok ne-

mesi és általános magyar félszepséget érint szatírája, minők a külföldinek vaktában is becsülése, német szavak divatja, a könyv-vételtől való irtózás stb., meg irodalmi jelenségeket is, regényírók önkényes bonyolításait, a feuilletonista humort stb.

Mindez inkább az ember, mint a költő, inkább a morál, mint az esztétikum megnyilatkozási vágyára vall. Az ember éleslátására, józanságára és erkölcsi nemességére rá is vall az egész nagy szatíra. De lássuk a költőt is.

A költő szándéka (ihletiránya, műfaji koncepciója) korántsem oly világos és egyszerű, minőnek az emberé mutatkozik. Műfaji határozatlanságán is látni, hogy csak elégtelensége közvetlen kiszolgálására fogott bele, előzetes ihletett érlelés nélkül. Lényege, első ösztöne szerint szatíra. Kezdése, csodás machineriája, versalakja s több Vergiliust követő részlete (miket Voinovich sorra kijelöl) paródiának mutatná, *Az elveszett alkotmány* címével Miltonra is utalván: hősei történetében (éspedig csodás hőseiében is), meg velök való elbánásában vannak novellisztikus elemek s módok is. Eredeti címe s némely drasztikumai alantabb, ponyvai inspiráció ott settenkedését sem zárják ki. Maga ezt írja később (1847. nagypéntek) Szilágyinak: „Nem a külforma – vers – stb. bánt engem abban: az bánt, hogy víg eposz helyett csak oly nemű alant járó humoristico-satiroco-allegorico-comicus valami.” *Önéletrajzában* egyébként „szatirai eposz”-nak mondja.

A műfaji bizonytalanság tovább származik az előadott történetre: össze nem olvasztott különeműség formájában. Egyfelől ott van a részben irodalmi hatások alatt, részben népmesei alaptól önkényes képzelettel kieszelt csodás elem: a garabonciás Hábör és felesége, Armida története, kik házi perpatvaruknak megfelelően vesznek részt a földi korteshadjárat támogatásában, a férj, mint a haladók, a nő, mint a maradiak pártfogója. Ezek mindenféle emberfölötti, fantasztikus küzdelemben pusztítják el hadaikat s egymást, végül hamvaikból allegorikus elvontságokként élednek fel, mint Erély és Lelkesedés s gyűjtik maguk köré a jóra való hazafiakat egy jobb jövő kilátásaival. E csodás történet magában véve is mesterkéltséggel s híjjával van minden mondai, mesei, sőt költői hitelnek, annyira csak alkalmi kitalálás. De másfelől erőszakosan van hozzátársítva az igen is vaskos földi valósághoz, mely a történet voltaképpen főága: a pártok küzdelmének s egyes

pártvezéreknek történetéhez. Ily társítás a komikum s még inkább a humor céljait szolgálhatná s szolgálja is esetenként. Egészen véve azonban végig idegen, rávarrott elemnek tetszik a csodás a réalison, s nem olvadván vele össze, valahányszor funkcionálni kezd, azzal a költő mintegy cserbenhagyni látszik a maga voltaképpeni tárgyát s tompítja vele a satíra életét. Különösen a legvaskosabb való alaknak, Rák Bendének és „menyasszonyának”, a „varázs” Armidának egymáshoz való viszonyában ütköznek elő e balkövetkezmények.

Rák Bende maradi-párti kortes. Apja táblabíró volt, Bélteki Mátyás-forma nevelésben részesítette; a *Hitel* olvasása közben guta ütötte. Bende, apja halála után külföldi útra indult, de Párizs és London helyett tévedésből Kolozsvár felé került s Konstantinápolyba jutott el. Mire hazajött, anyja elgazdálkodta az örökséget. Ő szolgabíró akart lenni, de mint kortes, választás alkalmával garázdálkodván, elfogatása előtt többedmagával egy másik vármegyébe szökött. – Ekkor avatkozik be sorsába Hábor, garabonciás diák és felesége, a tündér Armida. Ezek 840 éve hékességben éltek együtt, de most meghasonlanak egymással: Hábor a szabadelvűek védistene hazánkban, felesége a maradiakat segíti. Hábor vihart támaszt a szökni akaró Rák Bendéék akadályozására; de Armida, égő fáklya képében, a maga kunyhója felé vezérli őket, melyet most fényes palotává varázsol át, a vidék boszorkányait pedig szép leányokká. Nagy lakomát tartanak nála: mind kidőlnék, csak Bende marad ébren, s elbeszéli élete eddigi folyását Armidának; az pedig szerelmes lesz belé: pénzzel, ruhával, hamis oklevelekkel látja el. Bende aztán azokkal felszerelve megy el a Védegylet, majd az „utasítások” gyűlésére. Ott Hamarf, a szabadelvű, lesz az ellenfele. De van egy közbülső párt is, melyet Ingadi vezet. A gyűlés végeztével Ingadi Bendééket vendégeli meg, miután tegnap a haladókat látta volt lakomán.

Megkezdődik Bende és Hamarf vezérsége alatt a korteskedés az adózás mellett és ellen. Hábor, látva, hogy pártja kisebbségben van, Armida ellen támad, hogy tönkretegyje. Légi harcot vívnak egymással, melyben Hábor táltosai, Armida boszorkányai is részt vesznek, de döntés nélkül. Armida, Bende buzdítása végett, leviszi őt az alvilágba. (Annak a bejárata a Kólyi hegy alatt van! Egy bihari szólás szerint „Kóly a világ közepe”, Kóly – mondja

Arany –, „melynek hegye termi Biharban / Lelkét a híres neves érmelléki boroknak.” (Vö. Katona Lajos, *Hol van a világ közepe?* Ethn., 1897., 137. l.) Bende ott apjával találkozik (ki büntetésül most is a *Hitel*t olvassa), s az biztatja őt helytállásra a haladók ellen. Armida pedig Hábor elveszejtéséhez kér és kap tanácsot Hekatétól. De Hábor is felsőbb segítséghez folyamodik: az Időhöz. Tanácsot kap tőle, mellyel Armida szándékát megghiúsíthatja.

Megindul a küzdelem Hábor és Armida közt. Mindketten esznek. Romjaikból daliás ifjú és leány támad: Erély és Lelkesedés, s ezek összebékülésre juttatják el a pártok küzdelmeit. Erély hazaszeretetre és tettekre buzdít, Lelkesedés a haza oltárára teszi le ékszerreit.

A való történet egyébként kevésbé fordulatos, mint a csodás, s csak Bende anyjának a történetében merül fel a múltból némi regényes elem, egyébként a voltaképpeni történet csak politikai küzdelmek végig egyfajta sorozatából áll. A két történet váltogató előadása töredezetté teszi az elbeszélést; sem egyenként, sem közösen nincs központjuk, kulminációjuk s nincs közös főalakjuk, egyetlen hősiük, kiért minden történnék fent és alant; a földi történet tovább folyik a maga útján a csodás mozgatók elpusztulása után is, majd ezek főnixszerű feléledésével a földi főszereplők hagyják ott harci pozíciójukat s új világ kezdődik ugyanazon szellemek vezetése alatt, kik a régit is vezették, de utóbb – hogy, hogy nem? – csudálatos megtisztuláson mentek át, minek titka előadatlan marad.

Mindezek alapvető gyöngéi a műnek, de korántsem a „kezdő” botorkálását kell bennök látnunk (hiszen a VI. énekben maga mond ítéletet művéről), hanem egy, a literatúrában csak maga szórakoztatására „dilettánszkodó” költő tervszerűtlen, különösebb becsvágytól és ihlettől meg nem fegyelmezett, kényelmes majd a terminustól szorítva sietősebb rögtönzéseit. Csak „magán időtöltésül” kezdvén bele, hogy kiöntse bosszúságát, egyre szaporodtak a hexameterek s ő „hurcolta tovább” „a ránőtt, a mindinkább szélesedő költeményt, amint éppen a pillanat szeszélye hozta magával” – írja *Önéletrajzában*.

A „pillanat szeszélye” azonban sokszor igen szerencsés volt. Innen van, hogy a részletek egyenként többnyire sikerültek s leleményesen „hurcolják tovább” a növekvő költemény terhét. Ezt

Arany is tudta; nemcsak azt írja ugyanis Szilágyinak, hogy „az egész semmi érdekel nem bír”, hanem hogy „egyes részei eléggé sikerültek”, s hogy „sajátságos descriptiók, eredeti ötletek, elmés fordulatok, eleitől végig erős szatíra, nevetséges torzalakok, az egészen mindenütt nagyképű purpureus pannus – a legcsekélyebb tárgyakon legbővebben”: nyerhették meg számára a pályabírákat. „Úgy hiszem, mondja, hogy nem kritikusnak, hanem közönséges olvasónak, elejétől végig érdekes olvasmány.” Igaz is. Sőt érdekes olvasmány a kritikusnak is, mert lépten-nyomon egy újszerű, kiváló tehetség kézvonásaira ismer benne.

E tehetség annál feltűnőbb, mert érvényesülni tud a megnyilatkozására nem fölöttébb alkalmas tárgy és forma ellenére is. A formának (a műfajnak) határozatlan fluktuálását már említettük; a tárgy alkalmatlansága abban áll, hogy – kevés törtévénnel vele s körülötte – többnyire csak beszéltetésre kénytelen szorítkozni a jellemzés. A II. énekben Bende maga beszéli el élete történetét, vagyis maga kénytelen szatirikus rajzot készíteni önmagáról; a III. ének politikai beszédeknek, az abszurd, maradi gondolkodás példáinak bemutatása, mi a költő számára kevés szabad érvényesülést nyújt. Mikor Vörösmarty a pályaművekről általában szólva azt jegyezte meg, hogy „több bennük a szatíra és didaxis, mint a komikum”, *Az elveszett alkotmányra* nézve a most jelzett tekintetben mondott igazat. Ami Aranyt a törtétekben bosszantotta, az a politikai gondolkodás ferdesége, korlátoltsága volt, mi természetesen a beszéltetéssel érzékeltethető, gúnyolható ki legteljesebben; komikus és humoros, s főképp humoros felfogás számára azonban (mi a szatíránál kétségkívül költőibb, epikaiabb felfogás) a „beszédek” mindenesetre kevesebb alkalmat s kifejező anyagot nyújtanak. Ennek ellenére Arany nemcsak hogy a szatírában leleményes és változatos, hanem alkalomadtán a humoros felfogásig is átköltőiesedik s ily helyeken jelentkezik, mikor ugyanis a bosszú nyilazásait a humor költőibb érdeke váltja fel, az igazi, a nekünk olyannyira ismerős Arany, míg szatírájában valóságérzékének inkább csak éles, szinte fiziológiailag közvetlen reakciói vetődnek ki.

Mihelyt az ember, akivel beszédet mondat, nem oly egyszerűen ellenszenves, konok tökfilkó, hanem ha ellenszenves is, van benne valami fölényes tulajdonság, mitől az érdeklődést nem tagad-

hatni meg: Arany legott remekel. Így a IV. éneknek s az egész műnek egyik fénypontjával: Koloczintos Gábor beszédével. Ez nem akart önként vállalkozni gyűlés összehívására a nemadózók javára, de pénzzel megkenetvén, részint meggyőződésből, részint szónoki tudománnyal: a hallgatóság szájaíze szerint szólni és érvelni tudással, mesterművét vágja ki a kortesbeszédnek. Ez már nemcsak beszéd, nemcsak kigúnyolása, hanem érdeklődő jellemzése is a beszéd mondójának. A költő bajusz alatti humora is kikimosolyog Koloczintos beszédéből: ő, úgymond a szónok, e „furcsa rövid ember”, nem erőltet senkit, de isten istene ne legyen, ha aki ki mer rúgni a hámból, meg nem keserüli kezét!; – majd alább: birkák vagyunk-e mi, hogy minden csacsi mellé odafussunk, ha egyet bődül? „Nem, nem fiaim, ne kövessünk / Mi minden szamarat, csak a tens urat” ...nota bene, a „tens úr” az, aki felpénzelte őt: vagyis maga Rák Bende! Ily helyeken kétfelé beszél a szónok: Rák Bende pénzén a nemes gyűléshez, Arany Jánosén hozzánk. Valakinek a rovására megmosolyogtatni bennünket, meglepetés-szerűleg, de az illetőnek tudtán kívül, vagy őt (mint itt Rák Bendét) a nem szólhatás vagy éppen a megtiszteltetés kényszerhelyzetében tartva meg; másfelől pedig a humoros fordulatot az előzmények hangnemébe észrevétlen lopni be: Arany jól ismert humorának jellemző jegyei.

Méltó párja e „maradi” kortesbeszédnek az „adózó” oldalon a Pörgedy Mátyásé, ugyancsak a IV. énekben; azért kell adózni, úgymond, hogy belesodorják a nagy földesurakat is az adózásba, vagyis hogy pénzt adjanak a közösbe, mégpedig „aránylag”: míg mi fillért adunk, ők százakat, ezreket; ha ez meglesz, még többre megyünk: földosztás, hivatalosztás következik: „Sőt, a királyság is sort jár, mint jár a bíróság a’ faluban, s ha tavaly hercegre került, az idén már / Úgy lehet, Izmos uram, kendet rántják fel a polcra”. A humor itt elsősorban Izmos uramnak, de általa az egész megnyert hallgatóságnak nyom barackot a fejére, a kitüntetésnek nemcsak minden gyanúpert eltávolító, de az illetőnek pozitíve jóleső fogásával. Pörgedy csaknem humoros költővé lép elő ezen a helyen, a megszólított Izmos uram pedig, mint léprecsalt balek, egész fura lélektani helyzetével láthatóvá válik. A szatíra azért ott van élesen, sebzön e futó mosoly alatt: íme ily elvek teszik „liberálisokká” ezeket, „adózó” pártivá az egyenlőség nevé-

ben a *leendő* földesurakat. Másnemű humor Pörgedy beszédében az, mikor a szentírásból vezetvén le az egyenlő földigény jogosultságát, Ádámtól Noéig és fiaig magyar prókatori műnyelven rögtönöz némi agrár világtörténetet dióhéjban; (Ádám földesura volt az egész földnek; Ábel deficiálván, Káin emberölésért úti betyárrá, zsellérré lévén, Sethre maradt a birtok; a vízözön után Noé kérte fel a konfiskált uradalmat stb.); s e történeti áttekintésen belül ismét másnemű, a kifejezés botló logikáján alapuló humor (Kámot az apja, mert sok bűt okozott neki, elküldte szerezsenynek Afrikába; Jáfet már csak Európát választhatta, minthogy Amerika „még akkor meg sem született volt”), melynél szándékkal van bizonytalanságban hagyva, hogy kinek a naivságából folyik: a beszélőből-e, vagy pedig a hallgatóságéból, mellyel a beszélő játszik. E személyhez nem kötés annál közvetlenebbül vall a költő játszi kedvére.

Szintén Arany saját modorára ismerünk történetnek, embernek bizonyos humoros alakításában. Lepkefit (ugyancsak a IV. énekben) megkergeti a nép, mihelyt az adó szót kezdi emlegetni; társa ezüsthúzasokat szór a vasfejú nép elé, a csel sikerül, az üldözők nagyrészt lemaradnak. Később ismét dobogást hallanak mögöttük; Lepkefi ismét futni akar, de társa hátratekint s „meglát süvegelve szaladni nehányat s bottalan intéssel kegyesen vigyorogni feléjük”. Megvárják e „szelíd modorú hajtókat”, azok szónoka aztán szinte megdorgálja őket, hogy mit futnak előlük, már majd kiszakad lépük a szaladásban, ők nem rossz célból üldözik, csak hogy visszahívják. – Humoros módon leplezi le (a IV. ének vége) rejtekhelyén Ingadit is, aki remegvén tudni, hogy mely részre hajol a diadal, „zsalu közről” leste napestig, melyik párt hány szekérrel vonul fel, s megállapítván, hogy a konzervatív párt „mind emberszámban, mind részegségben” öregb a másikonál: „tollat duga kalpaga mellé, s nagy tüzesen kirohant, harsogva menet: nem adózunk!” Erre az Ingadira különben is rájár a rúd. Éjszaka körülsettengi a holnap szavazandó táborokat, hogy kikémlélje, melyikhez kell majd, mint bizonyosan győzendőhöz szegődnie; de a táborok pártjelvény nélkül heverésztek; hirtelen a jelszót kérdik tőle; „nem adózunk!” rebegi halkan; ütik, verik kergetik – odább egy másik tábornak szalad, a jelszót kérdik; „Jaj,

adódom, adózom, az isten / Áldja kigyelmegetek”; ott is pórul jár, mert az éppen Kolocztos népe volt. Ekként mindkét féltől, melyek között „ingadozott”, megveretvén, most már menekül közellükből, s a költő humora egy kerek kút vedrében készíti neki „biztos menedéket a kútba” s otthagyja ülni „vízben nyakiglan” az egész hetedik éneken keresztül. – E hetedikben egyebek közt a dévaványai anekdotikus eset ismétlődik meg más formában; Kolocztosék váltig püfölik Pörgedyéket a vármegye telkén, s meg is futamítják; csak egy nem akar futni: „csak egy Goliáthszerű termet / Áll még a födeles kút árnyékában”; kövel hajigálják, majd közelébe tolonganak, hogy agyonverjék: „És neki bősülvén ... ágasfáról leverék a Várnagyné köcsögét”.

A humornak mind e változata kiemelkedik ugyan a csupasz szatírából, de érezni, hogy abból emelkedik ki, hogy nem szeretetet színez mosollyal, hanem ellenszenvet enyhít. Másnemű, melegebb vagy mélyebb humorra e költeményben nem is igen nyílt alkalom. Az irónia rokona marad akkor is, ha tárgyául önnön személyét teszi ki a költő. Így mikor a hatodik énekből megvallja, hogy „megúnta teremtett jellemeit maga is” és nem tud már érdeklőt mondani róluk. Maga személyével kapcsolatban egy helyt (IV. ének) oly diszkrétül tárgyasítja humorát, hogy csak az életrajzíró tud rámutatni szubjektív eredetére. (Az „azonfelül” szó mögött rejlik a személyes visszaemlékezés arra az esetre, mikor hivatalosan elintéztvén egy asszony ügyét, az „azonfelül” is köszönte a nemzeti úrnak a szívességét. A sértő ebben az, hogy „azon alul” ajándék értendő. L. Voinovich, 60. l.) A VI. ének elején azonban a Sorsisten barlangjában az Idő malma szemlélete már-már a megilletődött komolyságú humorhoz közeledik (bár ebbe is belelátszik játszani némi szubjektív bosszút kielégítő ártatlan lelemény: a garat örvényébe vegyest belesodródik minden ellentét, egyebek közt „Elvegyül ispánné tens asszony is a jegyzőné Nemzeti asszonnyal, tűz vízzel” stb.), s csak mikor a könyvek sokaságát mutogatja, s köztük saját műve első öt könyvét is, belehullni a garatba, válik ismét kíméletlenül ironikussá. A mindennek elmúlásának hasonlóan komolyabb szelétől illetődik meg végül Rák Bende gondolkozása, de a költő humora soroltatja fel vele az elmúlandók listáját:

..... Az arany bullák oda lesznek,
Alkotmány oda lesz, oda lesz az adótalan élet,
Vámok, avíticitás, majoratus, tolvaj-akasztás
És botozás, mind, mind eltűnnek, idővel, e földről;
Mint eltűntek azok, kik ez elvek népei voltak.

A szóhumor példái közül csak egynéhányat! Szógyártás: elvét *utol*tvá teszi. Szóértelmezés: „Mért volnánk nemesek? / Nem azért-e, hogy a' mire tetszik, / Nem szóval felelünk”. Közkeletű szó betű szerint értése: „minden vallásbeli varjak” (ti. „pápista”, „kálvinista” varjak). Hangutánzás túlzása: „Brr! dörögés-morogás, recsegés-ropogás morájával” stb. Feszés (rég) irodalmi szóalak alantas szón: meglátta barátait „csak alig tápáskodvákat iszapból”. Ily, már paródiaszerű szóhasználat a hőskölteményekre kíván emlékeztetni pl. a harci leírásokban: „Doronghy vitézt úgy / Vágja pofon, hogy zápfoga fájva kipattan inyéből”. Mondatszerkezettel való kényszerítés a humoros értelmezésre: „ne kövessünk mi minden szamarat, csak a tens urat”. Ez utóbbi példa már átvezet a nyelvvel való azon játék, olykor komoly művészet felé, mely abban áll, hogy szóba, kifejezésbe alkalmi értelmet, sűrített jelentőséget kényszerít bele, a szó különös, célzatos hangsúlyozásával figyelmeztet rá, hogy szokott értelmén kívül egyébre gondoljunk. A nyelv elveszti a maga közkeletű értékét s ingovánnyá válik, melyen a humor úzi a maga félrevezető játékait. Arany, későbbi állandó szokása szerint már itt dölten szedeti az efféle ráértendő szavakat (kéziratban aláhúzza). Aki *Az elveszett alkotmány* dölt betűs szavain végigpillant, az értelemsűrítés komoly példái mellett a humornak mintegy a szó által való kacsintásait is észreveheti köztük:

„Mehetünk *foglalni* a termet” (nemzetőrséggel!); „Nem csekély érdemeket szerzek pedig e' csatatéren [ti. a szavazásén], / *Mert* majd elrekedék”; „alig lón nagykorúvá az / *Árva*, midőn már gyámja – *letisztázottan!* az első / *Évrüli* számadolást beadá”; „Egy vagy két philosoph [ti. diák], szüleinek *drága* reményi”; „Pókok, hátaikon hordván *ascéta* keresztet, / Ellenben hasukat táplálva rabolt zsiradékkal”; „esküt adott rá / *Négyszemközt*”; az elnök (a gyűlésen) „egészen / *Tisztában* látá *kettőkor* a tárgyat” (= ebéd idejére); „*En feltétlenül* fizetem... *mihelyest* / felelőssé válik a kor-

mány”; „Küzdjél hát *magyarul*” (= ólmos bottal); „Már a vidéki nemes társulatok *orrai* ... sűrítnek a' városon által” (= potyaéelt szimatolnak!); „Nem adózni / A' jelszó, *bot* az ok”; „mikor a' *dies irae* [a szavazás napja] Lángba borít minden kebelet”; „És a kiváltságos bőr megtarkult *honi* kékkal” (= bot-ütés foltjával): ezek és effélék eléggé éreztetik, mint akár Arany elérteni valamit alkalmilag a köznyelvi kifejezés célzatos nyomatékosításával. Ilyen értelemsűrítés (dőlt szedetés) Aranynak mindvégig szinte különkülön egyéni sajátága marad s végeredményben a gondolat túlsúlyát jelenti a szó felett – az itt kiszemelt esetekben a humor céljaira. Voltaképp ugyanazon zsúfoló ökonómia jelensége ez, melyet az *Új görög dalnok* stílusában (másnemű lélektani műveletként) megfigyeltünk.

Lehetetlen legott nem konstatálnunk a költői nyelv sajátóság újdonságát e még csak „dilettáns” verselőnél. Sokat emlegettük már, mióta Baróti Szabó, Berzsenyi, Vörösmarty költői nyelvéről szólhattunk, a magánál többet jelentő szót. E romantikus stílkülönösség a szó, a nyelv, a hangzat stíluralmát jelentette a gondolat felett, a beszéd önálló, gondolatot is csaknem helyettesítő esztétikai érvényesülését, Arany az élőbeszéd közkeletű szó- és formakészletével él, amely nem vonja magára a figyelmet külön esztétikumként, de tudja kényszeríteni, hogy átlagos jellegében megmaradva több és színesebb tartalmat vegyen fel magába a megszokottnál. Ha nyelvében feltűnik valami, az, ha végére járunk, rendesen a gondolat s nem a nyelv különlegességének bizonyul. Legfeljebb szó- és kifejezőkészlete gazdagságával tér el az átlagos élőbeszédtől s tér el, fellépésekor, az átlagos irodalmitól. Oly nyelvet hoz magával, oly élő stíluskincset, mely a „megújhdás” óta nemigen forgott az irodalomban: alulról hozza, azon réteg ajakáról, mely az irodalommal alig-alig érintkezik, de a maga szűknek vélt életkörében és lelkivilágában oly gazdag szókincset s főképp kifejezőkészletet termelt ki s töltött meg gondolat és kedély stílus-zamataival, mely nemcsak quantitative, hanem árnyalati finomságaiban is vetekedik az irodaloméval. Magát azt a tömörítő, beleértető stílusfogást is e réteg stílusokásaiból sajátította el, illetőleg emelte fel költészet rangjára.

A humor változatain kívül a látás és láttatás erénye hívja magára figyelmünket a későbbi Arany rendkívüli tulajdonai közül.

Ez erénynek szinte módszeres érvényesítését tapasztalhatjuk már e mostani szatirikus művében. Módszerességét, a körülményeskedő komikum kedvéért, maga hangoztatja. Lehet ugyan, hogy bizonyos regények leírásbeli modorosságát is parodizálni akarja, melyek (mint nálunk Jósika sokszor) szinte a szenvelgésig csak a láthatót mutogatják olvasóiknak, ilyenformán kezdvén: Ha most olvasóm az országútra tekint, ott lát közeledni ilyen, meg ilyen alakot... stb. De ez csak szenvelgése a tárgyszerűségnek, mert nyomban még legtitkosabb gondolatait is el tudják árulni a pedig csak „látott” alaknak. Arany ki is gúnyolja ezt a mindentudását az írónak, mikor az elgondolkodva ülő Armidát említvén, hozzáfűzi: „Égi szerencse / Hogy nem olyan költő körmére került, ki veséket vizsgál... / Mert kifecsegné most mit gondol, az árva, magában”. S már előbb is, az est „leírásánál”: „Est vala; szép nyárest: beh kár hogy nem jöve költő, / (Mert én, alkony után érkező, csak tapogattam)”. Ő, megfordítva, a komikus előadás kedvéért ragaszkodik közlésében csak a láthatóhoz, de ebben legsajátabb ösztönét alkalmazza tudatosan komikus célra.

Az I. énekben ugyanis Armida vityillójába vezet be bennünket; legelőbb a mécsesre mutat rá, s a lángjába csapódó pillangókra; majd ilyes közléssel lep meg: a mécsen túl sápadoz egy fél arc, közepén egy szem sandalgat a mécsre, egy kar alább... egy kéz. „Örömet írnam le – folytatja –, de a’ mit / Nem látok, hogyan írjam az Isten drága kegyéért?! / Hisz nem azért vagyok én költő, hogy rendre hazudjam. / Mit soha nem láttam, sőt még említni se’ hallék.” E szatirikus felkiáltás csak félig paradox s fonák humora mögött már ott van csírájában az „eposzi hitel” tana. A félarchoz visszatérve, azzal a látás humora űzi tovább játékait, makacsul megkötvén magát, hogy csak annyit közöl, amennyit lát. Egy elhangzó megszólításra a félarc negyeddal szélesedik, másik szemet is mutat, de vakot; benyit Hábor: erre a háromnegyed arcú, félszemű lény elfordul „s egyebet nem látni öregszerű kontynál”; Hábor botjával, mint szövétnekkel bevilágítja a szobát: „Kontyfordulás lőn az alatt”, Armida (mert ő az) feláll, termet, arc, tagok előtűnnek, arckifejezése, sőt ajka remegése is láthatóvá válik. Az erős megvilágítás szebbet mutat, mint melyet a mécsnél sejtettünk s a költő, híven a maga csak-látás módszeréhez, igazolja magát: „vagy a mécs hazudott, vagy most a szövét-

nek / Füllent, én igazán írtam le, biz' Isten! előbb is". A játék egyébként nemcsak abszurd leírás akar lenni: a kép kiegyesülésének minden mozzanata lélektani fordulat következménye a nőnél. – Egyébként hasonló módon hangoztatja a hallás szerinti hűséget is, a IV. énekben, Kolocintosz beszédét kezdvén közölni: „Nemes atyámfia!” (rossz hexameter, de hiában, / *Autōv ἐλάσ* s nekem ezt szóhíven kellett adnom”).

Amit a bemutatott példában mint humorista forszíroz: a látottat úgy fogni fel, annak fogadni el, aminek láttuk: az érzékeltetésnek egyik legszerencsésebb módja s a képes beszédnek legszuggesztívebb ösztönzője. Bende „védelmül hátát *neki támasztá* a viharoknak” (úgy *látszik!*); haragosan kiabál, szidja a veszett időt, társai nem hallják, oly sebesen ragadja el fülük mellett a szél; a szélnek azonban az utolsó szóig hallania kellett „Mert boszusan megiramlek, s hátba löké vala Bendét” (úgy *látszik*), mire az belevágódott fejével a sárba, majd feltápászkodott s „kiköpé a sárt, s ahoz illő / Szitkokat” (úgy *látszik-hallik*, együtt!). Látni itt a hű érzékelés közvetlen költői következményét, a képzeletnek legott hozzácsatlakozó játékát. Az nemzeti emezt. „Ketté reped a beborult ég / S villámként ragyogó *béllése* kilátszik a mennynek”; viszont: „piros *belü* szőrös kalpagokat”; „Hármat tapsol a nő tenyerével, s a' *pofozott* lég / Háromszor veri föl visszhangjait a' ligeteknek”; „Hábor egyet fúvall s tenyerével *megsodorítván* / A' kilehelt léget”, „égre-csigádzó” forgószél kavarul belőle; „férges jellemű, hullékony lelkek” (rothadt almának látja), „puffadozó szívacsok, mellyek fönn úsznak ugyan még, / Ám majd a' szavazás idejéig *el-ázva*, elülnek”: e néhány példa eléggé mutatja, hogy a hű látás egyszersmind legközelebb rokona a képzelődő (megelevenítő, teremtető, költői) látásnak. (Kuriózumként megemlítem, hogy a *Toldi* „darázs-fészek” – és „bakacsin”-hasonlata megvan már itt, az a III., ez az V. énekben.)

Mindenesetre hívebb, anyagszerűbb látás ez, mint bárkié rajta kívül a magyar költészetben. Vörösmartyval alkalmasan hasonlíthatni össze Hamarfy nimfa=jelenetét a IV. énekben. Ez az egész jelenet úgyszólván Vörösmarty mintájára készült: valamely igéző női lény jelenik meg a férfinak, az szerelemre lobban iránta, úzi szenvedéllyel: mint itt – parodisztikus módon – Hamarfy a „nymphát”. Vörösmarty bájos, elbűvölő nőalakjaihoz, a gyönyörűt-lá-

tás ragyogó leírásaihoz viszonyítva, Aranyé, bár e helyen nyelvi-
leg is igazodik kissé *Zalán futása* költőjéhez, maga a részletezett
testi valóság. Ez a „nympha” „tarka csöcsös korszót” merít a for-
rásba; szalaggal befont hosszú haja, mint barna lapos kötél ináig
lebocsátva a rózsaszín rokolya felett; nyakába cifra selyemkendő
vetve: keble halmai nyári melegség vérduzzasztó erejétől dagad-
nak; ikraközépig fedezetlen piciny lábai, mint tejben fürödött
pipatajt, gömbölyűen kelnek vérszín papucsából. Igaz, hogy mind-
ez az erősen érzékies Hamarfyra való tekintettel van ily „hiven”
részletezve, de részletezve van. S a fellobbanó szenvedély testi
hatását sem rajzolta Vörösmarty egyébben, csak a leány fáradha-
tatlan úzésében; Hamarfynak, mikor a végre megálló leányhoz
közeledik (aki azonban vén félszemű banyává lesz átváltozandó):
„már égő keble tüztől / Nyelve nedűtelenül, repedett ajkbőre
sováran várja meleg csókok zamatos levű zápor esőjét”. Itt már,
paródiával enyhén keverten ugyan, a szenvedély testi hatásait
annyira szemmel tartó későbbi nagy „láttató” mester keze nyo-
mára ismerünk.

Nemcsak tárgyilag ragaszkodik a látás tényeihez, folyvást ébe-
rül látja s megnézi azt is, ami szemléleti elem, kép lappanghat a
tollára kerülő szóban; a tárgyból képet ír a szóba, a szóból tárggyá
vetíti vissza a fogalmat s annak őstalajából sarjasztja ki képzele-
tét. Egy jegyzetében az *elv* szó ellentétéként *utolv*ot ajánlván, a
principium ellentéteül is gyárt egy új latin szót (postcipium),
vagyis (ezt már nem mondja, de a következőkhöz kapcsolásul ezt
kellett gondolnia) gyarapítja a holt latin nyelvet. „A latin nyelv –
végzi jegyzetét –, mint haj, köröm, stb. halál után is nő.” Betű sze-
rinti tárgyi valóságnak fogta fel a szót, halottnak a latin nyelvet,
innen a szellemes lelemény lehetősége. Armida „megnyergeli a’
szeleket”; a költő, mikor ezt mondja, képet keres a szóban s ezt
árulja el zárójeles megjegyzésében: „(nyergét ugyan én nem lát-
tam: férfi nyereg, vagy néemberi volt-e, quid ad rem?)”. Ellenállha-
tatlan, csaknem módszerré állandósult ösztönül mutatja e példa
az ő szólátását. „Laposat pillantani”: közkeletű kép-szó; Arany,
ezt alkalomadtán használva, „tojásdad ásitásokat” lát nyomában:
folytatja a szóval való látást. Mintha a szó szemüveg volna neki.
Bendének egyszer (még gyerekkorában), a mester barackot pat-
tantott a fején („vadizű barackot”); ő a „barackot” baracknak fo-

gadván el, ezzel vágott vissza: „Várj mester!... várj rá... megeszed magvát e baracknak.”

A kiforrott Aranyt is gyökeresen jellemző sajátságok közül nyelvbeli tömörségét, humorát, naiv, anyagszerű látását s azt folyvást kísérő, megelevenítő képzeletét ismerhettük fel e korai művén. Szerkezeti klasszicitását azonban korántsem találhattuk még fel, nem mintha képtelen lett volna rá, hanem mert csak szabad szeszéllyel, szórakozásul írt. Ahelyett azonban Szilágyival való levelezéséből kritikai öntudata, biztos ítélete tűnt ki s éppen a szerkezet, a belső forma tekintetében, melyet legfőbb követelménynek tart. Tisztában volt komikuma említett elegyes jellegével is s úgy érezte, a komikum műsájának még áldozattal tartozik – *Az elveszett alkotmányért*. Hogy a látás és láttatás művészi jelentőségével mennyire tisztában volt, az magából költeményéből megtetszett, valamint tudatos állásfoglalása is az eszmei elvontságú költői iránnyal szemben.

Eredeti, ösztönszerű egyéni tehetségek s művészi tudatosság ez együttese már világosan éreztetik a nagyobbra való hivatottságot, s ez eleddig jóformán csak tanuló, magát művelő költőt minden iskolától függetlennek vallják. Önállóságának legösszefoglalóbb jelvénye: egészen újszerű stílusa.

Hatásokra – Vergilius, Vörösmarty, Fazekas *Ludas Matyija*, Csokonai *Dorottya*, Fáy Béltelky Mátyása, a Kisfaludy Társaság 1842-i pályaszatírái, köztük a Szilágyi Istváné – már rámutattak; (különösen Kéky Lajos); de ezek vagy csak műfaji közkeletű mintát szolgáltatottak neki, vagy csak negatív módon, paródiára kihíva befolyásolták, vagy csak alkalmi részletekre szorítkoztak. Effélék számát még Miltonnal és Shakespeare-rel kapcsolatban is szaporíthatnók. Feltűnő, s a mi szempontunkból különösen érdekes, hogy *A helység kalapácsa* ismeretének, hatásának (bár Kéky állítja), semmi nyomát sem tudjuk felfedezni Arany rokon műfajú költeményében. Ami annak lényege, Arany művében stílparódia van aránylag legkevesebb.

Arany fejlődése, érettségének azon fokáig, melyen *Az elveszett alkotmány* mutatja, Petőfinek, minden ráhatása nélkül, mondhatni teljes ignorálásával ment végbe. Pedig nem lehetetlen, hogy azon irodalmi célzások egyike-másika, melyekkel a költemény elején találkozunk, reá vonatkozik, bár lehet, hogy az csak utóla-

gos javítástoldás a pályaművön. Az ugyanis csak 1849-ben jelent meg *A Kisfaludy Társaság Évtalajában*. Kettejük útja egyelőre külön halad, de egy irányban, hogy nemsokára, *Toldi* révén, egybetalálkozzék.

Az említett célzások a költemény bevezető kérdései közt találhatók: mivel érdemlé hőse, hogy emléket megörökítse? nemzeteket gyilkolt? erővel foglalt el földeket? „Vagy népszínművet írt, a’ mely a’ nemzeti színen hasra bukott?” (NB. éppen akkortájt, 1845. július végén utasította vissza a drámapíráló választmány Petőfi *Zöld Marciját*; Szemere Miklósnak Petőfit e miatt kicsúfoló verse 1845. szeptember 2-án jelent meg a *Honderűben*.) – Majd következnek a tagadó feleletek: „Nem tett ilyeneket”, nem hódított várost, „Írni didascalíát még a szépapja sem értett” – („Didascalíák”-at Zerffy, Petőfi legacsarkodóbb kritikusa írt a *Honderűbe*), – „Bukfenczet sem hányt a’ pesti theateren” (Petőfi egy verse szerint apja szerette volna látni őt színész korában, mint hány bukfenceket a színpadon). A „didaszkalíát” Petőfihez írt második levelében is említi gúnyosan.

Aranyra nézve *Az elveszett alkotmány* jutalomnyerése annyiban vált nagy fontosságúvá, hogy megtörte közönyét a nyilvánosság iránt, érezte vele az elismerés jóleső, de egyszersmind a nem teljes elismerés ösztönző, becsvágyat sarkalló hatását. „Úgy véltem – írja *Önéletrajzában* –, hogy már most megállanom nem lehet, s 1846-ra népies költői beszély lévén feladva, még ez év nyarán írtam *Toldit*.”

Előbb azonban egy-két elbeszélést írt s mi is azokról szóljunk először.

*

Alig hirdették ki február 4-én *Az elveszett alkotmány* jutalomnyerését, március 28-án már egy novellája jelent meg – *Egyszerű beszélyke*. (*Uti tárcámból*) címmel – az *Életképekben*. Önként küldte-e be, vagy Frankenburg kért tőle (esetleg Szilágyi István közbenjárására) mint pályanyertes, most feltűnt szerzőtől, folyóiratába valamit: nem tudjuk. Azt sem: mikor írta: most-e, vagy már előbb? Következő novelláját – a *Hermina* címűt, mely nem

sokkal utóbb, augusztus 29-én, szintén az *Életképek*ben jelent meg – már bizonyosan ez év (1846) tavaszán írta, mert a benne előadott történet a februári lengyel forradalom bonyodalmaival kapcsolatos. Az *elveszett alkotmány* után, bár fantasztikus elemek abból sem hiányoztak, feltűnik e két elbeszélés izgalmas romantikája, mintha valami, előttünk ismeretlen, korábbi, elnémitott hajlama törne most utat magának a szatírában való huzamos kedvtelése után. De íme, egy héttel a második elbeszélés után, szeptember 5-én már ott van az *Életképek*ben – *Szerelmi és egyéb. Kísérlet az úgynevezett fõnségesben* címen – a harmadik, mely világos paródiája a két elsõben érvényesült, közkeletû, s egyúttal saját, szertelent hajszólo romantikájának is. A két elsõ saját neve alatt jelent meg, e legutóbbi Karakány Jónás álnéven.

Az *Egyszerû beszélyke* meséje egyáltalán nem olyan egyszerű, mint címe után hinnõk. Némely elemeit maga az író tapasztalta, a történet derekát más beszéli el neki. Eszerint Arany, egyszer Gyarmathra érkezvén, a temetõ árka mellett egy vörös fejfát lát meg, s onnan izgatottan hazatõdülõ népet. A paphoz száll meg, s érdeklõdésére az beszéli el neki a következõ történetet. Náluk szolgált egy Ilonka nevû leány, azt Gézengúz Mátyás szerette, a csúf harangozó. De elcsábította tõle Mokány Ferke. Ezt a Ferkét hat õkör lehajtása miatt börtõnre ítélték; míg odavan, Ilonka várandós állapotba jut, s most már a tiszteletes elvéteti õt Gézengúzzal. Egy ideig semmi baj, noha a várt gyermek is megszületik. Egyszerre azonban Gézengúzt agyonütéssel fenyegetõ levelek érkeznek Ferkétõl. Gézengúz erre ki akarja vetni a gyermeket a torony ablakából, Ilonka azonban megakadályozza, s hazamegy nagyanyjához. Gyermeke ott meghal. Gézengúz iszákossá lesz; a pálinka megõli. De minthogy Ilonka egy varázsló segítségével valami ártatlan italt adott be neki (hogy visszatérítse magához), õt veszik gyanúba, s börtõnbe kerül. Mire ártatlansága kiderülne, õngyilkossá lesz. Óvé a vörös fejfa. – Arany még a papnál tartózkodik, mikor az ezután történnék. Ferke kiszabadul a börtõnbõl, megõrül, Ilonkát áttemeti a Gézengúz sírjába, azt az Ilonkáéba; õ maga a pap kertjében egy boglyára áll, felgyújtja, s odaég.

Falusi történet, de a helyszínhez s az ottani viszonyokhoz képest az a része is rendkívüli, mely – a leány haláláig – még eléggé hihetõ. De aztán Ferke bosszúja, a sírbontások, halottak kicseré-

lése, már csak a legszertelenebb romantika leleményei közé tartoznak. S mindez a költő közvetlen, hiteles értesüléseként, sőt a legvalószínűtlenebb rész egyenest ottlétében történőként van előadva a novellában. Ismert elbeszélő fogás: a legrendkívülibb szörnyűséget is hiteles valóságként tünteti fel, és pedig meglehetősen hideg, objektivitást szenvelgő hangon, hogy annál izgalmasabb hatása legyen az olvasóra. Kéky Lajos (*Tanulmányok Arany epikájáról*, Olcsó Könyvtár, 57. l.) legalaposabban jellemzi erről az oldaláról az *Egyszerű beszélykét*, mint teljesen a francia romantikus elbeszélők hatása alatt állót. Gézengúz alakjában ő is, mint Voinovich és mások, Victor Hugo Quasimodójának irodalmi leszármazottjára ismer. Az akkori elbeszélő irodalom általában ebben az ízlésben fogant. Voinovich (I. 93. l.) utal néhány közel egykorú képviselőjére: Petőfi regényére (*A hóhér kötelére*), Kuthynak füzetekben épp akkor megjelenő *Hazai rejtelmekre*, Gyulai Férj és nőjére, s Jókai első elbeszéléseire, csak mint a divat tanúira. *A hóhér kötele* csak később (június 11-én) jelent meg, az tehát a maga sírfelásó borzalmaival nem hathatott Aranyra; de ismerhette Arany *Hamlet* temetői jelenetét, Vörösmarty *Túlvilági képét* s Erdélyi Jánosnak az *Életképek*ben január 3-án megjelent *Gibárt* című balladáját, melyek Petőfinak is ösztönzői lehettek a mondott irányban. Nem emlegetik Kölcsey novellájának (*A vadászlaknak*) föltehető hatását; annak a hősnője gyermekgyilkosság gyanúja miatt kerül börtönbe, s mire ártatlansága kiderülne, ottvész. Ilonkát férjgyilkossággal gyanúsították, mint azt a „P. J.”-t, kinek számára védőbeszédet költött Kölcsey. Más nyomát is találni Kölcsey hatásának a beszélyben; a gyarmathi protestáns lelkészlől írja ott Arany: „Az ilyen emberek kedélyét a régi hellen költeményekhez hasonlónak képzelem; benne minden derült, minden mosolygó; – még a bánat is”; a *Nemzeti hagyományokban* olvashatta Kölcsey ezen sorait: „A görög költőnek, mint a görög művész szobrának, búsongása is szép és nyugalmas; vidámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég.”

Keresték ez első novellájában későbbi ballada-motívumainak a csiráját: Riedl (*Arany J. életrajza*, 1929.,³ 263. l.) a *Tengeri hántását*: Mokány Ferkében Tuba Ferkó első inkarnációját. Azonban a várakozásában cserbenhagyott, megsértett Ilonkának beleegyezése abba, hogy Gézengúznak legyen a felesége, inkább Rozgonyi

Piroska dacos elszántságára emlékeztet: „*Akarok* Tar Lőrinc felesége lenni!” Ugyancsak őréa Erdélyinek már fentebb szóba került balladája, melynek hőse, megtudván, hogy kedvesét éppen az ő hazaérkezése előtt már eltemették, a sírhoz rohan, felbontja, a koporsót átöleli, a leány felül, mert csak tetszhalott volt, s az ifjú megháborodik.

Aranynak a beszélyben megnyilatkozó tragikus erkölcstana a Kemény Zsigmondéval egyezik. Keménytől azonban még addig legfeljebb egy-egy mutatóanyagként közölt regénytöredéket olvashatott az *Athenaeumban* (1840), a *Nemzeti Társalkodóban* (1841) és a *Honderűben* (1844) – ha olvasott. (E töredékekről l. Szinnyei Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, 1926., II., 269–282. l.). Vajon, mint korábban Petőfivel, de Petőfitől függetlenül, úgy most Keménnyel indul egyértelemben, de Keménytől függetlenül? „Ő – mondja Arany a beszély Ilonkájáról – nemes győzelmet vívott ki bűnös szenvedélye felett; gondosan ápolá szíve kertében az erény virágit; de azon egy szem vétekmag, mellyet könnyelműen elejt vala, ezer szúrós csalánt hajtott s elölé a gyöngébb sarjadékot”; – majd meg: „A vétek büntetése rendszerint akkor érkezik el, mikor a bűnös már a megtérés útján vél haladni.” – Arany tehát, mint a nemzeti klasszicizmus egyik legfőbb képviselője, mintegy eleve összehangolva lehetett nemcsak ez ízlés mintaadójaival, Petőfivel, hanem annak kivált 1849 után nagyhatalású továbbalakítójaival, Kemény Zsigmonddal. Keménynek, mint Gyulai írja, „múzsája a Nemesis: félelemmel eltelve hallgatja, hirdeti sugalmait s dőbbenve tárja fel a tragikum mysticizmusát, amely szerint bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel s nemcsak magunkat sodornak örvénybe, hanem mindazokat, akiket szerettünk, akik ragaszkodnak hozzánk”. (*Emlékbeszéd B. Kemény Zsigmond fölött.*)

Még a beszélyke nyelvéről valamit. *Az elveszett alkotmányé* az életből hozott, formában, szókincsben egyaránt gazdag nyelv volt, ez a mostani viszont prózáilag száraz, feszes hivatali nyelv, nyelvújítási szavakkal („egyedül kötélyinek élt” = kötelességeinek), szenvedő igékkel, állandóan félmúlt időhasználattal, az élőbeszédben sohasem használt, túlterhelt képzésű futurumokkal („leendhetett”). Mintha a jegyzői iroda nyelvét és stílusát vinné át az irodalomba, talán okiratszerű hitelesítését remélve attól a

kitalált, szinte hihetetlen történetnek. Elég az hozzá, hogy ez a nyelv is csaknem visszahatásként tűnik fel a szatirikus költemény életbeli nyelvanyaga után.

A megkezdett romantikus irányban halad tovább a második novella, bár mind leleményében, mind nyelvében mérsékeltabb valamivel az elsőnél.

Hermina történetét – úgy mondja – egy fiatal orvostól hallotta Arany. Egy Szerényi nevű magyar nemes ifjú Krakkóban megmenti két hölgy életét (kiknek kocsiját a lovak elragadták); az egyikbe, Herminába, kinek anyja magyar nő volt, beleszeretett. A másíkról, annak vőlegénye számára, kis arckép festését vállalja, s amiatt bálban, társaságban s ahol csak láthatja, hosszan nézegeti, figyeli arcát. Hermina ezt félreérti, s csupa dachból azért is egy másik ifúnak, Kaminiczkinék a társaságát keresi. Szerényi, ezt tapasztalva, a forrongó nép közé veti magát s ott leli halálát. Hermina, erről mit sem tudva, magyarországi birtokukra készül elutazni; barátnőjétől búcsúzva meglátja annak Szerényitől festett arcképét, megérti végzetes tévedését, s elhatározza, hogy felkeresi Szerényit és kiengeszteli. Útközben egy ökörszekéren, melyet néptömeg követ, felismeri holt jegyesét. Elméje megzavarodik. Az orvos szerint sohasem fog felépülni.

Ebben a novellában a *Tetemrehívás* tragikumcsíráját látják méltatói: Herminában Kund Abigél előképét. Dachból, meggondolatlanságból mindkettő „halálba úzi kedvesét, felsikolt s megőrül” (Kéky, 63. l.). Hermina „öncsalása” viszont, ki „rövid, dacos indulat” fátyolával teríté be szerelme mélységét, s „akarta” szeretni Kaminiczkit: Rozgonyi Piroskára is emlékeztet.

A lélekrajzban már haladottabbnak látszik, de többször, ha csak futólag is, értekező jellegű közlésekre, általános reflexiókra szorítkozik (hogy például hálaérzethől gyakran támad szerelem). Váratlan fordulatok, gyors eseményesség jellemzik előadását, egy-egy veszteglő megállapodással, minő a Visztula parti őszi nap hangulatos képe, s a véletlenre is bízva fontos találkozás lehetővé tételét. Nyelvújítási szavaktól itt sem idegenkedik (virány, játsszer, játtárs). Van azonban a lélekrajznak egy szubjektív mozzanata, mikor ugyanis Arany azt az önvádat, melyet a színészetből hazatérve szülei elhagyása miatt érzett volt, Hermina anyjának tulajdonítja oda; az már régóta vágyakozott haza, Magyarorszá-

ba; most, mikor végre hazamehet, szüleinek csak sírját találja; lelki vádat érez, mintha kedvesei halálát az ő huzamos távolléte okozta volna s mintha bűn volt volna haldokló ágyuk mellett nem virrasztania.

Úgy látszik, megelégette a túlzott romantikát s harmadik elbeszélésével, mintegy visszahatásként az előbbiekre, vagy újabb hangváltoztatásnak is érezve szükségét, *Az elveszett alkotmány* típusához tért vissza. Paródiája lett az saját imént kiélt modorának is, a korabeli hasonlókéval együtt.

E harmadik elbeszélés története Szilvásy Gáspár kopott udvarházában játszik. Szilvási akaratóból leánya, Zsuzsa, már jegyben jár Tyukodi Pistával, de a mester is szerelmes belé. El is látogat hozzá; most éppen ott látjuk őt, amint fejét a leány ölébe nyugtatva szerelmet vallat vele magának. Pista az ablakon leskelődik; meg akarja lepni a leányt, mint valami sírból jött kísértet, mint alvilági rém, mint „francia–magyar színművek szörnyei” tennék. A pitvarba megy, s onnan a kürtön át akarna bemászni a szobába, hogy kormos legyen a képe; de beleszorul; „szuszairól” a leány megismeri; a mester penészes szalmával begyűjt a kandallóba; Pista köhög, tüsszköl. Hazajön közben Szilvási Gáspár; megérti a helyzetet, Pista kimaradt testrészét elpáholja, kibont néhány téglát s kiűzi a fiút. Az visszaküldi a gyűrűt, Zsuzsa pedig, más kérő nem lévén, a mesterhez megy feleségül.

Stíl- és modorparódia ez. Az *Életképek Tartalommutatója* a „Humoristica” rovatba osztotta be. Mint paródia, *Az elveszett alkotmány* párja; de a novellista modor paródiája: a körülményeskedő, fontoskodó, ünnepélyeskedő, dagályos modoré: Jósikáé is (például „neme az embernek” = egy ember). Mintha stílhumorát Kisfaludy Károly *Hős Fercsije* s *A helység kalapácsa* is inspirálta volna. A mester – „a furfangos észnek gazdája, a mester” – ilyeneket mondogat a leánynak: „tapló-szívemnek csiholó szerszáma!” – „sorsom madzagjának megmételője!” stb.

E két parodisztikus mű – *Az elveszett alkotmány* meg e legutóbbi elbeszélés – mögött mintha annak a nagy leszámolásnak az indítékát kellene sejtenünk, melyről a *Bolond Istók* utolsó versszakai szólnak. Istók ott sorra veszi korábbi verseit; „de elébb tüzet / Gerjeszta borzalmas *auto da fé*-nek, / S egymás után röpült belé az ének”. Ezzel lezárta múltját: „Ábrándozásnak mond jó éjsza-

kát. / De, írva, nem majmolja senki olcsó / Fogásait vagy a kor di-
vatát, / Csupán a belső ösztönt követi, / S lesz, jó avagy rosz, – de
eredeti”; felejtí, úgymond, amit addig tudott s tanult; nem publi-
kumnak ír; „Tekintély vagy szabály nem lesz előtte, / Csak a mit
gondol, s az üres papír”.

Szinte halljuk is már: „Mintha pásztortűz ég őszi éjszaká-
kon”...

5. Petöfi hatásának kezdete. Toldi s a népiesség

1846. február 4-én tartotta a Kisfaludy Társaság azt a közgyűlé-
sét, melyen *Az elveszett alkotmány* szerzőjének neve a jelíges le-
vélből napvilágra került. S mintha csak e most felbukkant költő
további inspirálása s az irodalom számára biztosítása lett volna
rendeltetése, ugyanez ülésen népies költői beszélyre hirdetett pá-
lyázatot, választható hősei között (Mátyás király és Kádár vitéz
mellett) Toldi Miklóst is kijelölve.

Arany, mint említettük, 1842 óta bizonyos fokig a Kisfaludy
Társaság neveltjének tekinthető s Voinovich könyvében (I.
94–98. l.) szépen össze van gyűjtve mind az az adat, mi a népies-
séggel kapcsolatban őt a Társaság szellemi kötelékében állónak
mutatja már Toldi fogantatása előtt. Így: az *Évlapok*ban olvashat-
ta Müller Godofréd pályanyertes értekezését a nemzetiség és né-
piesség mibenlétéről (III. kötet), mely egyébként különnyomat-
ban is birtokában volt; Erdélyi székfoglalóját *Népköltészettről*
(IV.); majd ugyane tárgyról szóló másik tanulmányát (VI.); az
Évlapok V. kötetéből megismerhette a Társaság népdalkiadási
terveit; a VI-ban olvashatta Bangó Péter pályanyertes értekezé-
sét a korszerű eposz kellékeiről; a IV. és VI-ban Toldy Ferenc ér-
tekezéseit, melyek az idegen versmértéknek mintegy hadat üzen-
ve a magyar ritmus vizsgálatát s alkalmazását sürgetik. Tudo-
mást szerzett a *Népdalok és mondák* I. kötetének megjelentéről
1846-ban.

Toldi írása előtti időkből nem ismerünk nyilatkozatát a népies-
ségről; bizonyos azonban, hogy felsorolt olvasmányai kapcsán

komolyan elmélkedett e kérdésről. Első nyilatkozatát Szilágyihoz 1847 nagypéntekén írt levelében találjuk, de e nevezetes megjegyzés kíséretében: „Ez lebegett előttem, midőn Toldi-t írtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet.” *Önéletrajzában* is megismétli, hogy ekkori fogalma a népköltészetéről egy Szilágyihoz intézett levelében van „nem ugyan széptanilag formulázva, de talán mégis elég öntudattal” kifejezve, s idézi is, csaknem betű szerint úgy, amint Szilágyihoz írt leveléből ismerjük; – pedig *Önéletrajzát* nyolc év múltával írta (1855. június 7.)! E pontos, szövegszerű emlékezése bizonyítja tétele szilárd megállapodottságát.

Arany jól ismert tétele, mely tehát *Toldija* „népiességét” is meghatározza – „Azt akarom mondani, hogy a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt, s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfelsőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő” – annál érdekesebb reánk nézve, mert amennyiben egyezik Petőfinek első korszakbeli népies gyakorlatával, annyira független ugyancsak Petőfinek újabb, politikailag célzatos népies gyakorlatától és elméletétől. Pedig ez utóbbit már jól ismeri Arany (Petőfinek hozzáírt első, február 4-i leveléből), mikor Szilágyihoz írva a maga tisztán esztétikai jellegű megállapodását közli vele a népiességről.

Ezt azért kellett előrebocsátanunk, mert *Toldival*, e „népies” költői beszélyel, elérkeztünk pályáján a Petőfi-hatások korszakába s lehetőleg tisztáznunk kell azt megelőző álláspontját.

Nevezetes, hogy a „népköltő” feladatkörébe, mikor Szilágyinak ír, semmiféle politikumot nem lát szükségesnek beleutalni, holott eddigi legnagyobb arányú költeménye, *Az elveszett alkotmány*, politikai értelemben kétségkívül népiesnek volna mondható. Felfogásának tisztán a kifejezés kérdésére szorítkozása mutatja, hogy a népiesség körüli elméleti zűrzavar őt nem tévesztette meg, hanem mint később is tapasztalni fogjuk, egyéb kérdésekben, részint klasszikus példányok tanulmányozásából, részben az alkalmi költői cél konkrét megfontolásából vezeti le megállapodásait, saját ép költői ösztönétől sugalmaztatva mindkét irányban. A klasszikus példányokra részben maga utal említett levelében: „nálam *van* nép eposz: az Ilias és Odyssea. Nem egyebek ezek egyszerű – tejmézzel folyó, népi költeményeknél. Bennök az egyszerűség a költői fenséggel párosulva van, s ha nem ez a népi

költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam”. 1846-ban erősen olvasta Homért: „Homert tanulom, Ilias-t eszem” – írta február 22-én, nem sokkal *Az elveszett alkotmány* sikere után, Szilágyinak, s talán már az új pályatétel – „népies költői beszély” – ismeretében. Viszont a népies költészet hazai klasszikusát, Petőfit, mint tudjuk, szintén 1846 folyamán ismerte meg komolyabban – s *János vitéz* hatása *Toldira* történeti tény. Maga a költő ad okot a hatás feltevésére, mikor pályázatra már beküldött művéről futólag tájékoztatván Szilágyit (1847. január 9.), *János vitéz*hez viszonyítja: „Toldi nagyra nőtt... János vitéz-nél nagyobb: megolvastam”. Ez egzszermind az első eset, hogy Petőfivel való foglalkozásának kétségtelen nyomát találjuk, bár *Az elveszett alkotmány* bevezető soraiban rámutattam oly célzásokra, melyek szintén Petőfivel lehettek kapcsolatosak. Petőfi újabb, politikai népiessége, mint látni fogjuk, hatott reá utóbb, de csak személyes megismerkedésük után; Toldi azonban oly időben keletkezett, mikor Petőfinek még csak tisztán költészeti, naiv népiességét volt alkalma megismerni.

János vitéz hatásának kimutatásával több értekezés foglalkozik. (Kéky Lajos, Bp. Szemle, 1913.; Harmos Sándor, ItK., 1912; Nagy Sándor, uo. 1914.; Voinovich, im. 118–120. l.; Nagy Sándor, *Arany Toldija*, é. n. M. Írók, szerk. Vajthó László, 2. sz.). Voinovich – Gyulai nyomán – ebben foglalja össze Petőfi hatását: „felbátorította Arany félenk Múzsáját, hogy az meg mert szólalni a maga nyelvén”. Mi ezt az igazságot, eddigi fejlődésrajzunkhoz igazítva inkább így fejezhetnők ki: felbátorította Aranyt, hogy egész újabb költői műveltsége felhasználásával visszatérjen irodalmi kísérleteinek első, hagyományos magyar formáihoz. Ez a lényeg, s ez közöttük az egyezés, mert minden egyéb (sőt e formáknak kezelése is) a két nagy költő egyéni különféleségére vall. Ez az egyezés pedig a kor nyelvén kifejezve népiességet jelent. Azt kívánt a pályázat („forma és szellem népies legyen”), arra adott kész magyar példát Petőfi s elvi tanulságot Homér. A Toldimondára nézve forrása, Ilosvai pedig, ugyanazon régi magyar irodalmisághoz vezette vissza, amelynek hagyományai voltak első irodalmi tápláléka s amely, mint akkor megjegyeztem, a közirodalmi fejlődésben is egyik távoli alapjává lett az úgynevezett népiességnek.

Mint maga mondta, Szilágyi István nélkül talán „senki sem látta volna őt írói pályán az életben”; hozzátehetjük, hogy Petőfi példája nélkül bizonyára jóval később találta volna meg az egyéniségének megfelelő – helyesebben: aligha szólaltatta volna meg egyhamar az egyéniségében rejlő ízlési formát. Az ő elégtelensége kora irodalmával, ha Petőfi az ellen már meg nem indítja, sőt legott végre nem hajtja a forradalmat, kiélte volna magát csendes kritikai megfigyelésekben és paródiában, s mint Tompa, ő is valószínűleg lassan, feltűnő reakciók nélkül bontakoztatta volna ki ellenkező környezetéből a maga eredetiségét. Petőfi forradalma az ő számára is szabaddá tette már az utat, példája felbátorította, személyes ráhatása egy időben túl is hajtotta a maga természetes határain: mert viszont Tompánál engedékenyebb, tanulni vágyóbb, s fejlődésre, kísérletezésre később, hajlandóbb volt.

Toldi első, szíve szerint való, eredeti műve Aranynak; tárgyánál fogva is, mely régi ismerőse; annak helyi vonatkozásainál fogva; s az előírt forma és szellem is visszatérítette kísérletei legregibb korszakához.

Bizonyos érzelmi érdekelttség köti tárgyához; de nem a távolító, elkülönítő szatíráé, mint előbbi pályanyertes műve anyagához, hanem a vonzalomé, mely lélekkel egészen kitölti tárgyát. – Tárgya nem a jelenkoré, mint amazé; nem közvetlen tapasztalati, hanem hagyománybeli: újraöntést, feltámasztást kíván s valóstítást a lehetőségig; ezt pedig csak a teljes költői átélés nyújthatja, s nem is életbeli, hanem képzeleti élmény; ennél fogva nem lírai reakcióra, hanem epikai alakításra ösztönzi; s alakítását nem töredezett rögtönzés, hanem tárgyát egészen magába olvasztó ihlet igazgatja.

Az inspiráció és a tárgy viszonyának vizsgálata lesz talán legjobb kalauzunk.

Hagyományozott anyaga: az idealizálatlan, nyers testi erő megnyilvánulásának anekdotikus törmelékei. A költemény elején mintha az ihlet még küzdene a tárgy eredeti nyersségével. Az *Előhang* csak leheletszerűleg sejteti még a beolvasztó, idomító hangulat minőségét („pásztortűz”): egészében véve azonban mintha álmétkodtató, alsóbbrendű népiességet készülné indítani. Még az I. énekben is vannak nyomai e nyersebb hagyatéknak: „Jaj – keserves annak, aki jut kezébe” – a „sértett vadkan”, a „ve-

szett düh” – de itt már teljes odaadással megindult a felszívó hangulat munkája, mely a legszükségesebb színhely- és eseményjelzésekben át gyorsan és folyvást az emberhez, a lélekhez igyekszik hozzáférkezni s ott lenni fel a maga méltó tárgyát, mellyel mint művelt költő is szolidáris lehet. Ott áll a nyárdéli általános lan- kadtság közepett – nem a testi erő, hanem a folyvást éber, pihe- nést nem ismerő ábrándos vágy, szemünk előtt növe-növekedve ábrándképe valóságos közeledtével. Váratlan megaláztatására felébredő önérzete pedig már teljesen a lélekbe teszi át a történet tárgyát, színhelyét, érdekét s a hosszan, egyenesen kinyújtott szálfá már az új koncepció jelképe: erő és lélek megragadó ob- jektív egysége. Az ihlet már teljesen hatalmába kerítette tárgyát. A testi erő: alapjává bizonyult magasabb becsváagnak, mely a maga természetes helyét, méltó helyét keresi.

Fokozza a lelkiségre irányuló figyelem benyomását, hogy min- den részlet emiatt van; nem vesztegel egyikben sem a költő, mint afféle önálló érdekű műrészleten (táj, Lacfi hada); maguk a testi erő durvább jelenségei is lélektani függésűek (nagy vágytában vállán felejtette a vendégoldalt; a rúd önérzetes kinyújtása, az utolsó versszak képe: lelki komorság, felindultság).

A tárgy eredeti jellege tehát nincs elejtve; de amint valóban bemutatja, az első perctől fogva kész költői, lelki érdeke van.

Az avult és az új koncepció küzdelme egyúttal két különböző közönségfogalmat rejteget. Az az ősi, bámultató modor (ponyvamodor) voltaképp nem becsüli közönségét elég nagyra: nekivalót ad, de hit nélkül, s magát fölötte tudva közönségének. Aranynál azonban e tekintetben is kész a fordulat már az I. énekben: maga lelkesül már tárgyáért s csak arra vigyáz, hogy kifejezését népi közönsége is követni tudja; s épp e komoly, őszinte lelkesedése tárgyáért: ihlete teszi képessé arra, hogy közönségét is részletes- se benne.

A II. énekben már teljesen átenyhül a tárgy eredeti darabossá- ga; itt formálja át Arany ihlete egészen sajátjává: Miklóst György ridegségével szemben, az anya közelségében félig még gyermek- ké, a családi élet, az otthon kötelékei közt. Mikor Györgyre ro- han, már nem Ilosvai groteszk atlétája, hanem lelkileg érdeklő s már egészen rokonszenvünket bíró erős gyermek. Szintúgy a III. énekben, mikor „nagy lelke fellázadt dühével” birkózva meg-

győzi magát, s megvetéssel tűri a szolganép bosszantásait, mely pedig „eperszem volna haragjának”: a nagy erejére utalás itt már önuralma jellemzését célozza. A malomkőhajításban már nem nyereséget látunk, hanem jogos megtorlást s szinte titkos bűntársaivá leszünk.

Nagy művészettel, tapintattal folyik ez az egyre bensőbb, családias közelségbe hozó áttelekítés az alaknak; megalázó helyzetében, mikor szolgák bosszantják, mily könnyen válhatna félszeggé; s mily mesteri hallgatás arról, hogy Miklós valóban elfutott, menekült; ennek még ily költeményen kívüli megállapítása is csaknem bántó; ehelyett szinte a mi nevünkben (nemcsak a lelkiismeretében) ott a felszólítás; „fuss, ha futhatsz” stb. Ez már a mi szolidaritásunk vele. Ezért maradt el a lelkiismeret-furdalásnak a rajza is; inkább „árvasága”, elhagyatottsága, otthontalansága, hite az árvák gondviselő atyjában emlegetve, bemutatva. Miklós-nak azonban az egész koncepció érdekében György miatt kell menekülnie hazulról; ez megtörténik, de nem megszegyenítő formában, hanem egy pajkos csínytevés virtusával mentve.

Íme hová jutottunk! A nyers erő oly lélekkel hozatott szövetkezésbe, hogy ennek szolgálatában immár gyilkosságát is mentjük s emiatt világeért sem szánjuk tragikus sorsra. Ha a költő úgy fejlesztené tovább, *ebből* kifolyólag, már nem értenénk egyet vele. Arany bennünket, a közönséget, alakított át; ami benne szubjektív vonzalom hőséhez, azt belénk plántálta át s mintegy velünk vigyáztat rá, kezünkbe teszi le sorsát. E közönség-koncepció kétségkívül rokon a Petőfi-félével (*János vitéz*ben); de Petőfi annak lépten-nyomon lírai kifejezést ad, a maga nevében, mintegy szószólónkként, biztatja hőségét, veregeti a vállát, gyönyörködik benne. Aranynál is van ilyesmi; de lényegileg másként jár el: tárgyilag idomítja úgy anyagát, hogy tetszésünk szerint menjen; mi már itt „nép” lettünk, naiv közönség, a mese-, a mondaköltészet „népe”, s a költő mintegy e nép nevében költ: a nép erkölcsi felfogása igazságigényei, hite, ízlése szerint. Innen az optimista megoldás teljes lélekkel vállalása, holott a „repül a nehéz kő” ugyanaz a „vétekmag” lehetne, mely 1846-i elbeszélésében tragikumot terem. Nem: itt a költemény megoldása felé haladva, csupa növekvő derű, gyönyörűség, ujjongás, miben a maga tárgyi módján a költő is részt vesz, s ő legelőbb. A király is, mikor tudomást sze-

rez róla, enyhe színben látja gyilkosságát, kegyelmet ad neki, de inti, hogy kérje Istent: reméli, Isten is adni fog. Miklós pedig a viadal előtt, mikor tudja, hogy egyiküknek (talán neki) „gyászos lesz a vége”: „Kezét összetette, / Buzgón fohászkodva Istent emlegette”. Részvétünk – mint *Toldiról* szóló tanulmányában Kemény Zsigmond írja, a gyilkosság óta is Miklós mellett marad. A gyűlölet az ingerlőre hárul; szánjuk Miklóst, mert meghasonlásba jött a törvényekkel; „szeretnők, hogy elrejtőzzék, ... sőt haragunk az ellen fordulna, ki nyomára vezetné a bosszúló igazságot” ... Ha Arany „kevesebb ügyességgel motiválta volna Toldi tettét, akkor fellázadna érzésünk, midőn ez a nádásba rejtőzvé, ... lélekmarkosás helyett az elhagyatottság fájalmát érzi; – mert a nád csak a bűnről és iszonyról susoghatna ..., viszont, ha csupán egy hajszálnyival inkább motiválta volna Toldi gyilkosságát, akkor a beszély kifejlésének árt vala”. (Ö. M., X., 339–340. l.).

Miklós testi ereje hovatovább úgy tűnik fel, mint lelki derékségének szimbóluma, konkrét jelentkezése; s mennél irreálisabbnak tetszik szándéka, annál hajlandóbbak vagyunk immár bízni benne. „Akrobata” műveletei a gyilkosság után fokozatosan emelkedettebb célokot szolgálnak. Nem szólva arról, hogy elhárítja magától György megölésének a gondolatát –; a farkaskalandra még önvédelemből kényszerült; a bika lenyűgözésére már mások életének megmentése végett önként vállalkozott; a cseh legyőzésével a nemzeti becsületet védte meg, egyúttal az özvegy asszonynak jó szívből, lovagias érzésből tett ígérését váltva be azzal; s mikor a csehet legyőzte, elébb megkegyelmezett neki, s csak alatomossága miatt végez vele.

A testi erő lelkivé szublimálása megy itt végbe, költői értékűvé idealizálása. Tagadhatatlan, hogy ezzel a régi magyar népszerű irodalmiság s az abból leszármazott ponyva-népiesség emeltetik fel valódi költészet rangjára, egyszerű álmétkodás, bábész népiesség helyett mélyen emberi átérzés és valódi lelki élmény színvonalára. Ez egyúttal a költő részéről minden addiginál tiszteletteljesebb megbecsülése a népnek, mint közönségnek, mert a leglényegesebb költészetet nyújtja, meri nyújtani nekik.

Még az a „nép” is, melyet magában a költeményben a hőshöz való viszonyával Bence képvisel, fel van emelve a magasabbrendűnek a színvonalára, át van itatva annak nemcsak bámulni, ha-

nem meghatóan szeretni tudásával; s ez az, ami kedvessé teszi előttünk is. Ő viszi a kísértő szerepét elébb, hogy kiszegzardájt visszatérítse merész terveitől, hazacsábítsa abba a környezetbe, melyben együtt éltek s melyhez Miklóst is a szeretet szálai fűzik, vissza abba a Miklósnak már alsóbbrendű életbe; – s mégis, amint Miklós továbbhalad megkezdett útján, éppoly szeretettel, hűséggel szolgál segítségében, mint azelőtt, s mikor ott „rí” a diadal pillanatában, az semmi egyéb, mint a szeretet, hűség és becsülés öntudatlan adott koszorúja. S mint a költő azt a népet, Miklós is szereti az öreget, s nagy felsőbbsege ellenére, mintha azt nem is tudná, szinte elvegyül vele. E szeretetnek köszönhetni a humor remekeit a *Toldiban*.

Toldi „népiessége”, ha Arany János tételét is szem előtt tartjuk (népnek is élvezhető költői szépség), már ezek után kezd előttünk megvalósultában jellemződni, legalább közönséghez való viszonya alapján. A költő részén ihlettel való lelki áthatása hősenek s tökéletes indokolása a történet minden mozzanatának: alapja az egész műalkotás közönségtől nem függő saját szépségének. De már közönségtől, népitől, függ a költő azon állandó gondja, mely az indokolás ökonómiájában s módjában nyilvánul: nem adni többet az elkerülhetetlenül szükségesnél, mi mindent világosan felfoghatóvá tesz, s az érdeklődést és becsülést végig biztosítja hőse iránt; de azt úgy adni, hogy észrevétlen maradjon, irodalmi kvalitásként külön fel ne tűnjék, a közönség felett álló művészt soha se vétesse észre, s csak tárgyát láttatva, a jelenlét, a közvetlen tapasztalat illúzióját biztosítsa közönsége számára. Mindez, a legmagasabb rendű művészet, a költő saját hangulati viszonya tárgyához, valamint a közönség igényei iránt való figyelme: magába a tárgya van, hatása biztos kiszámításával beleoltva, alakítással beledzve. A tárgy válik költő és közönsége közt egyetlen közvetítővé, kifejezéssé. Mindaz, ami különleges, nyelvi kifejezés, a népnek is hozzáférhető szó- és stíluskincsével, elbeszélő formuláival, a népnek is otthonos ritmusával együtt: már csak folytatása, kézzel fogható jelentkezése e „népies költészet” alapelvének: a tárggyal közvetítő költészetnek. Az eszerint, kifejezési módját nézve, leginkább a szobrászi plasztikával párhuzamosítható, mely szintén magára hagyja a tárgyat nézőjével; ott ez az anyag

természetéből foly, a költészetben azonban naiv felfogás igényeihez való mesteri alkalmazkodás műve.

Innen a bizalmas, otthonos légkör, mely olvasásakor körülönt bennünket; semmi, ami sértene, zavarna, idegenszerűleg ütne meg; s mi e benyomásunkat is a tárgy saját szépségének érezzük, teljesen feledve a költőt. A költő viszonya a népi modorhoz körülbelül olyan, mint Toldié Bencéhez: szeretettel vegyül el vele, de megy a maga felsőbb útján; viszonya pedig a hagyományhoz és Ilosvaihoz: mint Toldié Nagyfaluhoz: felköltözteti magához.

Ez intimség hangulatát a tárgy nemcsak közvetlen jelentkezése, hanem minősége által is előkészíti. Hőse alakja nem pusztá egyéni elkülönöttségben áll előttünk s forog története színhelyein más emberek között, pusztán tetteivel, mintegy véletlenül vonva magára figyelmünket; hanem családi függésében, s elejétől végig családi érzelmi viszonyítottságban marad, mintegy az otthon, a család szempontjából fogva fel. A mondottak szerint a költeményben mint minden, ez is tárgyítva lévén: mint minden, ez is saját szempontunkká válik s családias érdeklődéssel kísérjük a „gyermek” sorsát. Fáj, hogy a testvér zavarja e családi szeretet teljességét; fájna, ha merő becsvágyból hagyná ott e fészket; de elűzetvén onnan, becsvágya útján szívesen kísérjük, bár féltve, javát kívánva a nagy világba. Az otthon azonban folyvást utána jön: kísért emlékezésében, álmában, képzelődésében (a temetői özvegyben anyját véli látni), biztatja reménységében (örülni fog neki anyja); jön segíteni az elhagyottat, Bence személyében (a cipóval), s utána jön (maga az anya), hogy diadalát az anyai boldogsággal aranyozza be, s hogy a körből, melyben megszerettük, s először megértettük, végképpen el ne szakadjon. Bencéhez való vonzalmunkat is ez magyarázza. E vonatkozásban vannak véletlenek (Bence rátalál, anyja épp a kellő időben érkezik); de ezek részben elfogadhatókká vannak téve lélektanilag minden esetben, az utolsó pedig: az anya megérkezése, nekünk is meglepetésül, ajándéku van szánva; magunktól nem is tudtuk volna, hogy még csak ez a hija teljes kielégülésünknek. Eszünkbe se jut kérdezni, valószerű-e, oly természetes betetőzése, tartozéka a már egészen magunkévá tett családi szempontú felfogásnak. Viszont György bukását hajlandók vagyunk gyermeteg kárörömmel nézni. (Bár tudok esetet, hogy gyermek megsajnálta Györgyöt, mikor

a király eltávolítja udvarából. De ez is a családi érzés megnyilatkozása volt: sajnálta, hogy az egyik fiú, bár megérdemelte, kitaszítatik a meleg családi közösségből.)

A családot, otthont az elmélet (kivált Erdélyi Jánosé) a népköltészet saját tárgykörének jelölte ki már elébb, mert ez az egyesnek legegységesebb, legtermészetesebb és mindenkivel közös viszonyítottsága, s másfelől mert az otthon a teljes őszinteség hazája. Hogy mennyire igaza volt Erdélyinek, azt megmutatja *Toldi*, viszont azt is, mennyire nem sejtette senki, hogy a tárgy ily felfogása mily gazdag költészettel járhat. Gyermeteg vonással enyhítve az erő, ábrándossá, költői frissességűvé avatva a becsvágy: biztosítéka a naivban való megmaradásnak, a hősibe át nem tévedésnek. Biztosíték egyszermind arra, hogy a lelki valóság kötelékeiből, a természetesből ki nem ragadtatik a mesés, a fantasztikus, a hihetetlen körébe. Mert aki családbeli függésében ennyire bensős közelségünkbe került, azt cserbenhagyásunk nélkül nem lehet többé a maga emberi valóságától megfosztani.

Mindkét irányban nyert Arany ösztönzést Ilosvaitól, kinek műve egyáltalán nem olyan elvetendő, mint tartják. Miklós a hősiből, sőt vitéziből ott is leszállítva, oda fel sem emelve: otthon lakik az anyjával, béresekkal dolgozik (azok csodálják erejét), gyilkosságért bujdosik, mészárosoknak, udvari szakácsoknak segít, ott tűnik fel a királynak; György szolgálatra kényszeríti stb. Korántsem valami nemzeti hős, nyers, néha groteszk adatokkal valóságosítva, egyénítve. Másfelől feltűnő módon ki-kiemelve az anya viszonya is hozzá; igen keserűli, hogy el kell bujdosnia, titkon éléssel táplálja, hűtős szolgájával roztésztába sütött száz aranyat küld neki. Miklós történetének némely mozzanata, jellemének egy-egy vonása, miket Arany felhasznál, szintén megvan Ilosvai előadásában: elhagyatottsága („alá függesztette fejét nagy bánatban”); jó szíve: megszánja az özvegy asszonyt, bosszút áll fia megöléséért; a viadal előtt „szívából Uristent említ”. Mindezek hozzájárulnak, hogy naiv közelségben tartsák. Mind megvolt ez Ilosvaiban azelőtt is, de a *Toldi*-balladák írói útfélen hagyták. Arany szívta fel tárgyából ezeket is és öntötte el velök mint lélekkel, az egészset. Ez átlelkesítés teszi lehetővé a művelt költő és művelt közönség szolidaritását vele. De azért a hagyományos

nyers elem sem tűnt el teljesen Toldi alakjából: megmaradt ő Arany átalakítása után is „test-lélek”-embernek.

Mi tehát a *Toldi* népiessége?

Tárgyba oltása mindazon feltételeknek, melyek a legfelsőbb költői szépséget a népnek is élvezhetőbbé avatják. Jelenti ez: saját műköltői személyének, öntudatbeli fölényének, tárgyához való vonzalmának elrejtését; mindennemű alakító műveletének, sőt azok forrásának, inspirációjának is hozzáigazítását ahhoz a poétikához, mely szerint a „nép” teremt és tud élvezni költészetet; tevését pedig mindennek teljes hittel, meggyőződéssel, lelki szolidaritásban tárgyával és közönségével. Mintha a névtelen, a költő nép magasodnék benne egyénné. Valami nagy összeegyeztetés ez, melyben harmóniába olvad a műköltő alkalmi ihlete a népköltészetével, tudatos, számító művészete a naiv poétika igénytelenségével, a költő tetszése a közönség vonzalmával, a tárgy kívánalmi a közönség ízlésével. E teljes, nagy harmónia a hangulat zavartalanságát jelenti és sugározza; s e hangulat az, melynek közönségében műveltebb és naiv olvasó egyaránt otthon érzi magát, s mely költőnek, közvetítő tárgynak és közönségnek egyaránt sajátja.

Ez Arany népiessége *Toldijában*, s ez egyszersmind az ő epikai népiességének első, naiv klasszikus formája: a Petőfi által a lírában kezdeményezett nemzeti klasszikus ízlésnek epikai párja. „Nemzetileg” klasszikus a magyar népi poétikával való szolidaritásánál fogva; „klasszikus” minden rendbeli tökéletességénél fogva, melyek közt első az imént kimutatott harmónia. Ennek felel meg az eladdig nálunk páratlanul tökéletes szerkezet; a műfaji tisztaság, objektivitás és folyvást előre vivő elbeszélő modor; a fikció valósításában, jellemek és cselekvény teremtésében jelentkező képzelőerő; s mindaz a nagy művészet, a kifejezés is, mely a képzelet művét élménnyé tudja bensőíteni mások számára is. Mind e művészetbeli tökéletesség alapján méltán mondhatjuk őt klasszikusnak, holott – mint már Salamon Ferenc megjegyezte (Irod. Tanulm., I., 25. l.) – tárgyánál fogva a romantikához sorozhatnók. A romantikus tárgy különben, sőt a romantikához való vonzalom, állandó jegye nemzeti klasszicizmusunk ízlésének, már Petőfitől fogva.

A naiv felfogás tette először lehetővé tehetségei klasszikus összebékítését. Az *elveszett alkotmány*ban azok részint a tárgy alkalmatlan volta, részint szubjektív érdekeltsége miatt csak töredékesen nyilatkozhattak meg. Ha ott szerinte csak jó részletek voltak, s az egész „semmit sem ért”, itt minden az egészért van, s ami jó, az egészhez viszonyítva jó. Ott valóság és fikció, tapasztalat és költői felfogás (szatíra), konkrét és eszményi, nem forrtak össze, itt elemezhetetlen egységűek. Erényei: a látásra alapított költői felfogás, a jelentéssel túlsúlyolt szó, a beleértető stílusfogás: ott mintegy önmagukért nyilatkoztak meg; itt látás és képzelet, gondolat és kifejezés, célzás és egyenes (megjelenítő) közlés szervesen járják át egymást. Az a szubjektivitás, személyes líraiság pedig, mely mindennemű költészetnek (az epikainak, drámainak is) végső sugalmazója, itt mint műgond, mint a művész lelki ismerete, szemlélet és képzelet ösztönzője és ellenőrzője érvényesül. Ebben a tárgya mögötti visszahúzódásban nagy önuralom, diszkrét előkelőség van, de az egyszersmind a legtisztább epikaiságnak feltétele. Még amit valóban saját személyes tulajdonaiból ajándékoz is alakjainak, az is teljesen tárgyiasítva vesz részt a mű egészében. Miklós jellemének némely vonásai: gyermeki szeretetének gyöngéd, kíméletes ébersége, mire vonatkozólag maga írta Tompának (1853. december 4.), hogy az a felfogás, amint ő Toldi viszonyát anyjával, rajzolja – „nem annyira objektív, mint a közönség gondolja” –; hajlama a humorra (a farkas odafektetése György mellé az ágyba); de története is; a maga kis körének szeretete, onnan ábrándos célok után kiragadása magának; sokáig szendergő, néma vágyak és ábrándok, miket véletlen események eszméltetnek fel: mintha Arany *Toldi* által cselekvőleg élné ki a maga néma ihleteit, s hosszú gubbaszkodás után, melynek talán megalázó voltát is érezte tehetsége, a szabad felszárnyalást élné át *Toldival*.

A közirodalmi fejlődésben jelentősége ugyanaz, mint a népieségnek általában, amint Petőfivel kapcsolatban fejtegettük: az irodalom életszerűsítése; felszabadítás egyoldalú, idegen ízlési formák és stílusok hatása alól; autonóm magyar irodalmiság és ízlés.

Az epikában: Zrínyit leszámítva: Toldi első, műfajilag tiszta, valódi epikus mű; Zrínyit is számítva, első, minden tekintetben

remek epikus mű. Az újabb, nemzeti irodalombeli epikához viszonyítva újdonsága egyebek közt a hangulati elemnek is teljes tárgyiasítása (vö. Kisfaludy Sándor regehangulatait a bevezetésekben; Vörösmarty műtszemlélő pátoszát, mely külön szakaszokban is megnyilatkozik; Petőfi említett lírai közbeszólásait); s a szerelem motívumának teljes hiánya. Ez teszi lehetővé a családi függés osztatlan érvényesülését. Nagy előnyére válik a koncepció zavartalan egységének; semmi egyéb mint egy jobbra hivatott gyermek méltatlanul elnyomott becsvágyának küzdelme és célhoz jutásának története. Aranyt nézve pedig e hiány ismét a világos öntudat jele, mely hagyományozott tárgyához s abból merített ihletéhez ragaszkodva, ellenáll az évszázados sablon kísértésének. Végül: a korábbi „nemzeti” elem itt nem lírai betétekben, szólamokban nyilatkozik meg, hanem formában, művészetben; a „történetiség” mozzanata pedig csak naiv műtszerűségben, mi a „régit” a „népivel” tartja azonosnak.

Arany ez epikai népiességének valódi párja Petőfinek nem epikai, hanem lírai költészetében keresendő, bár *János vitéz* hatása a mondott értelemben nem tagadható. Petőfi népies lírája (népdaljai), lírai nemből ugyanily életszerű, közvetlen, irodalmiságmellőző művészet; lírai jelentkezés éppoly tárgyyszerű (ismertetés, magyarázat nélküli, konkrét, önmagát megértető, szuggeráló), mint Arany epikai alakítása. Lírájának családi viszonyítottsága ugyanaz, mint *Toldi* Arany felfogásában. Bizonyára ő tudta elsőül s legteljesebben úgy élvezni *Toldi* „fensőbb költői szépségeit”, olyan odaadással, olyan elnaivodott, a tárgyba felolvadó, zavartalan gyönyörködéssel, amelyet Arany elsősorban a népnek szánt, a néptől várt és remélt.

Elismerték azokat a mű első bírálói is. Aligha fogadott valaha költői művet oly lelkesedéssel a magyar kritika, mint *Toldit*. Mindjárt a pályázatról szóló jelentés „a magyar irodalom egyik legszebb díszét” ismerte fel benne. Vahot *Pesti Divatlapja* egyebek közt azt méltatta benne, hogy „a köznép is csak oly gyönyörrel olvashatja, mint akárki” (1847. június 27.). A *Magyar Szépirodalmi Szemle* (július 11.) a mű legkitűnőbb sajátosságának a népiességet, a felfogás naivságát, a látszó öntudathányt mondja, mi ritka tünemény az egyetemes – egyetlen a magyar költészetben; s

oly tökéletesnek ismeri el a maga nemében, hogy „költője nevét, ha ez többet nem adna is ezentúl, megörökíteni képes”; Arany hivatottságát az elbeszélő költészetre legelőbb a compositióban látja bebizonyultnak: Ilosvai anekdotikus anyagából ő „léteges kerrek egész”-t tudott teremteni, melyben minden részlet szerves összefüggésbe kerül a többivel; így pl. Bence előbb is jöhetett volna (Pest alá), de akkor nincs az a meleg hatása, mint így, a szívtelen világ hidegségének ténye után. Kemény Zsigmond is (*Divatcsarnok*, 1854.) a művészi szerkezetet magasztalja, azt a „művészi egész”-t, melyben minden szükséges, semmi se hagyható ki: „Általában Arany compositiója oly számított s mégis mesterkeltőség nélküli, oly népies s mégis művészien tiszta, oly takarékos s mégis teljes, hogy e tekintetben szépirodalmunk semmi terméke azzal a versenyt ki nem állhatja” (Ö. M., X., 345. l.). Hogy Arany mennyi tapintattal menti Miklós gyilkosságát, Keménynek erre vonatkozó figyelmeztetéseit már említettem. Hadd idézem most *Toldival* kapcsolatban az ő „nemesis”-morálját, mellyel az *Egyszerű beszélyke* „vétekmag”-gondolata már szinte előre egyezni látszott. Itt a „Röpül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg?... s kit hogyan talál meg?” sorokhoz fűzi megjegyzését: „Épen ez a kérdés. S fájdalom: midőn kérdenünk kell, hogy hol állanak meg bőszen haragunk következményei, rendszerint bizonyosabban lép elő a szerencsétlenség, mint midőn hideg számítással akarjuk azt földéznünk!” (338. l.). Ha a „beszélyke” ismertetésekor csak sejtettük Arany egyezését Kemény bűn-erkölcsstanával, itt maga Kemény ismer rá a magáéra Arany aggódó kérdésében, aki „mint valódi költő, finom erkölcsi érzékű” (339. l.). – Gyulai Pál (Bp. Híradó, 1855.) azt tartja, hogy Aranyt nem bírálni, hanem tanulmányozni kell; s hogy „a népies eposz sem több, sem kevesebb, mint a naiv, a nemzeti: tehát a valódi eposz megközelítése, amennyire az korunkban lehetséges. Legalább így emelte azt Arany nálunk műalakká” (*Kritikai dolgozatok*, 114. l.). A rendkívüli hatás, mit *Toldija* előidézett, természetes volt: „Valahára az elbeszélő nemben eredeti magyar jellemet láttunk; valahára csendéletünk s tájképeink rajzain andaloghattunk; valahára költészetünk különben hatalmas szónoki pathosa, vagy elfinomított bár néha költői ömledezése, a természetesség, egyszerűség és kedély forrásánál

enyhült” (uo., 116. l.). – Emlékbeszédéből vegyük még ide azon megfigyeléseit, melyekkel Petőfit és Aranyt mint „egy kor iker-szülőtteit, egymás kiegészítőit” jellemzi, s különbségeikre is utal: a magyar ritmusban „Petőfi csak a népköltészetre támaszkodott, Arany a régi költőkre is egész a középkori maradványokig”; de Aranynek egész költészete is a régi és népi költészetünk alapján nyugszik, egy magasabb nemzeti irányba olvadva: „talán kevésbé kifejezője korának, mint Vörösmarty és Petőfi, de inkább megtestesül benne mindaz, ami fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi... Maga is nemzeti typus, de ez nem elég. Mindent összeszed a hagyományból és népeletből, amiben nemzeti jellemvonás nyilatkozik és alkalmas a költői földolgozásra”. Végül említjük Salamon Ferenc tanulmányának (Bp. Híradó, 1856.), ki *Toldit* szintén „a legtökélyesb magyar műnek” tartja, s kompozíció tekintetében csaknem egyetlen remeknek, azt az észrevételét, hogy „a nép ajkán élő, teljes épségben s eredetiségben fönmaradt nyelvet és régi irodalmunk maradványait oly bőven használta föl, mint előtte senki sem”, úgyhogy „a nyelvész s az, ki a magyar nyelv szellemével bensőleg meg akar ismerkedni tanulmányul s mintegy eredeti kútfőként használhatja” (Irod. Tanulm., I., 5., 8–9.l.).

Elég legyen ennyi a *Toldi* megjelenését követő legkorábbi méltatásokból, kiegészítése s részben megerősítése végett saját fenti megállapításaimnak, s egyszersmind igazolásául azon tételnek, hogy nem lehet klasszikusnak tekinteni olyan irodalmi művet, mely a maga korában nem volt eleven közízlés letéteményese. *Toldi az volt!*

Most pedig lássuk Petőfihez való személyes viszonya történetét röviden, s abban új barátja hatását gondolkodására, irodalmi nézeteire, különösen pedig a népiességről való felfogására. Azután szólhatunk majd Petőfinek az ő további műveire gyakorolt hatásáról.

VI. Arany barátsága Petőfivel. Petőfi hatása Arany irodalmi nézeteire

Barátságuk Petőfinek 1847. február 4-én hozzáintézett üdvözlő versével és levelével kezdődik, legott mintegy kiegészítve Petőfinek Tompával való addigi barátságát. Tompára már Arany válaszkérésének üdvözlő végsora céloz s Petőfinek erre felelő (február 23-i) levele már „Arany, Petőfi, Tompa – triumvirátust” emleget. Egy pár hónap múlva Arany levélben keresi fel Tompát s annak június 14-i válasza is hiányosnak mondaná társaságukat, ha csak mindhárman együtt nem lesznek. A hármas barátság, tudjuk, nem sokáig maradt zavartalanul; augusztustól fogva Petőfi és Tompa viszonya (mint láttuk) hovatovább megromlik s hasztalan játssza köztük Arany, mindkettőhöz egyaránt simulván, a békítő szerepet.

Míg Tompát csak 1852-ben ismerte meg személyesen, Petőfivel csakhamar szemtől szembe láthatták egymást, mikor ez Szalontán június első tíz napját nála töltötte. Innen fogva családlag bensővé válik viszonyuk, s Petőfi nemsokára megnősülvén, Júliát is bevonják e páratlanul meleg légkörbe. Petőfi és Júlia 1847. október végén s november elején töltenek néhány napot Aranyéknál, majd Arany 1848 májusában (a néplap ügyében járván Pesten) van vendégségben náluk hét-nyolc napig; 1848. december elején pedig Arany feleségestül jár Debrecenben, hol ekkor Petőfiék gyermekük születését várják. Petőfi Zoltánnak, ki már Aranyék távozta után, december 15-én született meg, ők lettek a kereszt-szülei. Petőfi a harctérre távozván, 1849. február végén Aranyé Debrecenbe megy s magukhoz viszi Szalontára Petőfi családját a gyermek dajkájával együtt. Azok ekkor több mint két hónapon át náluk is maradnak. Május 5-én Petőfi Debrecenbe viszi nejét, majd pedig e hó 25-én megy Szalontára a gyerekért, Aranyt, ki már ekkor Debrecenben volt belügyminiszteri fogalmazó, ezúttal nem találván otthon. Később már csak Pesten találkoztak újból (hová Arany a minisztériumot követte), mégpedig utoljára június legvégén, úgy látszik, Kossuth hivatalában, ki őket más írókkal együtt magához kérette, hogy a nép fanatizálására szólítsa fel őket. Július 1-jén Arany (arra a hírre, hogy az orosz már Debre-

cennél van) Szalontára indult s ott kapta meg Petőfi utolsó (július 11-én Mezőberényből) hozzá írt levelét. Három hét múlva Petőfi már halott volt. Mindössze tehát hat-hét ízben voltak együtt néhány-néhány napig. E barátság emléke, mély benyomásai Aranyt sírjáig elkísérték. (Utolsó találkozásukra nézve l. Arany jegyzeteit levelezésük 199. és 200–201. lapján.) „Atyám – írja Arany László a *Levelezés* bevezetésében – az ő hálás lelkének egész melegével árasztotta el barátját, míg élt, eltűnése után pedig alakját és barátságuk emlékét eszményi fénykörrel vonta be.”

Arany barátsága csakugyan a hála érzetében fogant. *Toldija* értékét ismerte ugyan, jól kellett ismernie s nyugodt önérzettel várhatta a pályázat eldőlését. Arra azonban, hogy a már akkor népszerű jeles költő, Petőfi önként felkeresse s minden utógondolat és formalitás nélkül azonnal barátjává fogadja, magával egyrangú költőtársnak ismerje el: álmában sem gondolt: „Hol veszek erőt megérdemelni ezt!” – írja Petőfihez intézett első levelében. (E levelet Mikes Lajos tette közzé *Az Est* 1925. április 12-i számában.) Ez meglepte, szépségével szinte zavarba hozta, majd pedig önbizalmát felélesztette s egész munkakedvét felvillanyozta. Nem csoda, hogy a különben is szuggesztív energiájú Petőfinek teljes szerénységgel alárendelte magát, s modorában szinte önkénytelenül hozzáidomult. Szilágyinak mint „karakán fattyút” említi, neki pedig ilyeneket ír: „fiú!” „te, hé!”, „örülsz-e vagy búskodol, vagy haragszol és káromkodol?” Irodalmi pártállását, politikai elveit a Petőfiéhez élezi hozzá, és semhogy vitatkozással idegenítse el magától (Tompa módjára), vele lehetőleg mindenben egyetértőnek mutatja magát. Mikor (kivált Tompával kapcsolatban) más meggyőződésre iparkodott rávenni, szőrmentén próbált beszélni vele, kedélyes, pajtáskodó modorba pólyálva az orvosságot, vagy csak úgy mellékesen vetve oda egy hosszú levélben azt, ami leginkább a szívéen feküdt: hiába! Petőfi rögtön észrevette a célzatot és fogást, sőt csak azt vette tudomásul az egész levélből, mereven visszautasítva minden ilyenemű kísérletet – s Arany engedett, várt, hogy alkalom adtán megint elülről kezdje. Nemcsak eltúrta, hanem bizonyára az emberben való csendes gyönyörködéssel fogadta barátja kedélyes humorizálását vele, a „falusival”, a „szende bivallyal”, az ő Bábel nagyságú „ormányával” s viszonzta is az efféléket, de neki az már nem állt olyan jól, mint

Petőfinek, ki már a levélkezdő megszólításokban is talpraesett változatossággal újí a mókát: „Aranyos szájú szent János barátom! – Drága barátom, Hazánk östökös-csellagja, Nagyrabecsült barátom! – Hősök virága, Jankó! – Druszája Hunyadi Mátyás apjának és az ide való bika-vendégfogadó egyik pincérének, Szalonta pennája és Mars panganétja!” – egyszer angolosan is: „My dear Dzenkó! Áj em itthagying Debrecent” stb. – Arany hálás, becsületes lelke kezdetben többször kísérletet tett, hogy egészen feltárja magát új barátja előtt; költészetéről való véleményét is álszemérem nélkül, az ömlengésig melegen (hogy „bálványa” volt, hogy „imádta”) kezdte volna megírni neki, de nem folytathatta, mert Petőfi az effélét nem állta. „Azért ha nekem valaha hálálkodni mersz (amit már múlt leveledben megkezdeni elég szemtelen voltál) én agyonütlek” – inti meg 1848. május 5-i levelében is. (A néplap szerkesztőjének ajánlta Aranyt; ezért volt a „hálálkodás”.) Így aztán hovatovább kénytelen is lett alkalmazkodni hozzá s egész vonzalmát bele tudta önteni kerülő úton egy bizonyos félig-meddig petőfies, pajtáskodó modorba, mely levelezésében félreismerhetetlen.

Ha levelezésüket egyvégtében olvassuk, lehetetlen fel nem ismernünk, hogy a vezérhang, a kezdeményezés abban a lírikus Petőfié, s Arany, bár egyéniségét, gondolatait nem tagadja meg, modorban csak visszhangja neki. Nyilvánvaló, hogy ehhez a barátságához teljes lélekkel, feledni nem tudó háládatos szeretettel ragaszkodik s hajlandó érte áldozatokra is. Mintegy fenntartóját, költészete folytonos élesztőjét látja e barátságban. Egyszer, azt hihetvén, hogy Petőfi nem akar neki válaszolni (arra, vajon beleegyez-e, hogy *Toldi estéjét* neki ajánlja), e jellemző vallomást teszi: „Pedig talán magad nem is képezed, mily könnyen semmivé tudnád te tenni az én jövődöbeli íróságomat” (1848. április 22.).

Igaz, hogy irodalmi jellegűnek indult, de azonnal emberileg bensővé és közvetlenné vált viszonyuk. Amit a költő kezdett, a személy folytatta bennük. Petőfi már első levelében fölszólítja: „írjon magáról, akármit, mindent, hány éves, nőtlen-e vagy házas, szöke-e vagy barna, magas-e vagy alacsony”. Jellemüket, úgy vélte, megismerhették egymás munkáiból, illetőleg ő Aranyét az egy *Toldiból*: „Aki ily dicsőn festette a gyermeki szeretetet, annak

magának is jó fiúnak kell vagy kellett lennie, s ki jó fiú, az nem lehet rossz ember, az szép, tiszta, nemes lélek” (1847. február 23.). Hasonlóan szól Arany is (február 28.): „azt akarom mondani, hogy téged éppen olyan eredeti fiúnak képzelek, mint amily eredeti költő vagy; szíved jóságáról, lelked aether tisztaságáról addig is meg voltam győződve, míg azt példával nem bizonyítád irányomban”. Annak idején Petőfiről megállapítottuk, hogy költészete voltaképp a személyiség leplezetlen jelentkezése, s hogy barátai meg a kedvező kritika és új közönsége egyenest a személyt szerették meg költészetében. E személyérdekű költészetet, mint látni, ő maga másnál is betű szerint vette s mert költészetből jellemre következtetni vissza. Semmi egyéb ez, mint gyakorlati bizonyítéka klasszikus ízlésünk morális függésének. Arany mondja ki e tekintetben a legvilágosabb szót (1847. december 13-i levelében, miután Petőfi már kétszer is, másodízben feleségestül, megfordult Szalontán): „mert azt hidd el nekem, hogy bár mint költőt is kimondhatatlanul szeretlek, mégis jobban érdekelsz mint ember”.

Emberileg is ily közel, ily szoros viszonyba jutván Petőfihez, mindinkább belesodródott s önként be is fonta magát Petőfi rokon- és ellenszenveinek egész rendszerébe, kivált mikor 1847 nyarán a *Honderű* őt is megcsípkedte, arról mondván őt nevezetesnek, hogy Petőfi által megénekeltetett s ő is megénekelte Petőfit. Ez év szeptember 7-i levelében oly modorban emlékezik meg erről, mely Petőfi durvább visszavágásaira emlékeztet. Mintegy tetszelegni látszik a gondolatban, hogy Petőfi ellenségei őt is üldözik; pedig a *Honderű* őt egyébként dicséretes kivételként emelte ki a „pórköltők” közül! Már elébb a *Budapesti Híradó* egy ízetlen vicce alkalmából (1847. május 27.) egészen petőfies kifejezéssel „komisz packázás”-t emleget. Követi őt Vahot-ellenes terveiben is, némi lassúsággal ugyan, de korántsem marad oly független tőle, mint Tompa. Később elejti a végzetes szót, hogy Petőfi kedvéért csatlakozott az *Élethépek*hez (Jókaihoz), miért – mint „titáni otrombaságért” – megfelelő rendreutasítást is kap barátjától. Petőfi úr-, nemes-, arisztokrata- és idegen- (német-) gyűlöletéhez is híven szekundál; sőt Petőfi (1847. február 23.) „az egy igaz úr előtt alázatosan görnyedő jámbor keresztyének”-ről ejtvén megvető szót a maga „szabadságimádó”, „pogány”, „bedu-

in” szempontjából: válaszában egy egészen petőfies (tendenció-
zus) szellemű népeposz körvonalait rajzolja meg, abban idegen
szolganépről szól, mely az egy igaz úr előtt csúszkálni nem tudó
nemes vért (ti. a pogány magyart) szolgává kényszerítette.
Ugyanitt írja neki, hogy eposzt tervelgetvén, Csák és Rákóczi
mellett Dózsa is megfordult a fejében; „Dózsát mosolygod talán?”
– veti hozzá, elevenére tapintva Petőfinek. Jön is rá a rendreuta-
sító válasz, mégpedig nyomban: „Ebadta! hogy mered azt gondol-
ni, hogy én Dózsáról más véleményen vagyok, mint te? Én Dózsát
a magyar történet egyik legdicsőbb emberének tartom”... stb.

Petőfi önkénytelen nyomása alatt – legalább vele szemben –
irodalmi elveit is forszírozza, ily politikai célzatossággal köti egy-
be. De azért nem kell azt hinni, mintha e legfontosabb dolgokban
is fenntartás nélkül idomult volna hozzá. Petőfi érzékenységét
váltig kímélve, megvoltak neki a maga „mentális reservatio”-i is.
Így éppen a legfontosabb kérdésben, a „népiesség” körül.

Láttuk, hogy míg Petőfit csak költészete alapján ismerte, a né-
piességről tiszta költészeti, politikátlan felfogása volt, mely
annyiból állt, hogy a legfelsőbb rendű költői szépségeket is a nép-
nek élvezhető alakban kell előadni. Ily szellemben írta, 1847
nagyapéntekén Szilágyihoz intézett levele szerint, *Toldit*. Petőfi-
vel való ismeretsége előtti időből, 1847 januárjából ismerünk egy-
két futólagos nyilatkozatát, melyek megerősítik az említett nagy-
pénteki levél állítását, szintén távol állván mindennemű politikai
célzatosságtól. Január 9-én közli Szilágyival, hogy *Toldi* utóbb írt
részei „más modorúak, népiesebbek, könnyebbek”, mint az eleje,
amit Szilágyi is olvasott. Ugyane levélben veti fel először a „népi-
es hősköltemény” tervét: „mi lenne belőle, ha valaki, ki a nép
nyelvén költeni ért, megkísértené? Annyi való, hogy ha sikerülne,
abból népszerű eposz válnék”. Majd pedig január 31-i levelében:
„Hallotta-e ön a Rózsa és Ibolya meséjét? le akarom írni népie-
sen.” Mindezekben, amennyiben elméletileg értelmezhetőek, szin-
tén nincs szó egyéb követelményről, mint a nyelv, a kifejezés
népiességéről, s azzal együtt valószínűleg a verseléséről (erre is
értem *Toldi* utóbbi részeinek „könnyebb” jellegét). (Szilágyi vá-
lasza – március 12. – a „népeposz”-szal kapcsolatban a *Nibelung-
énekre* figyelmezteti: „Etele királyról népeposz az”; alighanem itt
a végső csírája *Buda halálának*. Arany másik tervével kapcsolo-

latban arra biztatja, hogy írjon 10-15 mesét s adassa ki.) Oly működő felfogását tükrözik idézett futó nyilatkozatai, ki anélkül, hogy költészete színvonalából engedne, a népet is közönségének tekinti.

Ily előzmények után indul meg Petőfivel való levelezése s ismerkedik meg barátja politikailag célzatos felfogásával a népiességről.

Igaz, hogy Petőfinek sem minden nyilatkozata ellenkezett az övével. Üdvözlőverse, talán éppen mert Arany költészetét jellemzi (egyszerű, tiszta, mint a puszták harangja), egyezik felfogásával s azzal sem tér el tőle, mikor a nép számára vigasztalásul, fáradalmi enyhítésül óhajtja űzni a költészetet. E tekintetben Arany elődjének vallja magát (ő kezdte „nem egész dicstelenül”: Arany folytassa) s talán ugyanily értelemben mondja őt „Lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom”-nak.

De ezzel szemben kezdettől fogva annál nyomatékosabban tűz ki politikai célt a népiesség számára (mit ő is „népköltészet”-nek mondogat). Ismeretes első, (február 4-i) levelének határozott teóriája: a népköltészet az igazi, azt tegyük uralkodóvá, akkor a nép hamarosan uralkodni fog a politikában, márpedig az a század feladata; „égbe a népet, pokolba az arisztokráciát”. Arany válaszevele ugyanazt kérdezte Petőfitől, amit már egy hónappal előbb Szilágyitól; nem lenne-e chimaera a népi szellemben és nyelven írt komoly eposz? Erre aztán biztatja Petőfi, csak kapjon bele mennél előbb; csak királyt ne vegyen hőséne, még Mátyást se: egyik kutya, másik eb; ha a szabadság eszméit nem olthatjuk szabadon a népbe, legalább ne tartsuk szemé elé, a költészettől megszépítve, a szolgaság képeit; neki Trencsényi Csák és Rákóczi volnának a hősei. – Majd az *Uti levelek*ben (június 7.), szalontai látogatását érintve, Arany példájával is igazoltnak látja felfogását, hogy e haladó században, melynek jelszava: „éljen a nép!” „a műzsák is leszálltak az arisztokratikus Helikonról s a kunyhókban telepedtek meg”. Ugyanígy Aranyhoz írt verses levelében (augusztus 6.) a „magas, fényes paloták” kicsiny lelkű gazdáival állítja szembe Aranyt, az alacsony hajlék nagy és szép lelkű gazdáját. Augusztus 17-i levelében felvilágosítja Aranyt, hogy „a népköltészet képviselőit” azért akarta az *Életképek*ben egyesíteni, mert ez az orgánuma a „fiatal Magyarországnak”, hová mindazokat szá-

mitja, kik „valódi szabadelvűek, nem szűkkeblűek, merészek, nagyot-akarók”; azon fiatal Magyarországnak az orgánuma, mely „nem akarja a haza kopott bocskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni”. Vagyis a „népköltészet” képviselői egy forradalmi politikai iskolát jelentenek. Aranyhoz való viszonyából s a népköltészet e politikával társított felfogásából önként érthető, hogy mikor 1848 tavaszán egy néplap megindításáról volt szó, melyet a Pestmegyei Középponti Választmány adna ki a minisztérium pénzbeli segítségével, Petőfi éppen Arany Jánost ajánlta szerkesztőnek. Ő maga nemcsak szabadelvű politikai lapnak képzelte ezt el, hanem a maga radikális politikai felfogása szószólójának; kitetszik ez augusztus 16-i leveléből, melyben a már június 4-én Vas Gereben és Arany János szerkesztésében megindult, de csaknem kizárólag az elsőtől irányított néplapnak (a *Nép Barátjának*) „royalistico-ministerialis” cikkei miatt háborodik fel s a *Nép Barátját* a legpeccsovicsabb lapnak minősíti széles e hazában.

Petőfi álláspontja s ez időben fellendült politikai költészete, majd tevékenysége nem maradt hatástalanul Aranyra; el is térítette kissé oly irányba, merre önként aligha fordult volna; de azért minden lényeges pontban megmaradt eredeti felfogása mellett, bár Petőfivel szemben sohasem élte ki a maga másféle nézeteit.

Mindenekelőtt: elméletben akár maga, akár más számára formulázza meg, hű maradt a népies költészet azon tisztán irodalmi koncepciójához, melyben *Toldi* fogantatott s melyet 1847. nagypénteki leveléből fentebb idéztünk. Sem Petőfi célzatos politikai-ságától, sem a másik oldalon Szilágyi István irodalmi konzervatívizmusától nem engedte magát félretéríttetni.

Ez utóbbinak a tanácsait (hogy ezt is érintsem röviden) megfogadja, ha jónak látja (így „a népschémák” figyelembevételét a verselésben: „Közelebb én is népdalschémákat gyűjtök – válaszol neki 1847 nagypéntekén. – E gyűjtemény legtarkább, változatosabb lesz. Jó lesz legalább saját használatomra”), de nem, ha kiforrt meggyőződésével ellenkeznek (pl. hogy hagyja ki a népies kifejezéseket, éppen népies költeményeiből!). Szilágyi szerint nem járt le az „érthetetlen szépségek”, vagyis a népiest megelőző költői stíl kora: „Pedig ugye-e Sándor – írja Petőfinek Arany –, le-

járt, vagy ha még le nem járt volna, lejárattjuk? S hadd mondják aztán, hogy hátrafelé húzzuk az irodalom taligáját.”

Petőfiivel szemben eredeti felfogása megóvását állapíthatjuk meg.

Első válasza szerint Petőfi elveit a nép és költészete felől forró kebelrel osztja ugyan, de legott megvillantja a maga sokkal messzebb néző, tisztán irodalmi gondolatát: „Nemzeti költészetet csak azontúl remélek, ha előbb népi költészet virágzott” s felveti egy „népi szellemben és nyelven írt komoly eposz” lehetőségét. A „népies” és „nemzeti” költészet fejlődéstörténeti rangviszonya folyvást foglalkoztatja. 1847. augusztus 25-i levele szerint „a nép-, sőt nemzeti költészet” felvirágzását senki sem óhajtja jobban nála. Gondolatát világosabban kifejti Szilágyihoz írt szeptember 6-i levelében. Eszerint elfogadja a *Szépirodalmi Szemle* elvét, hogy ugyanis „legyen a költészet sem úri, sem népi, hanem érthető s élvezhető közös jó, mindennek, kit ép elmével áldott meg isten”; erre készül, úgymond, ő is a népies kezdet által, mert e cél csak a most divatos népies modoron keresztül érhető el; „szerelem a nemzeti költészetet; a népiesség köntösében még most; később majd pusztán”. Legteljesebben azonban, s éppen Petőfi felfogásához viszonyítva, Szász Károlyhoz írt levelében fejti ki gondolatait (1847. október 11.). Szász Károly ugyanis verset írt hozzá a *Pesti Divatlapban* s azt neki is megküldte. E vers teljesen átvette Petőfi Aranyt üdvözlő verseinek felfogását a népiességről s épp ezért jónak látta Arany, hogy fiatal tisztelője számára tisztázza a maga álláspontját. A levél lényege ez: „a költészet ne legyen olyan, milyenné az a legújabb időben nemesült [?!] ti. csak egynehány tudósnak, vagy ábrándozó holdvilág-egyéniségnek nagy bajjal megérthető, a nagy többségnek pedig teljesen élvezhetetlen, hanem legyen egyszerűen nemes, erőteljes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaival ékes, – szóval döntessék el a közfal a népi és a ma úgynevezett fennköltészet közt és legyen a költészet általános, nemzeti”. Ily költészet előállítása nemzeti újjáalakulásunk nagy művét is előmozdítaná, s haladást jelentene az magában az irodalomban is; „mert nem az a költészet végcélja, s tökélypontja, hogy a lehető legfelsőbb fokig csigáztassék nyelve, hanem az, hogy magát egyszerű köntösben is képes legyen művészileg fejezni ki”. Ily nemzeti költészet megalapítására törekedjünk hát. Pe-

tőfi már jóformán utat tört, s amint ő a maga egyszerű, ép magyar nyelvén tudta érdekesen fejezni ki magát, tudhatjuk mi is, ha akarjuk s tehetségünk van. Leginkább az ifjú pályatársakra vár „meghonosítani elvégre a magyar költészetet az egész Magyar-honban”.

Jól látni ezekből Arany programját s elvi különbözősését a Petőfiétől. Petőfi szerint a „népköltészet” a nép politikai uralmát van hivatva előkészíteni, Arany szerint a nemzeti irodalmat. Helyesli ő is (Szász Károlynak is megírta) a népnek a politikában uralomra juttatását, sőt tisztában van a nemzeti irodalom politikai jelentőségével is nemzeti újjáalakulásunk előmozdításában, de irodalmi programjával tisztán az irodalmon belül marad s nem kapcsolja össze a politika kategóriájával. Az ő programja tehát: most még korszerű és szükséges a népies költészet (vagyis olyan költészet, mely kifejezésben a népre is tekintettel van), de ez nem végcél, csak átmenet a korábbi exkluzív (tudós és kényes) „fennköltészetből” (egyelőre reakció is arra) az általános nemzetihez, az igazi magyarhoz, mely nem ismer különbséget nép és nem nép közt, mely az egész nemzethez szól, s melyet a magyar társadalom minden rétege, felsőbb és alsóbb, mint költészetet egyaránt élvezni tud. (Ilyennek gondolta ő – *Naiv eposzunkról* szóló tanulmányában – az írásbeliség előtti költészetet is, mikor nyelv dolgában társadalmi rétegek közt különbség még nem volt.) – A népi e szerint csak annyiban különbözik a célbavett nemzetitől, hogy közönségének népi rétegeire a kifejezésben különösebb tekintettel van: a népét megközelítő nyelven szól.

Felmerül a kérdés: hát majd a nemzeti költészet korában mi teszi fölöslegessé az addig elsősorban szükséges népit? Erre felel azon leveleiben, melyekben a tervezett néplappal foglalkozik. Rövidre fogva, úgy látszik, az a gondolata, hogy a népies irodalom fokozatosan emelni fogja a nép irodalmi színvonalát, ízlését, s felneveli a nemzeti irodalom megértő közönségévé.

Petőfi eszméjét, ha a néplap nem pusztán politikainak tervezetik s a szépirodalmat is befogadja, szívesen magáévá teszi, mert „rég kedvenc eszméje költői hatást gyakorolni a népre”. „Emelni a népet az irodalomban lassan-lassan, nem oly mellékes feladat, hogy már a jelen időben tekintetet sem érdemelne. Ez úton akarnék én hatni, ez lenne elemem.” A lap politikai részétől azért

nem riadna vissza, mert ily lap úgysem volna kezdeményező abban, hanem ismeretes eszmék népszerű magyarázója, erre pedig őt a néprételem körének ismerete s népies nyelve elegendőleg képesítené (1848. április 22.). Versek dolgában nem elégszik meg csupán „népdalok”-kal; legyenek a laphan „kissé emelkedettebb költemények is, hogy általuk a nép ízlése nemesedjék” (1848. június 30.). Szépirodalmi részében a lap „a népköltészet művészi organuma legyen, mely által a nép romlatlan kedélyére művészi hatás gyakoroltassék” (augusztus 12.).

Mint mondtam, Arany gondolatmenetét alighanem e most idézett közönségnevelő törekvések teszik teljessé, áthidalva a népies és nemzeti közötti hézagot. Művelni a népet, költészetben s politikában: ez az ő értelme szerinti néplap feladata. S e népművelés sikere tenné fölöslegessé a népies-, és lehetővé a nemzeti költészetet.

A nép nyelvén való költésből azonban nyeresége volna az irodalomnak is. Ezt fejtegethette egy Tompához írt, ismeretlen levelében, melyre Tompa válasza (1848. március 12.) utal ekképpen: „a népre hatni, nem engedni elveszni azon nyelvkinccseket, melyeket, mint mondod is, csak a nép nyelve tartott meg, kötelességül nézem”.

A néplappal kapcsolatban különös figyelmet érdemelnek a lap politikai részére vonatkozó gondolatai is, melyeket Petőfihez 1848. június 30-án és augusztus 12-én írt levelében fejteget, s melyek elvi alapja ugyanaz, mint költészeti programjáé. Azok éppúgy a nép közvetlen ismeretéből s megbecsüléséből származnak, mint a fent idézettek. Szerinte a néplap csak abban különböznék más lapoktól, hogy tárgya és nyelve a nép által érthetővé legyen; megértésére elég legyen a természetes józan ész s iskolán kívüli tapasztalás. A szerkesztő ne prédikáljon, ne valami praecceptornak tűnjék fel a nép előtt, hanem „tettesse, mintha nem is tudná, hogy a nép számára ír, mintha ő egész világ számára írna, csak hogy nem tud olyan ciffrán beszélni, hogy a nép meg ne érthesse”. „Írjon népies verset, mintha különben nem is tudna, de bármi tárgyról, ír, igyekezzék, hogy versében inkább költői becs legyen, mint hosszú kegyes oktatás.” Lapot adni a népnek „saját erőteljes nyelvén, de nem pimaszkodva”; „népies nyelven ugyan, de hosszadalmas komázás nélkül”, hisz „a nép fontosabb dolgot is

megért, csak nyelvén adják elő”. „Tisztelni kell a népnek e komoly kedélyét, nehogy gúnynak vegye az örökös komázást s megbosszankodjék.” Jó hírt, rossz hírt egyaránt közöljön a lap, csak igaz legyen. Nem azért fizet elő a nép, hogy sületlen elméncséget olvasson, hanem hogy a kósza hírekről igazat tudjon meg nyomtatásból. Nem kell félteni a népet az igaz hírektől! „... Mindig az volt baja népünknek, hogy titkolóztunk előtte, nem fedeztük fel a dolgok valódi állását, s ez által nem engedték kifejlenni a közérzést. A népnél közvélemény nincs, nem is lesz soha, míg az ország politikai életét csak néhány tudákos ember, az ún. intelligencia, kísérheti figyelemmel: de terjedjen el csak közötté oly lap, mely őt a politikába, a napi események hí közlése által, mintegy practice belé vezesse, azonnal fel fog lángolni romlatlan keblében a hazaszeretet, s nem kellend őt bottal kényszeríteni a hon védelmére.”

Saját költői pályáján már a szabadságharc előtt igyekezett megvalósítani gyakorlatilag a nemzetihez való „átmenet” programját, s ebbeli lépéseivel alább meg fogunk ismerkedni. Iparkodott amellett közvetlen a népre hatni is, hozzá egyenest eljuttatni saját megfelelő költeményeit. Jól tudta: „hiába adunk ki pengő forintos Toldi-kat stb., a népre nem hatnak”, mert nem jutnak el hozzá. (*Levele Petőfihez*, 1848. április 22.) *Toldit Toldi estéjével* együtt szerette volna kiadni s egy húszasra szabni az árát; akkor aztán – írja Petőfinek (1848. augusztus 12.) – megindulna vele „vásárról vásárra”. Mihelyt a *Nép Barátja* útján 1849 elejétől fogva már nem érintkezhetett közvetlenül a maga nép-közönségével, ponyvaszerű füzetekében igyekezett eljuttatni arra való verseit a „vásári nagy közönséghez”. Két ilyen füzetéről van tudomásunk; Telegdi Lajosnál jelentek meg Debrecenben *A szabadság hárfája* címen; néhány toborzódalát s *Rózsa Sándor meg Rákócziné* című költeményeit tette közzé bennük. 1849. június 16-án pedig (Petőfi példájára, kinek *Honvédjét* az állam vette meg) beadvánnyal fordult Szemere Bertalan miniszterelnökhöz, állami támogatást kérve e vállalat folytatásához s nép és hadsereg közt való terjesztéséhez. Szemere azonban e helyett egy új néplap (*Népszabadság*) szerkesztésére kérte fel (Gondol Dániel szintén belügyminiszteri fogalmazóval együtt), mely hivatalos néplapja lett volna a kormánynak. A bekövetkezett események miatt ebből már semmi

sem lett. (L. Czöbel Ernő *Arany János tervezett néplapja*, It., 1917., 479. l.)

Mindezek tisztán mutatják, hogy elmélet és gyakorlat Arany-nál tökéletesen együtt járt.

Petőfihez viszonyítva feltűnik, minden vázlatossága ellenére, Arany elméletének végiggondoltsága, sok szempontúsága és tárgyhoz igazodása. Petőfi ösztönszerűleg választ utat és irányt, temperamentumától s politikai szenvedélytől is vezeteti magát és kategorikus egyszerűséggel intézi el az egész probléma-rendszert. Az ő spontán kezdeményét Arany a költőtárs kongenialitásával fogja fel, de nem utánzóképpen, hanem a maga módja szerint: tárgyyszerűleg, valóságérzéssel, kitisztult irodalmi tudattal s történetileg tájékozott felelősségérzettel. Első ízben vagyunk tanúi egy Petőfi-féle kezdemény gondolatára érlelésének, fejlődéstörténeti rendszerezésének. Egy ponton s egy méltó pályatárs egyéniségében ezzel megindul Petőfi hozományának klasszikus tudatosítása.

Méltatja Petőfinek más kezdeményeit, költői erényeit is. Elvszerűsíti, s a maga egyéniségéhez alkalmazva saját programjával ismeri el azokat. Az „egyediség”, személyesség Petőfinek, mint lírikusnak kiváló sajátja; elve Aranyé is, de mint objektív költőnek. Valamely történetet egy korból másba áttenni nemcsak azért vonakodnék, mert „két egyforma történet ritka”, hanem azért is, mert ami az eredeti történet alakjának jelleméből kényszerűleg következett, egy másikból már nem következik, más-képp a jellem megszűnne „egyedi jellem” lenni. (A többször idézett nagypénteki levélben.) „Aeshetici út az individualizálás elve” – írja 1847. szeptember 6-án ugyancsak Szilágyinak; s másnap, csaknem szó szerint így Petőfinek: „aeshetici elvem ... határozottan az egyéniség (individualitát) elve”. A kompozíciót, mi Petőfi lírai darabjainak is egyik főerénye, szintén az objektív költő szempontjából értelmezi; holott Petőfi nemcsak gyakorlatban, hanem elvi megnyilatkozásban sem tesz különbséget a kettő között, mert ő mindent önmagából tud legjobban meríteni. 1848 áprilisában tudvalevőleg arra szólítja fel Aranyt, hogy *Toldi* és *Toldi estéje* után „csinálja meg” a derekát is hőse történetének, s olvassza egy nagyszerű egésszé: „Hogy a história nem szolgál adatokkal, ez nem baj, sőt még jó, mert szabadabban költethetsz.”

Arany azonban nehezen hiszi, hogy repülni tudjon az Ilosvai Péter szárnyai nélkül (vagyis adatok nélkül), mert nála főleg a kompozícióban van a poézis (vagyis adatok és tények összeszerkesztésében). Már korábban (május 27.), némi humoros enyelgésbe vegyítve megírta Petőfinek is, hogy „ha még oly szép érzetek fakadoznak is a szívből, az alakítás, elrendezés dicsősége mindenestre a főt illeti”. Azt illeti (ezért írja neki!) Petőfi esetében is, ki mindent magából merít, éppúgy, mint az objektív költőében.

Mindez azt jelenti: Petőfiben felismeri a példaadót; tanulmányozza, úgy mint más legnagyobbakat; magyar fejlődéstörténeti szempontból aktuális programot szűr le vizsgálatából (nemzetit a népies után és alapján), felfogja reakció-jellegét s minthogy előzményeitől ő is idegenkedik, társát, sőt bizonyos fokig vezérét ismeri fel benne. De gondolkodva, kiegészítve s a maga objektív egyéniségéhez alkalmazva von le belőle, s lát igazolva benne bizonyos általános esztétikai elveket, melyek közt a kompozíció, az egyénítés és egyszerűség a legtöbbit mondók.

1. Arany költői gyakorlata *Toldi* után

Toldi nagy sikere, Petőfi barátsága egészen felvillanyozta munkakedvét, s a következő hónapokban rendkívüli tevékenységet fejtett ki. Serkentő visszahatás volt ez addigi magányára, ösztönözte a fejlődés, változás szükségérzete, s a megnyílt lehetőség, hogy amint tervezgette, most már módjában lesz befolyást gyakorolni a közirodalomra, kísérletekkel végigjárni az utat, mely a népiesből a nemzetihez vezet, s új és új műfajokban, új és új tárgyakon, más-más feladatokkal, modorban és hangnemben foglalkoztatni, edzeni erejét. Most már csupa eredetit ír, nem műfordítói pályára készül, még panaszkodik is tréfásan, hogy mindenáron eredeti íróvá erőltetik.

Toldija „népies költői beszély” volt. Nyomban utána népmesét versel meg. Még foglalkoztatja ugyan régi „népeposz”-gondolata, s tervez „egy másik *Toldit*”: *Toldi estéjét*, bele is kezd, de népbaladákat ír, megírja *Murány ostromát*, feldolgoz legendát, népmon-

dát, befejezi *Toldi estjét* s azzal visszatér *Toldija* műfajához. Mindezekben eleve bizonyos feladatokat tűz ki maga elé: egyikben *Toldi*hoz képest gyorsabb futású cselekvényt, a másikban igen lassút, egyben drámaiságot, másban lélektani mélyebb figyelmet, nyelvben hol lejjebb ereszkedő, hol némileg magasabb színvonalat stb., stb. Nem akar olyanak látszani, aki „csak egy kaptára” tud dolgozni. (Petőfihez, 1847. augusztus 25.)

1847. január 30-án kapta meg Erdélyi levelét, hogy *Toldija* nyert. Másnap már jelzi Szilágyinak, hogy Rózsa és Ibolya meséjét akarja leírni, népiesen. Február 11–21. közt meg is írta, s a *Pesti Divatlap* március 21-én közölte. Ez lett saját neve alatt megjelent első költeménye. Ebben *Toldi*hoz képest igyekezett változtatni előadási modorán. Úgy látta, hogy *Toldi* eleje nehézkes, sokhelyt elszélesedik, néhol alant jár, egyes sorai numerustalannak. Most a cselekvény gyorsaságára igyekezett. S mikor megírta, jobb szerette *Toldinál*. A *Szépirodalmi Szemle* azonban gyengébb művének minősítette. Talán erre célozhatott Arany azon megjegyzése, melyről Tompa 1848. március 2-i leveléből értesülünk, hogy műve „rosszul fogadtatott”. Nem is folytatta ilyenek írását; 1856-i gyűjteményéből kihagyta; pedig – írja Tompának (1856. december 7.) –, ha annak idején ad ki gyűjteményt, legelől tette volna! Nem is versenyezhetett az *Toldival*! Nem a „legfelsőbb költői szépségeket” adja át sajátjából a népnek, hanem a nép saját alkotását foglalja versbe, javítottan. Talán *János vitéz* példája is csábította a meseműfajra; strófa-típusa azé, nem *Toldié*; s talán „a cselekvény gyorsaságával” is Petőfi példáját akarta követni. Pedig „mese”, „népmese” arra nem alkalmas; a sietés oly elhagyásokra (ismétléseknek, mesés műveletek bemutatásának stb. elhagyására) kényszeríti, mik nélkül a mese mese jellege megcsorbul. S egy műköltőtől feldolgozott népmesének inkább folklorisztikus, mintsem költői szempontból lehet érdeke; hiányzik belőle a költő különösebb lírai vonzalma, s ennél fogva az az egyéni „penetratio”, mit Aranyban Salamon Ferenc dicsér. Épp a „sietés” üti el tehetsége teljes érvényesítésétől. Ebben a mesében semmi részvét egyes egyének iránt, hatni csak a mese változatosága hívatott; a királyfit a leány segíti mindenben: a cselekvény, ha gyors is, mankón jár; lélektani beleérzésre semmi szükség; alkalmom a legvégén lenne arra, mikor Rózsa az átok hatására elfe-

lejtkezik Ibolyáról; annak van is emberi érdeke, de alig jelentkezett, máris megoldódik; pedig az kínált volna Aranyinak való feladatot, ha nem kell sietnie. Részletekben megtetszik a mester; lelkiállapot érzékeltetésében („Másfelől Ibolya kesereg bűvában, / Maga lett az árnyék a fényes szobában, / Gyászos szíve lelke, gyászos a ruhája, / Mint hulló falevél sápad szép orcája”); egy-egy hasonlatában (Ibolyának a szíve „Táncolt, örömeiben verte a bordáit, / Mint betyár a csárda folyó gerendáit”); a naiv modor humorában (a két király nyája *egy* aranyerdőn makkol); a képes beszéd népi fogalomkörből vett eredetiségében („S nézett a szemébe, soká, mintha benne / Bitangul behajtott szíveket keresne”); a cigányrajkókat a mese végén hopponmaradtató, a sietséget ezúttal csakugyan a maga helyén alkalmazó humorban (a mesebeli köd-palota „a három rajkónak marada; / Lefeküttek benne, de hamar felfáztak, / Szegény purdék, mert a pusztá gyepen háltak”). A műköltő ez alkalmi remeklésekkel felül is emelkedik a műfaji szinten. Maga a verses forma is, ily terjedelemben, meseellenesnek látszik.

A népies elbeszélő műfajokat próbálja ki tovább *Szent László fűvével* (megjelent: *Pesti Divatlap*, 1847. november 25. *A kereszt-fű* címmel) meg *Losonczi Istvánnal* (a *Nép Barátságában*, 1848. augusztus 6.). Azt „népmondának” nevezi, ezt „népies krónikának”. Amabban, mint népmondáiban Tompa szokta, egy név eredetét magyarázza meg, de diszkrétebbül s tárgyát önmagáért is költői érdekűnek mutatva. Mindamellett, mindazon dicséretnek ellenére, melyek az ingadozó hitű nép s az erős hitű király ellentétét feltüntető koncepcióját, meg szerkezetbeli tisztaságát, ökonómiaját stb. méltán megilletik, ezen is érzik valami feladatszerűség: nem is önként talált tárgyára, hanem Szilágyi István hívta fel rá figyelmét 1847 júliusa végén. Mint *Rózsa és Ibolyában* a mesés, itt a csodás (legendás) tárgy nem nyújt elég alkalmat az ő egyénítő, drámai-pszichológiára hivatott tehetségének és realizmusának. – *Losonczi* tárgyát, mint Tolnai Vilmos megállapította (ItK., 1906) a Polgári Lexiconból vette, bár úgy látszik, ismerte már Tinódit is: 1847 szeptemberében kérte Petőfitől. Ezt már „egyenesen a népre hatni akaró iránnyal” írta – „krónikás modorban” (Ö. M., IV. 322. l.), a hazáért való önfeláldozásra készítő célzattal, részben már a Petőfi-féle politikai népiesség szolgálatában. –

Hasonló célzatú, de el nem készült költői beszély *Előhang*jául írta 1848-ban *Az Alföld népéhez* című versét; s erkölcsi oktatás szándékával jóval később, 1854-ben, *Az első lopás* címűt. – E *Toldi* utáni darabokban tudatosan *Toldi* színvonala alá szállítja le népiességét; egyenest (vagy *csak*) népi közönségnek szánja valamennyit. Epikájában azt az ideiglenesen javallott népiességet képviselik ezek, melyet terve szerint a nemzetinek kell majd felváltani.

Murány ostromával meg is mutatja már, milyennek képzelettel a legelső fokról az átmenetet a nemzeti felé. Erre a tárgyra is a Kisfaludy Társaság egy újabb pályatétele hívta fel a figyelmét, „költői beszélyt” kívánva, melynek tárgya Szécsi Mária legyen. Szilágyi biztatta, hogy pályázzon; megtudta, hogy Petőfi is, Tompa is ír róla, de nem vesz részt egyik sem a pályázaton; ő is elkésett a november 20-ra kitűzött határidőről. Elkészülvén a művel, december 13-án küldte fel Petőfinek, hogy kiadásáról – Wesselényi Miklósnak ajánlva – gondoskodják. Petőfi azonban leintette: „Az ajánlást pedig csak hadd el, hé, vagy ajánld Veselényi inasának vagy kanászának, azt nem bánom, de Veselényi akármilyen derék ember, csak nagyúr, hiába, és a poéta nagyúrnak ne ajánlgassa semmiét, vagy a versét legalább ne, ha más valamit ajánl is neki. De meg annyival inkább, mert nem hiszem, hogy Veselényi büszkélkednék azon ősében, ki a császár nevében hadakozott... ez különben Csengery Antal észrevétele (kivel közöltem a dolgot) és helyes.” (Levele: 1848. január 29.) De bár ekkorára Petőfi is megírta versét az „árvízi hajós” azon őseről, kiből az nem büszkélkedett, eljárta a cenzornál, az öreg Rezsétánál is, akivel „csak ő tud beszélni”, s kivitte, hogy „ne töröljön a műből valami, a mostani politikai viszonyokra” érthető allúziót, mert „szerzője – amint Arany írja február 10-én – olyan számár paraszt, akinek fogalma sincs politikáról és viszonyokról”. A mű 1848. április elején jelent meg – de kiadója – Emich – 1858. január 2-ig egy fillért sem adott érte, s el sem számolt Arannyal. (Ö. M., XI. 171. l.)

Önéletrajzában e művéről így nyilatkozik: „Murány-ban oly nyelvet akarék megkísérteni, mely az irodalmi s népies nyelv közt mintegy középet tartson, erős legyen, de ne cikornyás; oly nyelvet, mely szélesebb olvasó körrel bírhatson, mint csupán a művelt közönség, így akarván egyrészt a költészeti nyelvnek nagyobb népszerűséget szerezni, másrészt a népet egy fokkal magasabb

olvasmányhoz szoktatni.” Szilágyinak is ily értelemben írt 1848. január 27-én: „a mű nem az úgynevezhető hoch-magyar nyelven van írva, hanem olyanon, mely a művelt írói s erőteljes népi nyelv közt középúton jár”. Világos ebből, hogy – amit előrebocsátottunk – *Murány ostroma* az exkluzív népiesből már megkezdte a fölemelkedést arra a költészeti színvonalra, melyet ő nemzetinek nevez és tervez. Említett, *Toldi* utáni kísérleteihez képest a nyelvi jellegen kívül egyebet is célzott ezúttal Arany: drámaiságot, mi azokból hiányzik, s mi nyilván hozzátartoznék a mű „magasabb olvasmányul” minősítéséhez. E tekintetben, *Önéletrajza* szerint, túlzásba is ment: „Különben sokat ártott Muránynak, hogy a cselekvényt mindenütt drámaivá akartam tenni, érzelmeket, indulatokat apró részletekre festeni, mintha leírhatná azt költő, mit a színész mimikájával kitud fejezni. Mindazonáltal a mű jobb fogadást érdemelt volna, mert 1848-ban jelenvén meg, a politikai rajongás miatt teljesen ignorálták, soha senki meg nem bírálta tudtommal.” (Ezt 1855-ben írta.)

A költemény tárgyát nem maga választotta: a pályatétel tüzte ki. Az a tárgy azonban eleve megkötötte a költő kezét: a hozzáfűződő hagyomány miatt komolyan kell venni, holott anekdotikus jellege komikai felfogásra tenné alkalmasabbá. Politikai tekintetben pedig sem Mária, sem Wesselényi nem lehetett rokonszenves hőse egyik megéneklőjének sem. Mária hűtlenül feladja I. Rákóczi György várát, szerelemből az ostromló vezér iránt; Wesselényi a császárpárt számára szerzi meg a várat, nem ostrom által, hanem szerelembe ejtésével a várvédő asszonynak. Arany lélektani és morális érdeklődésű költői figyelme megtalálta a tárgynak oly „regényes” értelmezését, mely a történet kimenetele felől végig bizonytalanságban hagyja az olvasót, sőt tragikus megoldás lehetőségével is ijeszt. A hazafias szempontból fonák helyzeten is igyekezett enyhíteni: Máriát és Wesselényit pártfoglalásuk hazafias indokairól egymással vetélkedve beszélteti műve második szakaszában; menti Máriát azzal is, hogy levelét, melyben a kötélhágcsó segítségével voltaképp találkozássra akarja kényszeríteni Wesselényit – ha fel mer jönni rajta, hogy azzal szerelmét bizonyítsa – lelkesülten csodáltatja szilárd Rákóczi-párti hű emberével, Kádassal, ki e kétféleképp magyarázható levélben páratlanul okos cselvetést lát a császárpárti Wesselényi törbeejtésére. Legvé-

gül pedig oly nyilatkozatot mondhat Máriával, mely a császárnak való mostani meghódolását a szabadság ügyére majdan hasznosá bizonyulhatónak tünteti fel. Gondja van rá általában, hogy mind a férfi, mind a nő szerepét helyzetüktől s a körülményektől indokoltnak és lelki bonyodalmak eredőjének lássuk és fogadjuk el. Wesselényinek, Arany előadása szerint előre kitervezett cselfogása, hogy szerelembe ejtse a nőt s ez úton nyerje meg a másképp megvíthatatlan várat, ezt készíti elő az I. szakaszbeli hosszas tanácskozás a tanácstalan helyzetről, melyben egyetlen mentő gondolatnak tűnhet fel az említett cselfogás. Ebből aztán finom lélektani játék következik. Mindaz, amit a férfi a vár megszerzése érdekében vél tenni, mindaz, amit a nő (ki átlátott a szitán), védekezésül, megtorlásul eszel ki: csak önáltatás, csak ürügy, hogy újból láthassák egymást. S ez ürügylepel alatt a szerelem „nőttön nő tagadva”.

De Wesselényi alakja mindjobban kimagaslik a történet folyamán, s megnyer benne a férfi! Mióta meglátta, szereti Máriát; szörnyű viharban, késő este megy fel a várba, életét is kockáztatva, mert nem tudhatja, mi vár reá ott fent; Mária levele ugyanis úgy szól, hogy maga jöjjön, azzal bizonyítva férfimerészségét s szerelme igaz voltát: ott majd „megtudja sorsát, hogy mire dől”. Elfogják, lezárják. Viselkedése egyre férfiasabb: nem fogadja el Mária kezét azon az áron, hogy pártját elárulja. Bátran lép a fenyegetésül előkészített vérpadra, s ott ellenáll az újabb kecsgetésnek. Komoly veszedelemmel jutva szembe, meg is lakolt azért, hogy eredeti szándéka szerint játszani mert a szerelem érzésével. Nemes, lovagias gondolkodása is be van mutatva. Azt a cselt, amit egy hű embere ajánl neki, hogy az ő számára leeresztett hágcson haderőt vigyen be, s azzal foglaltassa el maga részére a várat, mint aljas eljárást utasítja el magától. Kezdetben cselfogásul folyamodott a szerelem tettetéséhez, de amint az valóban hatalmába kerítette, férfias határozottsággal engedi magát attól vezetetni: nekivág, szörnyű viharban, az éjszakai, bizonytalan kimenetelű vállalkozásnak; a vérpadon pedig nem a halál közvetlen fenyegetése okoz neki fájdalmat ügyvélt utolsó órájában, hanem az a gondolat (mit Kádas szuggerál neki), hogy Mária, akiért elvész, nem fog hinni szerelme őszinteségében, hanem pusztán a várért megkockáztatottnak fogja magyarázni vakmerő tettét.

Mária pedig a játékban egész női gyengeségét elárulja előttünk: számít, tervez, ravaszkodik, hogy a várat is megtartsa, Wesselényit is megnyerje. Wesselényi már mint ismeretlen követ megtesztelt neki; innen rendkívüli zavart lelkiállapota, mikor az átvett levélből megtudja, hogy a követ képében maga Wesselényi állt előtte. A levelet kettészakítja; átlátja, hogy Wesselényi már otthon megírta jó előre, „későbbi szerelmét szépen jövendölve”. Sértőnek érzi a feltevést, hogy asszonyi szemei ne látnának által a vezérnek „jó haszon fejébe csinált érzelmein”. Bosszúra gondol; de a levelet csak félig égeti el s a megmaradt részt felolvastatja Kádással. Azután megírja válaszát; abban egyenesen férfiaságára apellál Wesselényinek, provokálja, hogy kénytelen legyen újból feljönni. Mikor az csakugyan feljön s Kádasek elfogják, világosan érzi, hogy nem ezt akarta, hogy méltatlanul bánt a hős férfival, ki pedig feljöttével valóban kimutatta szerelmét. Izenettel kísérli meg eltörülni szégyenét; Wesselényi válasza még megszégyenítőbben hat reá: hát keze „unszolva” sem kell neki? Kiterveli a vérpad-jelenetet, azt hívén, hogy közte s a halál közt a fogoly vitéz őt fogja választani; elvárja, hogy az hódoljon, ne ő; páncélt, sisakot levett, s felöltözik „nő”-nek, hadd lássa őt a férfi olyankor, mikor maga is hiszi szépségét: „Gazdag öltözetben, mely ékszer-tül ragyog, / Melyben én a hölgyek királynéja vagyok” – gondolja sikerében bízva: hódítani akarva még a vérpadon is. Az önáltatás azonban csak addig tarthat, míg – még egy lépés – és tragikussá válnék. Ekkor aztán kitör s elárulja magát a szerelem, s a férfi legyőzését célzó önáltatás vége: legyőzetés. – Ha Wesselényiben a férfi, Máriában viszont mindinkább a maga valódiságában kényszerül kilépni a nő.

De súlyos lelki küzdelmeken is esik át; vannak lelkifurdalásai, s félti női becsülete s régi jó hírneve várható sérelmét, mikor szívére hallgatva már tett és határozott. „Esztelenség is volt, monda, amit tettem [tépelődik, hiába várva éjszélíg, levele értelmében, Wesselényit] / Hogy színes szavakra, tervem építettem, / S pártom érdekébe, jó remény fejébe, / Gyöngéd becsületem kockára vettem. / Hisz’ tudhattam akkor s tudtam jó eleve, / Hogy nincs szerelmének mélysége és heve, / Hidegen kiszámolt aljas hadicsel volt; / Hogy bukják el a vár, s egy nő tiszta neve... / És én... E csalárd beszédre kézvonásim adtam! / Titkos helyet tűztem a találko-

zásra... / Lesz mit magyarázni egyre avagy másra!... / Ah! ha Wesselényi mint győzelem-jelet / Fogná mutogatni a kapott levelet, / S kacajt indítnának Szécsi Máriának / Férfiak iránti büszkesége felett”. – S mikor Kádas jogosnak magyarázza előtte Wesselényi elfogását, mit az ő szorult állapotuk ment: „Oh! felelt Bethlenné [= Mária], nincs szorult állapot, / Mely lemossa rólunk ezen gyalázatot: / Cél az aljas eszközt soha ki nem menti, / S itt nem Wesselényit veti okul senki. / Ime ő elszánja magát jó hiszemmel, / Bátorítja lelkét hősi szerelemmel, / Bérceket mász éjjel, viharban, egyedül, / Ellenséges várba lép fegyvertelenül: / És mi bizalmaért miképen fizetünk? / Lábára véletlen bilincseket vertünk, / S kit virárgűzérrel szerelem csalogat, / Rút árulást talál s nehéz rabláncokat.” – Pártváltoztatása mentéséhez, az említett, későbbi időkre gondolt politikai következményeken kívül e lelki zavarai, küzdései önmagával, szintén számításba jönnek. Még arra is volt gondja Aranyknak, hogy enyhítsen a várbevétel nem egészen lovasias mellékizén. Wesselényinek egy kis csapata, ugyanazon a kötélhágcsón, mely az ő számára volt lebecsátva, ura vesztét gyanítva, felnyomul a várba, az öröket elnémítja, s ha akkorára meg nem történik Mária legyőzete, ők is képesek lettek volna most már elfoglalni a várat. Ugyanaz a kötélhágcsó, mely már-már végveszedelembé vezette Wesselényit, végveszedelmévé válhatott volna a várnak is: Mária kétértelmű játéka rendes harc útján is a vár feladását idézte volna elő.

A látás és láttatás nagy mestere, ki már *Az elveszett alkotmányban* készen állt előttünk, itt lépten-nyomon lenyűgöz megjelenítő erejével. Láttat helyszínt, úgy, amint odaérkező személye látja; mint Wesselényi embere a hágcsó tetejéről a hosszú falsikátort, melybe be fog lépni: „Most az is sötét volt, de, ha villant az ég, / Fénye innen és túl egybetalálkozik”. Máriát szinte csábító pontossággal rajzolja Wesselényi előtt a követe; egy részlet abból: „Sisak fedte fejét, szép aranyos sisak, / Róla három színű tollak lobogtanak, / Magas bokor tollak, hajlongva kevélyen, / Mint sugár jegenyék a tolongó szélben”. Láttat arcot, Máriáét, miután Kádas terveket ajánl neki a már fogoly Wesselényivel való bánásmódra, többek közt kivégeztetésére: „Nem felelt Mária, / Szép arcát lehajtá fekvő karjaira; / Tűnődött sokáig, és mire feláll, / Rózsát nyomott vérből feje homlokára”. Láttat az egyénre jellemző

mozdulatot, a nagy tanácskozás egyik felszólalójáét: „Most Fekete László hátrább tette székét, / Fölemelkedett és így kezdé beszédét, / Halk, nyugodt, mély hangon, és ha néhol megállt, / Kezével törölvén szép magas homlokát”... Hát a lelki indulatok, mozgalmak testi jeleinek megfigyelésére hány remek példát nem idézhetnénk! Wesselényi követe, az öreg Solymosi, részletesen jelenti urának, mit tapasztalt Murányban; Máriát a bástyán találta: „Villogó szemeit amint rám vetette, / Szemöldöke ívét egyenesre vette, / Alsó ajakával felnyomá a felsőt / S homlokán redőkből könnyű felleget szőtt;” – majd tovább: „Meghallá beszédem gróf Szécsi Mária, / De nem adott választ annak szavaira, / Elfordult, fogával bíbor ajkít marván / S nagy felindulását nehezen takarván”. (Solymosi ugyanis a vár feladását ajánlotta neki Wesselényi megbízásából.) Wesselényit Solymosi hosszas közlése Murányról, különösen Máriára halmozott dicsérő szavai egészen izgalomba hozták, nem akarta már tovább hallgatni: „Most felugrott hévvel s hármat avagy négyet, / Mintha futva menne, oly sebesen lépett; / Hirtelen megállott s monda békevesztve, / Solymosit szemével mintegy átszegezve: / Tudsz-e még Murányra s gőgös asszonyára / Több dicsőítő szót halmozni rakásra?” stb. Solymosit bántotta ura kíméletlen beszéde, nem is tudott aludni aznap éjjel; sorra kerülgette a tábor őreit, végül leheveredett kint a gyepre: „Egyszer – amint füllel földön fekvé vala – Mintha tompa csendes dobogást hallana. / Felüté fejét, de lecsapá megint, mert / Tiszta holdvilágnál a vezérre ismert, / Aki, burkolózva sötét palástjába, / A tábor felől jött Murány irányába. / Várta hogy haladjon: halkan emelé fel / Magát fél könyökre s kísérte szemével, / Majd fennült sokáig, azután felállá / S ballagó léptekkel indult meg utána”. (Ekkor ment Wesselényi a kötélhágcsó megkeresésére.) Még egyet! Hogyan képzei el Mária Wesselényi izalmát a vérpadon: „Hah! tudja-e mi az: ott állani, szembe, / Fegyvert sem emelni önnön védelemre, / Zúgó füleiben hallgatni az eret, / Mint háborús örvényt szédült feje felett?... / Egyszer: »suh...« az érnek szét pattan a medre, / Kíront a piros vér tóvá kerekedve” stb.

Mind e kiemelt részletek *Toldi* költőjére vallanak. Egészben véve is, amint Ilosvai *Toldiját* lelki érdekűvé mélyítette, Gyöngyösi és Mednyánszky anekdotikus történetét is lélekbeli folyamatos cselekménnyé komolyította el. Hogy *Murány ostroma* még-

sem lett *Toldival* egyértékű remek, az tárgya rovására írandó. Aranynak ez alkalmatlan tárgy alakításában s jelenítésében megnyilatkozó költői és művészi erényei így is méltó módon képviselik nemzeti klasszicizmusunk ízlését az epikában. Írása közben néha mintha még *Toldija* emléke lobbant volna fel ihletében. „Miklós messze tette magát azon éjjel, / Szembeszállt esővel, vilámmal és széllel” – mikor üldözői elől a nádasba igyekezett: ugyanolyan égzengéses, viharos időben kereste Wesselényi a köztélhágcsót: „A vezér azonban nem gondolt veszéllyel, / Szembeszállt viharral, birkozott a széllel”. *Toldi*hoz képest azonban nagy újdonsága mostani művének, hogy ami *Toldiból* teljességgel hiányzott, ennek egyedüli tárgya, novellái óta most először, a szerelem. Valóságos tanulmányszámba megy, amivel ez érzésnek – kivált a nő lelkében végbemenő folyamatát nyomon kíséri s feljegyzi. Hivatottságát e részben már novelláival megmutatta, most pedig mintha előkészületeket végezne *Toldi szerelme* regényes lélektanához.

Ily sokféle kísérletei között és után balladát is kezdett már írni. Volt előtte magyar, népi minta is; Erdélyi gyűjteményében ugyan nem sok, de maga is ismert efféléket. Petőfinek írja (1847. augusztus 25.), hogy Fejér László-féle balladákban kellene próbát tenni; azok lapban is adhatók s mégis elemében maradna: ilyeneket fog írni Jókainak is. Petőfi erősen biztatja, mert balladának szűkében, teljes hiányában vagyunk, s ő nem érez magában tehetőséget arra. *Önéletrajzában*, 1848–49-re értve, Arany följegyzí, hogy már ekkor megkísérlette „a balladának ama népi, eredeti formáját (melyek közül ... legjobban sikerült *Rákócziné*; bár az ilyeneket: *A rab gólya*, *Szőke Panni*, *A varró leányok*, szintén e nemhez lehet sorolni), ellentétben a mi németes, mesterkéltséggel s érzelgős vagy deklamáló balladáinkkal”; – Petőfi ebben, mondja tovább, inkább utána jött; a *Megy a juhász* nem volt mintája, de az ő kísérletei minták lehettek Petőfinek. Visszahatás tehát műköltészetbeli elődeinek e nemben is németes, nem természetes ízlése ellen, magyar népi minták segítségével. Az északi népek balladáinak megismerése utóbb mindenestre fokozta kedvét e műfaj továbbfejlesztésére, de – mint egy *Régi dán balladák* című kiadvány ismertetésében, 1861-ben írja – az első lökést nem az adta

neki: „mert tudunk balladákat ez idegen befolyás előtti korból is”. Nyilván saját legkorábbi kísérleteire gondol ezzel.

A balladaszerűség jegyeit mennyire a népballadák alapján határozta meg, s vonta el bizonyára saját gyakorlata számára is, kitetszik Szász Károly költeményeiről írt terjedelmes bírálatának (1861) egy kevéssé emlegetett, pedig lényegét megvilágító szakaszából. Idézem. „Természete a balladának, (s annál inkább, minél népiesb), hogy nem a *tényeket*, hanem a tények *hatását* az érzelem világra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki, mennél erősebben. Magokból a tényekből s járulékaikból, mint idő, hely, környezet, csupán annyit vesz föl, amennyi *mulhatatlanul* szükséges, csupán annyit a *testből*, mennyi a *lélek* feltüntetésére okvetlen megkívántatik. Már most, e szükségletre nézve, nagy a különbség oly ballada közt, mely eredetileg csak egy falu határára szólott, s olyan között, mely szélesebb, még pedig már *olvasó* körre számít. A falu, apraja-nagyja, ismeri az eseményt, melynek alkalmából egy ily ballada terem; neki nem kell *történet*, csak egy-egy emlékeztető szó, hogy követhesse az érzelmek fordulatait. Nekünk, az irodalomban, töredék lehet” valamely ballada; „a falusi költő, ki azt létre hozta, hallgatói szempontjából, épen a ballada törvénye ellen vét, ha a tényeket jobban kimagyarázza.” (Újabban Solymossy Sándor fejtegetett hasonló gondolatokat *A székely népballadáról* című értekezésében, A Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvében, 1929-ben.)

A népi (falusi) ballada keletkezésének életbeli körülményei, mikre Arany-idézetünk utal, kellőképp megmagyarázzák annak műfaji sajátosságait: szaggatott drámaiságát, lélektani érdeklődését, részben homályát is. De ezek – kivált a híres „balladai homály” – csak pusztán formális jegyek maradnak, ha a műköltő nem teszi magáévá a népi közönség és költő lelki, érzelmi viszonyát a megénekelte tárgyhoz. A ballada ugyanis legjellemzőbben e viszony természete által különbözik az elbeszélőköltészet egyéb nemeitől. A személynek, kiről a népi ballada szól, mindennapi életét a ballada szerzője s közönsége tökéletesen ismeri: az nem tárgya érdeklődésüknek; csak mikor rendkívüli, mindenkit, a balladaköltőt is felrázó vagy megdöbbenítő (többnyire tragikus) eset történik vele, válik izgalmas élményükké ismerőseinek, s kivételes tárgyává balladának. A szerzőnek ez élményszerű, lírai viszo-

nya tárgyához, s előadásának abból következő, a normális, higgadt elbeszéléstől annyira elütő izgatott modora lesz legbensőbb műfaji jellemzője a balladának. Nem az élet egészéből művészi céllal kiemelt s fiktív önállóságra úgy eljuttatott történet a ballada tárgya, hanem alkalmi, tapasztalati valóság, mely azért „történet”, mert volt, aki egyidejűleg annak fogta fel. Amaz mesterséges, utólagos megszerkesztése egy egésznek; emez élmény, töredékes, szaggatott, de valóságban is csak úgy jut tudomására másoknak. Kétségkívül primitívebb, de a történet valóságához közelállóbb, s azt életjelenségként megrögzítő neme ez az elbeszélésnek. Méltó párja epikában a Petőfi-féle konkrét lírai modornak. Petőfi dalaiban is nem a személytől elvont érzelem, hanem a lírailag hangolt ember maga áll elénk. Közvetlen életjelenség itt is, ott is. A ballada jellemzőiként felismert sajátságok különben, mint láttuk, Arany más típusú epikájában is érvényesültek megfelelő módon és arányban. Először is az élményszerű felfogás; csakhogy más műveiben a teljes rekonstruált történetet (*Toldi*), vagy az átvett (*Murány ostroma*) mélyítette el saját élményévé és fuvallt belé elevenítő lelket. Továbbá a „drámai” menet: eseményanyagnak, személynek közvetlen, cselekvő jelentkezése; ez különbözteti meg Arany szerint a „költői beszély”-t (minő az ő *Toldija* és *Muránya*) az eposztól. Erre vonatkozólag írja Petőfinék, *Toldi estéjére* gondolva (1848. április 22.): „én nem tulajdon értelemben vett eposzt, hanem úgynevezett költői beszélyt írok, melynek cselekvényfolyama, szerintem, drámai”.

Balladaköltészetének megvan a maga fejlődéstörténete. Amit 1849-ig e nembe tartozót írt, az még nem mindenben fedí elmeletinek mondható, idézett megállapításait, de lényegileg azok felé van már indulóban s népiességével, modorával ízléstörténetileg is Petőfi kezdeményeivel párhuzamos. Későbbi balladáihoz képest e legelsőknek inkább csak sorsszerű események a tárgyai (*A varró leányok*, *Szőke Panni*) vagy egy történet krízise (*Rákócziné*), mintsem lelkiismereti tragédiák, jóllehet novelláiban már olyanokkal kísérletezett. Itt talán jobbára a modor még a tanulmány tárgya.

A varró leányok legerősebben képviseli az Arany-idézetünkben jellemzett előadó modort. A történetből csak annyit vesz fel, ami a leányok számára belőle láthatóképpen szinte magától megmu-

tatkozik, s az szép és izgalmas fokozattal bontakozik egészen addig, míg nézői közül egyet szíven talál. Tehát az élményszerű fel fogás líraisága is fokozva van benne. De némi mesterkéeltséggel szorítva csak a láthatóra, holott valószínűtlen, hogy a leány csak a gyászmenet láttára tudná meg, hogy meghalt a vőlegénye, s azt viszik temetni. – *Szöke Panni* más típus; első versszakai: jellemrajz, talán azok számára, kik a leányt nem ismerik, vagy alapvetés a költő részéről, a későbbi fordulat számára; a fordulat aztán, igazi balladai módon, életbeli jelenet közvetlen tanúivá tesz bennünket; elébb maga a költő, azután a leány apja fordul aggódó kérdésekkel hozzá, végül részvéttel a költő az apához. – *A rab gölye* modora: szemlélet, de mögötte folyvást ott a párhuzamos értelmezés ösztöne (allegória!), s végül a „megértő”, a „belátó” szemlélőnek részvevő szólása a rab madárhoz. – *Rákócziné*: csupa beszédváltásban megmutatkozó történetrészlet, tiszta lelki történet; Arany méltán mondta legjobban sikerültnek az ekkoriak között; ritmusa szinte dalol, s vele lobog az elnyomott, megkísértett női lélek nemes, büszke, magával ragadó magyar önérzete. – A rejtelmes, a tragikus először egy műfordításában tűnik fel: *A Dismal mocsárok tava*. (*Ballada, Moore után*) címűben, mely érdeklődő figyelemmel kíséri nyomon vesztébe induló hősét, a tébolyodottat.

2. Toldi estéje

Miután *Rózsa és Ibolyát* megírta, s balladát is tett már közzé, újabb nagy tervekkel kezdett foglalkozni. Már 1847 áprilisában gondol *Murány ostromára*, május 27-én pedig Petőfit értesíti, hogy még egy *Toldit* akar írni, *Toldi estéjét*. Hamarabb hozzálátott ez utóbbihoz: július- és augusztusban megírta két első énekét, majd *Murány* kedvéért félbehagyja, az év legvégén veszi elő újra s 1848. március 20-ra megírja a III. és IV. éneket. Kiadása, bár Petőfi is nagyon igyekezett rajta, a mozgalmas idők miatt, elmaradt. Mikor pedig 1854-ben lehetővé vált, Arany újabb anyaggal bővítette; ekkor írta hozzá egyebek közt a Gyulafi-testvérek

epizódját, s osztotta most már az egészet hat énekre. (L. Tolnai Vilmos, *Adalékok Arany János forrásaihoz*, ItK., 1902.)

Toldi estéjével tér vissza, oly sok kísérletezés után, az első *Toldi* műfajához, a népies költői beszélyhez. Epikus hőstípus helyett itt is drámai, emberi érdekűt rajzol. De amaz elsőnek kiegyezettett harmóniájából itt a hangulati elem vezető szerepe válik ki, s lassúbb haladás és a műköltő nyíltabb érvényesülése is megkülönbözteti attól. Megérik rajta a kettő közötti műfaji kísérletek, különösen a *Murány* írása közben szerzett gyakorlat: a két főszemély (Toldi s a király) viszonyos lélektanában, s abban, hogy cselekvénye voltaképp lélektani bonyodalmakat tár fel és old meg. Mint *Murányban*, lélektan és jellem itt is kényes határvonalon mozog; ott komikum és tragikum – itt humor és komorság véglete között; két ember viszonya itt is akként alakítva, hogy egyikük győzelme ne legyen megszégyenítő legyőzetés, a másakra nézve, s hogy objektív hűség és kímélő vonzalom a cselekvény alakításában karöltve járhasson. A balladakísérletek továbbhatását sejtetheti az apródok csúfondáros énekében, s talán még szintén *Murányét* a „regényes” felé közeledésben a Gyulafiak epizódja által. – Az első *Toldi* családias koncepciójára itt már csak negatívumai emlékeztetnek: az öreg Toldi rideg, szomorú, magányos otthona. De vannak elemei, melyek – mint afféle „szerzett jog” – kerülnek át a fiatal Toldi történetéből az új énekbe. Ilyen első sorban Toldi jellemének állandó vonása: robbanékony, hirtelen haragúsága, jó kedvének szilaj túlcsapongása (mindkét költeményben a viadalarra készültek). Ilyen az új Bence, aki világra az apjára ütött; az I. énekben a kert, az ablak, a szű az ajtóban; a két Gyulafiban ama temetői özvegy két fia látszik újra támadni, kiket a cseh ölt meg. Ismétlődnek képek, hasonlatok, kifejezések is. A régiekre emlékeztető, de lehangoló értelművé változott mozzanat: a párbaj; Lajos itt is jelen, de a hajdaniban Miklós önként kérte a kegyelmet, itt csak azt nem kérné tőle; a múltra emlékeztet Toldi mostani gyilkossága is: csak hogy most nem György mondja, hanem Lajos, hogy „el kell fogni!” Derültebb színre fordult a „pestiek” viselkedése: a fiatal Toldi a rideg, hálátlan pestiekre talált, az öreg most a tréfálkozó kedvűeken mosolyog. Mind e teljes vagy részbeni visszamutatások az első Toldira: annak tanújelei, hogy

Arany újabb művében is a réginek a közönségét tartja szemé előtt.

Míg *Toldiban* Arany előadása a hagyományos szemléletből indult ki, s annak egyre lelkibbé mélyítésével avatja tulajdonává tárgyát: *Toldi estje* már egyenest az ő felfogó hangulatából van kisarjasztva, mint neki már a tárgy teljes ismerete által inspirált hangulatélményéből. Az elmúlásnak, a halál közelségének melankolikus tudata lebegi körül a mű kezdő jelenetét: megvan még az ős ház, de megavult, roskadoz; megvan a kert, a kertre nyíló ablak, de rozmarinbokor nem díszlik már benne; megvan Bence is, csak fia a hajdaninak, de neki is már sírban a fél lába; s megvan Toldi, de már megöszült, „övéig lenyúlik szép ezüst szakállá”; anyja sírjánál térdel s aztán sírt kezd ásni... magának; a nap is lemegy, beáll a sötét éjszaka, halálhozó dalát kezdi sivitni a bagoly. Bence faggatására nagy nehezen megszólal végre Toldi: lelke vándormadár, melegebb hazába készül, nem köti őt többé semmi az élethez, a büszke Lajos király hálátlansággal fizetett hűségéért, a hazának sincs már reá szüksége! Alig sóhajtotta el ezeket, érkezik Pósfalvi János, Toldi régi barátainak az üzenetével: siesen Budára, nincs már, ki megmentse az ország címerét a harci játékon kevélykedő olasztól. „Vén sas, ifjodjál meg” – rivallja Toldi, kiugrik a sírból s készül a „viadal-térre”. Mesteribb és mégis természetesebb indítást alig képzelhetni! S ez indítással saját hangulatában részesít bennünket a tárgytól áthatott költő, balsejtelmek után reménykedéssel, halálra készülődés jelenete után a hirtelen megifjodásával ébresztve bennünk feszült várakozást. Várakozást a *lelki* fejlemények iránt. Toldi életuntságában nagy része volt a királlyal való békétlen viszonyának, meg hogy a hazának sincs rá szüksége, holt híre jár, elfelejtették. Pósfalvi üzenete az élet szikráját gyűjtja fel lelkében; tehet hát még szolgálatot a hazának, s Lajos is bizonyára meg fog engesztelődni iránta! Útközben a „kegyelem” gondolata foglalkoztatja, de némi daccal még most visszautasítná (II. ének); mégis, mikor a párbaj után Bencével visszafelé ballag, panasolja neki, hogy Lajos rá sem ismert, s még ő kérjen kegyelmet? De amint az utána küldött urak a király nevében visszahívják, s közlik vele, hogy Lajos kegyelmet tartogat számára, meg is adta volna százszor, ha nem híresztelték volna, hogy már meghalt: némi tétovázás után áthatja az öröm

lángja: „Szeme kezd lobogni, jobb kezét odadja” (IV. ének); most már élni akar, jó éjszakát mond az elmúlt három esztendőnek, s indul a palotába Lajoshoz (V. ének). – Kétség és remény, borús és derű így váltogatja egymást egyéb tekintetekben is a mű folyamán, újra és újra megismételve amaz I. énekbeli fordulatot, míg nem végül „egy fölleges estvén” visszakerülünk a kiindulás színhelyéhez, a sírhoz, melynek dombja immár megásója testén emelkedik. A két versengve váltakozó hatalom: élet és enyészet közül az utóbbi győzött. De megnyugszunk benne. A halál közelében megtörtént a kiengesztelődés Lajos és Toldi közt, hiszen Lajos már rég megbánta az ő egykori „távozzál” szavát, Toldi pedig rég várta már a kegyelmet s a visszahívó szót. – Toldival nemcsak egy öreg ember, hanem egy korszak halt meg s elvitte magával végső, magára maradt képviselőjét. Csak az elmúlás méla hangulata marad meg s hulldogál „bánatja jelével”: sárga falevelekkel a nagyfalusi sírra. Az őskert Toldi személyét, a gazdáját gyászolja: a költő hangulatában az idők és korszakok elmúlásának történelmi mélabúja is benne rezeg, megilletődött belenyugvásként a törvényszerűbe, a változhatatlanba.

A jelzett hangulatváltakozás szinte szerkezeti sajátja a műnek, s különösen akkor érvényesül eleven hatással, ha a sötétebb előzményt a humor csilláma váltja fel. A II. énekben a Gyulafi ikrek szerelmi története: a döntőnek remélt, de mindkettőjükre végzetessé vált vívás az olasszal: csaknem tragikus epizód az előző énekvégi Pósfalvi-jelenet derűje után. De legott felváltja a költemény legragyogóbb humorú, III. éneke: a vén Toldi és Bence felvonultatása a viadalra, Bence kiszolgáltatása a csúfondáros tömeg pajkos jókedvének, majd a IV-ben ugyanazon tömeg által felmagasztaltatása, mely „diadalán” Bencének, maga Toldi is „elmosolyodék”. Arany is meg volt elégedve „Bence vitézi dolgának” e megírásával: „Szinte szeretném elolvasni előtted – írja Petőfinek 1848. január 7-én – a nedélyes részt, hol a vén Bence a viadal-helyen megjelenik. Ezt egész lélekkel dolgoztam újra és bővebben.” El is küldte Jókainak (az *Életrajzok* számára mutatványul) „mert az úgy is ér valamit, ha külön van, bár kétségtelenül nagyobb a hatása, ha az ember sor és rend szerint jó rá, a maga helyén” (Petőfihez, 1848. január 8.). A maga helyén nyilván hangulatváltoztató jellege miatt is gondolja nagyobb hatásúnak. De a

Gyulafiak epizódjáról is elmondhatta volna, hogy külön, magában is megállhat ugyan, de megvan szerkezeti jelentősége „sor és rend szerint a maga helyén”. Jó az arra is, hogy a két vitéz ifjú végzete Toldi sorsa felől is némi aggodalmat keltsen, meg arra is, hogy mértékül szolgáljon az öreg Toldi nem csökkent erejéhez, s még most is csorbítatlan vitézi készségéhez.

3. Lírai költészete 1848–49-ben

Meglepő, hogy oly gazdag és változatos epikus tevékenység után lírai költészete szinte egyszerre föllendült. Ez már részben Petőfi hatása lehet, kinek könnyű, temperamentumos modorára már hozzáírt verses levelében (1847. augusztus 11.) megfelelő visszhangot adott. De Petőfi költő-apostoli koncepciója és politikai irányzatossága hatott reá legerősebben, s idővel fokozódva, 48/49 mozgalmas légkörében. Már az 1847-beli *Szegény jobbágy* is több pusztá életképnél; 1848-ban feltűnik a szatíra (*Eldorádó*). A Rákóczi-kultusz több szép megnyilatkozása, köztük nyíltan Bécs-ellenes értelmű is; hazafiságra, szabadságszeretetre nevelő népies versek, dalok csoportja, olykor a nép fia ajkára adva, heves kifakadással is a reánk támadó nemzetiségek ellen (*Egy életünk, egy halálunk*), s a betyárromantika változatát is felhasználva. Német- és papellenes gyűlölet szólal meg a *János pap országa* című nagyobb darabban. Petőfi egyes verseinek hatása is megérzik Aranyéin: *A magyarok istene* meg *A XIX. század költői* címűeké az „Él-e még az isten” kezdetűn; az *Itt a próba* címűé a „Van-e olyan” kezdetűn, mely az orosz betörés veszedelmét egészen petőfies hetykeséggel intézi el; a *Két ország ölelkezése* címűé az unió kimondását ünneplő *Egyesülés* című versén Aranyinak. Ekkori hazafias-politikai versei közt alig van idegen ritmusú, műfajilag pedig legtöbbször dal. Mindez arra vall, hogy lírában is Petőfi népies programja alapján áll.

Több darabjában azonban itt is saját hangjára ismerünk. Így dalai közt különösebben a *Mit csinálunk* meg *Az örökség* címűben. Amaz ősi, párbeszédes, balladás forma, megjelenítés, mely

hirtelen fordulattal dalba lendül át s nagy energiával ragad fel. A másik: történeti örökségünkül fogja fel a haza és magyarságunk védelmének kötelességét, mert ez az utolsó alkalom, mikor azt még teljesíthetjük: „A zászlót, a zászlót ne hagyjátok! / Ha minket elfű az idők zivatarja: / Nem lesz az istennek soha több magyarka.” (Hasonló gondolat már Vörösmarty *Búvár Kund*-jában: ott I. Béla király szól „ifjú szép hazánk”-at féltve: „Teremt-e isten több magyart, / Míg a világ, míg napja tart. / Ha mink is elfogyánk?”) Az ő líraisága nem cselekvő jelentkezéssel éli ki magát, mint a Petőfié, hanem inkább képekben, tárgyi szemléletekben: alkotólag. A kishitűek iránti megvetését nem elítélő nyilatkozattal fejezi ki, hanem objektív ábrázolásukkal (*A rablelkek*). A tél zord, sivár képétől, mely a valót, saját sivatag életét szimbolizálja, költői ábrándozásba menekül: s hangulatos részletes tavaszi világot rajzol – költ – maga számára (*Télben*). Legjellemzőbb lírai állapota: aggodalmas, gondterhelt hányódás, fájdalmas benyomások, félve várt eshetőségek elképzelései között, folyvást éber öntudattal, nemcsak idegek, hanem gondolkodás és lelkiismeret érzékenységevel. Mintegy élmény gyanánt fogja fel önmagát, s figyeli és szemlélteti lírai állapotát. *Válság idején*, s még inkább *Álom-való* című költeményein figyelhető ez meg. Hánykodik elméje – mondja ez utóbbiban – hullámról hullámra, álmatlan pillájára tarka képeket rajzol a képzelgés: bizalmat, rettegést, reménységet, kétségbeesést: „Látom a reménynek vékony szálán tartott / Villám tündöklésű damokleszi kardot, / Melynek átkos éle nyugatról s keletről / Egy egész országon húzódik keresztül / S egy egész nemzetnek áldozati nyája, / Egy néptörzsök esik a bárdnak alája. / Elfordulok és a fölserkenést várom, / Míg meggyőződöm, hogy e rémkép... nem álom.” Vérpatakokat lát eredni honfi szívekből: „Oh zsenge mártirok, hazám vérvirága, / Korán sírba hulló nemes ifjúsága... / Kikben a jövődöt öli ádáz zsarnok: / Lessz-e, vajon, ennyi áldozatnak bére?” ...de a kétségbeesés az ő reménysége, bízik a nemzet erejében, szent haragjában. Más ez, mint Petőfi cselekvő, hatni akaró, nem habozó, nem aggodalmaskodó forradalmi és politikai költészete! Bizonyos belátó vívódás ez a maga ösztönszerű, természetes érzelmeivel, viszonyításuk a realitáshoz, a lehetőséghez, következményeikhez: a költő természetében rejlő önkénytelen jelentkezése, előre is, az 1849 utáni

nyugtalan kriticismusnak. Jelentkezik e tulajdonsága *A rodostói temető* című nagyarányú költeményében is, mely egészben véve víziós anyagú s a sokféle jellegű és intenzitású fordulat közt, mikén líraisága átmege, nyomatékosan szót ad a kétségnek, aggodalomnak is, kivált harmadik részében. Eredeti versei közt egyszersmind első képviselője ez ama byroni lobogásnak, mellyel az *Új görög dalnok* méltatásakor találkoztunk volt.

E súlyosabb, komoly darabjaiban mutatja ki magát az ő, Petőfi hatásától függetlenül, saját lírai ihlete. Petőfié minden téren: a cselekvő, expanzív személyesség, Aranyé minden téren: a felfogó személyesség, józan korlátozása önmagának, felelősségérzet kö-zönségével szemben.

VII. 1848/49 irodalmi következményei. Arany magatartása az új helyzetben

A szabadságharc bukása, Petőfi eltűnése, mint már jeleztük volt, változást jelentett a nemzeti klasszicizmus ízlésében, világnézeti alapjában, s nemcsak Arany, hanem költő- és íróársai fejlődésé is nagy mértékben befolyásolta.

A „fordulat”, a változás oka és magyarázata: a történeti tapasztalatok, melyeken valamennyien átmentek, a nagy nemzeti erőfe-szítésnek különösen eleinte keservesen érzett letörése, mellyel mintha egy több mint félszázados nagy lendület s vele a nemzet egész jövője zuhant volna sírba. A szörnyű helyzetben, a nagy csalódásban sokan a bűnbakot keresték, mások a bukás okait vizsgálták, okulni akarva; s mintha Széchenyi önvádjából kinek-kinek osztályrésztül jutott volna egy-egy keserű csepp. A magába szállás, a lelkiismeret-vizsgálat, az ábrándirtás, a kijózanodás fáj-dalmas évei következtek. – A katasztrófa következményei: a hata-lom kegyetlen és gyáva bosszúja, gyanakvó rendőrszelleme, ide-gen hivatalnokhada, elnyomó rendszere: nem engedtek felléleg-zést, megkönnyebbedést a gondolatnak, a kedélynek: „Náluk [írja Gyulai Pál 1854-ben, Petőfi-tanulmányában] a legnagyobb, a leg-épebb tehetségre is, még a legkedvezőbb körülmények közt is egy

lidércnyomásnak kell nehezülnie. Egy fájdalom fogja sírjáig kísé-
ni, mely zavarólag hat fejlődésére. Ez viszonyaink átka.”

Arany, 1867-ben *Összes Költeményeit* rendezvén sajtó alá, az *Elegyes darabok* elé írt előszavában szintén „lelkülete”, „kedé-
lye” megváltozásában jelöli meg okát, miért van ez időből
(1847–1861) annyi „töredéke”; „az 1849 utáni leveretés időszak
... ólomsúllyal borult” lelkületére; 1848-ig három év alatt négy
nagyobb művet írt meg: e korból nincsenek töredékei „és ha a szo-
morú catastropha közbe nem jó, később is alig hagytam volna va-
lamit befejezetlen. De jött az általános izgalom, jött a csüggedés
kora... hajtott a munkaösztön, de nem találtam irányomat.”

Amit Gyulai írt, az valóban általános érvényű volt az egész iro-
dalomra. A nemzeti klasszicizmus ízlése új feltételek, változott
lelkiség idomító hatása alá került. Képviselői el nem kerülhették
a múlt mérlegelését. Annál kevésbé, mert annak forradalmi
áramlata többé-kevésbé mindnyájukat magával ragadta. Az ma-
gyarságuk, nemzetiségük természetes áramlása, nekik is legsajá-
tabb érzelmű ügyök volt. A nagyszerű erőfeszítés emléke most is
szent volt előttük, s elért jogos eredményei (az 1848-i törvények)
mellett a végsőkig kitartottak. Csak a mozgalom határait ítélték
most már irreálisnak, s az eredmények mellett a kockázatot
nagyoknak.

E bíráló visszatekintésre, önvizsgálatra ösztönzőleg hatott a
szabadságharc leverése után nyomban meginduló politikai, törté-
neti és történetfilozófiai irodalom, publicisztika. Kemény Zsig-
mond első, Kossuthot ridegen bíráló röpirata (*Forradalom után*)
mindjárt 1850-ben megjelent; a második (az amannál sokkal hig-
gadtabb, már nem annyira hibáztatni, mint inkább megérteni
akaró, s a közvetlen jövő számára programot javasló *Még egy szó
a forradalom után*), meg hatalmas Széchenyi-tanulmánya: 1851-
ben. A konzervatív Somssich Pál, ki 1848 márciusától fogva
visszavonult a politikától, s a szabadságharcban nem is vett részt,
szintén még 1850-ben kiadta *Magyarországnak és királyának tör-
vényes joga* című munkáját. Szilágyi Sándor is, ki különböző című
füzetes vállalataival mindjárt 1850-ben kezdte összegyűjteni az
írókat, még az évben kiadott egy könyvet *A magyar forradalom
férfitai 1848/49-ből* címen, melyben sorra jellemzi az első és máso-
dik minisztérium tagjait, a parlament nevezetesebb férfitait, a hi-

vatalnokokat, zsurnalistákat, katonákat, leghosszabban Kossuthot, Görgeyt (árulónak tartja), tartalék nélküli magasztalással Széchenyit, tömörebb, de hű jellemzéssel a törvény emberét, Deákot, s a mérsékelt Nyáry Pált, ki április 14-én „egyedül mert ülve maradni”, s „a forradalom icarusi röpködéseit visszatartani igyekezett”. 1851–54-ben jelent meg Eötvös egyetemesebb szempon-tú, de hasonló tapasztalatokból kiinduló vizsgálódása: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, meg Szalay László négykötetes nagy műve: *Magyarország története*, melynek 1851-ben kelt előszava az ifjú nemzedéket inti, hogy „lelkese-dést ovatossággal, erőt önmérséklettel, hazaszeretetet hazaismerettel, bizalmat a nemzet jövődjéhez a nemzet múltjának bölcs szám-bavételével párosítson, ha ... az ország szükségeinek meg akar fe-lelni”. Ily intelmet műve újabb kiadásának 1860-ban kelt elősza-va is jónak lát hangoztatni, mert – úgymond – még most is elég ok van aggodalomra, s reményt csak annyiban táplálhatunk, amennyiben „azok, kik lelkesedéssel erőt merítettek őseik törté-netéből, most férfias higgadtságot, a jognak, a törvénynek tánto-ríthatatlan cultusával párosult mérséklet és ovatosságot, az erő-nek e biztosítékait is merítik belőle. Ez úton s csak is ez úton fog-ják új alapját vethetni a hazának”.

Szalay, ki Eötvös és Csengery barátjaként 1848 előtt a politikai életben is részt vett, most a történetíró tanulságot kereső hig-gadtságával másoknál tömörebben és szabatosabban jelöli ki a hazafiság 1849 után időszerű, jellembeli, erkölcsi feltételeit. Mint az egyetemen Horvát István tanítványának, azután Kölcsey mel-lett patvaristának, 1848-ban Deák minisztériumában osztályfő-nöknek: volt alkalma közvetlenül megismerni a hazafiság külön-féle változatait: a legszenvedélyesebb elfogultságot csakúgy, mint a szent lelkesültséget, s a bölcs, higgadt önuralmat.

Mind e vizsgálódásokban, leginkább Kemény „magábaszállásá-ban”, kritikai fejtegetéseiben és Széchenyi-jellemzésében volta-képp Széchenyi igazi nosztrifikálása, felszívása van folyamatba téve. A Széchenyi-féle gondolkodásmódot Kemény s „mérséklett” lelki rokonai a közérzület és közerkölcsiség tulajdonává szeret-nék beoltani, áttelekesíteni vele a magyarságot. E korszak magyar-ságfogalma immár nem egyszerűen lírai diszpozíció, hanem er-kölcsi elmélyedés kimunkálása. Ösztöni alapja a fajszeretet; de

annak önző árnyalatát teljesen feloldja az erkölcsi felelősség követelménye, mely a pusztá érzelmet a lelkiismeret állandó ellenőrzése alá állítja. Ez kizár minden szeszélyt, szenvedélyt, ábrándos könnyelműséget, hiú ambíciót, népszerűség-hajhászást, képzelgést és teóriát; ellenben megköveteli az önismeret (számolást tehetségünkkel, erőnkkel, helyzetünkkel), a valóság józan tudomásulvételét, a fajért való cselekvésnek ezekhez való igazodását. Kockáztatást, virtust, kísérletezést, vakmerőséget nem tűr; inkább beéri a lassú, de biztos haladással – inkább, ha kell, a passzív kivárással („kitűrés”-sel), mintsem tévedést engedjen meg a faj, a nemzet: az erkölcsi közösség rovására. Egyik oldalon ott a tevékeny, a buzgó, erős fajszeretet; a másikon a nemezis, a tragikum fenyegetése, mely határt szab; közbül a lelkiismeret, mely mérlegel, int, óv, tanácsol, s ha nem hallgattunk reá: vádol és büntet. Ami az „egész”-nek a nemezis, az az egyesnek, ki azt felidézte: az önvád. Ezért indult ki említett tanulmányában Kemény Széchenyi önvádjából, ott ragadva meg, leggyökerén, a magyarság-morál egész rendszerét, s bár Széchenyit felmenti alóla, ez önvádban ismerve fel a lélek erkölcsi nemességét; s ez önvádat még akkor is kiengesztelőnek érezve, ha jogosabb lett volna. A vázolt gondolatrendszerben van adva a magyar klasszicizmus világnézeti, erkölcsi, sőt filozófiai alapvetése. Az ízlésváltozat, mely 1849 után megérlelődik, immár nem valamely idegen filozófiai rendszer függvénye (mint annak idején a felvilágosodásé), hanem a magyarság-eszmének egy eredeti, egészen korszerű erkölcsstanából folyik, sőt része annak.

Ez az egész rendszer Széchenyiről veszi a mintát, az ő egyéniségét képezi ki (némi említendő változtatással) a magyarság eszményi típusává. Kifejtésében Kemény Zsigmondnak van legnagyobb része. De ezt vallja az az egész „mérésékelt” csoport, mely Deákban ismervén fel e típus aktív képviselőjét, mintegy az ő szellemi vezérsége alá rendeli magát s az irodalom irányításában is csakhamar vezérszerephez jut.

Külön is ki kell emelnünk e gondolkodásmód nagy bizalmát a valóságban s bizalmatlanságát minden iránt, ami csak látszat, de valóságnak akarja elhíttetni magát. Ilyen pedig nem csupán az ábránd, s a légvárak, a képzelgések; hanem az általánosítás is: a teóriák: „Nem kell hiú elmélet, a bornirozott tudomány öntelt

fércelménye, sem a szabadság ábrándhőseinek testetlen ígéretei; sem a pedáns elmélet-gyárnok, sem a gerjedelmek kalandora” (*Még egy szó*, 203. l.) Ez a gondolkodás mindenkor az élő valóságból akar kiindulni s egy pillanatra sem engedi azt elveszni szem elől. Ebben benne van az „idegen eszmék”-kel szemben való bizalmatlanság is: mert azok nem a mi életvalóságunkból fakadtak, nem igazgathatják tehát azt. De benne van valami, amiben talán leginkább mutatkozik eltérés Széchenyihez képest s igazodás inkább Deákhoz: a történelmi valóság élénk érzete s tiszteletben tartása, akkor pedig, mikor cselekvőleg folytatni akarjuk, mint már meglevőnek tudomásul, alapul vétele: „A történelmi fonál elejtésével csak programok teremnek s oly egyének, kik kereskedelmi és vállalkozási társulatokként értesítik a közönséget, hogy miért, mily eszmetőkével s nyereszkekédek végett alakultak” (*Még egy szó*, 200. l.). E klasszikus csoport valóban nem ejtette el a „történelmi fonalat”: az 1848-i törvények alapján állott, s várt 1867-ig, míg e törvények épsége elismertetvén, továbbfejlesztésüket látta feladatának.

A történet nemcsak valami elmúltat s ezzel elintéztet jelentett nekik, hanem egy eddigi szakaszát a valóságot örökké alakító nagy folyamatnak, melybe emberi számítás és akarat csak nagyon kevéssé avatkozhat bele: „A gyakorlati mezőn előjövő akadályokban több fenntartó erő rejlik, mint a legmélyebb belátású statusférfiak agyában és az államok nagy érdekeit inkább az apró körülmények millió keze, mint az egyes tervek és személyek títánkarja szokta ótalmazni vagy megdönteni” (uo., 129. l.). E folyamatot megállítani nem tudjuk, végleges irányt adni nem tudunk neki: „a talentum tud javítani; – de a lángész is ritkán teremthet a nemzetek számára állandó közjogi szerkezetet”. A történelmi változások ily felfogása természetesen szintén mérsékletet javasol.

Kétségkívül sok ez eszmerendszerben a diszciplína szerepe, melyre nem mindenki képes: illúziótlanságában sok a passzivitásra jogosítás; valóságtiszteletében, az emberi beavatkozás kevéssé becsülésében a fatalisztikus, nemezisz-tanában a tragikum-tudat. De mindezt ellensúlyozza az erkölcsi elem: kötelesség- és felelősségérzet, s lelkiismeret: mely nemcsak tilt, hanem ösztönöz is.

Egyébként pedig elsősorban azok számára van előírva, kik állásuknál, tehetségüknél fogva cselekvésre, vezetésre hivatottak.

Mint fentebb jeleztem, az említettek magyar-ideálja, bár a katasztrófa hatása alatt csaknem kizárólag Széchenyivel látszik azonosnak, voltaképp leginkább annak az átvétele belőle, ami Deákkal egyezik és összeegyeztethető. Ez az ideál legvilágosabban Csengery Antalnak Deák felett tartott emlékbeszédében rajzolódik ki. Az ugyan több mint negyedszázaddal a katasztrófa után (1877 elején) jellemzi a haza bölcsét, mindamellet Széchenyivel való egybevetésében is azonos Csengerynek s a „mérsekelteknek” ötvenes évekbeli felfogásával, s minthogy jóval a kiegyezés után hangzott el, az ember erkölcsi megítélésének változatlan szilárdságáról tanúskodik. Ő Eötvös és Szalay társa volt az 1848 előtti politikai életben, a *Pesti Hírlap*ot szerkesztette 1845-től 1849-ig, 1851-ben a *Magyar szónokok és státusférfiak* című jellemrajzgyűjteményt, mindkettőt Kemény Zsigmonddal együtt. Az utóbbiban Szemere Bertalan, Eötvös, Dessewffy Aurél, Szalay László jellemrajzát tette közzé. Deáknak is legmeghittebb embere volt, s Gyulai szerint „a modern magyar polgárnak” eszményképe. Emlékbeszédében azt írja róla Gyulai, hogy „bámulta a beszélő és író nagy szónokot”, Kossuthot – „de nem állott varázsa alatt”, s idéz is Csengerynek még 1848 előtti kézirati vázlatából ezt igazoló néhány bíráló észrevételt.

Említett emlékbeszédében Széchenyihez viszonyítva is jellemzi Deákot. Deák inkább támaszkodott a magyar előzményekre, mint Széchenyi; álláspontja magyarabb volt; a hasznosság mellett a jog is szempontja volt, s történeti jog és új eszmék közt rázkódás nélküli átvezetésre ezért is alkalmasabb; visszautasított minden „adott alkotmányt”, oktrojálással szemben a jogfolytonosságra törekedett; elvont szabadságeszme helyett az alkotmányunkban foglaltak biztosítását tartotta feladatának; Széchenyi, mint afféle gyökeres reformer, a Corpus Jurist ócska lomnak tekintette: Deák szerint „a törvény oly nyugalmat ad a léleknek, hogy a leg súlyosabb eseményeket is ahhoz ragaszkodva be lehet várni” – a törvény teszi lehetővé, hogy méltósággal tőrjünk. Az új eszméket nem Széchenyiből ismerte meg először; tanult a külföldtől, de nem szegődött tanítványává: „se rendszeröket, se módszeröket nem sajátította el. Nézeteiket nem idézi soha. Csak látköre tágult,

maradván egyébként testestől-lelkestől gyakorlati magyar államférfiú”. „Minden időben több tudományt merített az életből, mint a könyvekből.” Tudott uralkodni szenvedélyein. Nemzet és kormány jogait egyaránt tiszteletben tartotta. Cselekvését a lelkiismeret fontolgtatása előzte meg. „A lelkiismeret ébrentartása pártbíveiben és a nemzetben: volt legfőbb törekvése; jól tudván, hogy ahol a lelkiismeret áll őrt, ott van a legnagyobb biztosságban a haza érdeke.” Az erkölcsi erőt tartotta a nemzetek legnagyobb kincsének, a becsületességét a legjobb politikának. Mikor a koronázáskor az uralkodó valami hálás emlékkal akarta kitüntetni, azt mondta: „Őfelsége mondja el síromon, hogy Deák Ferenc becsületes volt, ezt kérem jutalmúl.” Az igazság erejébe vetett hite mellett nagy érzéke volt a lehető, a kivihető iránt; idő előtti cselekvésre szoríttatni nem engedte magát. A „helyes közép” embe-re volt: szilárd és óvatos; tartózkodó, tétovázás nélkül; békeszerető, de nem félnék; az ügyért aggódó s nem személye miatt; a szabadsághoz rendet társított; előítéletei nem voltak. „Egyszerű nagyság, mely nem rendkívüliségeivel, hanem a szabályosság dimenzióival lep meg.” Benne „mindazt, ami nagy, ami nemes és kiváló tulajdon van nemzetünkben, mintegy eszményítve láttuk megtestesülni, gyöngeségei nélkül”.

E jellemzés harmonikus egységben tünteti fel, Deákban látva megvalósítottak, Széchenyi egyéniségének ismert ellentéteit: európai (sőt csaknem europäer, sőt angломán) vonzalmait és amellet a rajongásig, az elérzékenyülésig, a fajiságig magyar csökönyösségét; olykor – Kemény Zsigmond szerint – egész a szí-nészkedésig menő optimista agitátorságát, s amellet tragikus riadalmakkal, kétségbeesetten fékezni akaró „mérséklett”-ségét; intuíció és hideg számítás, ihlet és taktika, önbizalom és magát büntető önvád, tapintat és kíméletlenség, szeretet és gúny, ész és szív zseniális egyoldalúságokban kiélt szélsőségeit. Erősen szubjektív színezetű kontrasztok Széchenyiben, megtörtént összeegyeztetés nyugalma Deákban. A „romantikus” és „klasszikus” minősítés nagy arányúlag alkalmas volna szembeállításukra. Széchenyi romantikus és szubjektív, még akkor is, ha számít: a magyar faj övé, ő tűz ki számára célt, ő akarja átgyúrni a maga képére egy emberöltő alatt. Ez a prometheusi teremtő akarata, ez a mélyen morális alapú, cselekvő szembenállás a valósággal, ez a

fejedelmi beavatkozási szándék az ő igazi jellemzője. Egy lírai költő szubjektivizmusától csak gyakorlatisága által, s tárgya nagyszerűségében különbözik, melyre hatni akar, meg alkotásával folyvást együttjáró felelősségérzetében. Ugyanez magyarázza taktikáját, számítását, mérsékletét, sőt tárgyilagosságát is, mellyel biztosítani akarja legszemélyesebb műve sikerét, s óvni kontárok beleavatkozásától. Egyéniségében a személy mint kezdeményező hatalom viszonylik az idomítandó valósághoz. A kiválasztottság tudata ihleti.

Minden hódolata mellett nem ezt a szinte emberfeletti, vatesi nagyságot tűzi ki követendő magyar-ideáljául az 1849 utáni idők vezető rétege, hanem Deák Ferencet, kiben Széchenyi legnagyobb tulajdonságait gyakorlatilag következő összhangban szemléli. A már célkitűzéseiben is e lehetőségekkel számotvevő tárgyilagosságot, mely a helyzet követelményeit igyekszik megérteni s úgy ajánlkozik aztán szolgálatába a „feladatnak”. Nem tűz ki személyes becsvágyát és tettvágyát sarkalló messzi célokat, nem személyes művet épít, hanem felismert kötelességet teljesít, a személyes kiválasztottságnak csupán kötelességérzetével, megilletődött elfogadásával. Nem kezdeményező hatalom a valósággal szemben, csak lelkiismeretes munkatársa a történelmi szükség-szerűségnek.

1849 következményeinek az irodalomban való jelentkezésére térve át, Deáknak iménti idézetünkben kiemelt jellemvonásaihoz hasonlókat látunk érvényesülni az írók egy jelentékeny csoportjának mind politikai gondolkodásában, mind közvetlen irodalmi munkásságuk területén. A nemzeti klasszicizmus ízlésének újabb változatát képviselik ezek. Salamon Ferenc, *Irodalmi tanulmányai* előszavában (1888) mérsékelt pártnak, irodalmi jobboldalnak, irodalmi Deák-pártnak nevezi őket. Közéjük számítja az 1852-ben vidéken élt Aranyt, Tompát, Lévy Józsefet, Erdélyi és Szász Károlyt, s a pesti „triumvirátus”-t: Keményt, Csengeryt, Pákh Albertet meg ifjú „táborkarukat”, a már 1854 legelején meghalt Sükei Károlyt és Gyulai Pált. „Ez a kör – mondja tovább Salamon –, miután a politikai térről az eszmék vitatásában le volt szorítva, a költészetben és tudományban igyekezett a helyes elveknek érvényt szerezni, az álság, valótlanság és ámtítások ellenében. Az irodalom által igyekeztek előkészíteni a tért azon időre,

midőn majd a nemzet egy vagy más úton visszanyeri a maga fölötti rendelkezés jogát. Ha féltették nemzetünket a germanizálástól, féltették saját maga hibáitól, a túlzástól, önámítástól, nyegleségtől s általában a jellem elfajulásától, mire az irodalom s kivált a költészet, mely gyakran előpostája a közel jövő politikájának, nagy hatással van. Az ízlés nem csupán az ízlés dolga, kapcsolatban áll az erkölccsel s a helyes gondolkodással is. Az irodalmi kör a nemzeti nyelvvel együtt a magyar józan ész öre is kívánt lenni; ... a nemzet intelligentiája felfogta, megértette és pártolta”; *nem alkottak megszervezett pártot*, csak a rokon gondolkodás és elvi barátság tartotta össze őket; pártfegyelemről szó sem volt: ki-ki azt vallhatta és írhatta, amit tetszett. Előbb (1853-ban) a Pákh és Gyulai szerkesztette *Szépirodalmi Lapok* fenntartásán fáradoztak; az hamar megszűnván, Szilágyi Ferenc *Budapesti Hírlapjába* dolgoztak, de még nem érintve politikai kérdéseket. Mikor a *Pesti Napló* a Kemény–Csengery-kör rendelkezése alá került, kezdtek már, amennyire lehetett, politikailag is hatni. Ez alatt (1856–1861) „az előbb csak irodalmi kör Deák-párttá nőtte ki magát”, míg aztán 1861 után (a *Pesti Naplóban*) a politika jóformán elnyomta az irodalmat, mely onnan fogva Csengery *Budapesti Szemléjében* (1857–1862) és a *Koszorúban* (1863–1865) talált menedéket.

A megnevezett írók csoportjáról, a „párt” szó hamis értelmezésével, oly téves nézet került forgalomba, mintha azok mind a politikai, mind az irodalmi életben valami uralomra törő szövetkezésbe fogtak volna össze. Ily nézet tökéletesen ellenkezik Salamon világos jellemzésével, Aranyra pedig különösen nem érvényes. A politikai életben mennyire nem kívánt szerepet játszani: köztudomású. „Kiki a maga szerepében!” – írta Szalontára, mikor ottani tisztelői az 1861-i országgyűlésre követül akarták jelölni. Ő irodalmi téren volt „a maga szerepében”, de ott is mennyire óvakodott minden pártszerű megkötöttségtől, egy 1876-i nyilatkozata fejezi ki legvilágosabban. Jókai kérte akkor támogatását tervezett lapja (az *Életképek*) számára, megjegyezvén, hogy ha tőle buzdító szót nyer, Csengeryt, Gyulait, Szász Károlyt, Gregusst és többi irodalmi matadorainkat is fel fogja szólítani munkatársakul, tudva, hogy Arany elhatározása azokat is befolyásolhatja. Arany ezt felelte neki: „abban csalódom, ha velem szemben

írói pártról beszélsz, – én ilyen, igaz lelkemre! nem ösmerek. Az a néhány név, a miket fölemlítesz, annyira nem párt, és én azok közt s azokkal annyira nem vagyok semmi solidaritasban, hogy az én válaszom, (mely tisztán subjectív) az ő elhatározásukra se buzdító, se hátráltató hatással nem lehet ... Irodalmi discussiokról köztünk soha semmi szó. ... Aztán az említett nevek közt ... egyik – [Csengeryt érti!] ... annyira politikai és oly kevésbé irodalmi ember lett”, hogy tőle bajos valamit várni. (Ö. M., XII., 458. l.) A nevek – Csengery, Gyulai, Szász – kiket Arany említ, már a Salamon-féle irodalmi körben is szerepeltek, helyesen mondta tehát Salamon (s Arany gondolkozásával egyezően), hogy a megnevezett írók „szervezett pártot” nem alkottak, s ki-ki „szabadon vallhatta és írhatta”, amit akart.

Salamon Ferenc 1852-ben került közvetlen érintkezésbe a *Tanulmányai* előszavában említett írókkal. Adatai tehát mindjárt a katasztrófát követő évekre is értendők. E szerint hamar kialakult tisztán baráti alapon egy irodalmi kör, mely politikai elveiben Deák Ferencsel értett egyet, de a cenzúra miatt politikai eszmék megvitatásába nem szólhatván bele, egyelőre tisztán a költészet és tudomány eszközeivel igyekezett oly tulajdonságokat terjeszteni, nevelni és erősíteni a nemzetben, melyek, ha ideje elérkezik, képesíteni fogják a haza jövőjének biztosítására, józan megfontolással, kockázat nélkül. E tulajdonságok, mint láthattuk, ugyanazok, melyeket Deák egyéniségében ismertek, becsültek. Salamon Ferenc mindjárt előljáróban Aranyt említi az ilyen gondolkodásmód képviselői közt, majd pedig a hatvanas évek elején, mikor a politikai agitáció külön tevékenységként önállósulhatott, a *Budapesti Szemle* mellett ugyancsak Arany hetilapjait jelöli meg a tiszta irodalom szerveként.

E széttekintés után térjünk immár mi is Aranyhoz vissza.

Alig kell bizonyítanunk, hogy azok az 1849 után szükségesnek ítélt tulajdonságok Deák hatása nélkül is megvoltak Aranyban, de a vátozott körülmények közt még időszerűbben nyilatkozhattak.

Lelkiismeretessége, hogy azzal kezdjük, szinte az aggályoskodásig túlzott mérvű volt. Tudták ezt barátai is. Mikor 1860-ban Nagykőrösről szabadulni vágyva, valami szerkesztői állásra gondolt, s Csengery, Kemény meg Deák biztatták és ajánlkoztak terve megvalósítására, annyi aggodalommal állt elő, hogy Csengery

így válaszolt neki: „Bármennyire óhajtanálak egy szépirodalmi lap élén látni, el kell ismernem, hogy kedélyed és szertelen lelki ismeretességed nem szerkesztőnek való. Mennyi töprengés leveledben! ... Látod az eszményt, s – mert viszonyaink közt nem tartod elérhetőnek, megközelítésén sem törekszel. A lelkiismeretes és okos ember ... a lelkiismeretleneknek és nem okosoknak hagyja a cselekvési tért.” (1860. február 27.) – Ezzel jár erős felelősségérzete: nem szereti, ha túlságosan dicsérik, mert mintegy felelőségterhét érzi az által megnövesztve. – Javitást minden téren „a fejlődés folytonos, de lassú útján” törekszik eszközölni; a *Koszorú* első számában az „organikus fejlődés” mellett emel szót, mert „ugrás nincs a természetben, nincs a népek állami, historiai, társas fejlődésében, nincs az irodalomében sem”; varázsütésre átalakítani az irodalmat nem lehet. Irodalmi hitvallásunk című programcikkében egyenest a „jogfolytonosság” szót használja, azt értve rajta, hogy nem lehet az utóbbi 10-12 év irodalmi termését semmivé tudni. – Tiltakozik a fejlődést számba nem vevő mindenemű erőszakolás ellen: „A versidomot nem lehet octroyoznunk” – írja *Töredékes gondolatai* egyikében (X. 524. l.). Némelyek ugyanis a drámatól csak magyar versalakot követeltek, számúzni akarva az úgynevezett „drámai jámbus”-t. „A versidom fejlődésének története van” – feleli ezeknek – „nem terem (mint a magyar építészeti styl) csakúgy egyszerre”; a lírában van előzmény, a drámában nincs; mióta drámánk van, idegen formát használ. – Hasonlóképp védelmébe vette, Szarvas Gábor s a *Nyelvőr* újortológiájával szemben, a nyelvújítás életbe átkötésait. – Ismeretes nagy valóság- és hagyománytisztelete: arra van felépítve az „eposzi hitel” tana. Szeret, mint pap a jeligére hivatkozni a régi mondákra: több hitelt, nyomatékat vélt adhatni művének általok (Toldy Ferenchez, 1851. április 28.); a személyes fantázia leleményeinél többre becsülte a hagyományban már adva levőt s a köztudatban megállapodottat. – Hasonlóan objektív támasztékot (mintegy a törvényét), keresett a kompozícióban. – Még oly csekélységben is, mint egy könyv új kiadása – Tompa kérte tanácsát versei új kiadásához – ajánlotta lehetőleg megtartását az előbbi kiadások rendjének: „mert egy megjelent könyv már irodalmi tény, min helyes ok nélkül nem kell változtatni” (Tompához, 1856. október végén). – Mily „irodalmi tényként” ragaszkó-

dott első *Toldi*jának nemcsak lényegesebb adataihoz, hanem még kifejezésbeli apróságaihoz, célzásaihoz is, láttuk *Toldi estéje* példáján.

Mind e tulajdonságok, s más ezekhez hasonlók, rokonnak mutatják erkölcsi egyéniségét a Deákéval, s már csak ezek alapján is méltán számíthatta őt Salamon az előbb-utóbb Deák-pártnak minősülendő irodalmi kör tagjai közé. Igaz, hogy Deákban ama jellemvonások egy szívósan következetes államférfiúi pályát irányítottak gyakorlatilag, Arany műveiben viszont nemegyszer egy mimóza érzékenységu költőnek lelki izgalmaiktól körülrezeve mutatkoztak meg. Az erkölcsi alap, mely egyiknek politikai, másinak művészi tevékenységét igazgatta, ugyanaz volt. A forradalom idején Arany, részben barátja, Petőfi példáján lelkesülve, másrészt a nemzeti ügyet akkor forradalmi elszántsággal vélvén legjobban szolgálhatni, némileg kilépett a maga egyéniségének határai és természetes korlátai közül, de mint láttuk, akkor is voltak olykor aggályai a nagy vállalkozás kimenetele felől. Most már, hogy aggodalmai bebizonyosodtak, egy ideig fájdalmasan vergődött reménye romjain, de az új helyzetben minden kockázatot kerülő óvatos természete, valóságérzéke, lelkiismeretessége, felelősségtudata neki is egyelőre csak a „kitűrést” tanácsolhatta. Nem tagadta ő meg a múltat, Petőfi iránti hálás baráti érzelmeit holtig melengette lelkében, de Deák hazafiságában sem kételkedhetett. Deák nagyra becsülte őt, emberi és költői rendkívülisége előtt tisztelettel hódolt: „Deáknak ideálja vagy s óhajtana látni” – írja neki Tomori 1856. február 8-án, 1860-ban nagy része volt abban, hogy Arany feljölessen Pestre s innen, mint szerkesztő jótékony hatást gyakorolhasson az irodalmi életre; „mindenekelőtt ígérte”, hogy a megindítandó szépirodalmi lap iránt ő is mindent elkövetne a közönség pártolásának gerjesztésére. – Már előbb, mikor Arany arról panaszkodott Csengerynek, hogy Heckenast bizonyos tiszteletdíj kérdésében „rászedte” őt, Csengery egyebek közt Deák véleményét is megkérdezte ez ügyben; Deák azt tanácsolta, hogy vigye törvényes útra a kérdés eldöntését; már csak az evvel való fenyegetéstől is sokat vár; s ha pörre kerülne a dolog, az ügyvédek ingyen ajánlják szolgálatukat az irodalom ügye iránti tekintetből (1858. március 19.). – Hogy Arany mint vélekedett Deákról, azt nemcsak az az 1867-ben Deák ellen támadókat gú-

nyoló kis versikéje mutatja („Deák Ferencz! megélünk mi Kend nélkül; / Kívánjuk a szabadságot Rend nélkül”), hanem különösen *A jó öreg urról* című, 1877 után írt töredék-verse: „Egy oly remek könyv mássa volt ő, / Minőt – évezredben alig – / Nagy bölcs teremt, vagy égi költő”... „És a hazafiság – ne lenne / Méltóbb erény mindannyinál: / Azt mondanám: nagyobb volt benne / Az ember a hazafinál.” Egyébként több más költeménye is hasonlóan vall egy-egy célzásával, s Pestre kerülvén, gyakoribb személyes találkozásuk is erősítette kölcsönös nagyrabecsülésüket. (L. Voinovich, III. 9–14. l.)

*

Mennyire hatott Arany kedélyére a szabadságharc katasztrófája, láttuk az *Elegyes versek* előszavában. Lelkiállapota egyelőre megfosztotta az epikus ihlettől, mihez szerinte tiszta nyugalom kellene. Levelezése több adatot tartalmaz e nyugalom fájdalmas hiányára. Szilágyi Sándornak, ki füzetei számára kért tőle valamit, lehetőleg a közelmúltra vonatkozót, 1850. április 14-én ezt válaszolta: „A közelebb múlt évekre vonatkozólag semmi sincs nálam, sőt – megvallom – annyira fájdalmas a visszaemlékezés, hogy még most igen rosszul esik böngésznem ama büzhödt téreken... Úgy hiszem, még az elegiáig sem higgadtam meg s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb., de e fájdalomban, kínban, dühösség s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom”; csak oly tárgyat választhatna ilyenkor, melyből „nem vicsorog rá örökké a *való* sceletonja”. *Katalin*­jából küld hát neki egy addig elkészült részletet. „Átok gyanánt fekszik rajtam [írja 1856-ban Erdélyinek] – mint sokunkon – a közelebbi néhány év – ez szegte szárnyamat, érzem, hiába akarom magamra vitázni az ellenkezőt.” Az epikus költészethez szükséges nyugalom híján – mint *Önéletrajzában* írja – így lett ő „hajlama, iránya, munkaösz­töne dacára subjectiv költő, egyes lyrai sóhajokba tördelve szét fájó lelkét”.

A két első év – 1850–51 – lírája csaknem kivétel nélkül a nemzeti érzelmkörben mozog, annak teljesen egyéni kifejezőjeként. Ez erőszakos, passzív, fájdalmas állapot az ő lírájának meleg-

ágya, s nincs költő, Tompát sem véve ki, aki ez éveknek, a bukás miatt való szenvedésnek közvetlenebb, szinte testibb megörökítője lenne. Folyvást az azelőttire, a fényes, boldog, tevékeny korra emlékezve s ahhoz mérten érzi, szenvedti az esés, a lesodortatás, az aláhullás fájalmát; már a jövőtől sem vár semmit, vénnek, a sarló alá megértnek gondolja magát (*Évek, ti még jövendő évek*); régmúlt idők dalnokait szerencséseknek tartja, mert fényes korban éltek, s büszkén és mindig szabadon énekelhettek arról: „Én a kifáradt küzdelemnek / Hanyatló korszakán merengek, / Szemem alátekint... / Késő, habár láttam virágát, / Biztatnom a kidőlt fa ágát: / Virágozzék megint.” (*A dalnok búja*.) Többnyire Petőfi emléke is beleszövődik e veszteségeit panaszoló költeményeibe (*A lantos, Névnap gondolatok, Emléklapra, Egressy Gábornak*). Mindaz, ami az időmúlás lírája szokott lenni: ifjúság siratása, enyészés érzete: itt nagyon egyénileg ugyan, de folyvást a nemzeti katasztrófa élménytartozékkaként jelentkezik, ha nem utal is reá. (*Évek, ti még..., A dalnok búja, Letésem a lantot*.) Belejátszik olvasmányai értelmezésébe (*Ősszel*), idilli életképbe (*Családi kör*), helyi szemléletbe (*Az ő torony*), a költészetről való elmélkedésbe (*A költő hazája*), sőt műfordításba is (Moore verseiből): „Eszünkbe jusson, hol vezett el / Hősink utója, legjava, / Mind, mind! – s ápolt fényes reményünk, / Sírjokba szállván elhala. – / Oh! nyernők vissza csak halálból / E szíveket úgy, mint előbb, / Megvívni még egyszer, szabadság! / Szent harcodat, isten előtt. – / Csak egy percig szakadna még el / Az akkor ránk vert rabbilincs; / Nem! – nincs erőszak földön, égben, / Hogy összeforrasztná megint.” – Néha, mikor zaklatott állapota legalább az önszemlélet képességéig, olykor az elégiáig – mint ő mondta – „meghigad”, típust ad maga helyett (*A hajótörött*), allegóriába tárgyiasítja a maga fájalmát (*Ráchel; Ráchel siralma*). A honvéd özvegye is csak sejteti, de nem fődí fel a történetnek őt nagyon közelről érintő valóságát. Még ha már egyetemes pesszimizmussá látszik is sötétedni líraisága, akkor is ott a szál, mely a nemzeti nagy csalódás forrásvidékére utal (*Szilveszter-éjen, Kertben, A világ*), a *Fiarnak* címűben eléggé érthetőn: „És, ha felnöven, tapasztalod, / Hogy apáid földje nem honod.” Bizonyosnak vehetjük, hogy a nemzeti csapás okozta keserűség sugalmazólag befolyásolta ez időbeli (1850-i) szinte értekezésszerű költeményének, a *Gondola-*

tok a békekongresszus felől címűnek is vigasztalan sötét szemléletét. Lelkesíti a „nagy gondolat”, az örök béke „dicső, fenséges eszméje”, „megáradott, nemes lelkek” jóhiszemű küzdelme a világot vérbe borító, fajt fajra, nemzetet nemzetre uszító, gyászt és pusztulást, társadalmi viszályt, csalást, erkölcsi züllést okozó „megkövült gonoszság” ellen, de a világ történetén, e „szomorú egy tanulmányon” okulva, nem mer bízni sikerükben: „Nem lophat-e megint egy új / Prometheusz égi lángot, / Kinek fénylő szövétneke / Felgyújtsa e világot? / Nem lehet-e ismét egy új / *Nép áradás* e földön?”... „Midőn a gazdag megkövül / És a szegény elfásul... / Egy szóval a polgárosodás / Fordul reánk csapásul: / Akkor előtör egy vad nép / Szilaj vére s erénye / És elborít, mint a tenger / Hullámi, vagy fővénye”; „Az Írás, hol jegyezni kezd, / Jegyez csak gyűlöletet” – mindig volt erős, ki kész elnyomni, s gyenge, ki elnyomassék. „Hiú szándék, vesztett erő / Ily küzdelemre szállni.”

Néhány költeményből kitetszik, mily önmegtagadással járt annak a klasszikus „mérésletnek”, józanságnak a biztosítása, s mennyi fájdalmas líraiság rejtőzik a mögött. A *Reményem* (1850) nem is talál más menedéket a „kopár való” előtt, mint el a bizonytalanba, hogy ne tudja: „meddig halál, meddig álom”. A *gyermek és szívárvány* az ábrándokhoz fogytig való ragaszkodás allegóriája s a kijózanodás nem szűnő szomorúságáé, mint maga mondja (Erdélyinek, 1856. szeptember 4.): „azon eszmét akarná kifejezni, hogy vannak az ifjúi kebelnek vágyai – fellegvárak, – csalképek, melyektől később oly nehezen válik meg, miután a való kiábrándítja”. Magát okolja, hogy míg örülhetett volna, a jövő békés nyugodalmát áhította: holnapja így mindig elrabolta a mát, s ő nem mert élni, mert élni akart; tudta, hogy amit lát, mind csalódás, de mivel oly szép volt, gyönyörködött benne; jövője láthatára sivatag, kopár, óhajtja magára a megsemmisülést (*Mint egy alélt vándor*). Az előbbivel együtt 1852-ből való a *Visszatekintés*, mely már a szerelem, szeretet egyetlen vigasztól vár megnyugvást, miután itt is előszámlálta életének, vonzalmainak jelen és jövő közt ingadozó ellentéteit: „Soha se' birám teljébe' / Örömeim poharát: / Az ifjúság szép kertébe / Vas korláton néztem át / ... / Vágytam a függetlenségre, / Mégis hordám láncomat, / Nehogy a küzdés elvégre / Súlyosbítsa sorsomat... / Az az ábránd – elenyészett; / Az a légvár

– füstgomoly; / Az a remény, az az érzet, / Az a világ – nincs sehol!” A klasszikus „mérséklet”, az „óvatosság” nemcsak a költészetben és a közügyekben volt neki szabálya, valóságos aszkétatartózkodás is volt az az élet kínálta örömeikkel, szépségekkel szemben, hogy amit a maga idejében elszalasztott, soha többé ne találhassa fel. S ez neki állandó tulajdonsága volt. Öregkori, igen emlékezetes versei is tanúskodnak róla. Egyikben tivornyának mondja az életet: örömet, búbánatot inni kell, ha rád jön sorja; sok megissza vad-őszintén, egy-kettő vigyázva, mint ő; ő helyt maradt, azok kidőltek mellőle: „De ha végig nézek romján, / Oly sivár volt e tivornyám! / Mért nem ittam úgy, hogy jó-rég / Én is a pad alatt volnék!” (*Ez az élet...*, 1878). A másik szerint arra számított valaha, hogy derűs bölcs módjára végzi majd életét: „Most látom, hogy a mi volt, / Eltűnt édes mámor; / Vanitatum vanitas / Maga is a humor. – / Nem marad Kómosz velem, / Sem a szende múzsák, / Csak a humor-nélküli / Puszta nyomorúság”. (*En philosophe* 1880). Elszalasztani a mát a holnap reményében, a holnapban csalódba hasztalan sírni vissza a tegnapot: Kölcseynek is, mint tapasztaltuk, természetében rejlett, sőt mintha Vörösmarty *Késő vágya* is hasonló fájdalmat panaszolna: „Hiába, hasztalan! / Ifjúság és remény / Örökre veszve van / Az évek tengerén: / Remélni oly nehéz / A kornak alkonyán, / S szeretni tilt az ész / Letűnt remény után.”

1850-i verseihez visszatérve, ha lírai formában is, feltűnik bennök itt-ott valami kritikai hang a történetekről, néhol a hazafiak látszólag gyanús viselkedéséről 1849 után. A *Koldus-ének*-ben ilyen a rokkant honvéd szemrehányása: „Büszke, szenvedélyes, áruló – [a későbbi, nyomtatott szövegben: »versengő«] – vezérek” – „Tiszta vérünk szennyos oltáron ontatott” – „Azt, mondták, mikor a harcban ömlött vérem, / Tíz holdnyi örökség lesz valaha bérem. / Tíz arasz is jó lesz, gondolám magamban, / Korántsem gyanítva milyen igazam van”. Az *Évnapra* c. kis verset március 15-e első évfordulóján írta, megdöbbenve a tényen, hogy vannak, akik átkosnak, nyomasztónak érzik emlékét s mindenért, a vér- és könnytengerért, mi azután következett, e napot okolják. Egy későbbi jegyzete szerint ekkor még gyanús szemmel nézték egymás hallgató közönyét, s nem értették ki belőle, hogy „kevés kivétellel” mindnyájan jó hazafiak maradtak. Humor

alakjában, de erős gúnnnyal vegyítve kezdte írni „Vitéz Furkó Tamásnak kegyetlen dolgait”; e vers – *Önéletrajza* szerint – „a forradalmi bramarbások hőstettein akart nevetni – sírnom kellett s abbahagytam”. Hasonlóan töredék maradt néhány ugyanezébéli tárgyias költeménye: *A falu bolondja*, *A lacikonyha*.

1851 őszén került Nagykőrösre. Attól kezdve elégedetlensége – ott idegenül érezte magát – már tisztábban személyes jellegű, s az előbbieken jellemzett lírai megnyilatkozásai ritkábbá váltak. Következtek a balladás évek (*Rozgonyiné*: 1852; *Török Bálint*, *V. László*, *Az egri leány*, *Ágnes asszony*: 1853; *Mátyás anyja*: 1854 stb.), s általában tárgyias költemények (*A hegedű*, *Szent László*, *A fülemile* stb.).

1. *Bolond Istókja*

Az „általános izgalom és a csüggedés kora” megtagadta tőle az epikus alkotáshoz szükséges nyugalmat. De végül is talált epikus műfajt, melyben eredeti hajlamát kiélhette, s ahhoz való tárgyat, mely illőbb volt kedélyéhez s az általános hangulathoz, mint 1848 előtti epikájának „hős-idylli képei”. Így fogott bele 1850. június 21-én a *Bolond Istók* I. énekébe, mely mű – amint *Elegyes darabjai* előszavában írja – „fesztelen alakjában, mind szubjektív élménye s érzelmei, mind a közhangulat humorának kifejezésére alkalmasnak látszott”. Eredeti címe ez volt: „Bolond Istók vagy az élhetetlen. Nedélyes költemény”. Nedélyes vagyis humoros, abban az értelemben, amint első versszakában magyarázza: nevetető s olykor szívre ható; együtt van benne fény és árnyék, mint ahogy május-reggeli gyér harmatesón átszivároghatva a kelő nap sugarai sárga-zölddé lesznek; vagy mint mikor a hölgy szép szeme egyszerre könnyet hullat és mosolyog; mint mikor tréfa úz komolyt, cukor édesít epét, mint nemzeti táncunkban – s ez már komoly allúzió lehet a korra – kevés örömhöz sok bánat vegyül. De a munka „nagyra volt kezdve, a modor is nálunk szokatlan”; mindamelllett 105 versszakot egyhuzamban megírt belőle, közzé is tette a *Debreceni Lapokban*, név nélkül; minthogy az „mond-

hatni semmi figyelmet se gerjesztett”, nem folytatta tovább. Mikor azonban a *Részvét Könyvében* (1863) az egész I. éneket kiadta, annak sikerétől buzdítva, hozzáfogott a II. ének megírásához, annak a *Nagyidai cigányokra* vonatkozó szakaszait a *Koszorúban* mindjárt közzé is tette, az egész II. ének azonban majd csak 1873-ban jelent meg. – Itt, természetesen, csak az első érdekel bennünket.

Ez Istók születése körülményeit, mondhatni: csecsemőkorát adja elő, nincs hát közvetlen kapcsolata sem saját múltjával, sem 1848/49-re vonatkozó ítéletével, érzelmkörével Aranyinak; de alkalmas arra, hogy visszás humora és aktuális hangulata számára tárgyat kínáljon, hiszen maga teremti azt. A költemény elejének körülményeskedő modora valójában úgy hat, mintha most keresne tárgyat, amelyről mai állapotában is képes lesz énekelni; vagy mintha e kezdő versszakok tanácstalan tárgykereséseinek emléket őriznék. A byroni modor, melybe menekszik, lehetővé teszi neki elbeszélése folyamán mostani líraiságának hangot adó szubjektív közbeszólásokat. Így kerülnek Istókról szóló elbeszélésebe egyenes hivatkozások saját hajdani élményeire, minő anyja temetése után egyedül maradása megvakult atyjával; lelkiállapot rajza, melyet nyilván saját (közeli!) tapasztalatából ismer oly jól: „Átok-halál-, és kárhozat-kívánás, / ... / mely egy szóban káromol s könyörög; / Midőn sebet a lélek önmagán ás -, / Kétségbeesésben talál gyönyört, / És, mint vészföcske a hullám-csatában, / Magasra, mélyre száll ön viharában”; – célzások 1848/49-re: Bemre („ki éneklendi meg dicső csatáit?”); saját „tavalyi” – 1849. augusztusi – kétségbeesett állapotára, mikor az asztagját felgyújtó villám imádkozni tanította; komor gondolatok élet és halálról, hogy jobb volna a halottal együtt minden jelét, nyomát elásni életének, hadd virulna frissen az újabb nemzedék, ne maradna tavaszában múlt évi őszére emlékeztetés; megjelenítése az Élet és a Halál vetélkedésének az újszülött körül, a Halál cinikus beletörődése mostani vereségébe, mert szolgálai – ínség, járványok, bú, gond, bűn, hadvész, doktor, adó, rossz vers etc. – előbb-utóbb neki biztosítják a győzelmet; szomorú tanítás a „kemény igazság”-ról, hogy minden bánat önös, hogy ki a halottban, „nem veszíte” semmit, az képmutatólag sír, vagy közönyös, veszteségünk kölcsönöz mélységet a bűnnek stb. Mindezek alkalmi asszociációk az elbeszélés egy-egy

mozzanatahoz. Általában sok a sötét elem, bár humor részvételével vagy derűjével nézve, e „nedélyes” költeményben. A környezet, melyben Istók világra jön, az alakokkal együtt végtelen sivárságú, szomorú kép; az öreg vak asszony, ki vackán a halállal küszködik, s a gyermeksírásra irtóztatón felüvöltve, kérdésére választ nem kapva, megátkozta magát és meghal; a hivatalában hanyag, a mogorvaságig szótlán, pálinkázó csósz, ki hazakerülvén, megérti a történeteket, kifordul a házból, ráborul a kunyhóereszre, mint egy koporsó födelére, s ott sokáig és keményen zokog; a halottsirató Pityeri Erzsók, kihez fogható rágalmozója teljes életében nem volt a szegény öregasszonynak; a temetés a rektorral és a két énekes gyerekkel; az orgazda, kihez cigányok viszik el Istókot: szinte fájdalmas olvasmány volna, ha maga a költő a megmosolyogni valót is észre nem vétetné velünk, vagy utólag egy gyönyörű, hangulatos Tisza-parti tájképpel nem nyugózná le figyelmünket. Mosolyogni való volna a „Bolond” név is, de annak is megvan a maga elrejtett fullánkja: „Gyöngynév! s mi *terjedt* fogna lenni, ha / Viselné az *egész* familia!” Istók e névvel, halljuk tovább, nem áll csak magában, mint egy bitófa a lét-ösvenyen: „Hanem vannak szerelmes rokoni / S széles családja mindenütt honi”. A temetés jelenetén igazán sírni is, nevetni is lehetne. Pityeri Erzsók váltig gajdol még az öregasszony koporsóján, s tán még most is gajdolna, ha mest’ram, ki éppen odaérkezett, nagy mérgesen rá nem kiáltana: „Ne bőgjön ott, mint valamely veszett...”, de hasonlata kimondása helyett „Félvállra csapta száját és rikolta, / Mint valamennyi mester, Kálvin óta”; a két tanítvány duzzadó nyakínnal, mintha fojtogatnák, erőlködé a felső nyolcadot, azonban Istók, az újszülött, „közéjük ordított impertinensül”, a két gyerek felkacagott, a mester jól nyakuk közé legyintett a pálca vastagjával, „Mire a kettő kétfelé szaladt: / Mest’ram az ének közepén maradt”, hogy pedig *a botrányt jóvá tegye, elkáromkodá magát, s aztán elindult toronyiránt.*

Modorában, mint jeleztük, némileg Byront követte. Versalakját is, a nyolcsoros strófát tőle veszi. Írtak ilyet nálunk öelőtte is, de keveset; neki első szerzeménye volt Istók ebben az alakban. Feltűnő benne a jámbusi méret lazább kezelése, tudniillik hosszú szótag helyén elég gyakran rövidnek használata („Ki zúgolódik, hogy ... *esze kevés*”), néha több helyen is ugyanazon sorban („Me-

lyekre *lebókol* a csőszanya” – „Szemei zárvak, keblébe szabadon” – „Koszorút viseltek a dal fiai”), sorvégén nem tiszta jámbussal is nehezítve („Átfényleni egy örökkévalóságot”). Efféle eltérések a merev szabálytól későbbi verseiben is előfordulnak; ő, ha egyébként egészben véve érezhető volt a ritmus sodra, az ilyen kisebb zökkenőkre azt szokta mondani: „nem a világ!” Itt azonban többnyire csak a *Debreceni Lapok*ban név nélkül közzétett első 99 versszakában fordulnak elő hasonló szabálytalanságok, az azutánokban alig. Különbözik pedig változatosság kedvéért szívesen él a szokásos licentiákkal: anapestussal jámbusi láb helyett, sor elején többször („Küszöbére léptem...” – „Leszerelt hárfán” – „Mialatt a másik úton”), de sor belsejében is („Szegény ő meglehetősen majomember” – „Lesz csőröge, tézstasulyom, pogácsa”); choriambussal kettős jámbus helyett, sor kezdetén („Ingadozék ott lángszínű sugára” – „A falu szélső ablakán...”), a kezdő hosszú helyett, magyarosan, hangsúlyos röviddel („Haza felé tart” – „S kinyitogatta”). Alig fordul elő azonban az a szabadság, mely egy hosszú szótag helyét két röviddel tölti ki („Megásta hát ő, – minnekutána...”). Csak figyelmeztetésül említem ezeket, hogy a vers olvasója ne akadjon fenn a ritmusnak egy-egy szokatlan menetén.

2. A nagyidai cigányok

Toldi-trilógiája tervbevett középső részéhez keresve adatokat, a *Polgári Lexicon*nak Perényi Ferencről szóló cikkelyében bukkant Nagyida ostromának alapjában véve hiteles, de anekdotikusan kiegészített történetére. Perényi ugyanis az 1556-ban Erdélybe hazatért Izabellához pártolván, Ferdinánd ellene küldte Puceim nevű vezérét s az Nagyida várát 20 napi ostrom után elfoglalta. „Azt írják – folytatja a Lexicon (s ez az anekdotikus ráadás) –, hogy alkalmasabb vitézeket nem kapván, Perényi cigányokkal ótalmaztatta a várat, s azok meg is futamították Puceimot, de aztán utána kiabáltak: köszönje, hogy a puszkaporunk már elfogyott, mert különben így, meg úgy. Erre Puceim visszafordult, a várat megvette, földig lerontotta, a cigányokat mind felakasztat-

ta.” Már Arany előtt többször földolgozták e tárgyat, s volt közöttük olyan, melyet ő is bizonyára ismert. Ő furcsa eposz írására lett abban ösztönzést, s készen kínálkozó alkalmat, hogy rég kísértő elégtelenségét végre epikus alkotásban fejezhesse ki. (A tudnivalók kitűnő összefoglalása: Voinovich, II., 119–139. l.). 1851-ben fogott hozzá, Nagykörösön fejezte be, s 1852. május végén adta ki. Igen értetlenül fogadták, még olyan szakember is, mint Toldy Ferenc.

A költemény, minden lappangó értelmezés nélkül megállhat furcsa eposz („cigány-eposz”) gyanánt, a költő alakító, jellemző képességének, „tárgy”-ismeretének s komikum iránti érzékének kiváló bizonyítékaként. A „cigány” embertípust olyannak rajzolja, amilyennek a magyar nép hosszú tapasztalat alapján ismeri, lenézi és szereti, bosszankodik, nevet is rajta. A magyar nép „cigány-fajképe”, s azon gyakorolt humorérzéke nyilatkozik meg magasabb fokon a költemény epikai menetében, részleteiben, sőt kifejezéseiben is. Arany nemcsak ismerte, hanem mondhatni, mosolyogva figyelte, tanulmányozta is ez eredeti népet. Főalakjában, Csóriban, hatványozott fokon, mintegy „idealizáltan” mutatja be népe jellemét. Amint a várból embereivel együtt kiszökni készülő kapitány (Gerendi) álnokul reábízza a várat (mert „nem bír annyi terhet egy szamar, mint kettő”), rögtön beletalálja magát új méltóságába: „Csak ide kell bízni Puk Mihály uramat, / Megkeserűli, ha bizgatja váramat! / Bátran mehetsz, pajtás, itt a vitéz sereg; / Mehetsz bátran, fiam, itthon lesz az öreg.” Majd haditanácsra gyűjti össze népét, s „Válogatott cigány férfiak, legények” megszólítással magasztalja fajtájukat, s holmi őket nyomorgató esküdtfélék, falusi bírák, vármegyék ellen kikelve ébresztgeti „nemzeti gőgjüket”. Ravaszkodik, de nem tudva, hogy Gerendi már őt csapta be: a gyűlést értesíti, hogy a magyar őrség megszökött, de most már „maguk kezére” folytatják a harcot s a magyart nem bocsátják be többé. A vajda-tételnél megsejtve, hogy ellene fordul a kocka, halasztást indítványoz, addig is készüljenek a harcra – s evéssel, ivással erősítsék magukat; a „lelkes” cigányok erre nyomban örökös vajdájokká kiáltják ki, körülözönlik, majdnem agyontapossák, „azt mivel bennük a háládatosság”. Tánca, mozdulatainak láttató jelzésével, rövid, de remek részlete a vajdatétel jeleneteinek: szinte lelket éreztet belé. De csak meg-

van benne a köznapi cigány: dicsőségéről álmodozva, új veres nadrágra is gondol, mely még nem volt senki másnak a testén, s „anglia posztóján bársonybul lesz a folt”; lát arany kotlót apró csirkéivel: beh szeretett volna ezek közül (álmában is!) „kettőt vagy hármat az ingujjba lopni!”; egy kád aranyból meg is rakta alul bekötött borjúszájas ingét, gondolván: „csak ez legyen való!” Népe, mikor a Rákóczi-marsra harcba indul, huszonnégy trombita harsogtatásával tüzelte magát: „Noha, a min Csóri nem kevéssé bámul, / Vagyon trombitájok mind lopótök-szárbul.” Amit beszédében Csóri annyira magasztalt, a cigányvitészség visszájára fordul a tett mezején; váltig biztatja őket: „Rohamra cigányok! eszeveszve ordít, / S rohan a cigány, de előbb hátat fordít”; hogy aztán egyik se féltse a szemét, bekötik zsebkendővel, s „Csóri szava után: erre, fiúk, erre! / Vakveréb módjára, törnek az ellenre.” – Asszonyok (a „barna fehérség”), rajkók, egyik hősnek öt-hat fia, a másíknak tíz fia, tíz lánya, legalább sikoltozással, szintén részt vesznek a harcban, de Diridongó felesége, Dundi asszony, valóságos hőstetteket művel: üti-véti az ellent – „veri agyba-főbe: / Ki ne szeretne már bele egy ily nőbe!” A vajda (álmában!) érez is ilyenformát, „Kezdi a szerelem csiklándani gyomrát”. Az ellenfél vitézei közül Czibaknak sikerül végre elragadni Dundi kötényét, győzelmi zászlóul, míg Csóri vissza nem szerzi.

Az alrendű tárgyhoz alkalmazkodik a kivitel is, modorban, kifejezésben, stílusban. Invokációt a „parlagok muzsájához” intéz, egy egész cigánybanda hangszereit kérve tőle kölcsön, hogy méltán örökíthesse választott népét, „a magyar nóta daliáit”. Az epicsi enumerációban már a nevek – Akasztó, Nyúlláb, Degesz, Vigyor, Kolop, Gyügyü, Pityke, Toportyán, Irha, Diridongó, Süstü, Juhgége, Laboda, Csucsuj, Csimaz, Nyeszegi, Kusztora stb. – részint hangzásukkal, részint jelentésükkel degradáló szándékra vallanak, kivált mikor majd az álmodott győzelem utáni hivatalosztáskor gyanús jellemükkel ellenkező tisztségekhez jutnak. A patetikus epikai megszólítások sem maradnak ki a paródiából: „Oh, arany szabadság! nézd el a te néped / Hogy eszik, hogy iszik, hogy örül, hogy múltat! / Millyeneket fal és még csak meg se fúlad.” A kiváló hősök párviadalai sem: Diridongó Csóri vajdasága ellen szólott; „De Akasztó fogja / És lerántja onnét a lábánál fogva; / Hős Akasztót Irha fejbeüté hátul, / Hogy csak elnyujtó-

zott, messze a padkátul.” – Szóhasználatban is folyvást célzások a cigány erényekre: az Éj fölveszi „tolvajköpenyegét” s pitykés öltözetét azzal eltakarja; alrendű hasonlatok illeszkednek a tárgyhoz: Dundi oly likat hasít kardjával Héring testén, hogy csak a tarkója tartja: „Ilyen a kis úrfi, midőn kigombolja / Bugyogó nadrágját a pesztonka este”; – sok sebe, „Hat lika volt immár lábán Kusztorának, / Mint a tilinkónak, avagy furulyának”; Diridongó is „Környöskörül immár meg van rakva sebbel, / Mint az ángol ember kaputrokja zsebbel”; – „Od’adá a kezét Dundi asszony, végig [ti. Csórinak], / Oda mint a kettőt, egészen könyékig; / Bizony a ki látta a mit cselekedett, / Azt mondhatta volna, hogy rátehenedett.” – Közönséges szólásba is tárgyszerűleg célzatos értelmet vegyít: Akasztó menekül ellenfele elől, s „bizony el is veszne, / Ha sebesen el nem cigánykerekezne”.

A *Nagyidai cigányok* tehát, ha csak szereplőit nézzük, mint a fenti vázlatból kitetszik, bízvást megállhatna komikus eposz gyanánt. Azonban bele van oltva a tárgyba valami félszeg lelkiség, a képzelgés, a hiú, a valóságon túl fellengő ábrándozás szelleme. Azáltal, hogy a nagyidaiknak tulajdonítja oda, bizonyos színváltozáson is átviszi, elcigányosítja, groteszk-furcsává asszimilálja, hogy nevetessen azon, ami a maga valóságában fájdalmat okoz neki. A humor reakciója ez ugyanazon kiábrándító tapasztalatokra, melyeket Kemény Zsigmond és a többiek kritikailag elemeztek volt.

Az egész mesében az a fő, hogy a nagy dicső harcot, győzelmet, cigányország megalapítását: mind, mind csak álmodja Csóri („Száz ébrenlétételnél többet ér egy álom”), miután hiúságból, önzésből örökös vajdává választatja magát, csellel egy másik ellenében, ki szintén arra valónak s Csórinál különbnek tartja magát. Az örökös vajda nagy dáridót rendez, iszik a medve bőrére, elpuffogatja a puskaport. Míg alszik, elszalasztja az alkalmat, melyet a nagy hűhótól megijedt ellenség önként kínált neki; az ellenségre szórt szidalmak és naiv fenyegetések által elárulja gyengeségét, mire az visszafordul és sorra kiebrudalja őket a várból. Csóri elebb felszólította Puk Mihályt, a bosszúállásra készülődő vezért, hogy a szegény, ártatlan ribillió helyett őt akasztassa fel, a végén mégis ügyesen „kisuhan” a rúd alatt. Maga a nép, a cigány is, úgy van festve, mint méltó népe fantaszta vezérének: dicső népnek

tartja magát, s lenne is az, csak sok az irigye s nincsen közte egyetértés; szalmaláng s „visszavonás” jellemzi; az „arany szabadság” népe; egy halálos bűn van nálók: „Mikor egyik *aprit*, a másik *kanáloz*”; ez nem szívelhetik, s összemarakodnak a koncon.

Az epikai tárgy s a lélekben számon tartott, lappangó tárgy (Nagyida s Világos) közt nincsen semmi részletmegfelelés: egyes részleteknek nincsen szimbolikus jelentésük; egyes személyek és cselekedeteik, a történet menete ott és itt nincsenek allegorice párhuzamba állítva. Jelentése csak az egésznek van: fájdalmas vádemelés önmagunk ellen, saját hibáink miatt.

A költő inspirációjában azonban harag is volt és megvetés azzal az ellenséggel szemben, mely a nem önerejéből kivívott győzelmet aljas módon aknáztta ki. Puk Mihály és társai bárgyú teoretizmusát állítja szembe a cigány szalmalánggal, amely mégiscsak láng; a cigányon csak nevet, amazt kicsúfolja. Puk elhiszi a térképnek, hogy a vár felett van egy magas hegy: annak a tetejéről fogja ágyúztatni; számtalanszor bejárta ő az egész vidéket, szeme jó, üveget is tett, s ihol azt a nagy hegyet nem vette észre; mindegy: „Könyvben a valóság: másról nem felelek”. „Le is bögték” a tanácskozáson azt a bolondot, aki ellent mert mondani a „könyv” bizonyosságának. Szép „tekervényes vitákon” beszéltek meg a haditervet: kilenc írődeák sem győzte jegyezni utánok. Mikor aztán az ágyút a térkép szerinti hegyre vontatnák, agyig süpped a kerék, mert ott mocsár volt, nem hegy; de a teória nem hagyja magát: „Mert, ha mi a rajzban mocsárt láttunk volna, / Bizony ilyen tervet nem csináltunk volna /... / Ellenben, ha a hegy *igazán* megvonna: / Akkor a mi tervünk ugyan remek volna /... / Kettős úton halad az emberi élet: / Egyik a gyakorlat, másik az elmélet” stb. A gyakorlat pedig Puk számára most már az, hogy „szedjük a sátorfát, ... hordjuk el az irhát”. – Csóri álmában rettenetes bajt vív Pukkal, végül is nyakát szegi neki, mint valami hentes; Puk feje messzire pattan, maga szaladni kezd, de megbotlik a fejébe: „*Igy bukni különben nem épen hallatlan: / Hogy valakinek a feje láb alatt van.*” Mikor az elmélet csődöt mondott, s Puk „menekülőben” megtudja, hogy a várbelieknek már puskaporuk sincs, megfordul és... „győz!” Azután pedig a várban bosszút áll, mert „haragszik”. E Puk Mihállyal szemben Csóri egész kikacagtatá-

sában melegséget kell éreznünk. S a költő valóban övele adatja meg Puknak a végső fizetséget. Csóri ugyanis, védbeszédet tartván maga mellett – („Oly szívrehatóan beszéle a vajda, / Hogy csak dült az ember, ki jobbra, ki balra; / Maga Puk Mihály is, a hasát megfogyán, / Szorítá a száját, erősen makogván”) – kincsét is felajánlja; Puk, minthogy „igen eszes”, kap a szón s vezetteti magát a pincébe, hol a vajda álma szerint annak a tömérdek kincsnek kell lennie; egy szögletben – „pápaszemes orral” – mintha csakugyan aranyakat látna: „*Fényes* szép kardjával megpiszkálta... hanem / *Ő* se mondta, mi volt – én se’ híresztelelem... / Méltó oly vitézség, mint az övé, erre: / *Más* babér nem termett e dicső fegyverre.” Azok, akik nehezteltek Aranyra e költeményért, s némely kifejezéseiért: nem vették eléggé fontolóra a most mondotakat.

A háború kérdése, mint már láttuk, tiszta erkölcsi szempontból is foglalkoztatta Arany gondolatát. A józan gondolkodás e tekintetben alig lehet más, mint pesszimista, ha, mint Arany, azt is figyelembe veszi, hogy nem mindig igazi közügy, hanem sokszor személyi érdek idézte fel, s erőltette szükségén túl is a vérontást. A nagyidaiak történetében is meg-megállapodik Arany egy-egy, ilyes elmélkedésre alkalmas fordulatnál. Diridongó vitézül pusztítja az ellenséget: „Hej, mennyit lenyársalt! hej, mennyit levágott! / Hogy megtizedelte az embercsaládot! / A mennyit ma rombol az emberiségen, / Nem épített annyit egész életében.” – Az ellenséges tábor „Szörnyű ordítással kéri, hogy az isten / Az emberi nemet gyilkolni segítsen: / Mintha ő felsége épen abba’ járna, / Hogy tegnapi művét szélyelrontsa már ma. – / De, ha az isten *nem*, – segíté az ördög.” – Az elesett, haldokló Diridongót így biztatja Csóri: „szép dolog, nagy érdem / Halni a hazáért, de kivált meg értem”. A diadal után véresen, halványan, elesettek jelennek meg Csórinál, jutalomért, özvegyük, árváik részére, „Mert nem oly gyerekség ám az, mint gondolni: / Vagy akarjuk vagy sem, a hazáért halni.” A vajda a tüzes pokolba kergeti őket nagy haragosan: „Lesz majd *emléketek*, olyan mint egy torony, / Akombák írással, mint ez a fél karom.”

Említettem, mily értetlenül fogadták a költeményt. Mint Tompa írta (1854. május 1.), olyan komoly pofával kezdték olvasni, mintha legendát akart volna írni Arany Faraó népéről. Maga

Arany leghamarabb egy költeményben (*Vágtat a ló*) fejezte ki, mennyire értékeli az elhangzott szerencsétlen kritikákat: a nemes mént már vén gebének kiáltják ki, sarkantyúval, ostorral hajszoznak még „utoljára”, de az egyszerre csak elkezd vágtatni, keresztül árkon, mesgyén „S itt egy darab, ott egy darab, / Itt egy ember, ott egy kalap – / Fakó szekér – csepü-szerszám – / Lovag – kocsis – messze marad.” Többször meg is magyarázza, mily lelki állapotban írta s visszásan mit akart kifejezni általa. Nagyköőrös-ről írja Szilágyi Istvánnak (1853. február 5.), hogy a sok zaklatás, fenyegetés a felsőbbség részéről, meg a „közönséges baj” csüggesztően hatnak kedélyére; ily körülmények közt nem csoda, ha „a múzsa elveszti minden elvenségét, mert a *Czigányok* semmi egyéb, mint a pesszimizmus nyelvöltögetése. E szempontból lehetett volna azt méltányolni, ha ugyan magát e szempontot méltányolni lehet... Ha üres, ha tartalmatlan, az nem annyira az én hibám, mint az *állapoté*, mely az ostromról nevezetik.” – *Önéletrajzában* (1855) „népies víg eposznak” mondja költeményét, oly kedélyállapot kifolyásának, midőn a világ folyásával és önmagával meghasonlva, torz alakok festésében akart kárpótlást keresni. Legismertebb s magyarázatnak is legteljesebb, amit *Bolond Istók* II. énekének az elején mond róla (1873): „Elolvasták-e, vagy föl sem szelték? – / Korcs volt, üres volt, aljas vot: elég. – / Ki gondolt arra, hogy van benne eszme, / Czigányfölvötti érzés valami, / De *Pucheim* kardja szívemnek szegezve, / Félig se mertem azt kimondani!”; – Idánál (Világoson!) vérezett a dicső nemes faj, s mikor sebeibe tiportak, a világ, mely csodálta dicső küzdelmét, vállvonítva kullogott tovább; a költőt ekkor fogta el az a keserű érzés, melyben költeménye fogant: a szőlősgazda érzése, ki a jégverés láttára kétségbeesésében dorongot ragadott, s kacagva, sírva maga is paskolni kezdé jégverte szőlejét: „S oly küzdelemre, mely világcsoda, / Kétségb'esett kacaj lón Nagy-Ida.”

Egyetemi előadás, 1928–30. és 1945–48.

FAJKÉRDÉS AZ IRODALOMBAN

Jegyzetek a Petőfi-irodalomhoz

Egy Petőfiről szóló könyv ismertetője nemrég érdekes kijelentést tett folyóiratában. Szerinte az ismertetett könyvnek, de általában az egész Petőfi-irodalomnak feltűnő hiánya, hogy a költő szláv származását nem szívleli meg eléggé azon határozmányok között, melyek költészetét, jelleme alakulását s a kor mozgalmaiban való állásfoglalását befolyásolták.

Van igazság e megjegyzésben mind Petőfit, mind a Petőfi-irodalmat illetőleg, bár ez utóbbira nézve nem volna nehéz adatokkal korlátoznunk érvényét. De mi egyetemesebb kérdés felvetésére kívánjuk megragadni az alkalmat, mert sem irodalmunk, sem közéletünk nagyjai között nem ritkaság a magyarrá vált idegen vér. S róluk valóban érdekes volna tudnunk, miben különböztek a magyar vérű nagyoktól, különböztek-e valóban, mit hoztak nekünk s mily színezettel gazdagodott általuk a történelmi magyar fajiság.

Oly könyvben, mely tudományos tárgyilagosságra törekszik, talán érthető a faji kérdés fölvetésétől tartózkodás, mikor egy egyéniségnek lehetőleg szabatos meghatározásáról s kifejlődésének pozitív tényezőiről van szó. De ha egyének nagyobb számára s tágabb időkorre terjesztjük ki figyelmünket, talán föltűnhetnek bizonyos rokon- vagy legalább párhuzamos tulajdonok, melyek a szellemi életünkben vezérszerepet játszott „beolvadottakat” a régibb magyar fajbeliekkal szemben egy nem tudományos igényű elmefuttatás számára elegendőképp jellemezhetik.

A Bessenyei felléptétől Arany haláláig vivő jó száz év irodalmi szempontból egyetlen nagy lendületű korszaknak fogható fel: a speciálisan „nemzeti” irodalom nagy korszakának, melynek ízlés-

beli jelleme általában véve romantikus. Kezdeti törekvései is a romantika felé hajtják s Aranyban való kitisztulása sem mond végbúcsút annak. E száz év szerves egysége lehetővé teszi, hogy lángelméit azonegy irodalmi áramlat képviselőiként fogjuk fel és caeteris paribus szólhassunk egyéni vagy faji változataikról. Alig lehet kétség felőle, hogy – a szláv vérű Petőfin kívül – a régibb magyar vérű Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty és Arany e száz év legmagasabb rendű lírikusai. Nos, Petőfi ezekkel szemben csakugyan különállónak tetszik, ha az egész embert nézzük. Egyetlen ő a mi nagy költőink között, kiből – az irodalmi műveltség és tanultság nem – de az elméleti, esztétikai érdeklődés és tudós hajlam, mi főképp a nyelv és műalak tanulmányozásában fejti ki magát (s mi még az egészen más időkből való Ady Endrében is jelentékenyül megvolt), szinte teljességgel hiányzik. Mennyire megvolt említett nagy társaiban, köztudomású dolog. Az is, ki közöttük legkisebb tanultsággal fogta fel a lantot – a hatalmas Berzsenyi –, esztétikával végezte, s lett (hogy Arany szavával éljek) „éneklőből énektanár”. Az érzelmi élet oly autochton érvényesülése, aminő Petőfit avatta lírikusi rendkívüliséggé, úgy látszik, nem magyar eredetiség, bármennyire annak tetszik s olyanul fogadtatott is el (főképp a többi magyar íróat alig ismerő külföldön) Petőfi óta s általa. Speciális magyar vonásnak látszik ellenben nagy költőinkben a tanulmányozó, reflektáló hajlam, mely tudós tanulmányokban, s tanszerű vagy elmélkedő színezettel még lírai költészetükben is érvényesülni szeret és tud. Petőfi líraisága valamennyié közt a legtisztább és legegyneműbb; érzelmi magvát alig elemezhetni, annyira egy anyagból való. A többieké komplex természetű s nemegyszer ellentétes elemek összetételéből látszik előállottnak. Csokonai ismert tarkasága; Berzsenyi-ben az erő és tétlen szomorúság-, Kölcseyben vágy és önmagát sebző elégtelenség együttese; Vörösmarty bús pátosza, Arany emésztő „örök kételye”: szinte csábítanak az elemzésre. S mintha Kölcsey fejtegetése „a magyar szív kedvvel hártás sebei”-ről, de általában kritikusaiknak s nagy költőinknek a magyar „sírva-vígadás” vegyes hangulatafaja iránti mély érdeklődése is azt igazolná, hogy amennyiben van magyar jellemű líraiság, az nem a Petőfi-féle átlátszó, tiszta, remek egészségű lírikum, hanem el-

mélkedő hajlammal, tanulással, történelmi és magán tapasztalatokkal eleve megfékezett, sokszerűvé tördelt vagy vegyessé szivárványosodott, öröklött érzelmiség, mely ifjan mindent felölelni vágyik (Csokonai), csakhamar azonban erélye megtörvén, békétlen elemeivel magába borul. Bizonyos józanság belső harca ez talán a költészet illúzióival: magyar kettőség.

Ami pedig Petőfinek magyar sovinizmusát illeti, abból is csak *irodalmi* magyarságát kívánom érinteni. Mindenesetre feltűnő dolog, hogy ő, a nem magyar vérből fakadt lángelme adta meg a mintát a magyar klasszikus ízléshez. De pillantsunk csak át a felölelt száz éven. A XVIII. század végén a hagyományos, régi magyar ízlésnek, a Gyöngyösi-félének, kik a fenntartói, esküdt hívei, mondhatnám forszírozói? Az idegen vérből származott Dugonics meg Gvadányi – kiket aztán egész sereg tősgyökeres magyar, de kis kaliberű verselő követ. S ugyanakkor kik az újítók, az idegen ízlés terjesztői, a magyar hagyomány támadói s megtagadói? A tősgyökeres magyar Bessenyei, Csokonai, Kazinczy, majd pedig Kölcsey. – Ne pillantsunk vissza még hátrább a magyar Szent Istvánra, ki egy egész ősi magyar világot összezúz; a nagy Zrínyi Miklósról se, ki idegenvér letére századának legtudatosabb magyarja; s korunkról se szóljunk, melyben ismét a gyökeres magyar Ady Endre „idegenedett” el a klasszikus magyar ízléstől, mit viszont újabban beolvadtak hévvel védelmeztek: a titok pecsétjét bizonyára úgysem törhetnék fel, sejtenünk pedig talán ennyiből is lehet már valamit.

A „beolvadtak” (ha szabad e banális szó alá foglalnom olyanokat is, kik erkölcsi és kulturális értelemben nemegyszer gyökereesebb magyarok a vérbeliéknél), úgy látszik, fogékonyabbak a magyarság faji és ízlésbeli különlege – mondjuk: exotikuma iránt, mint az ősi magyar. Ennek számára nemegyszer ők tudatosították, állították elő s tüzték ki a „magyarság” eszményét. Tükört tartottak eléje, hogy magára ismerjen. Szunnyadó-, az újra meg újra nyugatra forduló által alsóbbrendűvé bélyegzett, vagy tartózkodóvá zsibbasztott ösztönöket fölébresztettek, s tevékenységre, önmaga szabad kifejtésére bírták az övékénél konkrétabb, történelmibb magyar specifikumot. Így tört utat Petőfi Arany-nak. S mikor csorbíthatatlanul elismerjük Petőfi abbeli jelentőségét,

hogy a hagyományos magyar ízlés formái között faji jellegünket új lírikummal gazdagította (mit egyébként ő is csak a magyar kultúra közösségében fejthetett ki ilyenné), meg hogy irodalmunknak – ha helyes úgy mondanom – visszamagyarosodását ő teljesítette be az ízlésnek nemzetileg klasszikus megrögzítésével: viszont másfelől meg kell adni, hogy azt a magyar specifikumot, melyet ő oly zseniális fogékonysággal megérezett, kiszínezett és közkedveltségre juttatott, nálánál gyökeresebb, ősi, konkrét, testibb-lelkibb fajisággal valószínűsítette meg az, kinek tartózkodóbb hajlamai felszabadította: Arany János. Nem hiába szerette őt oly gyöngéden Arany! Petőfi ihlet volt neki, melynek melegére lelke félénk őcscsirái élni, teremni indultak. Méltán szerethetjük mi is ugyanazon gyöngédséggel: mintegy megfiatalított ő bennünket s forrást nyitott cselekvő magyarságunknak.

Kettejük kézfogásában, szeretetteljes, férfias szembenézésükben hadd lássuk mintegy szentesítve faji problémánk nagy, történelmi megoldását. A keletről jött magyar nyugatnak fordul; a nyugatiból lett magyar pedig szemébe néz neki s felismeri, megszereti, eszméletre kelti és tevékenységre bírja benne az eredetit, az örökletes magyart.

Mily felfogásra juttatna egy annak rendje szerint megejtett tudományos vizsgálat? – nem tudjuk s azoktól kérjük a választ, kik hiányát érzik irodalmi tanulmányainkban a vér, a faj vizsgálatának; bár meg kell jegyeznünk, hogy ugyanakkor a faji szempontok indokolatlan fürkészéséről is hallhatók panaszok. Irodalmi tanulmány ezentúl is, mint eddig, úgy jár el legtudományosabban, ha az író, mint egyéniséget iparkodik szabatosan meghatározni. Ami az egyesben faji bélyeg lehet, az e meghatározásban úgyszólván érvényre jut, hallgatagon ugyan, de legalább könnyelmű tévedésekre sem csábítón.

Egyébként azt hisszük, ily kérdésekben az ítélet egyszersmind érzelem, sőt szándék dolga is. Hiszen történelem és élet ellenkező adatokat is halmoz a vizsgáló elé: naiv túlzókat és rosszhiszeműeket is; áruló magyart, de véres szájút is; rideg, zárkózott jövővényt, de olyat is, ki portékává termeli ki magyarságunkat s abból él, hogy eladja nekünk. Mi azonban nem ily visszás példák szemlélésében fogódunk el, mert szándékunk sem az. Jobb szeretjük

megoldásként melegengetni lelkünkben az „*Arany–Petőfi*” szép szimbólumot.

Köszönet a bírálónak, hogy alkalmat adott ezek elmondására.

Minerva, 1922.

APRÓ ADAT ARANY JÁNOSRÓL

Néhai Horváth József, Bihar megyei margittai jegyző (édesapám) feljegyzéséből idézek alább egy Arany Jánosra vonatkozó részletet.

Horváth József Sarkadon született 1822-ben. Ottani elemi tanulmányai végeztével 1835 tavaszától 1840 nyaráig a szalontai algimnáziumban tanult. Ez időre esik megismerkedése Arany Jánossal, ki rövid színészi pályafutása után hazatérően, 1836 őszétől fogva harmadfél éven át korrektorként működött ugyanott, azután tudvalevőleg jegyzőírnok lett, 1840 tavaszán pedig másodjegyző. Az iskolában – mint *Önéletrajzában* írja – Arany „a magyar s latin grammatikai osztályokat tanítá”. Tanítványai közé tartozott-e Horváth József, vagy már akkor magasabb osztályba járt: arra nézve közelebbi adatom nincsen; csak annyi bizonyos, hogy ismeretségük ebből az időből származott. Horváth József 1840 őszétől fogva a debreceni gimnáziumban tanult tovább. Ott ismerkedett meg Szilágyi Istvánnal, Arany János volt osztálytársával, ki 1842-ben, mint tudjuk, Szalontára került, s Arany életében nevezetes szerephez jutott. Horváth József még öreg korában is együtt emlegette őket: nyilván Szilágyi odaköltözése után sem szűnt meg kapcsolata Szalontával. Ő azután elvégezte Debrecenben a „felsőtanodai – (bölcseleti, jogi és hittani) – pályavéveket”, s rektóriára ment ki Margittára. Utóbb ugyanoda választották meg jegyzőnek, s 1897-ben halt meg.

Margittai rektorsága idején, 1846 tavaszán, egy ottani megyei esküdt, Kecskés Lajos társaságában – „a kor intő szózatát megértve” – olvasóegylet alakítására hívta fel a közönséget (talán éppen Nagyszalonta példáját követve, hol ez év elején létesült „Cassino”) éspedig – mint írja – „nem siker nélkül, mert ezen első ol-

vasó egyletnek csakhamar tagjai lettek nem csak a miveltebb, – de a miveltséget szomjazó lakostársak is – osztálykülönbég nélkül”. Járattak hat lapot; ezek közt a *Jelenkor* „vezérkedett”. Olvasókönyvek ügybuzgó tagok önkéntes adományaiból kerültek. A szabadságharc után az abszolutizmus kora más közművelődési intézetekkel együtt ezt az olvasóegyletet is „szunnyadásra kárhoztatta”; de 1861-ben „az alkotmányos kormányzat hajnala felderülvén”, az egykori alapítók buzgólkodása ismét életre hívta. 1887-ben jubilált az egylet, s az ünnepély alkalmából az akkori egyleti elnök számára írta meg Horváth József az egylet keletkezésének történetét, nyilván elnöki megnyitóbeszéd anyagául, sőt – úgy tetszik – kész szövegéül. Ez irat fogalmazványa egy nemrég elhalt fiának, Horváth Ákosnak a hagyatékából került elő, s abból idézem most már ezt az Arany János miatt közérdekűbb szakaszt:

„A margittai olvasó egylet alakulása történetéhez egy halhatatlan név is fűződik. Ugyanis 1861 évi nov. 9^a a könyvtár alapjára bál tartatván, ez 163 ftot jövedelmezett; midőn szóba került, hogy ezen pénzerőhöz képest mily könyvek, mily beosztással, honnan vásároltassanak, úgy hogy a könyvirodalom minél több ága – habár a kezdethez képest kicsiben – képviselve legyen: ekkor az egylet jegyzője, Horváth József, a magyar Akadémia akkori főtitkárát, Arany Jánost – mint ifjúkori ismerősét bizalmasan felkérte kiszemelésére annak, hogy mely könyvek kitől lennének vásárolandók? Erre Arany János saját kezűleg írott könyvjegyzéket küldött azon ajánlattal, hogy a könyvek Pfeifer Nándor pesti könyvárusnál 10% leengedéssel és részletes törlesztés mellett vásárolhatók, aminthogy azután több éveken át onnan történt a vásárlás. Így jött kapcsolatba Arany János halhatatlan neve a margittai egyleti könyvtár alapításával.”

Ez a közlés semmi új vonással nem gyarapítja, de a régiakkal egyezően egészíti ki Arany jellemrajzát. Íme, ezúttal is szívesen sietett segítségére egy, még ifjúkori szerény ismerősének, kinek évek óta talán hírért sem hallotta, s annak kérelmén messze túlmenőleg sajátkezűleg írt össze egy könyvjegyzéket, járt ki árengedményt és részletfizetési könnyebbítést a pesti könyvárusnál egy vármegyéjebeli község – „mezőváros” – „műveltebb és műveltséget szomjazó” lakosai számára. Viszont ifjúkori ismerőse

(tanítványa?) sem fordulhatott volna a már országos hírnévű férfiúhoz, a *Toldi* költőjéhez, ily személyes és helyi érdekű kérelemmel, ha hajdani bizalmas viszonyuk emléke nem hatalmazta volna fel arra.

Az 1887-ben kelt fogalmazvány, mint olvasóimnak is feltűnhetett, 1861-re értve tévesen említi akadémiai főtitkárnak Aranyt. Arany akkor a Kisfaludy Társaság „igazgatója” volt, 1865-ben lett titkára, s 1870-ben főtitkára az Akadémiának. De Arany halála után öt évvel, mint mindenki, az idézett fogalmazvány szerzője is, emlékezetében a költő akadémiai főtitkárságát tarthatta számon hivatali rangjaként.

Horváth József neve különben már régebben felmerült az Arany-irodalomban, mint a költő oly egykori ismerőse, aki a *Dévaványai juhbehajtás* című verset, mint Arany szerzeményét ismerte, nyilván ugyancsak szalontai diákkori emlékeként, s még késő öregségében is könyv nélkül tudta idézni annak első sorait. Ez is arra vall, mily nagyra becsülték Aranyt az ő fiatalkori, s esetleg nálánál is fiatalabb kortársai. (L. Pap Károly, *Arany egy zsenyéje*, ItK., 1954., 78. l.)

Pais-Emlékkönyv, 1956.

ÚJABB KÖLTÉSZETÜNK VILÁGNÉZETI VÁLSÁGA

1. Reviczky Gyula

Az ízlés korszakos változásai rendszerint világnézeti változások társjelenségei vagy éppen függvényei. Az irodalom kétlaki növény; gyökeret verni a gyakorlati élet talajában szeret: virágai a formák világában nyílnak. A gyakorlati életet titkon vagy nyíltan világnézeti rendszerek igazgatják, nagy „szellemi áramlások”, s hoznak létre a művelt emberiség egyik határától a másikig rokontermészetű formatüneményeket. A nemzeti irodalmak fejlődéstörténeti helyzetétől, érettségük fokától s lángelmével megáldottságuk mértékétől függ: melyik mikor fejtheti ki nagy, nemzetközi összefüggések ellenére is a maga egyedi eredetiségét oly tökélyvel, melyet nemzetileg klasszikusnak ismerhetünk el.

A mi nemzeti klasszicizmusunk számára minden elmélettől függetlenül, az Istenadta lángelme erkölcsi és művészi épségösztonével, Petőfi adta meg a mintát. Meg is indult körülötte a nagy átfejlődés, de mielőtt korszakos jelenséggé szervesülhetett volna – lecsapott a végzet.

Az 1849-i katasztrófa éles határvonal klasszicizmusunk történetében. Előtte friss, üde, fiatal lendület, utána magabaszállás, önbírálat, tanulságérlelés. Nemzeti politika és irodalom ekkor szilárdítja meg a maga elvi alapjait s fejleszt ki korszerű magyar életbölcsséget, melynek igazgató szempontja: fenyegetett nemzeti létünk biztosítása. Világáramlatok sodrában irodalmunk nemegyszer hajózott már azelőtt is tulajdon zászlaja alatt, de ezúttal történt meg először, hogy eredeti magyar gondolatrendszer, világnézet-értékű nemzeti életbölcsség lett az iránytűje s attól kérdezgette célját, útját, scylláit és charybdiseit. Ha a nemzeti lét biztosítása a főcél, akkor minden közéleti tevékenység, az irodal-

mi is, a lelkiismeret ítélőszékje elé tartozik. Meg kell vizsgálnunk, mi vezetett a katasztrófához; mindama tulajdonaink, melyek annak előidézésében részt vehettek: szenvedély, ábrándozás, képzelődés, erőink túlbecsülése, vérmérséklet és hiúság becsvágya – megfélemezendők. Önismeretre van szükségünk, józan számvetésre erőinkkel s a viszonyokkal; haladjunk, de mérséklettel és óvatosan, hogy a nemzet létét ne kockáztassuk. Kizár e bölcsesség minden túlzást és egyoldalúságot; megbírálja a múltat okulás végett, de nem szakít vele mereven, mert nem ismer ugrást a fejlődésben s az elértet minden áron meg akarja tartani, vagy ha megfosztották tőle, visszaszerezni. Bár érzés, életöszton és a kor parancsa folytán a nemzeti érdeket avatta vezéreszméjévé, tiszteletben tart s össze tud egyeztetni vele minden más eszmei és erkölcsi értéket, s nem tartja megengedhetőnek, hogy egyik a másiknak a területén sérelmet szenvedjen. Az irodalom területén Csengery, de főképp Kemény, Arany és Gyulai e klasszikus bölcsesség kimunkálói. Az ő felfogásuk szerint való irodalomban össze van egyeztetve: nemzeti és európai, általános emberi és magyar, hagyományos és korszerű, mű- és naivköltészet, valóság-tisztelet és a képzelet szabadsága, ész és érzelem, közösség és egyén, anyag és szellem, test és lélek joga és érdeke. Nem kizárólagos, nem legfőbb érték nekik a költészet sem; úr a maga területén, de ott sem sértheti meg nagy értéktársait: a jót, az igazat, bár alkotmánya nem azoktól függ. Sugalmazójául szívesen fogadja magát e nemzeti világnézetet, de akkor sem alárendelt fejtegetője, hanem szabad énekesé neki a maga örök törvényei szerint; ihlete élményi szabadságát, változatos alkalmosságát nem korlátoztatja általa, s éppen nem teszi meg kizárólagos tárgyává, mintegy témájává.

Előrebocsátottam ez ismert dolgokat, hogy a következőkben mérlegelni tudjuk: mit hagyott ott, s minek a kedvéért, az, ki e klasszikus világnézet szilárd talajáról először siklott le jelentéke-nyebb költőink közül: a filozófus Reviczky Gyula.

*

Ő egész költészetével egy más világnézet talapjára állt át, s – irodalmunkban először – *témájává* tette meg a költészetnek a filozófiát.

Schopenhauer akkor divatos pesszimista bölcselete, a tudományos materializmus, némi buddhista vonzalmak és Renan vallástörténeti felfogása olvadnak össze az ő nagyon fiatalon kialakított, mondhatni: rögtönzött világnézeti rendszerébe, melynek részleteit egész sereg kis értekezésében fejtegette. Jóformán kész állásfoglalást vett át másoktól, egyéni hajlamainak bizonyára megfelelőt, de a klasszikus csoportétól egészen függetlent, azt sem nem tagadó, sem nem folytató, divatos nyugati filozófiát. Nem önmagából forrta ki: nem is találta meg benne lelki csendességét; nem a magyar előzményekből indult ki: nem is lett azoknak szerves folytatója, csak első tünete a megingásnak.

Elmélete: a különleges módon értelmezett „humor” filozófiája. A humor a „zsenihez” egyedül méltó állásfoglalás a világ dolgaival szemben, de a zseni is csak fokozatos fejlődéssel juthat el odáig. Kezdődik e fejlődés a világ „helyes” megismerésével, mit csak őszinteség és igazságszeretet tesz lehetővé. Nos, az igazságszerető lélek a világban csak nyomort, bünt, szenvedést, léhaságot talál, s ez „egzakt” megállapítás lesz magatartásának további intézője. Először is mély undor, harag és fájdalom fogja el fölfedezése nyomán, s e háborgó lelkiállapot a humorista pesszimizmusa, vagy ha úgy tetszik, nihilizmusa. A fejlődés egy további lépcsőfokán azonban előtérbe lép a humorista természeti jósága, az általános nyomort résztvevőn átélő szánalma, s az szelíd, könnyező bánatba ringatja át undorát és felháborodását. Mikor aztán képessé válik arra, hogy eddig átfutott állomásaira bizonyos rezignációval tekintsen vissza, s mindhárom forrásból egyszerre mérítsen, akkor jut el a humor lelkiállapotába, melyben ugyanis „a pesszimizmusban tisztult emberszeretet kacagva sír”.

Ez a filozófia pedig tudományos értékűnek hirdeti magát, minden egyéb meg gondolást helyettesítőnek; vállalja tehát az eligazítást abban is, ami eddig a vallás hatáskörébe tartozott. Nem a hitre épít, hanem Isten „feltevése” nélkül szíve szerint indul s az énen keresztül nézi a világot. Etikája is független a hittől; mégis megegyezik Jézus moráljával. Jézus ugyanis e felfogás szerint

nem hitet, nem dogmákat hirdetett, hanem morált; ő ezt a morált „érezve” ismerte fel, mi „tudományos gondolkodással”, amint-hogy „századunkban” már a vallásból is tudomány lett. Jézus tehát a legnagyobb „humorista” s morálja a hegyi beszéd boldogságtana.

A klasszikus világnézet rendszerforrása a „nemzet érdeke” volt; a humoristáénak – bár mint „filozófia” általános emberi érvényre tart igényt – az *én*, mely nemcsak elkülönül a világtól, hanem föléje is emeli magát. Ebbeli jogosultságát alapozná meg zsenitana, melyhez költőnk, saját vallomása szerint, magáról vette a mintát. A humor magaslatára csak a zseni jut el; az ő filozófiája másoknak – filisztereknek, kiket megvet – kaviár. A zseni tudja, hogy *ő az*. Lényege a becsvágy, mely elérhetetlen távolra tűzi ki a célt a tökély, a világosság felé, utópiája a dicsőség s érte minden szenvedésre képes. Csak lángelmékkal (többnyire holtakkal!) közlekedhet, a földön száműzött rabnak érzi magát. A becsvágy-nak élni legnagyobb gyönyör, s ez a tudat halhatatlanítja a géniusz fájdmalmát. Jelleme is kivételes; közönségesen szólva a zseni „jellemtelen”, ti. nem következetes, mert eltűri pillanatnyi érzelmei felülkerekedését az akaraton.

Ez építmény logikátlansága, belső ellentmondásai szót is alig érdemelnek, oly nyilvánvalók. Világos, hogy egy ellenmondásokkal teljes, tanácstalanul tétovázó lírai kedély menekül itt saját nyugtalanító és lehangoló erélytelensége elől a biztos („egzakt”) támasztékot ígérő elméletbe, mely egyszersmind határtalan becsvágyát is igazolhatja. Erélytelenségére vall az is, hogy más világnézetekkel szemben nem veszi fel a harcot, s nemcsak ki nem élezi az övét amazoktól elválasztó elvi különbségeket, hanem mint-ha nem is látná elég világosan, hogy olyanok is vannak. Aranyt, a nemzeti világnézet klasszikusát, az ő értelmében való „humorista” példaképének tartja, s nincs is semmi nyoma annak, hogy szembenállónak érezné magát a „nemzeti”-vel. Másfelől pedig, mikor ez Isten nélküli elméletben Jézus moráljának olyan főrészt juttat, s Jézust annyira a maga emberi eszményének teszi meg, azzal a vallásos világnézethez való öntudatlan ragaszkodását árulja el, még ellenmondás árán is.

Az új elmélet megिंगást jelent sok mindenben, ami a klasszi-

cizmusban békésen össze volt egyeztetve, s jelent kezdeményeket, melyeknek végső következéseit utóbb mások vonták le.

A klasszicizmus költészet és élet jogos követelményeit egyaránt figyelembe vette, emez az emberiség helyzetét, sorsát határozza meg kiindulásul; annak célja a nemzet (s az író) viselkedését megszabni a nemzet boldogulása érdekében: emez – azt várónk, az egész emberiségre terjeszti ki gondoskodását; valójában csak a zseni magatartása érdekli, elkülönítve őt az emberi közösségből. A kiinduló vizsgálódásban kétségkívül az előbbi áll az „őszinteség és igazságszeretet”, a tudományos hitelű, az „egzakt” megismerés alapján, míg a humorista csak kérkedik azzal, valójában pedig már alapvetésül is torzítva konstatál. A klasszikusnak *volt* közössége, a nemzet, melybe szívvel-lélekkel felolvadt; a humoristának sem nemzeti, sem általános emberi közössége nincs, övé csupán a szellemi kiváltságosak – a zsenik – társasága. Csak látszat hát és elhamarkodott ítélet az, mintha Reviczky a nemzetit az általános emberivel váltaná fel, azzá tágítaná: valójában a zseni önző becsvágyából levezetett, egocentrikus rendszerrel cserélte fel a klasszicizmus közösségi világnézetét, melyben pedig nemzeti korlátai ellenére valódi emberi szolidaritás szelleme honolt.

Másik alapvető különbség. A klasszicizmus költészet és élet jogos követelményeit is össze tudta egyeztetni, számolt a gyakorlati érdekekkel, anélkül hogy irányzatossá vált volna; a való élet számtalan, sokszerű, előre nem látható hatásaitól nem zárkózott el; ihletét semmiféle elmélettel nem korlátozta, nem kötötte meg eleve. A humorista öncélúságot tulajdonít a költészetnek, a költőt kivonja a gyakorlati élet kötelékeiből, s egy kész gondolatrendszer korlátai között kényszeríti élni; neki a csak-költészetben való élés az egyedül üdvözítő. Mint az előbbi ponton egoisztikus zsenikultuszul leplezte le magát az „egyetemes emberi” kiindulás, e mostanin viszont a magát modernnek és korszerűnek hirdető világnézet elszakítja a költőt kora törekvéseitől: mint nemzetet és emberiséget, úgy koron is kívül helyezi.

Nagy a különbség valóságfelfogásukban is. A klasszicizmus nemcsak anyagot ismert, hanem szellemet is. Volt őszinte Istenhite és felekezetiileg ugyan ki nem élezett, de mindenesetre ke-

resztyén vallásossága. Ettől gyökeresen különbözik az a vallást a tudománnyal azonosító, Reviczky szerinti materializmus, mely hogy a magáiban Jézus tanítását láttathassa, tagadja Jézus istenségét. S mégis a klasszikus költő, ki a matériát alárendeltnek tartotta, nagy figyelemre méltatta azt, mint a lélek, a szellem jelentkezési közegét, érzékelhető nyilatkozását s nagy művészettel ábrázolta is; hangulatilag is szívesen sugalmaztatta magát szemléleteitől, természet és emberi élet tüneményeitől. Az anyaghitű ellenben csodálatosképpen nem törődik az anyaggal, természettel, érzékletekkel és benyomásokkal. Mint előbbi jelszavait – az általános emberit s a korszerűt –, úgy ezt is cserbenhagyja s a „materialistának” a költészete az „absztrakciók” világáért eseng.

Míg tehát a klasszicizmus igyekezett összeegyeztetni a jelentkezés konkrétumait (nemzet, kor, érzékelhető valóság) az eszmény (humánus, időtlen költészet, szellem) elvontságával, a humorista kiszakítja magát mind e kapcsolatokból, melyek pedig a költői ideálnak alakot, megkötöttséget, egyedi kifejezést: igazi létezését kínálhatnának. Nem tagadja ő meg, nem támadja ama konkrétumokat, csak otthagya őket, bár előbb jelszóként is hangoztatta egyiket-másikat. Felemás elmélet: kiköltözés a biztos hajlékból – nem egy szilárdabb másikba, hanem inkább valóságos világnézeti hajléktalanságba.

Ő sem támadott világnézetet, az övét sem támadták. Sőt részvétet ébresztett maga iránt, s méltán. Nemcsak hirdette és vallotta ama tanokat, hanem vívódott is velők, küzdött is ellenük, sőt a szív igaz sugallatára hallgatva olykor meg is tagadta őket. Egyben azonban ez erélytelen költő a konokságig szilárd és következetes maradt: abban, ami egész elméletében is az egyetlen igazi konkrétum volt: becsvágyában. Minden egyéb iránt vakon, ez egyben kemény, szinte tragikus következetességgel haladt a maga meggyőződése útján, s panasz és vádaskodás nélkül, lágy megadással, szelíd szomorúsággal szenvedte el a viszontagságokat, melyek amiatt érték.

Mint mikor egy hozzánk tartozó kiszakad a családból, melyet pedig szeret, s kellőképp fel nem készülve, útravalóul csak a magába vetett hittel, nekivág az ismeretlen nagy világnak s aztán eljut hozzánk előre látott szenvedéseinek híre: ilyes érzéssel nézi a magyar közönség Reviczky Gyulát és az ő költészetét.

Egy ily, mindenestül filozófiai elméletnek alárendelt költészet alig tehet egyebet, mint lírai nyomatékkal kifejti, hangoztatja, amit ésszerűleg egyszer s mindenkorra megállapított. Filozófiát hirdető, saját tanait terjesztő költészet lesz belőle elsősorban. Reviczky verseinek legnagyobb része – a *Változatok* ciklus – valóban az. A humor magaslatára vezető lépcsőfokok mindegyikén ott sorakozik egy-egy csoport verse. A „megismerés” költeménye a *Mi baj van a világon*; a harag és felháborodás: a humorista „pesszimizmusa” vagy „nihilizmusa” fokán áll *A kenyér* meg a *Jób siralma*; a szomorú jószág, a szenvedő szelídség nyilatkozatai: *Tristia*, *INRI* – s nagy kivételképp, tárgyiasítva a *Pán halála*; a humor magaslatáról szól már a *Reznáció*, a *Szabadság*; a becsvágy *A halál után* alapgondolata; s a zseni jellemzése megtalálható az *Egy könyvre* címűben – hogy mindenik csoportból csak egykettőt említsek. Nem hiányzik itt (mint elméletében hiányzott) ez „általános emberi” eszmekörben mozgó költészetnek a nemzetihez való viszonyítása sem: az *Arany Jánosnak* c., sokat emlegetett versben, válaszul *Arany Kozmopolita költészetére*, melytől, úgy látszik, találva érezte magát. Válasza azonban más malomban örül, mint Arany költeménye. Aranyé azt mondja: nincs nagy költő nemzeti jegy nélkül; Reviczkyé meg ezt: nincs nagy költő általános emberi jegy nélkül. A kettő nem zárja ki egymást (Arany felfogásában éppen nem!), s az első ellen a másodikkal nem hadakozhatni. De hogy Arany a nemzeti jegyet mint költői konkrétumot is szembeállította holmi „puszta elvont ideállal”: ahhoz – s épp ahhoz! – Reviczkynek semmi szava sincsen!

Filozófiai függésű verseinek egy másik csoportját az önnön filozófiájával való vívódás őszinte percei, a természetes emberi érzésnek a félszeg elmélet elleni lázadozásai hozták létre: s ezek a meggyőzőbbek. De e tagadó oldalon is éppúgy témája marad költészetének a filozófia, mint előbbi, javalló változatában. Van verse, melyben a dicsvágy gyönyörét tagadja, föléje emelve a szeretetet (*Dicsvágyónak*; *Ne tudjon rólad a világ*); van, amelyben – zsenitanával ellentétben – társtalanságát az emberek közt keservesnek vallja (*Az oáz panasza*; *Pálma a Hortobágyon*); van, amely a Nirvána „igazságában” megnyugodni nem tudását árulja el (*Az utolsó költő*); van több, amely a humor előtti állapotot sirja vissza,

a filozófiátlan, a naiv ember boldogságáhitét, s van, amely ezt a hitét még ki nem hűltnek vallja; ilyen különösen a *Schopenhauer olvasása* közben:

Sötét lapok; mély, komor eszmék!
Takarjon el most rózsafátyol.
A boldogságban én hiszek még,
Bár tőlem minden perce távol;
S lelkem bár szomorú halálig,
Örökre, boldogságra vágyik.

Van verse, melyben a dalnokot is csakúgy kora szülöttének hirdeti, mint akárki más fiát (*A költő világa*); van, amelyben a tempolomba hívja bűnbánatra a „tudomány” századának józan, sivár fiait (*Tartsatok bűnbánatot!*); s van egy (*Magamról*), mely egyenest az elfogulatlan („egzakt”!) megismerés lehetetlenségét hirdeti, megvallva, hogy ki-ki örömén, bánatán: „sorsán át nézve” látja s ítéli meg a világot. Híres végsorát: „A világ csak – hangulat”: mindenki idézi, mintha az volna költészetét legösszefoglalóbban jellemző tétele, holott csak alkalmi nyilatkozata, önmagával való kivételes szembefordulása az elméletéből pillanatnyilag kiábrándult költőnek. – Minde költemények az ösztön, a szív, az elfogulatlan emberiesség tiltakozásai az elmélet korlátoltsága – a költő lázadozásai a filozófus ellen.

Minden önkénytelen fakadású érzés, mely nem ismer gondolatrendszert, s nem filozofál, mielőtt meg merne születni, sőt naivul megvallja, hogy igenis tud értéket, ismer boldogságot itt ez eleven, e Nirvána-előtti szomorú világban is – maga a szerelem: ki van zárva a „humor” világából, ki volna hát zárva a humorista költészetből is. Úgy is van, s csak kerülő úton, csak a filozófia horgán kerül bele költőnk mindhárom szerelmi ciklusába. Az *Első szerelem* ciklusa túlhaladott, filozófiaelőtti, ifjúkori bohó boldogságkeresés színében tünteti fel, elregésítve, a szerelem érzését s a humor mostani magaslatáról némi meghatódott érdeklődéssel tekint vissza reá, részben talán Petőfi szép költeményének, a *Tündérialomnak* a hatására. – Az *Emma*-ciklus: folytonos habozás a szerelmi boldogság filozófiátlan kísérletei s a humorista re-

zignációja között, azzal az egyetlen megoldással, mely zsenitársat hajlandó elfogadni a szerelem tárgyában. Végül a humorkálvária harmadik stációjának, a „részvét”-filozófiának félszeg alkalmazása s a „zseni” közmorállal való dacolásának fitogtatása a *Perdita*-ciklus.

Két költeménycsoportja független igazán filozófiája kényszerétől. Hazafias versei az egyik, melyek nyíltan tanúskodnak ugyan nemzeti meggyőződéséről, de egyúttal arról is, hogy hazafias érzését nemcsak filozófiai rendszeréből hagyta ki mostohán, hanem egyáltalán gondolati táplálékkal sem igen magvasította. Még leg-egyénibb köztük a *Szent-István napján* című, mely történetünk nagyjai közül a Jézus tanát hirdető szent királyt emeli ki, mert a honszerzés második felét, a dicsőbbiket, ő vitte véghez: a kereszttel. Mint költemény azonban ez sem a jobbak egyike.

Nem efféle mostohaságból, hanem önerejéből maradt kívül minden filozófián az a néhány szép költemény, melyet „A halál előtt” írt. A halál közelében szétfoszlik minden teória, s felsír és zeng az élet- és gyönyörvágy többé meg nem tagadható, teljes őszinteségű lírája, meggyőző és megható cáfolatául a „humor” egész filozófiájának. „Hagyj sokáig élnem” – így fohászkozik az Úrhoz:

Csupa sugár, fény, semmi árnyék,
Oh hátra van a hosszú nyár még;
S szívében annyi még az ének
Szegény fakó fülemilédnek.

Az „egzakt” igazságként hirdetett új világnézet éppen nem biztosította hát számára azt a megnyugvást, melynek birtokában az ember, a költő, szabadon fogadja s visszhangozza az élet benyomásait. Filozófiája élettől, világtól való elzárkózásra, dolgaik iránti többé nem érdeklődő, rezignált szemlélődésre utalta; de ő nem tudott tőlük elszakadni. Fájdalmasan érezte, hogy belátása és emberi ösztöne, esze és szíve ellentmondanak egymásnak. Megoldást nem talált. Sem az elmélet, sem az élet nem lett zavar-talan, egész birtokává. Erélytelenül, szelíd megadással viselte bús ingatagságát.

Gondolat és valóság megbomlott egyensúlya máig sem állt helyre. De jöttek Reviczky után más, nála erélyesebb, elszántabb egyéniségek s hoztak és hirdettek új megoldásokat, végletesen egyoldalúakat, szöges ellentéteit egymásnak. Egyet Komjáthy Jenő, egy másikat Ady.

De róluik majd máskor.

Károlyi Árpád Emlékkönyv, 1933.

2. Komjáthy Jenő

A Reviczkyétől megkezdett úton haladt tovább Komjáthy Jenő. Átvette Reviczky pesszimizmusát, de rosszul érezte magát benne. Cselekvő és gyönyörvágó új egyénisége már pályája első, sötéthitű szakaszában megmutatkozott. Nemcsak a pesszimizmustól vigasztalannak mutogatott földiség, de maga a sötét pápaszem is terhére volt. Honvágyat érzett tulajdon sejtett hazájába, valami Eszmehonba, Istenországba. Kellemetlen volt neki az örökös rosszallás, szomorúság és sopánkodás, kelletlen az akaratbénító tagadás, mely megfoszt az érzelmeinkkel való egyetértésnek s az élet javallásának szabadságától. Az ő líraisága nem zsugorogni és alkalmazkodni, hanem parancsolni, uralkodni vágyott s boldog kielégültségben – „kéjben” – égni és elégni.

Lelke vágyaiból kiszötte lassanként saját eszmerendszerét, s korábbi filozófiája ínséges, levegőtlen zárkájából átköltözött egy maga álmodta tágas, világos új palotába. Elbúcsúzott Reviczkytől, az „eszmék csüggetegjétől”, a „lemondás bajnokától”, el Schopenhauertől, a „világbölcsőtől”, e másik „dicső előképétől”, nem tagadva meg „igazságait”, tisztelettel bejelentve, hogy ő immár új utat tör s új dalokba kezdett lelkesedve.

Felszabadulásában különféle hatások támogatták. Egyik sem annyira, mint a Petőfié, kinek bátor, önhatalmú líraisága kezdetől fogva táplálta rokonösztöneit. Dacban, akaratkultuszban, s ami fejlődése újabb szakaszának voltaképpeni sugalmazója: tettvágyban, kétségkívül rokonjellem vele. Költői átfejlődése mintha

egészen a Petőfié hasonlatosságára menne, kinek egykori világgyűlölete a világmegváltó eszményiséggé tisztult ki. Rajongó „új dalait” olvasva, csakugyan az az érzésünk, mintha egy Petőfi-sziluett szenvedélyes mozdulatait látnók valahol az űrben, a „szabadság és szerelem őshazájában”, az Istenországban, hol ez ikereszmék, földiségtől nem korlátozva, fogalmi tisztaságban élnek világukat. *Tettvagy* c. verse – még mottóját is Petőfiből véve – a költőapostoli gondolatot fejt ki. Máskor az álmában bilincseket tördelő Petőfit visszhangozza. Jósolgatja s türelmetlenül várja ő is azt a „nagy szép időt”, az elkövetkezendő diadalt. Az az ő ideje lesz! Viharnak képzelet el ő is, melytől megreszketnek a gyávák, de melyben ő ujjongva fogja üdvözölni tulajdon elemét. Ha filozófiai költészetében forradalmi lelkület, vezérkedés, győzelemlátomások, üdvözítő halálbarohanások jelenségeivel találkozunk: jusson eszünkbe, hogy mindez az „eszmeharc” a tyrtaeusi Petőfi fellegképe, Petőfi költői mozdulatainak jelképszerű áttelehelése a bölcselmi költészet árnyékvilágába. De a *Tündérvilág*, a *Szeptember végén*, a *Honfi dal*, az *Itt van az ősz*, a *Szép napkeletnek*, s Petőfi sok más költeménye is hagyott reminiscenciaszerű nyomokat verseiben, könnyen felfedezi, aki utánajár.

Új világnézetét (filozófiáját) részben az ő elvonásra hajlamos gondolkodása szűrte le a Petőfiével tetézett saját egyéniségéből, részben más gondolkodók rendszereiből hasonlította magához. Nietzsche példájára mintegy létformájává tette meg a személyi korlátlanságot, akarat és önérzet übermenschli szertelenségét. Ezzel filozófiája és költészete egyik pillérét, az alanyit, szinte az önistenítés képtelen magaslataiba suhasztotta fel. A valót azonban, a körülötte létező tárgyi valóságot nemlétezővé nem tehetette; oly értelmezést adott tehát neki, amely személye túlnövesztésének legjobban megfelelt. Spinoza panteizmusa volt ebben útmutatója, mely szerint egyedüli szubsztancia az Isten, s minden egyéb: a természet, a jelenségek, maga az egyéni lét is: csak tünetményei ez egyetlen lényeknek. *Csak-én* tehát a Petőfi-nietzschei alanyi oldalon, *csak-Isten* a spinozai tárgyin. Az én-vallás rajongója nem riadhatott vissza alany és tárgy merész azonosításától, jobban mondva a kettő spinozai rangjának felcserélésétől: az énistenség vég-gondolatától. Ezzel levonta a „zsenitan” végső következtetéseit.

A tömeggel el nem vegyülhető zseni társtalanságának s egy alacsonyrendű világhoz kötöttségének tudata tette szomorú és felemás költővé Reviczkyt. Komjáthy megoldásában a zseni nem „társtalan”, hanem társat nem is tűrő, egyetlen létező s nem kötve van a tárgyi világhoz, hanem ura, lelke annak. Ő az isteni erő és hatalom, ő a természet, ő az emberiség, övé az egész élet. Eltűnt a szomorúság: az én korlátlan urasága, életbirtokló hatalma, az „örök élet” ujjongó önélménye lépett a helyébe. Reviczky nem oldotta meg a bogot: tétova vergődött korlátlan igények és valóság sziklafala közt. Komjáthy kitalált egy szemfényvesztő (az ő szemét csakugyan elkápráztató) megoldást: a tapasztalati valóságot önmaga tárgyi tüneményévé alázta s korlátlan igényeit gondolatban, képzeletben, az öntudat függetlenített világában élte ki korlátlanul. Tett azonban engedményt a cáfoló valóságnak. Istenvolta, élet-urasága itt, e földi életben még csak bizonyos tudat és lelkesítő hit, megvalósulását azonban a haláltól várja: istenülése a halálban kezdődik, a halálban „hal át” a végtelen életbe, a halál által válik az élet urává.

Senki sem hiszi, hogy Komjáthy Jenő, Nyitra vármegyei szenici polgári iskolai tanár, istennek képzelte volna magát; de igenis költői ihlete az abszolút akarat lelki élményében, valamely képleges istenélményben tombolta ki magát, a cselekvőképességnek legfelső fokig, a mindenhatóságig felcsigázott képzelgéseiben. Mindez nem is áll olyan messze a „vates” az „est deus in nobis”, a „sugallat”, a „teremtő” képzelet, az „isteni küldetés” rég ismeretes ókori s azóta közkeletű álláspontjától, csak teljesebb, teljes benne az illúzió, az „ámulás”, mint Csokonai mondaná. Csokonai is tud oly pillanatait a költőnek, „Midőn teremt új dolgokat. / A semmiből világokat”. Kölcsey „istenülése”, Petőfinek említett „költő-apostoli” felfogása (Isten lángoszlopoknak rendelé a költőket stb.), Reviczky lappangó vagy nyíltabb Jézus-rokonulásai hasonló jelenségek; az utóbbiak ösztönzők is lehettek Komjáthy számára. Mily könnyen állt nála a végső következtetések levonása, látni *Magdaléna* c. verséből is, melyben a bibliai téma párhuzamát habozás nélkül elfogadva egyenest a Messiás helyére áll, vigasztalva a nőt, hogy elviszi magával az égbe, Atyja házába. Tudvalevő egyébként, hogy a műveltségnek minden újabb fejlődménye igyekszik magára öltetni a megelőzőnek, melytől elvált, méltóság-

jelvényeit, eltulajdonítani nimbuszát: így a profán műveltség a vallását. Mind a korábbi „nemzeti”, mind ez újabb „filozófiai” világnézet bizonyos „szentségre” tart igényt, „religiózus” érzelmekkel tekint eszményére, s megsértését „profanizálásnak” minősíti. Költészetünkben Reviczkyvel indult a kultusznak a *személy* számára igénylése, világi területen vallási méltósággal (Jézus!) rokonítása magának; teljes határozottsággal haladt tovább e profán eltulajdonításban Komjáthy, a maga személyes panteizmusával. Petőfi felfogása a költő isteni küldetéséről még a vallás alapján állt, emezek profánsága maga telepszik be a vallás szentélyébe.

A mondottak által enyhítve nevezhetjük „isten-élménynek” Komjáthy új filozófiáját s jelölhetjük ki most már költészetbeli magatartása néhány jellemző változatát.

*

Nem valamely lépésről lépésre haladó, szakszerű filozófiai gondolkodás, hanem lírai szükséglet találtatta meg vele új világnézetét. Bizonyos belső nyugtalanság után mintegy varázsütésre nyílt meg a szeme s látta meg a kápráztató valót: önnön lelkét, az „istenlakta házat”. *Egyszerre* c. költeménye e tekintetben a legvilágosabb: „Egyszerre, egy varázsütésre / Megnyílt a szívem tiszta mélye / És benne megnyilatkozték / Egy szédítőn mélységes ég;” – egyszerre, egy nagy pillanatban, egy dicső tudatban átfogta önmagát magában, s megpillantá Istent: „S hol egymást metszi két világ, / Két szem egymás mélyébe lát”, belevetette magát a szent egység, a boldog összesség örök gyönyörforratagába.

Ez az önmagán és a csodás nagy pillanaton való álmélgodás az ő első jellemzetes lírai kiállása. Ott van tehát már születésénél ez új költészetnek a „kinyilatkoztatás” emlékképe, meg a váratlan s annál nagyobb gyönyör, vagy – mint nevezni szereti – „kélj” érzete: az „üdvözülés” mása. Petőfiben sem példátlan ily varázslatos rátalálás Istenre, hitre, rendszerint a szerelem lélektisztító hatása alatt (*Válasz, kedvesem levelére; Szép napkeletnek*). De az imént jellemzett lírai csoda Komjáthy sajátja. Viszont Ady Istenlátásai nem mindenestül függetlenek tőle.

Csodált újdonságában való bemutatkozása a következő jellemző mozdulat. A szellemfölény pátoaszával nyit ránk s emberfölöttségét hirdeti ki, mint utóbb Ady a maga magyarfelettségét vagy kísérteties különösségeit szokta (*Góg és Magóg fia; A Halál rokona, Sem utóda, sem boldog őse* stb.). Rendszerint korábbi énjével szembeállítja az újat; jelzi, mi volt s mivé lett: mi most. Vagyis újra meg újra kiélvezi átmenet nélküli, varázslatos átalakulása gyönyörét. Tegnap még gyermek, szolga, bűnös: ma messiás, világ világa, világot nemző gondolat, a végtelen lét tiszta telje (*Újjászületés*). Figyelmet érdemelnek enémű verseiben az egykori mivoltára való visszapillantások. Ezek szerint neki, az istenülésre, fényre, csodára kiszemelt embernek előélete csupa rejtély, az öntudat mélyén a maga nagy pillanatára várakozó ismeretlenség volt:

Ki fény vagyok, homályban éltem,
Világ elől elrejtézem;
Nagy, ismeretlen messzeségben
Magányosan lobogtam én.

(*A homályból*)

Önmagának ez a rejtélyes eltávolítása, egykori lappangó, kitörésre váró állapotában való szemlélése, melyre minden átmenet és magyarázat nélkül következik elemi erővel kitörő mai megnyilatkozása („De mostan szívem szerteárad, / Gátját szakítva szétöml”): egyik legnagyobb következményű lírai attitűdje Komjáthynek. Ady kísérteties önszimbólumaiban lehetetlen fel nem ismerni költőnk ihlető hatását. Nemcsak a „lidérces messze fény” utal reá vissza, hanem még világosabban Ady első igazi szimbolista önszemlélete, a *Vízió a lápon*. Ady éppen e kitörés előtti, rejtélyes, fenyegető mivoltában jeleníti meg magát: „Vagyok fényember ködbe búva” stb. Különben e bemutatkozó műfaj elődjét Petőfi önarcképeiben kell látnunk, melyekben ő erkölcsi, jellembeli fölényével áll ki a világ elé. Híres, erélyes „átriadásai” (merengésből, korlátozottságból kedély és szenvedély féktelen szabadságába), s azon versei, melyekben pesszimizmusa alól való felszabadulását ünnepelve megtagadja korábbi sötét világnézetét (*Mily szép a világ!*): különösebben is megigézhatték Komjáthyt. Múlt és je-

len viszonyításának azonban van homlokegyenest ellenkező módja is. Petőfinek állandó gondja volt jellemkövetkezetessége nyilvántartására: még egykori világgyűlöletébe is Júlia iránti szerelmét nézte bele utólag. Komjáthy is nemegyszer már a múltban megvoltnak állítja jelen énjét: ő akkor is örökké csak egy arcot nézett, egy mélységes, roppant szemet, a végtelen világszemet; már születésével kijelöltetett csodás szerepére: áldja is az órát, melyben született (a „fénynek ünnepén”: gyertyaszentelőkor), s a „boldog asszonyt”, aki szülte, a „malasztal teljest”. Szent a homály, amelyben élt; a hely, amelyben megállott.

Szeret oly képzeletbeli elhelyezkedésben mutatkozni, mely emberfölötti öntudatának megfelel: „a lét magasán” napfényes álmaival, „a lét Hóreb-hegyén” a Szellem istenének törvénytáblájaként, várva, hogy ráírja parancsait. Tudja, hogy „talány” másoknak, kivált a „hitetleneknek”. Ezeknek még titokzatosabb módon mutatkozik be, a láthatatlanság fölényében: lába a földön jár, feje az éterbe ring; de a hitetlenek közül vajon ki látta őt fényleni, ki hallotta üdvözülten zengeni? Ki látta őt pompafényben járni a tengeren (megint Jézus-kép!); ki látta lelkét, midőn a napba öltözött?

Ki látta színem változását,
Midőn a lélek elragadt?
Ez elcsigázott, gyöngé testen
Ki látott nőni szárnyakat?

Ki látott engem tűzszekéren
Mint a profétát egykoron?
Illést se látta minden ember,
Csak az, ki lélekben rokon.

(Csak tartsatok)

A bemutatkozás itt már szóban és képből adyas titokzatosságok előhírnöke, sőt előképe.

Bemutatkozó típusával sokban összefolyt, mégis külön változatot képvisel az ujjongó önszemlélet, maga az „isten-élmény” költeménycsoportja. Az újjászületett egyén önélvezése, az önmagá-

ból maga számára szerzett gyönyör és kéj e gazdag csoport lírai anyaga. Büszkén érzi új erejét, hatalmát; nincs többé lehetetlenség számára; új hangot ütött meg, melynek zenéje maga hatalom; már a nap tüzes szekeren rohan az örökkévaló életbe; „göröngylét”, részlet, látszat nem zavarja többé; ő a természetből s az belőle, áradnak szét az időben: létrejött bűvös egységük; úr lett az időn, úr a téren; lelke önvilág, „túlföldi lényé” tiszta láng, nincs vágya, csak gyönyöre, ő a szellemek királya, minden ő. S e gyönyör forrása az életuraságnak, az emberiséggel azonosult „Szent Egyéniség” étellel, Istennel teltségének a tudata. Legfelső fokon szinte paroxizmusig csigázva, talán *A koldus* c. verse hirdeti ebbe öntudatát: ő az erő és fény, forrása, magva a létnek; övé a hatalom, az élet; belőle lett s érette minden; minden csak út és eszköz, ő a cél:

Ragyogjatok dicső világok,
Központra rohanó erők!

Keringjen, zengjen mind körülém,
Bennem, belőlem és belém:
Központja lettem a világnak
S a teremtésnek célja én.

Az isteni életuraság e gyönyör-netovábbja legsajátabb velejárója az ő személyes panteizmusának. Találni hasonló átszellemülést Petőfi szerelmi költészetében (pl. *Minek nevezzetek*), politikai és forradalmi költeményeiben, de intézkedőbb, cselekvő módon s nem az önélvezés efféle ekstázisában: „eszmegyönyör”-ben.

Mindhárom, eddig említett attitűdjével voltaképp az ő lelki új-jászületése egyetlen nagy ténye körül forgolódik: csodálja, csodálatja és élvezi magát. De mint említettem, erős, petőfies cselekvő vágy segítette filozófiai felszabadulásában. Ez az ösztöne munkál tovább egy csoport, harciasnak mondható versében. Mint valamely szabadságharc – „eszmeharc” – vezére toboroz, vezet rohamra milliókat, de nem látni, miféle ellenség ellen, mily végcél érdekében, s hogy mi szüksége neki seregére. Elv, mindentudás, mindenhatóság, istenülés; máskor a múlt összetörése egy új vilá-

gért, az emberiség kiszabadítása börtönéből s testvéri frigyben egyesítése, „új világ, új hit, új állam, új hon, új élet ..., új gyönyörök, új fény, új eszmék” (*Szózat*) a jelszavai. Mindez csak cselekvőbb látszatú változata az ő testetlenül árjongó líraiságának, egyúttal Petőfihez való ösztönszerű hasonulásának betetőzése. Ilyes toborzási képzetek – Komjáthytól bizonyára függetlenül – Adynak is sajátjai, az újság, mindent-megújítás követelésével együtt. Úgy látszik, a „csak én”-líra keresi effélékben a maga önző csonkasága kiegészítését, a közösséggel való szolidaritást, de azt is csak uralkodás, vezérekedés formájában.

Ennyit e különös költészet személyi oldaláról.

*

A másik oldalon, a tárgyin, nincs sok részleteznivalónk. Az „Élet” szublimált nagy mindenség áll amott, várva kéjes birtokbavételét az Eszmét képviselő egyén által. Ez az élet örök, nem ismeri a halált; amit halálnak neveznek, az csakis ebbe az életbe való áthalás; s ily értelemben a halál nagyszerűbb, felségesebb, mint az életnek nevezett földi létezés: az az ősi lényeg, a valódi lét: „Halál az élet, s élet a halál”. *Ennek* a halálnak ujjongva hódol, a közértelmű halált tagadja; a „memento mori” ellen élet-himnuszt ír (*Memento vivere!*): „Véssétek a sírkeresztre: / Emlékezzél az életre!”

Új szerzet, új fogadalom:
Nincs halál és nincs nyugalom!
Ezt rebegjük reggel, este:
Emlékezzél az életre!

Az Élet, de a maga konkrét valóságában, éppoly egyetlen igazi „tárgya” Ady költészetének, mint fogalmi elvontságában Komjáthynek, s szintúgy rokonítva van a halállal, mint emennél. De ami még közelebb vezet Adyhoz: a panteista költő viszonya a tárgyi világhoz, ennek tökéletes birtokbavétele általa: már kész szimbolikus koncepció; ez egész tárgyi világnak ő a lelke, ura, s e

léleknek a tárgyi világ csak képleges mása, érzékelhető tüneménye, szállása, szimbóluma. Az egész világ, az egész lét egy nagy szimbólum, mely az istenült lelket, a „szent Egyéniséget” jelenti, láttatja. E filozófiai szimbolizmustól csak egy lépés már a stiliztikainak is mondhatóhoz, a különösebben Ady-féléhez, mikor ugyanis a költő a természet és világ konkrét részleteibe is lélekül költözik be, alkalmi szemléleteivel is azonosítja magát: a képet, a metaforát is korlátlanul birtokába veszi.

Egy szót szerelmi költészetéről, de csak a filozófiainak, mellyel szinte összeolvad, új oldaláról való megvilágítása végett. Mi neki a szerelem? Úr az időn, a szellemeken, a világon; életi cél, üdv, Isten, Ős Eleve, lényeg: vagyis ugyanaz, amivé magát istenítette a filozófiai szférában. S mi a szeretett nő? Fény, jószág, nap, élet, szépség, ideál: vagyis ugyanaz, amibe filozófiája szerint áthalni kíván, „ha lelke mély gyönyörbe szédül s magát istenülni érzi”. Ennyiből is látni: „isten-élménye” a szerelmi gyönyör „égi mása”; filozófiai „áthalása az életbe, az életóceánba”, szerelmi költészetének hasonló paradoxonaival – „beléd halok, benned élek”, „s leszünk egymásba halva boldogok” – egytestvér. A „kēj” az ő filozófiai lírájának mondhatni: vesszőparipája. *Kēj* c. verse felvilágosíthat e „fogalomnak” távoli erotikus gyökereiről is.

Hogy Ady életsóvárgása mennyire – de mennyivel földibb módon – erotikus ösztöniségű, arra immár csak utalnom is elég.

Komjáthy tehát megoldotta a maga módján azt a kérdést, melyet a vallástól és nemzeti kötöttségtől függetlenített világnézet tett fel a kizárólag önmagára hagyatkozó, nagy önbizalmú egyénnek: zseninek. Láttuk megoldását: e légvárat, melyből minden fogható valóság hiányzik. Fentmaradt ezek után a megoldásnak egy másik lehetősége, éppen a túlsó végleten, az anyagi világban: igenis korlátlanul kielégíteni korlátlan életigényünket itt a földön, a tapasztalati, az anyagi valóságban; ennek az életnek lenni urává, ezzel az élettel azonosulni; kiélni öntudatlan, nem filozófáló ösztöniséggel, mintegy élettani realitással az élet „kējét”, gyönyörét. S ez lett Ady megkísérelt megoldása, az ösztönélet kísérlete, mely majd csak utólag, kudarcai közben és nyomán adta fel neki a „filozófiai” kérdést: mit is cselekedett, mi is történt övele voltaképp?

Képzeljük el Komjáthy eszmei életuraságát alászállítva a földre, a mindennapi, a valóságos életbe, minden elméletből egyébként tabula rasát csinálva, magán kívül minden egyebet tagadva, s kifejezésben és formaságban is szakítva az előzményekkel: s előttünk áll Ady forradalma. A mondottakból azonban kitetszik, hogy voltak annak előzményei a hazai költészetben, s Komjáthy Jenő fejlődéstörténeti jelentősége éppen abban áll, hogy Adyhoz vezet át.

Irodalomtörténet, 1934.

SZÁSZ KÁROLY EMLÉKEZETE

Akadémia, 1929

Vajon mi az emberi nagyság mértéke s kiket illet meg holtuk után az emlékezés hálatünnepe?

Csak az-e a nagy és halhatatlan, ki maradandó műveket hagyott maga után, vagy az is, ki szívvel-lélekkel hozzá volt nőve korához, és bár abban sem tartozott a legnagyobbak közé, energiát képviselt, mely még elnévtelenedve is tovább él a kor eredményösszegében?

Szász Károly kétségkívül azok közé tartozik, kiket, mert hatotak s megértették századukat, „nagyoknak mond a krónika”, bár „nem szülék az új fogalmakat”. Igen: a *krónika!* Mert időben oly messzire vetődtünk már tőle és korától, oly messzire saját korábbi énünktől, hogy önnön egykori élményeink is úgy holyganak emlékezetünkben, mintha valamely rég elhalt krónikás közleményeiből olvastuk volna valaha. Közénk és Szász Károly kora közé a történet ásott árkokat, emelt torlaszokat, erőszakosan is elválasztva a visszavágyót s biztatva a gyarló feledékenységét. De aki nem hagyja magát, aki semmi áron sem hajlandó elszakadni lelki gyökereitől, aki az emlékezésben az öntudat forrásait óhajtja felfakasztani, az szoktatja szemét, vizsgál, tanul, míg csak újra át nem éli az ezelőttöt. S akkor a romokon túl, melyek közt botorkál, felragyog előtte egy fényes korszak képe – „Munkában élt az ember, mint a hangya: / Küzdött a kéz, a szellem működött, / Lángolt a gondos ész, a szív remélt” – s e nagy korszak ragyogásától megvilágítva, mintegy megnőttetve látja kiemelkedni művei tengeréből Szász Károly mély tiszteltre méltó alakját: a munka hőseként.

Ha művei jegyzékét fel akarnám olvasni, ha tevékenysége területei közül csak egyet is kimerítőbben méltatnék, leperegne vele

az ünnepi óra. Ha valamelyikünk az utolsó betűig el akarná olvasni, amit írt és kiadott, hosszú hónapokon át, tán éveken át nem fogyna ki az olvasnivalóból, s hírlap- és folyóiratkötetek százait verhetné fel közkönyvtárainkban. Nagy kortársai közül termékenységre alig valaki, sokoldalúságra egy sem múlta fölül. Oly páratlan testi-lelki egészség benyomását teszi reánk, mely nem ismeri a kifáradás szüneteit s mely pihenni is csak munkálkodva tud. Ily szünet nélkül való szellemi munkához azonban nemcsak képességek szükségesek; erős, nemes becsvágy is kell hozzá, meg gyermetegül bizodalmas hit a munka értékében; hit, melyet egy pillanatra sem képes megkísérteni a kételkedés. Klasszikus korunk nagyjainál e tekintetben ő szerencsésebb volt. Azok tette-rejét kivált 48/49 után valami kegyetlen józanság bénította meg: kétely önmagukban, illúziótlan nézése embernek, sorsnak, jövőnek; nagy kötelességérzetük fenntartotta ugyan őket, tudtak küzdeni a siker hite, a remény kecsgettetése nélkül (*Az ember tragédiája* is küzdelemre hív fel, bár tanulságaival lehangolt), de hiányzott belőlük az önbizalom csüggedetlen, örök fiatalsága, mi Szász Károlyt a halál pitvaráig egy lendülettel lelkesítette át. „Imádkozzál és dolgozzál!”: neki nem jelszava, hanem életmódja volt.

Már barátai s kortársai nem győzték csodálni rendkívüli munkabírását s megkérdezték tőle, hol veszi az időt annyi mindenre? „Az idő beosztása, minden óra felhasználása s mindig teljes odaadás annak, amin épen dolgozom: íme a titok megfejtése” – felelte Szász Károly. – „Reggel újságokat olvasok, délelőtt 9-től 2 óráig a hivatalé, a nap többi része, olykor este 11-ig, tovább semmi esetre, az irodalomé s irodalmi társaságoké, ülések s bizottságoké; a téli szakban hetenként háromszor színház, majdnem egyetlen szórakozásom s mindenek fölötti élvezetem. Lefekvés után egy-két óra, az ágyban, olvasás. Így van beosztva napom.”

Vessük fel a kérdést s ne féljünk, hogy megzavarjuk vele a kegyelet ünnepét: mit ért a roppant munka, melyet a 76 éves korában meghalt Szász Károly földi vándorlása végeztével maga után hagyott?

*

Ő maga nyugodt öntudattal ugyan, de szerényen és józanul ítélte meg irodalmi művei értékét; saját költészete területén a színezésben, részletezésben érezte magát legerősebbnek s méltán; eredeti költeményeinél – „aránylag legalább” – érdemesebb munkának tartotta műfordításait; „drámai kísérleteimmal – úgymond – nincs mit dicsekedni ... a színpad tűzpróbáját nem igen állták ki. Valamivel több szerencsém volt az éposz terén”. Műveivel szemben nem volt elfogult; a komoly bíráló nemcsak meggyőzte, hanem hatott is rá. Egyik tragédiáját, *Attila halálát*, mely 1888-ban a Kóczán-jutalomra sikerrel pályázott, a pályabíró Gyulai megjegyzései alapján gondosan kijavítva tette közzé nyomtatásban. Arany János nagy bírálatát *Trencsényi Csák* c. költői beszélyéről köszönettel fogadta, sőt a *Szépirodalmi Figyelő*ben, melynek állandó munkatársa volt, e bíráló kíséretével nyílt levelet intézett Aranyhoz, minőt megbírált nemigen szokott írni bírálójához. Abban egyebek közt így szól: „Megbecsülhetetlen barátságod és bizalmad új jelét adtad akkor, midőn ez ismertetést, mielőtt sajtó alá menne, azon kijelentéssel közléd velem, hogy ha azt igazságtalannak, túlszigorúnak tartom, később vagy kiadatlan hagyni. Első gondolatom volt olvasatlanul küldeni vissza, mert igazságszeretetedben ép oly határtalanul bízom, mint ítélőtehetségedben... És megvallom, egyedül a kíváncsiság nem engedé az első gondolat mellett megmaradnom. Jól tettem. Most azon megnyugvással bocsátom vissza kéziratodat, hogy művemet igazságosan ítélted meg, és én neked sok hálával tartozom a tanuságokért, miket nyújtottál... Add, kérlek, bírálatodat, amint van; engem érdemem fölött megtiszteltél azzal, hogy művemet méltónak tartod arra, hogy általános – s legmagasabb mértéket alkalmazz reá.”

A kritikai morál klasszikus tiszteletbentartásának szép példája ez, egyszersmind vonzó bizonyítéka Szász Károly egészséges önismeretének.

Hát mi, annyi év múltával, hogy ítéljük meg őt? Olvassuk-e még műveit?

Azt mindenki tudja róla, hogy a magyar műfordításnak első mestere volt s különösen nagyobb műfordításai: a *Nibelung-ének*, Molière, Shakespeare több darabja és Dante forognak máig közkezen, részben újabb fordítások ellenében is nélkülözhetetlenül. A kisebbek közül leginkább Poe híres *Hollója* fordításáról tudják,

hogy Szász Károly remekje. Tudják, hogy kétkötetes könyvet írt a világirodalom nagy eposzairól s tanulmányokat Schillerről, Horatiusról, *Az ember tragédiájáról*. Tudják, hogy írt nagyobb *elbeszélőkölteményeket*, egyebek közt egy *Salamon* címűt, írt drámai műveket, s hogy mindezekkel gyakran nyert akadémiai pályadíjat. Tudják végül, hogy írt lírai költeményeket és balladákat is, ez utóbbiak közül iskola és antológiák révén ismerik a *Bánfi Dénes csókját* s talán *A herceg sólymát*; lírai darabjai közül az iskola jóvoltából könyv nélkül is tudják a „Hírt se hallok már felőled, / Erdős, völgyes szép hazám!” kezdetű szép dalt, az iskolai szemelvények közt olvasták az *Angyal és ördögöt*; emlékeznek egy-egy szerencsés kezdőstrófájára, aminő *A magyar zene* című költeményé:

Hallod, hallod a hegedűt!
Oh, hogy sír, hogy kesereg!
Négy kis húrban ennyi bánat
Nem is tudom, hogy fér meg!

– vagy minő az *Iduna* címűé, mely különben is egyik legszebb költeménye:

Ne kapd föl nevét kósza hír
Adj néki nyugtot néma sír!
Fedezd be árnnyal, zöld berek!
Felejtsetek el, emberek!

S talán lesz még olyan, ki a nyolcvanas-kilencvenes években dedős-majálison énekelte e kis dal első s utolsó szakaszát, máig sem sejtve, hogy Szász Károly írta:

Kicsi fülemile dalol,
Elrejtőzve, ki tudja hol?
Nem hallja más, csak én hallom
S szívem elmereng a dalon.

Fekszem a zöld fübe hanyatt,
Rengő bokor árnya alatt;

A madár mind egyre dalol,
Kihallik a bokor alól.

S amint szertehordja a szél,
Szívemben is visszhangja kél,
Szívem kellő közepében:
Olyan búsan, olyan szépen!

Azt énekli az a madár:
Egyszer van az életben nyár,
S mikor eltöltöd a nyarat,
Csak a száraz lombja marad.

Az iskolázott magyarság átlaga körülbelül ennyit tud ma Szász Károlyról, s ennyit ismer tőle. Leginkább a műfordítóról van tudomása s a világirodalom tudósáról: vagyis a *tolmácsoló* költőről és tudósról; *eredeti* költői alkotásainak azonban már csak némi törmelékgyöngyeit ismeri.

Aki Szász Károly valódi értékét ez átlaglemlekezet útmutatásai szerint itélné meg, kétségkívül megcsalná önmagát. Egy tekintetben azonban helyes e korai utókor vallomása, mert annak az emléket őrizte meg, ami Szász Károly tehetségének legegységibb jellemzője volt.

Páratlan formai fogékonysága s formaközvetítő készsége ugyanis leginkább műfordításaiban érvényesült s tanulmányai-
ban látta el magát megfelelő tárgyi támasztékkal. Ő nem spontán, teremtő költői tehetség volt, hanem a legfogékonyabb irodalom-impreszionisták egyike. Benne az irodalom, a költészet benyomásai csaknem mélyebbre hatoltak s hatékonyabban ihlették alkotásra, mint az életéi. Betelni nem tudó gyönyörködéssel járta a magyaron kívül az egész művelt világ, nyugat és napkelet költészetének virágos mezőit s irodalommal telítettsége szakadatlan kiáradásra készítette. Egész élete irodalommal van átítatva: csupa-merő irodalomélvezés és irodalomszerzés minden napja, zsenge ifjúságától élte alkonyáig. Az irodalmiság ösztöne kevés írónkat hatotta át ily ellenállhatatlan életerő módjára s amellet ily egészséges, ily életrevaló, minden félszeg, ábrándos, beteges, vagy éppen dekadens mellékiztől éppoly tisztán és mentesen, mint a

túltudatosság kényességeitől. Ily irányú tehetség történeti jelentőségre emelkedhet, ha, mint Kazinczy, a fejlődésnek formai megújulásra hajlandó kezdeti szakában idegen műveltségi formák meghonosításával érvényesül, de akkor is, ha, mint Szász Károly, a fejlődés tetőpontján, egy már klasszikussá kiforrott nemzeti ízlés megnyilatkozásait sokasítja az irodalom minden ágában, az idegent pedig immár nem követi, hanem kiegészítésül a nemzethez, bekebelezi klasszikus korának műveltségi elemei közé. Nemzeti klasszicizmusunk ugyanis, bár eljutott az autonóm irodalmiság megvalósításához, korántsem zárkózott el európai társaitól, melyek segítségével e magaslatra felemelkedett; sőt minden előző korszaknál igazabban értelmezte s becsülte az ún. európaiságot, immár mint egy-egy idegen (legkivált a német) irodalom egyoldalú követéseként fogva fel azt, hanem az európai műveltség minden nemzeti változatában a maga egyenrangú, vagy még többre tartott társát méltányolva és tüntetve ki megbecsülésével. Klasszicizmusunk ez európai, e világirodalmi műveltségi liberalizmusának lett mintegy tulajdon emlőin nevelt végrehajtója és közvetítő szerve Szász Károly, e nagy fogékonyságú „irodalomember”, a maga nagy korának, irodalmunk legnagyobb korának ez ezerkezű, kifradhatatlan, csudálatra méltó „mindenese”.

*

Az irodalomba, csaknem úgy mondhatni, beleszületett s jó csillaga úgy vezette élete folyását, hogy a nagy korszak leendő jelesei-vel igen korán sorra baráti viszonyba került. A nagyhírű tudós, kiváló irodalmi műveltségű és költői hajlamú apa családi tűzhelye volt egyszersmind az ő irodalomszeretetének első ébresztője s majdani irodalmi kapcsolatainak is útegyengetője. Még csak ötödik évében járt, mikor atyjának, az első nagynevű Szász Károlynak tanári és baráti keze alól elindult fényes közéleti pályájára a klasszikus korszak egyik legnagyobbra hivatott lángelméje, vezéralakja: az akkor már 20 éves b. Kemény Zsigmond, elindult a hála mély és teljes érzetével, mely később itt, Akadémiánkban e megható szavakkal tett vallomást magáról az örökkévalóság számára: „Vajon miért ne higgyem én is, hogy miután szemem bezá-

rul, tetemem szétmállik, fejfámat ledönti az idő, még találkozni fog, bár kevés, vagy talán egyetlenegy, ki irodalmi fáradozásaim iránt érdeklődik, érdekeltetve, érdeket kíván azok iránt gerjeszteni. Akarom tehát, tudják meg azon kevesek, tudja meg az az egyetlen, hogy Szász Károly volt, ki engem az irodalomra buzdított és előkészített, s hogy én az egész világon neki köszönök legtöbbet.”

Még a nagyenyedi kollégiumban ismerkedett meg Szász Károly a nála vagy négy évvel idősebb Salamon Ferencsel, atyja egyik jóbarátjának, a dévai esperesnek a fiával, a leendő jeles kritikus-sal, esszé- és történetíróval, kit kritikai erélyben meghaladhatott más a nagy korszak fiai közül, de akinél józanabbul, bölcsebben és elemibb világossággal senki sem alkalmazta klasszikus ízlésünk esztétikai és erkölcsi alapelveit.

Nagyenyedi keletű Mentovich Ferencsel való barátsága is. Atyja nagyon szerette ezt a jeles tanítványát s 1837-ben magához vette házi nevelőül Károly mellé. A házi nevelő, tudjuk, a verselés tudományában is első mestere lett neki.

1845-től fogva Kolozsvárt folytatva tanulmányait, ott kötött csakhamar sűrű tartó barátságot Gyulai Pállal, kinek már akkorára verse is jelent meg az *Athenaeumban* s verse és novellája a *Regélő Pesti Divatlapban*. Ez a barátság, amennyire Gyulainak 1847-ben hozzá intézett leveleiből megítélhetni, úgyszólván irodalmi szövetkezés volt. Szász Károly néprege-tárgyat közöl Gyulaival. Gyulai a novella elméletét fejtegeti neki s hogy baráti viszonyukat egyszer s mindenkorra tisztázza, kiköti a kritika kölcsönös szabadságát egymással szemben, mert az embert a literátortól mindenképp el akarja választani. Kolozsvárt ismerkedett meg Szilágyi Sándorral is, ki a szabadságharcot követő aléltság idején az irodalmi élet oly leleményes, fűrgé és kitarató élesztgető-jének bizonyult.

Atyja 1848-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba államtitkárrá neveztetve ki, Pestre jött vele, az egyetemre; 1849. január 1-én, a kormány Debrecenbe költözve át, atyjával együtt ő is odament minisztériumi fogalmazónak, majd beállt pionírnak a honvédséghez. Pesten s Debrecenben ismerkedett meg Vörösmartyval, Petőfivel és Jókai-val; a két első ösztönözte az angol nyelv tanulására, Petőfitől egy angol nyelvtant is kapott s hozzá

Moore Tamás költeményeit, melyekből nemsokára oly sokat s oly szépen magyarra fordított.

1850 tavaszán Bejébe került nevelőnek a Szentmiklóssy családhoz. A bejei parókián még ki sem hűlt ekkorára Tompa Mihály tűzhelye, kit Kelemérre választottak meg papnak. Közel voltak egymáshoz s jó barátok lettek. Tompa biztatására s „példáján lelkesedve” végezte el magánúton a teológiát, le is tette a papi vizsgát, de egyelőre nem fogadta el a felajánlott káplánságot, hanem 1851 őszén Nagykőrösre ment tanárnak s ott másfél éven át mint kartárs, mindennapos közelségébe jutott a legnagyobbnak, Arany Jánosnak, kinek különben ő tette lehetővé Nagykőrösre megválasztását, átmenvén a számtani tanszékre az irodalmi helyett. „Gömörben lakám másfél évig – írja hívó levelében Aranyinak (1851. október 11.) – s a Tompával ismeretség, utóbb barátság legédesebb emlékeim közé tartozik; mily szép kárpótlás lenne nekem Tompa helyett Aranyt nyerni!” Megnyerte s ezzel vált teljessé klasszikus barátainak koszorúja. Itt találta Mentovichtot is s ide jött a következő évben Ács Zsigmond, a Shakespeare-fordító. Ily férfiak társaságában nagyobb munkásságra érzé ösztönözve magát, verselt, tankönyveket írt s megkezdte műfordítói pályáját Moore Tamás költeményeivel.

Első nejét, a hulló csillag emlékezetű, kedves Idunát – „Egész teste fájdalom volt, / Egész lelke szeretet” – elveszítvén, nem volt maradása a neki immár oly szomorú helyen s Kecskemétre ment át tanárnak; ott mindössze egy évig maradt, mert, hogy özvegy édesanyját s három öccsét magához vehesse, elfogadta a nagyobb jövedelemmel biztató kézdivásárhelyi lelkipásztorságot. Szerencsére csak rövid időre szakad ki barátai s az „irodalmi világ” közelségéből, mert 1857 tavaszán Kunszentmiklósról választották meg papnak (ott vette el Bibó Antóniát 1858-ban), majd 1863-ban Szabadszállásra. Ismét feljárhatott Pestre s személyesen érintkezhetett író barátaival, kivált mióta 1858 végén az Akadémia, 1860 nyarán a Kisfaludy Társaság is tagjává, 1865-ben pedig képviselővé választotta a fülöpszállási kerület. Időközben Pest ismét s hovatovább még nagyobb mértékben azzá lett, ami volt már a szabadságharc előtt: az irodalmi élet központjává; sorra visszatértek a katasztrófa után szétrebbent írók s hovatovább ide vonult fel a magyar klasszicizmus derékhada Csengery Antal, Ke-

mény Zsigmond és egy ideig Kazinczy Gábor köré s egyengette a Pestre jövetel útját vidéken rekedt segéderőinek. Jókai már 1850 eleje óta itt volt, 1855-ben került fel Salamon Ferenc, 1860 őszére Arany János, 1862 nyarára Gyulai Pál, 1867 végleg visszahozta Pestre Szilágyi Sándort s ugyanez évben hívta fel minisztériumba osztálytanácsosnak Szász Károlyt b. Eötvös József. Így Tompa Mihály és Lévy József kivételével együtt volt Pesten a klasszikus csoport egész baráti köre, közel egyszersmind a kor-szak ember- és magyar-ideáljához, Deák Ferenchez.

Szász Károly innen fogva csak 1872–73-ban hagyta el a fővárost, Halasra költözvén, mint jászkunsági tanfelügyelő; 1873 végén Trefort visszahívta a minisztériumba s ettől fogva haláláig, teljes 32 éven át itt élt, nemcsak az országnak, hanem az irodalomnak is szék- és fővárosában. 1884-ben püspökké választatván, megvált a minisztériumtól, melyben előbb a nem katolikus vallásügyeket, később a felső- s részben a középoktatás ügyét is intézte, 1876 óta miniszteri tanácsosi rangban. Ugyanez évben, 1876-ban, mint szaktudós is befutott az őt méltán megillető központi helyre: magántanár lett az egyetemen s nyolc féléven át a világirodalom nagy eposzairól, a francia klasszikus drámaírókról, az Arthur-mondakörről és Tennyson király-idilljeiről tartott előadást.

Pályája fényes csillagokéval került érintkezésbe még felmenő útján s mire felért a tetőre, kiderült, hogy azokéval együtt az ő költészetének szelíden, de folyvást lobogó tüze is egy csillagrendszerbe tartozik.

*

Költészete, nem szólva a szinte még gyermekkoriról, melyben mások hatása könnyen érthető, nemcsak vonzalmái – szerelem, szülőföld, haza, család – tárgykörével, hanem stílusával is lépten-nyomon nagy költőtársaira emlékeztet, különösen Petőfira a líraiakban, Aranyra az epikában. Idővel, körülbelül a hatvanas évektől fogva, ritkulnak lírai költészetében a reminiscencia-részletek és saját modorában megállapodva, ama nagyok egy lelki rokonának tetszik, kit emberi tulajdonságai természettől fogva utalnak hasonló költői hangra, modorra. Egyébként is másféle s

történetileg is más jelentőségű hatások ezek, mint a megelőző korokéi voltak. Itt már *magyar* klasszikusok a lenyűgöző, a megigéző minták. Megváltoztak az idők; a fejlődés megérett korszakába jutott el irodalmunk, voltak már saját napjai és csillagjai. Még olyan határozott egyéniség, mint Gyulai Pál sem vonhatta s nem is akarta kivonni magát a legnagyobbak hatása alól. Ez nem utánzás, hanem irodalmi korszerűség: a klasszikus magyar költészet lelkével, szavaival és formáival él, lehel, gondolkodik és érez e korban mindenki, aki el nem maradt a fejlődés folyamán. Eszmék, képek, szavak, dallamok, nyelvi és gondolatformák áradnak szét, válnak közkinccsé s nem mindig és kivétel nélkül a nagybaktól a kisebbek felé, hanem olykor megfordítva is. Nemcsak Petőfi és Arany hatottak kölcsönösen egymásra s csaknem valamennyi kortársukra: Tompa is hatott Petőfire s ha nem csalódom, Szász Károly Széchenyi-ódája is... az Aranyéra. Nem Aranyhoz mérve, csak viszonyítva, e példán jól felismerhetjük Szász Károly tehetségének némely jellemző oldalait.

Ihlete mintegy folytonos készenlétben van s benyomást, alkalmat, eszmét, témát üstökön ragadva, érlelés nélkül rögtönöz, mikor Arany hónapokon keresztül vívódik tárgyával, haboz, tépelődik, míg anyaga, a forrongás nyugtalanságai között saját törvényt megtalálva, egynemű s bevégzett egésszé ki nem kristályosul. Gondolatmenet, szerkezet, súly- és színezés-arányok, forma és nyelv: mind kitüntetik e különbség következményeit. Szász Károly rögtöniségében van valami lírailag nyugtalanító, sőt felajzó erő, mely még csaknem ösztöni állapotában szót kér s lényegét megvillantva tovaröppen új asszociációk rajzásai után. Arany veszteglő, érlelő ihletével szemben az övét a mozgás, a folytonos továbbmenés szükségérzete jellemzi, közvetlen formaérzéke és serény nyelvi készsége pedig sürgeti. Innen a fel-felragyogó, de eléggé ki nem aknázott gondolat- és képlelemények verseiben. Innen az ő sokszor valóban szép, mert még önkénytelenül fakadó költeménykezdetei, vagy megfordítva, egyetlen lebegés közben olykori szerencsés felszárnyalásai, erőre kapásai. Innen epikus és drámai műveinek nem egyszer a sikeres kivitelt eleve elgáncsoló, hosszabb melengetéssel ki nem próbált tárgyválasztásai, nem hibátlan szerkezetei. Innen sikere a könnyű modort szerető dalban, vagy a kisebb terjedelmű költői beszélynek abban a változa-

tában, mely, mint *A visszatért* című, gyors futamban, egy pillanatnyi ellankadás nélkül, fölényes könnyűséggel pergeti le a maga egyszerű, szép, kedves történetét. Ezért leggyakoribb sugalmazója a mindenkor kéznél levő s önmagáról folyvást vallomást tenni kész családi szeretet érzése. Ezért fogad el könnyen pályázatok vagy ünnepi alkalmak által kijelölt költői feladatokat, s főképp ezért volt képes oly tömörkedet dolgozni a műfordítás terén, mely készen adta át kifejezési ösztönének a már költőileg kiérlelt anyagot.

Ami a kifejezést, a formát illeti, annak ő mindenkor jeles művésze volt. Stílusérzéke szinte alkotóerő számba megy. Könnyű asszociációval, anyagszerző, példázatos vagy értelmező képzelettel, sorozatos viszonyításokkal bármely kezdetet stílszerűleg, zökkenő nélkül tud folytatni, majd nyomatékosan lezárni. Kompozícióban vannak nála hézagok, törések, fölösleg: hangnem, modor rendszerint egységes, egynemű. Idegen stílust nemcsak fogékonyan megérezni, hanem önállóan reprodukálni is tud; így egy bizonyos Béranger-modor dallamlendületét, sanszonszerű fordulatosságát, clair-obscur pátozát egy igen korai, még 1849-i költeményében (*Csaták emléke*).

Oly lírai állapot az övé, mely óhajtja a ritmusos beszédet s ki is elégül általa, anélkül hogy élményeit elmélyítené, a benyomás különleges voltát specifikusan tükrözné. Tárgytól fogalomhoz, egyestől általánoshoz, egyszerűtől megszokotthoz, konkrétól eszményihez szívesebben siklik át, mint viszont. Külföldi útján csaknem többet foglalkozik megszokott otthona emlékeivel, mint új benyomásaival. A párizsi Notre-Dame-ban írt költeményét kis híján bármely templomban megírhatta volna, a milánói temetőben írottnak helyesen adott csak *Temetőben* címet.

Az ő költészete nem pusztán lélektani kénytelenység; ész, műérzék, ízlés, alkotás becsvágya: erősen részt vesznek sugalmazásában. Nem annyira önkénytelenül megnyilatkoztatja, mint inkább közli, vagy jellemzi érzéseit. Könnyen tudja változtatni is; aktuális lírai állapotából fiktíve könnyen vissza tud helyezkedni egy korábbiba s jelen és múlt ellendarabjaiból alkotni meg a költeményt. Vannak azonban tartós, nagy érzései s köztük első helyen a családi szereteté, mely költeményforrásnak, asszociációnak, el-

lentétező záradéknak egyaránt sűrűn szerepel verseiben. Egész lelkét egy bensőséges szűk kör nyájas megvilágítójának óhajtaná tudni; hírnél, Illés lángszekerénél, északi fénynél, üstökösnél többre becsülve a pásztortűz s az otthoni lámpa szerény fény szerepét:

Légy vidámító páasztortűz
Zöld szőlőhegy oldalán;
Vagy légy lámpa, a családi
Boldogságnak asztalán.

Zimankós téli időben szeret szívet, szobát bezárni a hideg világ elől s a szeretet nyájas tüzénél melegedni; hű nője oldalán, együtt vénülni meg vele: idilli boldogság neki; nem várja vendégül Zeüsztt, hogy új ifjúságot adjon, hűségéért elég neki a sírban is „ő vele” maradni:

Ha elvégzők a napi munkát,
Egymást ölelve még – ehon!
Örökzöld fákká változunk át,
Mint Baucis és Philemon.

Egyszerű, nemes, nyájas, bölcs érzések az övéi, melyek ellenkezés nélkül ömlenek át síma, szép formába s nemcsak megbírják, hanem szeretik az ésszerű felfogást. Töprengés, nyugtalan önszemlélet, mardosó kétely, szenvedélyes gúny és harag: mindaz, mi formát s összhangot zavarna: nem az ő eleme. Övé ellenben az a lírikum, melynek harmonikus állandóságában ész és kedély, mélán vagy derülten, folyvást egyetért. Övé a részvét szép babonája, mely egy virágot se tud letörni, mióta a kis Ilonka meghalt. Övé a szeretet, mely a fájdalmat egészen magára vállalja:

Ha szívünk osztolni úgy tud,
Ahogy magam akarom:
Minden öröm csak neked jut,
Nekem minden fájdalom.

Övé a kímélet, mely Iduna emlékét még a hír fuvallatától is óva rejtegeti; övé *az* a férfiaság, mely inkább maga sír, mintsem siralmat okozzon:

Hadd legyek a legutolsó
Akit elföd a koporsó.
Hadd sirassam magam végig
Éltem minden üdvösségit!

Hogy mikor mind sírba vittem
Akiiket szerettem itten:
Ne maradjon aztán senki
Ki engem sírva vigyen ki!

Az embert... ismeri! Gyűlölet, irigység az ő szívét is megvérezte, de nem vezeti a megtorlás vágya: az ő pajzsa szeretet. *Bálban* c. költeményének szigora az emberek megítélésében: kivétel számba megy. Még a gúny fegyverével sem él; szatíra írására csak pályázat s talán Gyulai példája ösztönözte 1868-ban, mikor ugyanis *A gavallér-politikusok* c. terjedelmesebb költeményével a Kisfaludy Társaság pályadíját nyerte el. Abban az egyben is, szatirikustól igazán meglepő módon, egyszerre csak önmaga ellen szegezi a gúnyt:

Szóval: senkinek nem elég – *ami*,
Másban kíván kitűnni, fényleni,
Sikert vadász, s ha egyben nem lelé,
Magát mohóan osztja száz felé,
S oly *frakciók* végtelen sora lesz:
Miknek sommája sosincs *egy egész*.
Magamra is, ki ezt így megírá, m,
Kétségbeesésig talál szatírám.

Általában hiányzott belőle minden elfogultság. Túlzást legfeljebb boldogsága rajzaiban ha találunk. Még hazaszeretete, ez egyik leghevülékenyebb sugalmazója sem ragadja szónoki fellegetésekre s elsietett ítéletekre. Mintegy fél évvel a világosi fegyverletétel után 21 éves korában, *Görgey Arthur* címen verset küld

Szilágyi Sándor vállalatába a következő sorok kíséretében: „Ez az idezárt vers nézetteddel s az egész világéval, mely G. felett pálcát tört, ellenkező. De azt, barátom, el kell ismerned, hogy bíró sem te, sem én, egyedül a história lehet. Azért megvárom tőled, hogy ... kiadod, hogy legyen egy szavazat a szerencsétlen, de nagy ember mellett is.” Szász Károly, kit a felületesség visszhangnál egyébként alig tud elképzelni, ezúttal első szó volt, kiáltó szó, egyelőre a pusztában; de a história, melyre Görgey ügyében alighanem ő hivatkozott először, lassan-lassan elküldözgette reá a maga visszhangjait. Vajon mi bírta rá, hogy az „egész világ nézetével” ily bátran szembeszálljon? – Jól mondta Szilágyi Sándor, ki pedig még ekkor maga is más nézeten volt: szíve és esze.

Szász Károly a hazafiak azon legjobb válfajához tartozott, mely nemcsak szívvel, hanem ésszel is szereti és becsüli a hazát. Költészetében úgynevezett „alkalmi ódái” tanúsítják ezt. Amitől sokan annyira vonakodnak, ő a magyar műveltség bármely ünnepén kész volt hódolni a nagyság előtt, mert hétköznapijaiban is ódai lelkesültséggel csodált s a tudós szemével mért meg minden érdemet, mely a nemzeti történetet gazdagította. Valóságos verses emlékbeszédek, költői esszék az ő ünnepi ódái, érzés és tanulmány többnyire szerencsés szövetkezésének termékei.

Sokszor mily emlékezetes erővel bélyegzi ki bennök hőse lényegét! Toldy Ferencre gondolva, melyikünknek nem jutnak eszébe egyúttal az ő szép sorai:

Te nem daloltál, mint a költő,
Ki önszivébe nézni hagy;
De általad zeng annyi öltő,
Ki századok tolmácsa vagy.

Vagy ki ne érezné méltóképpen kifejezettnek Deák Ferenc emberi nagyságát ebben a képben:

Az egyszerűség volt az ő nagysága!
Mint pyramis, Egyiptom homlokába'
Széles talapján dísz nek'ül tömör,
De csúcsa tiszta, éles, égbe tör.

E kép azonban nemcsak láttat: mély gondolatot rejt és fejt ki legottan magából. „Négyezer évre is kikél a búza”, mit a piramis öble rejt; termő erejét el nem veszítve, képes dús kalászosokkal borítani el a Nílus völgyét: így, melyet Deák vívott ki,

Él a jog is, s bár sors tiporna rajt',
Élő magúl örökre újra hajt!

Nem jól fognók fel Szász Károly költő jellemét, ha ilyenemű költeményeinek aránylag nagy számát az alkalom parancsszavából magyaráznók. Nem az alkalmat, hanem a *tárgyat* ragadta ő meg mohón, ihletre folyvást szomjasan. Saját érzelmi köre nem láthatta el elegendő spontán anyaggal, s ezért szívesen fogadott minden ösztönzést, mely élményei másik országából, a tudomány, a történelem, a műveltség tárházából kínált költői alakításra alkalmas tárgyakat. Azok szilárdabb táplálékot nyújtottak az ő alapjában lírai kedélyének és képzeletének, huzamosabban megtartották az ihlettség állapotában s értelmét és műösztönét egyaránt foglalkoztatták. Ez a magyarázata annak is, hogy ő, ki természeténél fogva elsősorban és igazán lírikus volt, oly fáradhatatlanul és oly nagyarányúlag munkálkodott az epika s a drámai költészet területén, az előbbin egyúttal Arany János példájából, az utóbbin többnyire pályázatok alkalmiságából merítve ösztönzést.

Már a negyvenes években, 17–18 éves korában kísérletet tett mind a kettőben, de míg az epikában onnan fogva mintegy 25 éven át meglehetősen állandósággal működött, drámát utóbb csak a hatvanas években s a nyolcvanas évek végén írt, de alig egy-kettőt pályázaton kívül. A 60-as években a budapesti s a kolozsvári Nemzeti Színház egy-egy vígjáték-pályázatán vett részt (*Apám felesége; Helene*), majd vígjátékkal s tragédiával a Teleki- (*Erős szer hat*) és Karácsonyi-pályázaton (*Zrinyi Miklós; Fráter György; Politikus asszonyok*), a nyolcvanas évek végén egyszer a Karácsonyi- s kétszer a Kóczán-pályázaton (*Bölcs Salamon; Attila halála; István vezér*). Nem pályázatra készült a 60-as évekbeli *Heródes* (történeti tragédia) s a talán korábbi *Csák Máté*. A pályázatok alkalmával igen jeles kritikusok (nem egyszer maga Gyulai Pál) jelelték ki drámái fogyatkozásait: a komikai ér hiányát, a jól feltalált tragikai összeütközés nem kielégítő megoldását, a jellemfej-

lesztés, a motiváció hibáit. Vannak szép részletei, olvasva jól ható párbeszédei és jelenetei, költői nyelvében (mert szerette versben írni a drámát) hatékony, erőteljes, bravúros szakaszok, egyik-másik darabja a színpadon is megállta a helyét, de összes irodalmi munkásságából a drámait morzsolta szét leghamarább az idő. A színházba járás, mit magától hallottuk, neki „majdnem egyetlen szórakozása s mindenekfölötti élvezete volt”; a színpad azonban minden kritikusok közt a legkíméletlenebb s irgalmatlanul megvonja a határt az élvező dramaturg s a drámaíró között. Egyik, manapság még leginkább emlegetett darabjáról, a *Bölcs Salamon*ról, maga elismeri kritika és közönség ítéletének igazságát, de reméli, hogy műve „ha nem is drámai, de bizonyos költői értékkel mégis bírhat”. S ebben színművei többségére nézve eltalálta az igazat.

Az epikában tagadhatatlanul szerencsésebb volt. Itt a részletek lírai szépsége, a nyelv varázsa jobban feledtetik a koncepció gyöngeit; a történet érdeke, színek, képek, hangulatok változatossága önmagában is könnyebben kielégít, mint a színpadon. De ezenkívül, amit a drámában nélkülöznie kellett, itt korszerű remekei ragyogtak előtte a műfaj stílusának: Aranyéi; s epikánk általában gazdagabb és érettebb stílváltozatokkal járt előtte, mint drámairodalmunk. De meg az epikus költő bizvást szubjektívebb lehet a drámáinál, tárgyával hangulatibb közösségbe léphet s a tárgyi támasztékot oly örömet fogadó Szász Károly itt nemcsak tárgyat, nemcsak, mint alkalmi ódáiban, intenzívebb ihletet, hanem saját élményeinél regényesebb, képzeletizgatóbb világot talált. Általában a mi klasszicizmusunkban sok a romantikus elem nemcsak Petőfi, vagy éppen Jókai költészetében, hanem Kemény Zsigmondéban, Aranyéban, Madáchéban is. Efféle tárgyi romantika Szász Károlytól sem volt idegen, nemcsak a már magyar előzményekre is támaszkodható Byron-szerű modorban, melynek érdekes példái a *Hedvig* (1856), a *Losárdi Zsuzsánna* (1867) meg a *Jolán* c. költői elbeszélés (1875), hanem a Petőfi–Arany-féle magyar modorban is, hazai történeti és mondai tárgyak feldolgozásában. Ezeket ő „történeti költői beszély”-eknek minősíti (*Trencsényi Csák*, 1861; *Zrinyi, a költő*, 1863), vagy „regényes hősköltemény”-nek (*Álmos*, 1867), vagy „történeti költemény”-nek (*Salamon*, nyomtatásban 1878), azzal is jelezve a műfaji korlátok

tól nem feszélyezett, szabadabb mozgás szándékát. Mindezeket részletes történeti tanulmányok alapján s az adatok kelleténél teljesebb felhasználásával írta s amit Arany *Trencsényi Csákról* állapít meg, bizonyos túlzásúfoltság tudnivalókban, személyekben, eseményekben: általában jellemzi őket. *Trencsényi Csák* éppen nem a legsikerültebbek közé tartozik, de Arany abban is dicséri némely részletek festői, lírai szépségét, másoknak magukkal ragadó drámai hatását s egyes nagyobb részeknek, vagy egész éneknek hatályos eposzi vagy drámai alkotását s általában a költői szólam erejét, leírások, képek gazdagságát, vagy a versnemek különféle választékos szerkezetét. Szép sikere volt *Álmos*ával az 1867-i, de még inkább *Salamon*jával az 1874-i Nádasdy-pályázaton. Ez utóbbival Beöthy Zsolt szép szavai szerint „fölsége emelkedett az idők árjának”: a végzet lebűvölő hatalmát éreztető koncepciója, a lovagvilág ragyogó színekkel és jellemző erővel festett képei, a krónikás, ódon zamat és naiv báj, melyből nem zökkenti ki sem a festések pompája, sem a drámai jelenetek heve, meg néhány részlete (*Salamon* zarándoklása, *Géza* vezeklése, *Bátor Opos* vége), melyek „az egész magyar történeti epika legszebb lapjai közé tartoznak”: oly kiválóságok, melyeknél fogva Szász Károly ezzel a művével emelkedett Aranyhoz legközelebb.

*

Eredeti műveivel a költészet minden ágában igyekezett kivenni részét a nagy korszak munkájából, jeles kortársak sugalmi után indulva, ahol tehetette, hiányokat önállóan pótolva, hol olyanokra talált. Egy nagy zenekar egyik tagjának tűnik fel, ki több hangszeren tud s hajlandó a szükséghez képest játszani, nem a feltűnést keresve, hanem izlést s összhangot szolgálva, költői fogékonysággal és tudós hozzáértéssel egyszersmind.

Sehol sem nyílt azonban művész és tudós hajlamainak oly mindkettőt egyszerre kielégítő pálya, mint a műfordítás terén. Ha egy-egy idegen költővel, a világirodalom egy-egy remekművével időnként ihletett társalkodásra elvonult, rendszerint nemcsak műfordítással, hanem egy-egy szép tanulmánnyal is megajándékozta irodalmunkat. Klasszikus korunk vezérelméi nem szűntek

meg hangoztatni a világirodalmi, különösen a nyugattal való szellemi közlekedés szükségét és fontosságát; gyakorlatilag is remek példákkal jártak elől; folyóirataik, kivált a *Budapesti Szemle* s népszerűsítő apródja, az *Olcso Könyvtár*, mindenkor örömet közöltek jeles műfordítást. Másfelől programjuk volt a tudomány eredményeinek szép formában való népszerűsítése; innen buzgal-
muk a magyar esszéirodalom felvirágoztatása körül. Műfordítás és esszé eszközök voltak ama nagy összeegyeztető törekvés számára, mely e korszak nagyjainak annyira szívében feküdt, eszközök – közelebbről megjelölve – a magyarság és európaiság, a művészet és tudomány összeegyeztetése számára. A közönség nevelése egyetlenegy irodalmi korunknak sem volt olyannyira lelkiismereti ügye, mint e legdicsebbnek, mely mikor maga képes volt költészet és műveltség legtisztább magaslataiba felszárnyni, nem szűnt meg gondoskodni arról, hogy közönsége is követhesse. Nem ismerte azt a nyegleséget, mely megvet műfordítást és népszerűsítő esszét, nem azt az önhittséget, mely inkább beletörődnék a nagy tömegek műveletlenül-hagyásába, semhogy testvéri szeretettel leereszkedjék hozzájuk.

A testvéri szeretet e kötelességét Szász Károly páratlan odaadással teljesítette. A magyar korszak szellemében s tehetsége rendkívüli hajlékonyságához képest szívesen kereste a legváltozatosabb feladatokat; fordított valóban szívéhez nőtt költőket, minő Moore; fordított klasszikusaink által divatba hozottakat, minő Béranger, Heine vagy Burns; fordított tőlünk szellemben s modorban távolabb állókat, minő V. Hugo; fordított nálunk is rég tisztelt, de őszintén meghonosodni soha nem tudott klasszikust, minő Goethe; fordított, már hagyományoszerű vonzalomból: Horatiust; fordított egészen újszerű s formai nehézségével mintegy versenyre kihívót: Poe-t; vállalt irodalompedagógiai feladatot, a *Nibelungenlied* fordítását, kitartóan dacolva avatag részletek unalmaival; vállalt egész lelket, minden részletével ihletett kongenialitást igénylő, igazi költői s egyúttal tudós feladatot: Shakespeare és Dante fordítását – és még több mást. E sokoldalúság, e szabad szellem megfelelt klasszicizmusunk önállóságának, mely tanulni ugyan kész volt mindenkitől, utánozni azonban, egytől színeztetni magát már nem volt hajlandó.

Szász Károlyról, mint mondtam, mindenki tudja, hogy műfordításaival szerzett legnagyobb érdemet. Sajnos, éppen ezen a téren lettünk iránta leghálátlanabbak; vagy nem olvassuk műfordításait, vagy nem értjük valódi érdemét. Ki kell mondanunk ezzel szemben, hogy műfordításai szerves része a magyar klasszikus irodalomnak s kivált *Kisebb műfordításai* három kötetét úgy kellene újabb meg újabb kiadásokban felszínen és forgalomban tartanunk, mint tulajdon nagy költőinket, mert velök együtt a magyar nyelvművészet klasszikus díszei közé tartozik.

Nehéz volna még csak futólag is felidézni a költői egyéniségeknek, ízlésváltozatoknak, gondolatformáknak, hangnemeknek, ritmusalakoknak azt a végtelen változatát, mi e három kötetből zeng, búg, dalol felénk. Mégis merítsünk belőle valamit, hiszen épp e „kisebbek” kritikai méltánylatát nélkülöztük eddig leginkább.

Mindenekelőtt Szász Károly bámulatos könnyűsége tűnik fel az alkalmazkodni tudásban. Erőltetésnek semmi nyoma: ritmus és nyelvalak már születve egybevág fordításaiban. Úgynevezett licentiákkal fölöttébb ritkán él s ha igen, ízléssel és tapintatosan. A kifejezés nehézsége miatt sem ritmusból, sem hangnemből ki nem zökken; kényes rímhelyzetekben villámgyors leleménnyel segít magán, a kényszerültség ízetlen nyomai nélkül. Szókincse gazdag; szinonimák, rokonszólamok tömegestül állnak rendelkezésére; ha irodalmi szóhasználat kudarcot vallana, odapattan helyére a nép, ha a mai nem illik oda, kitölti helyét teltebb zendülettel, zökkenés és kirívás nélkül, a régies. Kikényszerített rím, szóerőszakos kurtítása alig fordul elő s ha igen, rendszerint egy-egy költeményben csoportosan, melyet – mint Victor Hugo némely darabját – inkább csak a teljesség kedvéért fordított le. Általában azzal a gazdag, régiből, népiből is táplált nyelvkinccsel él, mely klasszikusainké, s mely minden elemét az élőbeszéd természetes ízébe olvasztotta be. Nyelve bizonyos lágyabb nemben a legszebb folyamatú s oly természetesen zendül, mint eredeti versben. Egyebek közt Burns-fordításában találni e szempontból remek részleteket s aki olvasta *Az égbe szállt Marihoz* című költeményt, az nem felejtheti hangjának fuvalomszerű, szelíd mélaságát. Némely versalakok, ritmus-nemek pattogásra csábító természete őt nem ragadja el; így különösen az anapesztusnak nyelvünkben

könnyen lelketlen skandalásra ösztönző ritmusát tudja nagy művészettel mintegy elrejtteni a lágyan folyó beszéd szelídebb hullámai alá. Mintha Madáchot követné: „A művészetnek is legfőbb tökélye, / Hogy úgy elbú, hogy észre nem vesszük”.

E művészi tapintatossága teszi képessé bizonyos játékos könnyedségnek is „kelleténél se több, se kevesebb”-mértékű, észrevehető ugyan, de nem fitogtatott üzésére. Mily ügyes természetességgel fordítja Burns egy kis versét, mely folyvást, csaknem minden sorában egyetlenegy nyomatékos szót variál („Senki-nek”) s annak makacs hangoztatásával egész humoros alakrajzot vetít ki elénk! Általában finoman felfogja az eredetiekben a variált ismétlésnek hangzatilag s lélektanilag egyaránt szuggesztív varázsát és mesteri áttételekkel tudja hasonló hatásra formálni saját sorait. Moore egy szép költeményének magyarjában, mely az Úrhoz szól, az imádság felszállását e sorok érzékeltetik ismételt szók egyre gazdagodó líraiságával:

S felszáll titokban és hallgatva hozzád.
Uram, hallgatva, hozzád.
Tisztán, forrón, hallgatva, hozzád.

Tennyson *Várakozójában* olvassuk ezt a szép szakot:

Lágy hajnali szellő támad,
A hold, a szerelem csillaga, fenn,
Sápad, közeledtin urának,
Lágy kék-selyem ágyán, a hajnal-egen,
Közeledtin a napnak, urának,
Már sápad, alél szelíden.

Hát Heine kis dalára az efféle finomságok élvezői közül ki ne emlékeznék:

Szívemre kezecskéd', lánykám, ide tedd:
Benn hallod-e, érzed-e, úgy mi ketyeg?
Egy ács lakik itt, gonosz ács, ide benn.
Folyvást a koporsóm' ácsolja nekem.

Ácsol, kalapácsol, nap-éjjelen át,
És nem hagy alunnom, nyugtot sohsem ád.
Végezd be, sietve, jó ács csatarád',
Hadd alhatom el mentől hamarább!

Van valami hipnotizáló e hangjátékban, kivált ha huzamosan folyik, vagy következetesen visszatér, mint Longfellow *Lábas-órájának* a refrénjében:

Mindörökké – soha többé!
Soha többé – mindörökké!

ami tudvalevőleg az óra ketyegését utánozza emberi hanggal s lop bele, *sír* bele emberi értelmet.

A hanggal való e varázslatos, megigéző játéknak: *költészetnek* azonban Szász Károly híres Poe-fordítása, *A holló*, a koronája. Csaknem hallucinatív, ijesztő következetességgel suhog felénk, ostromol, önt el, mint valami babonás haljóslat, azonos rímek egész serege, mígnem, dermedt várakozásunkba belekárog e rím-zuhatag rettegett értelme: „soha-soha-sohasem!” Ha van műfordítás, melyet *saját* remekünknek mondhatunk, Szász Károly e felülmúlhatatlan műve kétségkívül az.

Azt hiszem, e finom, ez alkotó hangfogékonyságban egyik legfőbb ösztönzőjét ismerhetjük fel eredeti költészetének is. Lelke ezüstharang volt, mely folyvást szólni, zengeni sóvárgott s holtig nem unt meg szólni, zengeni.

De nemcsak a hang az övé e műfordításokban. Van a költeménynek belső alakja is, mi a nyelvi kifejezésnek bizonyos sejtető, színező és arányító támogatása nélkül nem érvényesülhet. Ne véljük, hogy ha egy idegen verset híven magyarra fordítottunk, már belső formáját, súlyrendszerét is áthoztuk egyúttal. Lefordíthattuk minden porcikáját s mégis elvesztette belső arányait, billeg, nincs súlypontja, szája tátva marad, fordulatai elmosódtak, vagy csikorognak, stílusában semmi hangulat, vagy más mint eredetijében. Hány úgynevezett hű fordítás nem mutat ily szálnalmas képet! Szász Károly hűsége nem szóhoz, nem röghöz kötött; megenged magának bizonyos szabadságot, de csak azért, hogy a lényegét, a mű összhatását, miben a belső formának s a stílushan-

gulatnak legnagyobb része van, annál hívebben zengje ki. Különösen a költeményvég határozott alakításában figyelhető meg hozzáértése. Kiválóan érti a záradék nyomatékosítását s ez az érzeke teszi különösen alkalmassá Victor Hugo fordítására, kinek költeményei – még az elbeszélők is – elsősorban a *Légendes des Siècles*-beliek – miránk gyakran egy-egy óriási előkészületekkel dolgozó epigramma-monstrum benyomását teszik. Az ***-i *templomban* című hosszabb költemény, egy hölgyhöz szólva, ekként zárul:

Oh légy mint a madár, mely töredékeny ágon
Dalolgat vidoran, –
S mikor az ág recseg, ő akkor is dalol még,
Tudván: hogy szárnya van.

A *szárnya van*: az egész gondolat lelke, nagy nyomatékmal érvényesül a legvégső ütemben. Biztosan tartja a fonalt Victor Hugo patetikus nagy körmondataiban; de nemcsak e teatrális duzzasztásban állja a versenyt eredetijével, hanem s még jobban, őszintébb odaadással, az elégikus esengések, az ábrándos, méla vágyak hosszan elszövedő szép dallamaiban, miről gyönyörű Moore-fordításai tanúskodnak. A sok szépet hadd képviselje itt az alábbi egy dal. Ennek két versszaka lélektanilag véve mindössze két mondat: a vágy és elképzelés egy-egy hosszan elgyönyörködő nagy lírai mondata, melyek mindegyike, huzamosan elringatózva a ritmus lebegésén, oly szép, oly teljes nyomatékmal áll meg a maga révpartjánál.

Oh volna mienk bár egy enyhe szigetke,
A kék oceán közepébe kivetve;
Hol zöld bokor és fa virágosan áll,
S zsong mindig a méhe virágainál.
 Hol mennyei kéjjel
 Múlat a nap sugara,
 S csak fátyol az éjjel
 A nap arcaira...
Hol maga a létel, a lehelet üdv,
Minőket az élet nem ad egyebütt.

Hő s tiszta a szív ott, mint maga az ég,
Ott a szerelemnek aranykora még.
A balsamos léggel, a nappali fény
Támasztana szép nyárt szívünk fenekén.
A szerelem lombkint
Új volna örökké;
És hű a remény, mint
Virághoz a méh.
Fényes nap az élet, kék ég a kedély,
S úgy jó a halál ránk, mint szent szelíd éj.

Lehetetlen nem érezni e szép dalban lélek és zendület együttlüketését, a belső forma halmozással haladó rendszerének az eredetivel versenyző szívbőlfakadtságát.

De számtalan szép, terjedelmesebb költeményt is idézhetnénk, melyben költők az igaz ihlet tévedhetetlenségével tartja végig a hangnemet, követi az eredetinek lelki fordulatait és belső hangszíneit. Moore *Szent énekei* közül kivált az elsőnek nemes bensőségű, zsoltáros hangja, Vigny *Kürtje*, Lamartine, Longfellow csaknem minden, általa lefordított darabja bizonyítja újra meg újra előttünk, hogy műfordításaiban nem a részletek tördelőző, hanem a belső forma és hangnem gyökeres hűsége e műfordítások valódi jellege, érdeme, szépsége. S mily tapintattal tudja e tekintetben is fékezni magát, túlszínezéstől, rikító stilizálástól óvni költeményei egészét és részleteit. Sohasem dolgozza ki fitogtatva a vers egyéni jellemét egy-egy részleten; gyöngédséget nem olvadoztat, bájt nem szépeleget, erőt nem harsogtat; magában véve is megható történetet nem aknáz ki rikító stílussal, hanem, az eredetihez ekkor is híven, egyszerű, áttetsző, csaknem prózailag természetes nyelven, kongeniális stílhűséggel fordít. Talán nem kell mondanom, hogy ez utóbbi megjegyzéssel a *Heten vagyunkra* célok, mely az igénytelen kifejezés végletén éppoly kiváló remeke költőknek, mint *A holló* a túlsó végleten. Említett belső hűségére csak egy csöppnyi példa, mely sem alakban, sem szó- és fogalom-anyagában nem egészen hű az eredetihez, de lélekben, hangulatban, összhatásban, *ihletben* annál hívebb: Goethe híres kis dalának ez altató szépségű magyarja:

Völgyen, mezőn
Csönd ünnepel,
A fatetőn
Szél nem lehel.
Fű sem hajol,
Bokrában szűnyad a madár...
– Várj, nem sokára már
Te is megnyughatol.

Az ihlethűség fogalmával immár a műfordító szubjektivitását világíthatjuk meg, azt a belső részvételét a költemény újraszülésében, amely nélkül a műfordítás iskolai leckévé alacsonyodnék le. Méltán mondja *Kisebb műfordításait*, mikor 1872-ben három kötetben összegyűjtve kiadta, „huszonhatéves írói pályája legkedvesb emlékeinek”. Neki valóban gyönyörök forrása volt e nagy költőkkel foglalkozás, s velők ihletben való ölelkezést jelentett a műfordítás. Érzelmet, gondolatot, költői kifejezést, miket bennök talált, nemcsak megfigyelt, megérezett, hanem hevülten átélte, mindenestül lelkébe szívott fel.

„Míg lelkök lelkemen átrezge” – írja *Szép-élet* c. költeményében –

Míg lelkök lelkemen átrezge,
Mint húrokon a hangfutam:
Erem tágult, megkétszerezve
Éreztem általok magam'.
Mit ők gondoltak, érezének,
Én érzém, én gondolám,
S ajkamon kiömlött az ének,
Mint belehelt hang, fuvolán,

Megható jele e szubjektív átolvadásnak az a néhány szép sor, melyben Walter Scottnak egy *Haza* c. költeményrészletét Cale-doniáról Erdélyre költi át, a maga személyes vágyait is átöntvén bele;

Oh hadd őgyelegjek partján a Marosnak,
Bár agg léptem tántorgva roskad:
Szívjam a Retyezát szelít,
Fuvalma zord bár, nem szelid;
Fejem az Ünőkőre hajtsam,
S feledve, s haldokolva, lassan,
Végső dalom ott, ott sóhajtsam!

Benső lírai részvételben kell egyik magyarázatát látnunk annak, hogy leginkább a komoly, elgondolkodtató, szelíd, lágy, ábrándos költemények, Moore, Longfellow, Vigny, Lamartine fordítása sikerül neki. Azokhoz van eredendőleg hozzáhangolva. Bár a játszi nemben is vannak bravúros áttételei, valódibb eleme a komoly; s bár magva tömörségre is képes tágabb köntösben szabadban mozog, elbeszélésben kifáradhatatlan, s mi egyébként nem sajátja, a könnyed gunyoros hangot Heine románc- és legendaféléiben (Tannhäuser) kitűnően eltalálja, mindenestre jobban, mint epigrammszerkezetű filigrán szatíráiban. Hogy bizonyos kísérteties vagy exotikus regényesség izgalomhangulatába mennyire bele tudja élni magát, azt nemcsak *A holló*, hanem Heine *Hastingsi csatáttere*, s V. Hugo *Fátyola* fordításában is megmutatta, mely utóbbi egyszersmind a belső forma teátrális hangsúlyai tekintetében is egyik legremekebb hűségű reprodukciója. De az effajta, a hatásra tudatosan számító regényesség eltalálása inkább a műértő bravúrja nála. Van azonban egy másnemű, lélekemelő, fenséges romantikumnak is példája az ő szép gyűjteményében, éppen legelső darabja, Moore keleti regéje: *A paradicsom és a Peri*. Ez a magasrendű regényesség, melyben mennyei ragyogás és keleti képbujaság, tiszta mély értelem és tündéri légiesség, mese és valóság oly varázslatos hatása egyesül: valódibb ihletője neki és lelkibb sajátja ama másiknál. Ezért tud vele oly bízást magasra repülni s szép, bágyadt, fényből és szomorúságból olvasztott hangulatoknak, bús-ragyogású szemléleteknek oly nyelven kifejezést adni, mely hol Vörösmarty, hol Petőfi remekléseire (kivált a *Tündérvilág*ra) emlékeztet.

Mint látni, leginkább oly egyéniségek és stílnemek megszólaltatása sikerült neki, minőkhöz hasonlók, rokonok saját klasszikus költészetünkben is díszlettek. Ő a mi nagyjainktól tanult

mesteri hangfogásokat s az általuk kijátszott hegedűn szólaltatott meg idegen remekműveket. Vannak azonban remekművek, melyek oly elválaszthatatlanul hozzá vannak kötve a maguk eredendő hangszeréhez, nemzeti nyelvükhöz, hogy más nyelvre vesztések nélkül át nem játszhatók. Ilyen, kisebb mértékben, Byron, kinek szaggatott, izgatott modora az angol nyelv különleges struktúrájából s hangzatából kifejtve, a mi nyelvünkön világosabbá s folyamatosabbá válik önmagánál s elveszíti nyugtalan éles lüktetéseit. De még ilyenebb V. Hugo, kinek szóbaáradó líraisága, színpadias retorikája oly könnyen flatus vocisszá látszik ürülni, ha a francia nyelvben magában rejlő fuvalló energiától megfosztatik. Szász Károly nagy művészete, beszédhatalma kudarcot ezúttal sem vallott, de a lehetetlent, az idegen nyelv saját zengzetének pótlását, ő sem tehette meg. Mihelyt azonban Victor Hugo verse akár lírai színezetben (mint szép elégiáival), akár tárgya szerint (a gyermek iránti vonzalmával, emberi részvétével) közelebb áll a mi megszokásunkhoz, Szász Károly lantján is melegebben, őszintébb egyetértéssel zengenek a hazai húrok.

*

De ki győzné kimeríteni a tengert? Ki tudna méltán szólani a figyelem elfárasztása nélkül egy rövid órában mindarról, mit Szász Károly írt, tett és alkotott? Ki tudna röviden s mégis jellemző világossággal szólni nemcsak azon jeles tanulmányairól, mik műfordításaival egy tőről fakadtak, de főképp azokról, melyeket e folyóiratainkban és hírlapjainkban százzámra tett közzé, kivált költőinket s remekműveinket méltató esszéiről, emlékbeszédeiről, életrajzi cikkelyeiről, fontos esztétikai problémákat megvitató értekezéseiről, bírálatairól, ismeretterjesztő cikkeiről, kézi könyveiről, melyek közt a versszavalást tárgyaló oly különös figyelmet érdemelne – s mindezek felül még nagyszámú regény – s általában prózai fordításairól? Ki bírná vele a versenyt még csak képzeletben is, hogy nyomon kövesse munkás életét az irodalomtól a közélet más területeire, melyeken mint közoktatásügyünk egyik vezéralakja, majd mint egyházának hű fia teljesített buzgó szolgálatot. Én csak a költőt igyekeztem szívvel megértetni, fel-

idézni szép emlékezetét, s igazolni a „krónikát”, az irodalomtörténetet, mely őt a nagyok sorában említi. De mondjunk ki még legalább annyit, hogy ő egyike volt és marad legkiválóbb prózaíróinknak. Az értekező és esszéstílusban az ő nagy kortársai közt lehet találni súlyosabbat, erélyesebbet, szűkszavúbbat, tömörebbet vagy áttetszőbb nyugalmút. De a kurzív magyar beszédnek, mely könnyen, világosan, az élet fesztelenségével pereg, mely átmege a gondolat minden fázisán, s értet, de nem fáraszt; mely magyaráz pedantéria nélkül, elvont dolgokat otthonos könnyűséggel, idegen íz nélkül kifejez; mely tudós és igénytelen, fürge és tartalmas, szakszerű és mégis közvetlen, hangzatában pedig mindenkor ép és talpraesett: jelesebb művészet alig találhatni nála.

Bár csupán egyik oldaláról megvilágítva, így tűnik fel emlékezetünkben egyre vonzóbban az ünnepelt férfiú erőteljes, istenáldotta nagy tehetsége. Nem kívánt hírt, dicsőséget; címért, rangért, vezérszerepért nem esengett, nem tülekedett; de igenis ott volt mindenütt, ahol dolgozni, ahol a magyar műveltséget ésszel, szívvel, önzetlenül szolgálni lehet. A legnagyobbakkal hiú versenyre kelni nem iparkodott, de igenis követte vezérfényüket s ott járt nyomukban, körükben, mint nagy példájuktól áhítatra gerjedt munkatársuk, alázattal s lankadatlanul vetve, aratva ő velők.

Kérdem, mint ő egy költeménye végén, melyben ötven évvel ezelőtt dolgoz, igénytelen, de az ihlet gyönyöreitől megaranyozott életpályáján szerény öntudattal végigpillantott; kérdem, abban a meggyőződésben, hogy mindnyájan igennel felelünk reá; kérdem, mélyen megilletődve: „Hát nem a legszebb élet ez?”

Akadémiai Értesítő, 1929.

SZILÁDY ÁRON EMLÉKEZETE

Kisfaludy Társaság, 1924

Tisztelt Társaság! 1867-ben, mikor a Kisfaludy Társaság Szilády Áront megválasztotta, még *tizenöt* volt a vidéki tagok száma; 1922-ben, Szilády Áron halála évében, már csak *hat*; 1923-ra Szilády Áron és Gárdonyi Géza elhunytával mindössze *négy* vidéki tagja maradt a Társaságnak – kezdettől fogva és állandóan vidéken lakó pedig voltaképp csak *kettő*, s azok is már húsz, illetőleg huszonöt évvel ezelőtt választottak meg!

Időközben Pestből Budapest lett, s a főváros felszívta a vidéket. A végek e központi kohóba hordták érceiket, kint pedig bányász nélkül maradtak a tárnák.

Nem látjuk már irodalmi ünnepélyeinken Borsod költőjét, a szelíd aggastyánt, sem Kiskunhalas tudós patriarkáját, s Eger remetéje is örökre elrejtőzött emberi szemek elől.

Van-e még magyar irodalom e nagyvároson kívül? Van-e még odakint ősmagyar erő, eredeti zamat és szín, melyből a jövő irodalmának reménységei integetnek felénk?

Szilády Áron, kinek emlékezetét mély megilletődéssel újítom fel e körben, Kiskunhalasról jött fel székfoglalóját megtartani a kiegyezés évében, s ötvenöt évvel később, 1922. március 22-én, ugyancsak Kiskunhalason hangzott el hült tetemei felett Társaságunk titkárának búcsúszózata.

Ő mindvégig megmaradt gyermekemlékei anyavidékén: nem ernyesztőnek, hanem örök tanulásra hívogatónak érezte a csaknem falusias csendet, s tudott – távol a főváros tudományos és irodalmi szervezeteitől – nagyot, maradandót, egyénit alkotni. Fészkeről, mint a sas, tudott lélekben messze elrepülni: fel északnak, nyelvrokainak ősköltészete felé, s el keletnek, tér és idő mesés távolába; vissza a magyar múltba, erős hit és zsenge költé-

szet agg századaiba, és szerte a haza téreire, erőteljes, élő magyar szót hallani s naiv költészetet. Egy lelki világbirodalom kincseit hordta össze egyszerű hajlékába, s legmesszebről, keletről hozott szerzeményeivel, török és arab nyelvtudásával, legközelebbi vidékének, a Duna–Tisza-közi városoknak hajdani történeti okmányait tárta fel. S míg kutató szemmel a múltakat fürkészte, szeretettel figyelte a jövő palántáit s a halasi gimnáziumon, melynek felvirágoztatásában érdemei vannak, holta napjáig szeretettel csüggött.

S méltán. Ott kezdette meg tanuló pályáját maga is, mikor atyja 1848-ban Halasra került református papnak. A somogy-megyei ságvári születésű Szilády Áronnak így vált 10–11 éves korától fogva csaknem állandó otthonává a halasi parókia. Halason végezte el a gimnázium alsó osztályait, és Szilágyi Márton nevű öreg tanárától – mint egy jó ismerőse beszéli – a latin, görög és francia nyelven kívül már akkor kezdte a hébert is tanulni. 1851-ben, a két felső osztály elvégzésére a nagykőrösi gimnáziumba iratkozott be. Jó csillaga vezérelte oda. Ugyanakkor került oda tanárnak Arany János; ott tanított Szász Károly, Mentovich Ferenc és Ács Zsigmond. Költők, gazdag nyelvismerettel bíró műfordítók (Ács Zsigmond tizennégy nyelven tudott!) voltak a már érni kezdő ifjú vezetői, példányképei, s életre szólt a hatás, mint e „nagy” tanároktól, s közülük a legnagyobbtól nyert, valamint a barátság is, mely Szász Károlyhoz fűzte. Itt már németül és angolul is tanult, s állítólag törökül is, Tomori Anasztáz biztatására. A Gondviselés innen is jó helyre vezette. Debrecenben végezte a teológiai tanulmányokat. A debreceni főiskolában tanított ekkor Lugossy József, a kiváló nyelvtudós, a keleti nyelveknek is jeles ismerője. Itt, s kétséggkívül Lugossytól is ösztönöztetve, kit viszont Kőrösi Csoma példája lelkesített – itt vettek határozottabb irányt az ifjú teológus tudós hajlamai. Orientalistának készült, s hogy a török nyelv, sőt nyelvjárások ismeretében tökéletesítse magát, egy évet Konstantinápolyban és Kisázsiaiban, majd pedig egy másodikat a göttingai egyetemen töltött, hol a már akkor is szakállas, szép szál magyar ifjú rendkívüli feltűnést keltett szokatlanul kiterjedt és alapos tudományával.

De itthon is. A gödöllői református pappal, aki mellett a Göttingából hazatért tudós ifjú káplánoskodott, csakhamar – 1862 vé-

gén – megesett az az injúria, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nem őt, a principálist, hanem alig 24 éves káplánját választotta meg levelező tagnak, mint a derék tiszteletes – az anekdota szerint – nem győzött eléggé méltatlankodni. Egy-két évi káplánoskodás után hazakerült Kiskunhalasra, egyelőre helyettes, majd 1863 elejétől kezdve rendes lelkésznek, édesatyja helyére. Életrajzában ezzel a nagy és végleges megállapodottság korszakába nyitottunk be.

Csak egyben nem állapodott meg, egyben nem kötötte helyhez magát: tanulmányaiban. A hetvenes évek közepe tájáig a hazai történettudomány számára kamatoztatta nagy nyelvtudását s műfordításokkal is becsültte tette nevét, azontúl pedig a régi magyar irodalom bűvárlatába merült el. Élete művének ez utóbbi az ismertebb, s egyúttal kétségkívül a maradandóbb és legnagyobb horderejű része. Emennek fénye csaknem feledésbe merítette az előbbeniét: helyénvaló tehát – bármily futólag – emlékeztetnünk reá.

Az orientalista és általában a nyelvtudós Szilády – úgy látszik – sohasem tekintette öncélúnak a nyelvészetet. Katexochén nyelvtudományi fejtegetést alig találunk tőle; a nyelv neki vagy történeti kútfő volt maga is, vagy történeti megismeréshez vezető eszköz; s történeti vonaszainak Mekkája mindenkor a magyarság múltja volt. Ő nemcsak hangoztatta, hanem meg is valószínűsítette azt a követelményt, hogy történetírásnak és nyelvésznek kölcsönösen közelednie kell egymáshoz. Korunk jeles nyelv- és történettudósai e részben egyik legérdemesebb úttörőjüket tisztelhetik benne. A *Török-magyarkori történelmi emlékek* (1863–72) kilenc kötete számára, melyeket Szilágyi Sándorral adott ki, ő gyűjtötte, fordította, vagy legalább revideálta a Nagykőrös, Cegléd, Dömösd, Szeged, Halas levéltárából származó török nyelvű oklevélananyagot, köztük az oly nagy jelentőségű deftereket, hódoltság-korabeli adólajstromokat. Szalay László figyelemztetésére már 1861-ben kezdett velük foglalkozni s 1868-ban, az Akadémia történelmi bizottságának utasítására, a Budáról származó Marsili-gyűjtemény rokonanyagának átkutatása végett Bolognába utazott. Három év múlva pedig egy tág alapvetésű, magvas és laikusnak is fölöttébb érdekes tanulmányt mutatott be XVI–XVII. századbéli közállapotainknak e nyelvtörténeti szem-

pontból is elsősorú, török–arab szövegű kútfőről az Akadémiában. A defterek ugyanis helységenként, utcánként, városrészenként lajstromozták az adófizetőket, s így a magyar névtörténet számára megbecsülhetetlen anyagot őriztek meg. S Szilády Áron az elsők között hangoztatta a névtörténet fontosságát. Megtette ezt már 1862-ben, akadémiai székfoglalójában, mely „nyelvészkezdésünk célját s eszközeit” – még nehézkes prózában ugyan – de oly sok eredeti szempontból fejtegette. Sürgette pl. a nyelvhasználat kiterjesztését jelentéstani kapcsolatokra is, sürgette a nyelvjárások összehasonlítását, védte a nyelvérzék jogait a nyelvtudós elfogult önkényével szemben, így a magyar időképzés eredeti formáit a latin nyelvtani minták szerint reátkmált paradigmák ellenében, oly finom észrevételekkel, minőket csak egy napjainkban megjelent tanulmányban látunk viszont. De hogy a névtörténetnél maradjak, mihelyt a *Nyelvőr* megindult, abban is hangoztatta mindenféle nevek gyűjtésének nyelvtörténeti nagy fontosságát, s írt is *A nevekről* egy oly szép, oly sok szempontú és kicsinységében is gazdag tartalmú tanulmányt, mely a névtörténet mai stádiumában is méltán figyelmet kelthetne. Eredetiség, józanság, csaknem mainak mondható tudományos felfogás lep meg az 50–60 évvel ezelőtt kelt tanulmányokban, s azt a tételt is, hogy történeti szótár a nevek nélkül csonka, csak a most készülő *Etymologiai szótárban* látjuk megszívvelve. Szófejtegetéseket maga is írt, s e most folyó nagy mű szerkesztői bizonyára méltányolnák ezekben megnyilatkozó kritikai érzékét és kombináló tehetségét, valamint a pusztá alaki egyeztetéssel meg nem elégedő, hanem tárgy történeti és jelentéstani leszármaztatására is gondot fordító módszerét.

Részt vett – a *Nyelvőr* lapjain – népnyelvi adalékok gyűjtésében, sőt némely csoportok, így a ráolvasások gyűjtését maga indította meg. Népi szövegek hivatott gyűjtője azonban nem mondhat le hasonló természetű régibb szövegek felkutatásáról, a folkloriszt az irodalmi hagyomány átbúvárlásáról. S Szilády Áron, *Nyelvőr*-beli cikkecskéivel útban volt már az irodalom rokonterülete felé. A ráolvasásokkal s bizonyos népmesei nyelvi adalékokkal kapcsolatban nemcsak a régi irodalomhoz von visszautaló szálakat: népmeseinkben egy hivatott folklorista tájékozottságával mozog s ponyvairodalmi ismereteinek is szokatlan készségé-

vel lep meg. Sokkal többet tud, mint amennyit megír, sokkal többre képes, mint amennyiről bizonytságot ad.

1872-ben teszi közzé Thaly Kálmán az akkor felfedezett *Szabács viadalát*. Szilády legott hozzászól. Hibás olvasatokat gyanít Thaly közlésében, egyet-kettőt hozzávetőleg ki is igazít, és fakszimilét követel az eredeti kéziratról. A jeles filológus – mint előbb nyelv- és történettudomány – most már nyelvtudomány és irodalomtörténet határmesgyéjén áll, s fakszimile, az eredeti kézirat követelésével lépett rá. A következő évben a *Nyelvemléktár* megindítását határozván el az Akadémia, vezetését és gondozását egy felügyelő szerkesztőségre bízza, melynek Budenz és Szarvas Gábor mellett Szilády Áron is tagja lett. Részt is vett a már 1874-re megjelent első három kötet felügyeletében; mily figyelemmel – azt már a ráolvasásokról írt cikkecskéje – a *Peer-kódexre* utalván – tanúsítja.

Ezúttal már oly területen működött közre, melyet nyelv- és irodalomtörténet egyaránt a magáénak tart. Csak egy hívó szó hiányzott még ez utóbbi körből, hogy teljes tudományos feygyverzéssel odatörtessen át. Nemsokára elhangzott az is. Kidőlt Toldy Ferenc s az ő munkaörökségének felvételére kellett a megfelelő ember. De mielőtt odakisérnök Szilády Áront, jobban meg kell még néznünk. A tudós férfiú kezében lant is volt eddig: hallgassuk meg előbb annak zengését is.

Arany János és Szász Károly egykori tanítványa kezdettől fogva művelt költői érzékkel járt kelet és észak nyelvterületein; jeles műfordításokkal is ismertté tette nevét. Éppen Toldy Ferenc folyóiratában, az *Új Magyar Múzeumban* lépett ki velök közönség elé, Toldy Ferenc bevezető ajánlása karján. Van e mozzanatban valami megható sorsszerűség. Az *Új Magyar Múzeum* ugyanazon, 1860-i évfolyamának utolsó lapján, melyben Sziládytól Toldy Ferenc bevezető sorai kapcsán egy Firduszi-részlet fordítása napvilágot látott, jelenti Toldy, hogy az „időszaki pályáról” végképp lép s e folyóirat szerkesztését is leteszi. „Korom int – úgymond – ... intenek még sürgetőbben befejezetlen munkáim, úgy egy az évek hosszú során át előkészített, s ha magamat nem ámitom, jelentékeny vállalat: a XVI. és XVII. század összes magyar költői kiadása.” Nem sejtette a nagyérdemű férfiú, hogy e jelentékeny vállalatot – a *Régi Magyar Költők Tárát* – az a 23 éves ifjú lesz

hivatva majdan örökségként átvenni tőle, kinek ő, a Sáhnáme mennél teljesebb átültetését remélvén buzgalmától, ígér bevezetése zárszávaiban „hervadhatatlan koszorúkat”.

Szilády Firduszi-fordítása valóban szép ígért volt, s helyt áll róla ma is Toldy Ferenc ítélete, mely szerint „finom s valódi költői érzéssel, meglepő könnyűséggel, biztossággal, s nem elegentia nélkül dolgozik”. Költői stílusa mindenestre sokkal könnyedebb, mint e korbeli prózájéé. Pedig a forma, mely az eredeti versidomhoz, az ún. mutakáribhoz híven ragaszkodik, magyarban rendkívül nehezen valósítható meg. Hallva egészen megszokottnak tetszik:

Az elmúlt időkről zeneg most dalom,
A mondák után kell regét mondanom;
Miképen enyelgett a sors Szám felett?...
Dalomból fiú! halld a történetet!

Akárcsak ezt hallanók:

„Búsan, elfelejtve, sasként egyedül,
Pusztá sátorában a vén Toldi ül” –

holott a lábak időmértéke (egy rövidre két hosszú szótag, az utolsó lábban csak egy) egészen más és a magyar gyakorlatban teljességgel szokatlan. Szilády a legnagyobb következetességgel végigviszi e szótagmérést, s ha nem csalódunk, fordítmányának elegáns hatása éppen abban áll, hogy sejtelve sem érzik rajta e hallatlan technikai nehézségnek.

A következő években Arany János folyóiratait, a *Szépirodalmi Figyelőt* és a *Koszorút* látja el török, perzsa és arab költőkből való kisebb, sokszor igen talpraesett, s némi magyar népies ízt a kellő helyen kedvesen éreztető műfordításokkal.

Egyik itteni közleményében arról is szól, mi haszon várható reánk nézve a keleti költészet tanulmányából. Nemcsak a költői technika szerezhethet abból okulást; ki tudja, nem lappanganak-e ott oly erek, melyek napfényre hozatala történeti viszonyokon alapuló nemzeti feladatunk? Épp azért fontosnak tartja, hogy ne nyu-

gati közvetítéssel szerezzünk róla tudomást, hanem magunk keressük fel forrásainál.

„Nyugot költői virágainak illatát” – úgymond erre nézve – ellebbenti hozzánk, sőt magvait is szórja közénk a szellő; kelet felől azonban, bár „szentek minden odavezető emlékezeteink” – alig kapunk egyebet annál, melyből a magvat már nyugaton kicsépelék mások – pedig „ex fonte dulcius”. Ő csakugyan közvetlen a forrásból merített. Jellemző e részbeni szigorú felfogására egy könyvismertetése, mely 1867-ben jelent meg a *Budapesti Szemlé*ben. Schack ismertetett német könyve a spanyolországi és szicíliai arab költészetet tárgyalja s németül szemelvényeket is mutat be belőle. Nos, Szilády is közöl mutatványokat magyarul, de világért sem az előtte levő német átültetéséből továbbfordítottakat, hanem maga által e célra külön kikeresett eredetiek nyomán; sőt még ismertetésébe sem vesz be semmit a német tudós műfordításaiból, mert – azt mondja – nincs módjában azokat az eredetiekkel összehasonlítani. Az *ex fonte dulcius* nemcsak a műélvező jelszava, hanem a mindenkor csak első kézből merítő önálló tudósé is.

Ugyanez év végén rokonaink epikájáról tartván a Kisfaludy Társaságban székfoglalót, a finn *Kalevala* és az észti *Kalevipoeg*, s főképp ez utóbbi köti le figyelmét, s kiváló műfordítási részletekkel szövi át fejtegetéseit. Ósnépköltészetünk s a magyar naiv eposz iránti érdeklődés készteti őt arra, hogy rokonaink e nemű hagyományai közt is szétnézzen. Nem első ízben vehetjük észre e tanulmánya alkalmából, hogy Sziládyt, ki oly szakszerű korlátozással tud és szeret alkalmi tárgya részleteibe elmerülni, magasabb eszmények, távolabbi célok tudata lelkesíti. Ezúttal a népköltészet nagy jelentőségének tiszta felfogása élesíti, ösztönzi kutató figyelmét. S lehet-e szebben s igazabban meghatározni a népköltészet lényegét és nemzeti nagy jelentőségét, mint Szilády teszi ez idézendő mondatban, mely voltaképp nem is akart definíció lenni: „Azon hagyományok, mondák s költemények ... melyek nem egyesektől származnak, hanem egész embernyomok gyarapító s alakító elbánása által jöttek létre, s melyekhez az anyagot nemzeti hajlam választja s az alakot a nemzeti szellem soha véget nem érő mozgalma idomítja. Egy szóval oly szülöttei a nép összes

szellemének, melyeket az a naivság emlőjén növel nagyokká.” – Nem csoda, hogy – így látván a népköltészet mivoltát – megütközik Lönnrot eljárásán, ki nem adott megnyugtató felvilágosítást arról, hogy minő eljárást követett a *Kalevala* egybeállításánál. Szabad-e, veti fel az akkor még kevesek gondolatában megfordult, de tudományos szempontból nagy horderejű kérdést – szabad-e népköltészeti töredékeken változtatni, ha azokat a gyűjtő „olyanokul kívánja tekintetni, mint amelyek a nép szájából hamisítatlanul vétettek?”

Íme, bármily vázlatosan érintettük mindössze egy évtizedet felölelő műfordítói tevékenységét, lehetetlen volt csak egy pillanatra is felejtünk a tudóst, a kritikai önállóságú és lelkiismeretű nagy filológust. Térjünk is vissza hozzá: tudós pályájának második nagy szakasza, életművének legjava áll előttünk.

A hívó szó, melyre fentebb céloztam, s mely őt a nyelvtörténet határmegyéjéről a szomszédos régi magyar irodalomtörténet mezőire szólította át, az Akadémia részéről hangzott el. Gyulai Pál indítványára még 1872-ben elhatározta az Akadémia a *Régi Magyar Költők Tára* megindítását, Toldy Ferenc szerkesztésében. Toldy azonban a kiadás előkészületei közben, 1875-ben meghalt, s az Akadémia, körültekintvén, a nagy feladat vállalására nem talált alkalmasabbat Szilády Áronnál. Hívta: jött; s 1877-re megjelent s monumentálisnak ígérkező sorozat első kötete. Innen kezdve régi irodalmunk története néhány évtizeden át a legnagyobb magyar tudósok egyikét vallhatta vezérmunkásának.

Tudós és műfordítói pályájának az imént áttekintett első szakasza korántsem meglepetésként következett e második, mely már csaknem kizárólag a régi magyar irodalom történetével foglalkozik. Igaz, hogy egyenest e tárgykört felölelő tanulmányt nem írt korábban, de folyvást rokonterületeken mozgott s ott oly erudícióról és filológiai hivatottságról, de egyszersmind költői értékek iránt is oly fejlett érzékről adott félreérthetetlen bizonyítékokat, minőkre a reábizott új vállalatnál éppen a legnagyobb szükség volt. Egyébként is a tudóst nemcsak írott művei alapján lehet megismerni és méltányolni. Hiszen akkor méltán kérdezhetnénk: mi alapon választotta meg a 24 éves ifjút tagjává annak idején az Akadémia? Székfoglalójában maga Szilády Áron, bár túlzott sze-

rénységgel, úgy nyilatkozott, hogy „az érdem legcsekélyebb por-szeme nélkül, mely a leírt névre tapadva csilloghatna” választotta meg levelezőtagnak. Ne feledjük el azonban, hogy az Akadémia tagjai között – köztük volt tanárai – ismerték személyes érintkezésből az ő nagy készségét; s így, mikor a *Régi Magyar Költők Tára* szerkesztésével bízták meg, akkor sem pusztán írott művei bizonyosságára támaszkodtak.

Hatalmas monumentumként magaslik fel a *Régi Magyar Költők Tárá*nak hét kötete, melyek közül az első öt vagy tíz éven át gyors egymásutánban követte egymást (1877, 1880, 1881, 1883, 1886), míg a hatodik már csak 1896-ra jelenhetett meg, a hetedik pedig csak 1912-re. Az I. kötet a középkori költői maradványokat foglalja magába 1526-ig, a többi hat pedig időrendben haladva közli egymásután a XVI. századbeli verses műveket, az utolsóval évszám szerint 1566-ig jutván el. A gyűjtemény eredeti célja az volt, hogy a nagy közönséggel ismertesse meg régi költőink műveit; Szilády jegyzetei azonban, melyekkel, a legutolsót kivéve, valamennyi fel van szerelve, főképp szakkörök számára tették sarkalatos becsű kiadvánnyá.

E jegyzetek olykor nevet varázsolnak elő a névtelen művek számára, számtalan esetben élettartalommal töltik meg az addigi puszta nevet, korviszonyok talapzatára állítják a műveket, meghatározzák szerzetetésük idejét, a nem eredetieknek előkutatják eredetijét, tárgyi, nyelvi és alaki tekintetben az értelmező adatok és párhuzamok tömegeivel világítják meg a szöveget. Nemcsak azt a feladatot végzi el páratlan lelkiismeretességgel Szilády Áron, amit reábíztak, nemcsak a kritikai kiadót, hanem elintéz minden fölmerült problémát, maga veti fel a legnehezebbeket, általában elvégzi anyagán az irodalomtörténeti egész, tudományos feladatot. S a kitűnő filológus, ahol csak teheti, jellemez, ítéel, megtanít a régi szépségek ízlelésére is. Pedig ez anyag puszta összegyűjtése s időrendi beosztása is nagy feladat volt. Kisebbség nagyobb írói monográfiák egész hada vonul fel köteteiben, s nehéz volna közülük egyeseket a többi rovására kiemelni. Mégis lehetetlen legalább a három legnagyobb arányút tisztelettel meg nem említeni: *Tinódi*-kiadása önálló nagy kötet, életrajzi bevezetése a jellemzés művészetével társítja a történettudós erényeit;

*Ilosvái*jában a legemlékezetesebb szakfeladatok egyikét végzi el, midőn kimutatja a Toldi-monda történeti magvait; de talán Sztárai-ról írt tanulmánya érdemli meg leginkább a monográfia nevet s kelti fel sokoldalúságával s erudíciójával a legnagyobb mértékben tiszteletünket: a defterek kiváló ismerője azon városoknak – Laskó és Tolnának – még lakóit is név szerint fel tudja sorolni, melyekben a reformátor Sztárai működött, de éppoly alaposan és önálló kritikával fejtegeti a primitív drámai fajok hazai előzményeit és világirodalmi kapcsolatait. Mélyen fájjaljuk, hogy kiadványa VII. kötetéhez már nem írhatta meg jegyzeteit; a kötet anyagában Bornemisza Péter – kit nála senki sem ismert jobban – meg a Szendrei Névtelen és Karádi névtelenje adott volna neki újabb alkalmat nagy tudománya értékesítésére.

E nagy mű szakadatlan előkészületei közben, s részben azoktól ösztönöztetve, ráért még arra is, hogy a magyar középkor egyik, eladdig jóformán csak nevével ismert hatalmas egyházi írójának és szónokának, Temesvári Pelbártnak megrajzolja, maga által felkutatott adatok alapján, vonzó és eleven képét, mely nagyjelentőségű további kutatásoknak vált ösztönzőjévé, s melybe, teljes joggal, talán legtöbb vonást vehető a maga egyéniségéből. Ráért arra is, hogy a Magyar Történelmi Társulat megbízásából kiadja Balassa Bálint költeményeit, megírja életrajzát, kimutassa humanista, hazai irodalmi és népköltészetbeli kapcsolatait. Csaknem a mai napig egyedüli teljes és kritikai kiadása volt ez az első magyar műköltőnek s nemcsak megindítója, hanem szilárd alapja az újabban föllendült Balassa-irodalomnak.

Ráért arra is, hogy újra kiadjon s kiváló kísérő tanulmányokkal lásson el több, XVI. századbeli ritka magyar nyomtatványt; ráért, hogy az Akadémia irodalomtörténeti bizottságában az előadó tisztségét viselje, s teljes huszonegy esztendőn át szerkessze az *Irodalomtörténeti Közleményeket*, a magyar irodalomtörténetnek e megbecsülhetetlen adattárát.

Szaktudományunk történetében Szilády Áron az első nagyarányú specialista. Az ő nagy erudíciója nem polihisztorság, hanem mindenoldalú hozzáértés egy igen kiterjedt ugyan, de magában mégis benső egységet jelentő tárgykörhöz, a régi magyar irodaloméhoz. Teológia és egyháztörténet; antik, középkori és humanis-

ta latinság; rokon nyelvek és költészetek; keleti nyelvismeretek és segítségükkel akadálytalan kortörténeti otthonosság – mindez egyenként is méltó célja lehetne egy emberéletnek. Szilády pályáján azonban mindez csak előkészületnek tűnik fel, az ő szavával mondvá: *szerszámkovácsolásnak*, hogy legyen mivel kibányászni a sziklákat élte főművéhez. S valóban nehéz is lesz abból valamit megrendíteni; letördelözhet róla egy és más, de az egész szilárdan megáll.

Már akadémiai székfoglalójában kimondta a nyelvtudományra nézve az elvet, hogy eszközeinek a tárgyból s a tárgyhöz szabva kell készülniök. „Idegen késnek csak éle csorbul, hegye törik e munkában, mégis alig karcol.” Ő maga készítette csákányát; éle egy hosszú élet bányász munkájában meg nem csorbult, s aki fel bírja emelni, tovább dolgozhat vele. Eljárása módszeres, de módszere nem eltanult sablon, hanem egy erős elme egyéni alkalmazkodása a maga által kitűzött feladat kívánalmaihoz. Nem mesterember, hanem önálló, hatalmas tudós egyéniség. Stílusa is egészen egyéni; nem zord, hanem komoly; nem nehézkes, de súlyos; nem szenvedélyes, mégis erővel halad; nyelvkincse gazdag, de nem kérkedik, csak él vele; ősi nyelvanyag, népi és irodalmi feltűnés nélkül fog benne kezdet egymással; nem idegenkedik a képes beszéd-től, de külön s önmagáért sem festeget; nem dísz neki a kép, csak a szabatosság alkalmi eszköze.

Műveiben magáról sohasem beszélt; személyes líraiságának, mi a tudós munkát is sugalmazza, vagy kíséri, hangot nem adott. Az életben sem volt közlékeny. Ő csak dolgozott, folyvást, szakadatlanul; oly természetességgel, olyannyira csak tárgyával törődve, mintha senki sem figyelné, senki sem csodálná; úgy mint a bányász, aki egymagában, és csak keze alá világítva csákányoz éjjel-nappal, lent, a tárna mélyén.

Nagy volt: erős és egyszerű.

Mi, akik őt már fölöttébb ritkán láthattuk, bizonyos fürkésző tisztelettel tekintettünk fel szikár, magas alakjára, mintha nem is egy vidéki jeles kortársunknak, hanem elmúlt századoknak, talán a XVI-nak ősi magyar vonásait kellene keresnünk deres szakállától csaknem egészen benőtt arcán. Valami ótestamentumi és zordonul patriarkális jelenséggé hatott reánk. Emlékezetünk

képtárában a Temesvári Pelbártok, a Melius Juhászok, a Szenczi Molnárok, a Pázmány Péterek, a Bolyaiak és Kőrösi Csomák rokoni szomszédságában függ az ő képemása, de közeléből zordonan néz le ránk a „vén sas” Toldi Miklós, egy sarok félhomályából pedig – úgy rémlik – Debrecen tudósa, Hatvani István pillant reánk nagy tudománya rejtélyes fényével.

Jól megnézzük Szilády Áron hatalmas távozó alakját! Aligha látunk hozzámérhetőt ebben az életben.

Kisfaludy Társaság Évtapjai, LVI.

RIEDL FRIGYES EMLÉKEZETE

Akadémia, 1928

Sokszor feltettem magamnak, de másoknak is a kérdést, vajon hogyan fogja megítélni Riedl Frigvest művei alapján az a nemzedék, mely személy szerint már nem ismerte s vajon nem veszít-e művei hatása azzal, hogy a személyiség közvetlen emléke már nem támogathatja. Mi még tele vagyunk egyénisége bővületével, s nem olvashatjuk, hogy szinte hangját ne hallanók, ne látnók keze mozdulatait s kérdezve csodálkozó tekintetét. Szórend, mondatfűzés, gondolatváltás, hangmelódia, sőt írásjelek formuláiban meg van rögzítve számunkra az egész élő ember s híven kifejlik jeleiből, ha emlékezve, szeretettel hívjuk.

Személyes jelenléte mintegy pazar ráadás volt arra, amit mondott és fejtegetett, s számunkra e többlet ma is kizeng a néma betűkből. Mindamellett meg vagyok róla győződve, hogy aki őt sohasem látta, s emberi arcképét már csak műveiből kísérli meg elképzelni, szintén sokat visszavitathat az elmúlás öléből, mert kevés írónak, kivált pedig kevés tudósnak van egész élő modora oly szervesen megörökítve műveiben, mint az övé.

Modor és egyéniség nála csaknem azonos és felcserélhető egymással. Közleményével csaknem egyértékű közlésének, személyes jelentkezésének módja és formája. Gondolatával párhuzamosan hat, sokszor tőle függetlenül is, a meglepő, szellemes, ironikus vagy ötletes mintázás. Nem retorika, nem pipere (s dísz is csak ritkán) az ő formai ráadása. Nem felöltözteti, hanem idomítja s dirigálja a gondolatot; megszorítja, hogy rugékonnyabb legyen; szemközt fordítja, hogy egyenesen nézzen; meglepő társulásra kényszeríti, hogy kitűnjön; váratlan világít rá, hogy kápráztasson. Bizonyára részben közönsége kedvéért teszi ezt, mert nagy pedadógus. De ki ne látná, hogy e szép játékkal a gondolat színpa-

dát népesíti be maga számára, s hogy nemcsak termelője, hanem élvező művésze is a gondolkodásnak: idomítja, de aztán hattatja is magára a kész gondolatokat. Csudálkozik rajtuk, nem hisz nekik, faggatja őket, ingerkedik velök, megolvassa, sorakoztatja és széttereli, megállítja és menetelteti őket, jeleneteket rendeztet velök, lejátszatja elmúlt korok szellemi világát, halott műveltségek divatjait; elmereng, lelkesül, mosolyog rajtuk, egyik-másikat pajkosan fel is fricskázza.

Az ő szövegezésében az ismertet is örömmel újra olvassuk. Az a friss, fordulatos, sziporkázó modor, melyben gondolkodásának élményi folyamatát örökítette meg, vadonatújjá varázsolná még az avultat is.

Szkepszis és naiv életkedv a két szélső intézője ennek a modornak. Egy tapasztalt, nehezen hívó, kissé talán ki is ábrándult s magát dogmák formalizmusával korlátozó tudós férfi, meg egy gyanútlan, bátor, jókedvű és kíváncsi, néha csintalan gyermek együtt intézik Riedl modorát; hol egyik halad elől, hol a másik, de állandó együttlétükben úgy összeszoktak, hogy a korkülönbség tudata szinte elveszett közöttük.

I.

1856. szeptember 12-én született a Bars vármegyei Lodoméron. Édesatyja, a besztercebányai születésű Riedl Szende, ekkor Prágában a magyar nyelv egyetemi tanára, egy évvel azelőtt vette nőül a szintén besztercebányai Szumrák Júliát. Mint prágai egyetemi tanár különféle német folyóiratokban ismertette a hazai irodalmi és tudományos életet s műfordítással is ismertté tette nevét itthon. Már mint az Akadémia tagja tért haza Prágából 1860-ban s vállalt tanári állást a pesti áll. gimnáziumban, 1865-től fogva pedig haláláig, 1873-ig, a pesti egyetem német tanszékét töltötte be.

Riedl Frigyes tehát még gyermek korában Pestre került s itt végezte középiskolai s egyetemi tanulmányait. Édesatyja halálakor még csak 17 éves volt, de kétségtelen, hogy tőle nyerte tudományos pályájára az elhatározó példát és ösztönzéseket. Atyja, némi német nyelvű költői kísérletek után főképp magyar és né-

met nyelvtudományi és irodalmi tanulmányokkal foglalkozott, jeles tankönyveket szerkesztett (magyar nyelvtanát ma is nagyon dicsérik a szakemberek), tanügyi kérdésekkel foglalkozott, s eleinte az irodalom gyakorlati irányításában is részt kívánt venni egy kritikai folyóirattal, Arany Jánoséival körülbelül egyidőben. Özvegye, csaknem ötven évvel élte őt túl, a Gondviseléstől azt a ritka kegyelmet nyervén osztályrészül, hogy kiváló, egyetlen fiának csaknem egész földi pályáját élő anyai gondjával kísérhette végig, kedves, meleg otthont tarthatott fenn neki, ápolhatta, gondozhatta, egyetemi tanár korában is csak úgy, mintha most kezdené iskolába járni. Akik közlőrl ismerték, igen kedves, nagyműveltségű, minden szépre s nemesre fogékony úrnőnek mondják. Az ő diszkrét, szeretetteljes figyelmének mindenesetre nagy része van abban, hogy az agglegény Riedl Frigyesben bizonyos gyermekes vonások oly vonzó szelídséggel meg tudtak maradni.

Nevelője, afféle házi instruktora, Heinrich Gusztáv volt, aki lipcsei és bécsi egyetemi éveit után hazatérve, előbb a pesti evangélikus, majd a gyakorló főgimnázium tanára, s ez utóbbi minőségében már, mint egyetemi helyettes tanár, Riedl Szende tanszékének is kiszemelt örököse lett. A villámgyors élc és irónia jól ismert mestere, a kiváló készütségű éles eszű filológus és teljességgel illúziótlan gondolkodó, amint hallom, nem sokra becsülte serdülő tanítványa tehetségét s ezt folyvást éreztette is vele.

Az egyetem bölcsészettkarán, mint magyar–német szakos tanárjelölt, Heinrichnak továbbra is tanítványa volt. Ott azonban Greguss Ágost és Gyulai Pál voltak reá legnagyobb hatással. Később emlékbeszédet írt mindkettőről. Gregussban – látni – tanításának és emberi jellemének szép harmóniája, s előkelő érzékenysége ellenére tudatos optimizmusa és – ha nem csalódom – szelíd emberi jósága hatott reá felejtethetetlenül. Fő művének, *Arany János*ának a csíráit is alighanem Greguss hatásában kell keresnünk, hiszen emlékbeszéde szerint Gregussra gondolva Arany emléke is feltámad lelkünkben, kit ő oly elmélyedéssel ismertett. Gyulainak viszont jellemeszilárdsága, a naivságig természetes őszintesége, józan igazságszeretete és bátorsága ragadta meg, mint rendkívüli emberi mintakép.

Stílusának kifejlődését mindkettejük példája elősegítette. Gyulaié inkább negatív értelemben, a frázistól való irtózás beleoltásá-

val. Emlékbeszédében igen nagy fontosságot tulajdonít Gyulai frázisok elleni harcának, hiszen nálunk „a phrasis többet pusztított, mint Mohács”. Úgy látszik azonban, stílusbeli pozitív mintája legelőször is a Gregussé volt. Emlékbeszéde szerint Greguss új állomást jelez a magyar stílus történetében. Ő a rövid mondatfűzés első mestere a tudományos prózában. Az a finom fordulatosság, csattanó rövidség és csin ölötte nemigen van meg, értekező prózánkban. A negyvenes években bizonyos epigrammaszerű, pointes stílus jött divatba a szépprózában, ezt a franciás stílust alkalmazta (Arannyal ellentétben) Petőfi is prózai irataiban. Greguss tudományos műveiben élt vele. „A mondat kellemmel gyorsan fordul egyet és mint egy ügyesen lejtő ifjú összeütve bokáját, nyalkán elénk pattan és egyszerre izmos nyugalommal megáll.”

E „franciás stílus” művelői közt csak Petőfit és Gregusst említi ezúttal. Nem volna azonban nehéz kimutatni, hogy Jókainak különösen fejezetkezdő, kérdésekkel, tanakodásokkal exponáló, érdeklődést ébresztő, ötletes stílusa szintén ösztönző mintát szolgáltatott a fiatal tudósnak, kinek a stílusformák iránti érdeklődése, úgy látszik, igen korán felébredt és határozottan a franciás style coupé mellé szegődött nagyobb rokonszenvvel, amint ez már Arany *Prózai dolgozatairól* 1879-ben írt ismertetéséből is kitészik. Jókai stílusáról valósággal a maga eszményképére talált ember lelkesedésével szól Arany *Jánosában*: „Milyen könnyű, behízeglő, síma kellemű, gyorsan áttekinthető a Jókai prózája. Hogy siet, rohan, szakad le zuhanó gyorsasággal, ha a szerző belemelegszik! Mily változatos, tüzes minden ízében! Percről percre érezzük (legjobb műveiben izgatva, különben csak csiklandozva) szellemének elektromos csapásait.” Ezt a maga helyén Arany világos és magyaros, de némiképp hosszú lélegzetű és feszes prózájával méri össze, s bizonyára magát érti, mikor azt mondja, hogy „a mostani ideges nemzedék ingereket kereső fásultságának” jobban megfelel „az előadást apró mondatokra vágdaló franciás style coupé”. Kétségkívül ez a fajta stílus felelt meg egyéniségének, mert bár mindenkor igaz csodálattal élvezte a magasabb rendű szónoki prózát, így különösen a Kossuth Lajosét, s helyelközzel egyénisége saját formái közt bizonyos diszkrét szónokiaságtól maga sem vonakodott: legkorábbi hírlapi cikkeitől fogva

kész sajátjának látszik a stílusnak ez ötletes, idegesen csinos változata.

Külföldi (a berlini, párizsi és bécsi egyetemen folytatott) tanulmányai mind tudományos módszer, mind stílus tekintetében az itthoni hatások irányában fejlesztették tovább.

Már bizonyára Heinrichől elsajátított kriticizmusa Párizsban, Renan hatása alatt vette fel azt a szkeptikus árnyalatot s azt a kételkedő, legendaoszlató attitűdöt, mely különösen első műveit jellemzi. Viszont Taine-nek a történeti tudományokra alkalmazott dedukciós „módszerét” itt fogadta be csaknem igézetszerű engedékenységgel, s oly mélyen, hogy soha többé meg nem szabadult tőle egészen. Berlinben Wilhelm Scherer, Bécsben annak legkiválóbb tanítványa, Erich Schmidt ugyanazon pozitívizmusnak voltak jeles német képviselői az irodalomtörténeti filológiában, melynek francia leszármazottját Taine-ben már oly jól megismerte. Scherernek egy jeles tanítványával, Otto Brahmmal később is szíves baráti viszonyt tartott fenn (úgy látszik, együtt hallgatták Berlinben); ennek egy-egy művét ismertetve, több ízben jellemezte is közös mesterük módszerét, megállapítván, hogy elvei ugyanazok, amelyeket újabban Sainte-Beuve, „az újkor legnagyobb kritikusa” és Taine alkalmazott s melyek végeredményben Herderre és Mme de Staëlra vezethetők vissza. Saját módszerének ekként egész genealógiáját megadva, egyszersmind élénken tanúskodik mindazon hatások szerves egyneműségéről, melyeket külföldi tanulmányai alatt francia, német és osztrák egyetemen egyaránt magába szívhatott.

Az említetteken kívül később még Lemaître ötletes modora nyerte meg tetszését különösebben, bár e szellemes francia impresszionizmusában van valami józanul izmosabb és nyersen fölényesebb jelleg, mi Riedl stílusából mindenkor hiányzik.

Legközelebb azonban kétségkívül Renant és Taine-t érezte magához, kiknek előadásait különös élvezettel hallgatta Párizsban. Egy ismertetésében közösnek mondja bennük a sokoldalú művészi tehetséget és fogékonyságot s a banálisnak a gyűlöletét, míg előadásmódjukat a lehető legellentétebbnek jellemzi. Taine erélyes, férfias, határozott, nem kételkedő, dogmatikus: Renan szelíd, határozatlan, nőiesen gyöngéd s ironikusan kételkedő.

Riedl pedig – tehetnök mindjárt hozzá – mintha csak a kettő vegyülete lenne, de gyermetegebb és hívőbb kedélytől színezetten.

Taine hatása lett az említettek közül a legösszefoglalóbb és tartósabb. Róla már Gregusstól is sokat hallhatott, ki (mint emlékbeszédében írja) „a külföldi prózaírók közt legjobban szerette Taine-t, már akkor, mikor Franciaországon kívül alig ismerték nevét”. Riedl is, egy *Pesti Napló*-beli tárcájában, 1877-ben, már a francia mester tekintélyével támogatja Walter Scotttól hozott ítéletét, s nem sokkal utóbb, egy ugyanottani cikkében már jónak látja védelmébe venni Taine-t, Pulszky Ágost ellenében, ki a *Budapesti Szemlé*ben értekezett róla. Stílusa is nagyon megnyerte tetszését, különösen azon plasztikai erejénél fogva, mely „minden absztrakt gondolat, minden eredmény számára szemlélendő kifejezést vagy megkapó példát talál”.

Taine egész módszerét, mint tudjuk, a törvényszerűség, a szükségképpeniség természettudományias gondolata, mondhatni: babonája sugalmazta. Faj, környezet, időpont bizonyos eredményeket produkál, köztük az egyént és műveit, az egyén lélektana pedig egy főtulajdonság függvénye. A különös tehát levezethető az őt szükségképp és eleve meghatározó általánosból, a leszármazott a maga nemzójéből. Viszont rekonstruálhatni a műből az egyént, az egyénből korát, fajtát: a különösből az általánost.

Alig van műve Riedlnek, melyből egész gyűjteményét ne lehetne összeállítanunk efféle, Taine-re valló tételeknek és gondolatoknak. A természettudományi egzaktság bővölete lépten-nyomon megszólal bennük. „Mint a természettudós...”: így kezdi nemegyszer történeti megállapításait. Szerinte „bizonyos adott esetben egy költő működése főirányában *eleve* is kijelölhető, ha környezetét – mintegy szellemi légkörét – és egyéniségét ismerjük”; olyan ember költészetének, mint Arany, az 1840-es években *szükségképp* nemzetivé kellett válnia, s a múlthoz kellett fordulnia; *Toldija*: tehetségének és az ismertetett hatásoknak „szükségképpeni eredménye”; Petőfi és Béranger költészete a dallá vált magyar és francia jellem; egyikük költészete úgy viszonylik a másikéhoz, mint a magyar nép szelleme a francia népehez; „korának és társadalmának szellemi égalja mindenkire hat”; „minden költőnél találunk egy uralkodó tehetséget, ... melyből többi hajla-

maira következtethetünk”. Íme hirtelenében a Taine-féle „módszer” minden lépéséhez egy-egy megfelelő tétel Riedl műveiből. S hogy a „petits faits” se maradjon ki, még egy: „Az embernek jellemző sajátosságai nemcsak fontos tettekben, de apró tettekben is nyilvánulnak, sőt néha ezekben még erősebben, mert a jelentéktelen tetteket az önkénytelenség közvetlenségével, a leplezés szándéka nélkül viszik véghez.” S efféléket nemcsak legelső, hanem későbbi műveiben is olvashatunk.

Azon baráti körben, melyről alább még szólni fogok, s melynek egyik kiváló tagjától hallottam a közlendőket, egy ízben Riedl kezdeményezésére azzal szórakoztak, hogy bizonyos kiváló külföldi írókat és tudósokat magyar földre, magyar viszonyok közé helyeztek át képzeletben, s találgatták, mivé lesz vala, ha véletlenül magyarnak születik. „Mi lett volna Taine-ből?” – veti fel többek közt valaki a kérdést. „Riedl Frigyes!” – vágja rá habozás nélkül Péterfy Jenő.

Ma már fölösleges volna Taine-nel vitába szállanunk. Történelem, nem természettudomány. Tudjuk, hogy történelmet kikövetkeztetni, dedukálni nem lehet, hisz az általánost is (fajt, milieut), melyből az egyest levezetném, csak valamennyi egyesnek az ismeretével határozhatom meg; tudjuk, hogy rekonstruálni nem lehet megbízhatóan és korlátlanul. Taine felfogásában, mint Péterfy már 1885-ben megmondta, az egyén is törvények rideg sémájába halványul, s Taine az emberi sorsot egy pszichológiai kétszerkettő formulára hozta le.

Valóban csudálkozhatnánk rajta, hogy oly önálló kritikai elme, mint a Riedl Frigyesé, látszólag annyira alárendelte magát egy idegen s több tekintetben hibás tannak, s hogy szkepszisét csak azzal szemben nem érvényesítette soha.

De volt valami ez elméletben, mi nagy igazságokat közelített meg, s volt valami Riedl Frigyesben, aminek nagy szüksége volt ez elmélet támasztékára.

A történelem egy hatalmas folyamat, mely egyént és kollektivitást a kölcsönhatások és sorsszerű befolyásolások ezernyi ereivel jár át s ragad magával. Aki, mint Taine, az egyest folyvást valamely általánosabbhoz viszonyítva igyekszik felfogni és meghatározni, az bármily természettudományi babonának hódol egyébként, kétségkívül megragadta a történeti vonatkozások egyik ol-

dalát: a nagy kollektivitásra utalót. Nem is több egy ily irányú figyelmeltetésnél Taine híres elmélete.

Riedl sem ez ún. módszer erejéből találta meg a maga igazságait, hanem nagy műveltsége, finom intuíciója, erős átélése, emberi és művészi, morális és esztétikai fogékonysága műszereivel s tények ismeretétől korlátozott és inspirált képzelete segítségével. Nem vezetett ő le, ha százszor úgy tünteti is fel, semmit a fajból, korból, körülményekből, hanem számon tartotta ez általánosabb tényeket, keretül, beillesztő viszonyításul az egyes, a különös számára; előadásában azonban, mintegy pedagógiai célból, előrebocsátotta az általánost, hogy előkészítsen a különösre.

Dedukciónak feltüntetett, valójában pedig induktív eljárással szerzett ismereteket közlő modor volt ez neki éppúgy, mint mestérének, nem pedig módszer. Szüksége volt reá, mint a rend, a szilárdság, az egzaktuság biztosítékára, mint fonalra és vázra, melyre rárakhatja a maga színes, szabad, sokszerű, eredeti impresszióit. A tudóst nyugtatta meg magában általa, hogy bátrabban szóhoz juttathassa költői fogékonyságát. Azonkívül pedig stílusinspirálónak is jó volt számára e módszer; annak természettudományi fogantatása természeti képek, frappáns analógiák, illusztratív szemléletek szétszórására ösztönözte, hatalmazta fel őt; *moment-* és *milieu-*tana pedig szuggesztív kordépek mesteri rajzaira, minő a múlt század negyvenes éveibe odaképzelt magyar irodalmi szalon rajza egy Petőfi-tanulmányában. Hát még az „apró tények”: történet és élet e kész impresszionista termékei, melyek sisteregve lövelnek fel a sötétségből, s nem annyira világitanak, mint inkább fényszíporkáikkal gyönyörködtetnek! Hány ilyen nem került Riedl különféle színű apró céduláira, s mennyi fűszer róluk tudós előadásába! „Petits faits” és színes, apró cédulák: Taine módszere s Riedl modora itt igazán egymásra találtak.

II.

1877/78-ban a gyakorló gimnáziumban volt gyakorló tanár; 1878. június 15-én letette a doktori vizsgát – cum laude – magyar irodalomból mint főtárgyból, esztétikából és német irodalomból mint melléktárgykból. Majd 1880 januárjában a belvárosi reáliskolá-

ban nyervén ideiglenes tanári állást, ez év májusában tanári vizsgát tett, s 1881 szeptemberétől fogva a mondott intézetben a magyar és német nyelvnek immár véglegesen megerősített rendes tanáráként működött 1905-ig, mikor ugyanis a budapesti egyetem hívta meg. Közben, 1895/96-ban az Eötvös-kollégiumban volt a magyar irodalomtörténet szakvezető tanára. Az Akadémia 1896-ban, a Kisfaludy Társaság 1900-ban választotta meg tagjává. Mindössze ennyiből áll (iskolái elvégzése után) életrajzának dátumszerű váza.

Irodalmi munkásságát 1887-ben megjelent *Arany Jánosa* természetesen osztja két szakaszra, az azelőtti tíz évet (mert 1876-ban jelent meg első cikke) mintegy pályakezdetté minősítvén.

Ez első évtized mind érdeklődési kör, mind felfogás és modor tekintetében csaknem teljes hangütést ad egész pályájához.

Magyar, francia és német irodalom, de már az angol is; irodalomtörténeti problémákon kívül filológiai, nyelvtani és poétikai kérdések: egyaránt érdeklik. Kritikája nemcsak irodalmi, hanem közéleti, társadalmi jelenségekre is kiterjeszkedik. Ír tankönyveket. De általában a külföldit magyar szempontból, a hazait külföldi tájékozottsággal felfogó szélesebb műveltség, tudós tájékozottság mellett bizonyos szellemes belletrisztikus modor: már ez első évtizedben jellemző sajátjaiként tűnnek fel.

Hírlapi tárcákkal kezdi (a *Pesti Napló*ban, hová alighanem Greguss ajánlotta), esszéikkel és bírálatokkal folytatja a *Budapesti Szemlé*ben, melynek mindvégig egyik legjelesebb munkatársa maradt.

Szereti a párhuzamos jellemzéseket (Petőfi és Béranger, Kémény és W. Scott). Német irodalmi nagy tájékozottsága ellenére inkább francia rokonszenvei vannak. Dumas Fils natureljéről szóló cikke a maga kevés, de jól kifejtett szempontjával s jelenetező szubjektív modorával egészen franciás benyomást tesz. A németes Kazinczyval szemben, mintha még a múltban is a francia irodalom méltánylójához hajlanék, erősen kiemeli gr. Dessewffy Józsefet. Egy francia kézikönyvből Magyarországra vonatkozó csodabogarakat szedegetve ki, egyúttal javaslatot is tesz: alakítsa a kormány Párizsban magyar sajtóirodát (a szerbeknek már van!), írasson könyvet irodalmunkról és történelmünkéről francia emberrel, a *Literatische Berichte aus Ungarn* jobb tanulmányait

adassa ki franciául, pályadíjat tűzzön ki remekíróink francia fordítására.

Nyílt szemmel járt itthon is. Irodalmi és társadalmi viszonya-inkról szellemes névtelen leveleket írt a *Budapesti Szemlébe* (1883, 1884), kiöntve „óhajtásait, nyugtalanító kétségeit s iróni-
kus elégtelenségét”. E részben ma is aktuális levelek élénk fel-
tűnést keltettek megjelenésükkor, maga Brassai bácsi is nagy
gyönyörűséggel élvezte írójuk „ragyogó józan eszét” s épp ezért
jónak látta, hogy a szerkesztő, Gyulai Pál útján némely észrevéte-
leket közöljön „az ismeretlenül is felettébb tisztelt íróval”.

Általában erős kritikai hajlamokat tüntet fel pályája kezdetén;
meg van hozzá a joga: tudományos kritikáiból látni, hogy nem a
megbírált műből tanulta meg, amivel bírálja. Később kevesebb
önbizalommal, enyhébben bírált s lehetőleg csak futólagos észre-
vételekkel. Ekkor azonban tele volt még sebzetlen eszményekkel,
a nyugati műveltség friss benyomásaival s nem ismerte eléggé
intézmények és formák természetes konzervativizmusát, a kü-
lönfejlődések nivellálhatatlan ellenkezéseit. Mint a „fin de siècle”
„izgatottabb fia”, mint „elzsibbasztott századunk legelzsibbasz-
tottabb generációjának” a tagja, szintén friss ingerekre vágyott,
mozgékonyabb és fűszeresebb szellemi életet óhajtott.

Alig verte le magáról az egyetem porát, bírálatot írt a *Pesti
Naplóba* (1877. július 22.)... Gyulai Pál *Budapesti Szemléjéről*.
E szerint a *Szemle* nem teljesíti hirdetett programját, nem tájé-
koztat a világot foglalkoztató új eszmékről, szépirodalmi rovatá-
ban alig közöl eredetit, mintha „tudomást sem akarna venni az
ifjabb írói nemzedékről” stb. Hogyan fogadta Gyulai Pál ez egyéb-
ként illedelmes modorú bírálatot, nem tudjuk. Csak annyi bizo-
nyos, hogy mindjárt a következő évben a *Budapesti Szemlében*
jelent meg Riedl első jelentékenyebb tanulmánya (doktori érteke-
zése!): *Kazinczy Ferenc és a német irodalom*, igaz, hogy bizonyos
szerkesztői megjegyzések kíséretében.

E tanulmányával oly területre lépett, melynek művelésére
csaknem minden magyar elődénél hivatottabb volt: az eszmék
vándorlásának, a népek közötti szellemi érintkezéseknek vizsgá-
lati körébe. Nagy nyomatékkal mutat rá a szomszéd irodalmi köz-
pont, Bécs fontosságára, melynek 15-20 év alatt franciáról német-
re változását a Bessenyei-féle franciás, majd a Kazinczy–Kármán-

féle németes irány tükrözi. A szerkesztői jegyzetnek azonban, mely egyébiránt elismerést is tartalmaz, igaza van abban, hogy a tanulmány egyoldalúbb, mint tárgyánál fogva joggal lehetne; Kazinczy jellemét s összes munkásságát a német irodalomból magyarázza ki („vezeti le”: mondhatnók mi) s Toldy szertelen Kazinczy-kultuszával szemben a túlsó végletbe csap, jobbára csak árnyoldalait láttatva.

Mi másképp ír később Kazinczyról, a magyar irodalom „nagy gyöngyhalászáról”, a finom érzékű stilisztáról, a hajlékony költőről, a gyöngéd, finom, sőt mesterkélt műgonddal részletező rokokó-emberről! Most azonban még ötletmanóinak sem tud eléggé ellenállani s bizonyos apró tényei és sziporkái is közel járnak ahhoz, hogy már-már nevetségessé tegyék hősíüket.

Kazinczy megítélésében még ekkor – helyesebben: a *Nyelvőr* újortológiája folytán újból – a nyelvújítás megítélése volt a döntő mozzanat. Riedl hajlott Szarvas Gábor ellenzéki felfogásához s Gyulai azt sem hagyta szerkesztői jegyzet nélkül. Kétségtől Gyulai részén volt az igazság itt is. Mégis, az ő szemében nagyon fontos eltérések ellenére, kiadta a tanulmányt, mert új oldalról és sok szellemmel világítja meg tárgyát. Ő nem apprehendált, hanem a maga tűzhelyénél szóhoz juttatta az újat; pedig a maga felfogásában oly vitalitás volt, hogy ma, ötven év múltával is rendületlen megáll.

Riedl sem vehette zokon a szerkesztő megjegyzéseit, mert állandó munkatársa maradt a *Szemlé*nek. Gyulai Pál szerette a maguk lábán járó embereket. A következő évben Arany *Próza* *dolgozatainak* ismertetését közölte a 23 éves ifjútól, mihez fogható kitüntetésben kezdő kritikusként aligha lehetett része valaha. Még ez évben közölte Daudet-ról, 1880-ban Madáchról, 1881-ben a magyar hunmondákról írt esszéjét, 1882-ben pedig Jókai egy regényéről írt bírálatát.

Ez ifjúkori közleményei közül a Madáchról szóló, mint Riedl egyik leg-Taine-szerűbb tanulmánya érdemel figyelmet, az egyén jellemzésében oly törvényigézzel, oly következtető levezetéssel és rekonstrukcióval járván el, mely már-már típusá, kísérleti médiummá merevítene az egyént, ha ama „pszichológiai kétszerkettőn” lépten-nyomon át nem ütne a maga dogmáktól független, finom intuíciója.

A magyar hunmondákról írt tanulmánya korszakos jelentőségű e kérdés történetében (Heinrich Gusztáv és Petz Gedeon nevezetes tanulmányai még akkor nem jelentek meg!), s negatív, a nemzeti hiúságnak legkevésbé hízelgő megoldása, egyszersmind szélső ellenhatás a problémátörténet megelőző, naivnak mondható szakaszára. Igen komoly tanulmányokat végzett, mielőtt e nagy fába vágta fejszójét. Azért vétette fel magát a bécsi Historisches Institutba, hogy megszerezze a szükséges történettudományi, paleográfiai és szövegkritikai jártasságot.

A magyar hunmonda szerinte tudós kompiláció; célzata nemzeti; eredeti magyar elem talán csak a Dentumoger s a Csaba név benne, de azok is inkább a magyar ősidőkre s nem a hunokra utalnak; könyvmonda; nem a magyar nép képzelete alkotta; Attila nem hagyományként, hanem mint átvétel van meg a magyar nép képzetében.

Azóta változott, sokat engedett a tagadás merevségéből a tudomány álláspontja; meggyőződhattünk azonban arról is, hogy ha valahol, úgy e végtelenül komplikált kérdésben nagyon is helyén van a legszigorúbb kriticismus, mert itt minden félrelépés ingoványba vezet.

Riedl eleve kételkedő attitűdjén azonban ezúttal meglátszik az ártatlan arcú szkeptikusnak, a legendaoszlató Renannak a hatása is. Különösen mikor példaként a cigányokat említvén (kik ind eredetükről mitsem tudnak, ellenben elfogadták a középkor vége felé kialakult hamis hipotézist az egyiptomi eredetről), felteszi, hogy ha akadt volna cigány irodalomtörténész, az bizonyára „ősi hagyományon alapuló” egyiptomi mondatokkal nyitotta volna meg a cigányirodalom történetét.

Ehhez a tanulmányához is jegyzetet csatolt Gyulai, úgy látván, hogy ismét egyik túlzásból a másikba esünk. De bár Riedl e kritikája nemzeti érzékenységet érint, vagy érinthet, Gyulai Pál arra egy szóval sem utal. Nemcsak ő, a kor is türelmesebb volt akkor ily kérdésekben s a szerző is csak cikke végén érezte szükségét, hogy ellensúlyozza némiképp tanulmánya kiábrándító hatását. Idővel önként óvatosabb lett, kíméletes minden érzékenység iránt – ekkor, mint Simonyi Zsigmond *Kis nyelvtanár*ról írt bírálatával megmutatta, még a *személyit* is tudta figyelmen kívül hagyni –: viszont a közvélemény türelmetlenebb, a tudomány és kriti-

ka szabadságával szemben izgathatóbb lett, mint utóbb Riedl Frigyesnek maga kárával is alkalma nyílt tapasztalnia.

Az áttekintett munkákban új egyéniség, új modor, részben új szellem mutatta meg magát, tehetségeinek és jegyeinek ragyogó sokszerűségével, de még nem teljes egyensúlyában. E harmóniát egy nagy feladat vállalása szerezte meg számára, mely minden tehetségét magára összpontosította, s egy nagy lelkesedés, mely minden tehetségét felvillanyozta és a hódolat melegében forrasztotta össze egy kivételes emberi és költői nagyság előtt.

1887-ben megjelent *Arany Jánosa* már teljes kiforrottságában mutatja a magyar irodalomtörténet új mesterét.

III.

Ő még látta sétái közben a költőt a Margitszigeten, „Toldi első diadalának és Piroska halálának színhelyén” s a mély tisztelet tartózkodó érdeklődésével véste lelkébe arca vonásait. Még csak 23 éves volt, mikor *Prózai dolgozatait* ismertetvén, elragadtatással említette *Buda halálát*, költészetünk ez „utolsó bűvös, tündéries virágát s egyszersmind a világirodalom egyik legremekebb termékét”. Tanára, Greguss, két évvel azelőtt adta ki Arany balladáit; 1878 októberében mutatta be Gyulai Pál *Toldi szerelmét* a Kisfaludy Társaságban; az 1879-i tanterv a középiskolák IV. osztálya számára kötelező olvasmányul jelölte ki *Toldit* (mit a gyakorló gimnázium már előbb megvalósított) s három évvel később már megjelent Lehr Albertnek, kivel Riedl ekkortájt iskolai olvasókönyveket szerkesztgetett, magyarázatos *Toldi*-kiadása. Ily előzmények után nem csuda, ha a fiatal tudós, ki különben a hunmondákról írt tanulmányában is Arany Attilájával találkozott, a legnagyobb aktuális feladat felé fordult. Arany János halála, Gyulai Pál remek emlékbeszéde új, nagy benyomásokkal éleszthették ebbeli becsvágát.

A magyar irodalomtörténeti monográfiának egy egészen új típusát teremtette meg e művével. Nem elbeszélő menetű s nem életrajzi szempontú monográfia ez, mint Gyulai *Vörösmartyja* s nem oly szerves egész, mint amaz, mely szaktudománynak és alkotó művészetnek éppoly benső összeegyeztetése, amely egynemű

és egyensúlyozott az Arany–Gyulai-féle klasszicizmus minden szintézise.

Az ő monográfiája szubjektív elemzés; elemeire bontása a költő összhatásának, hogy osztályozva tudatosítsa maga és olvasói számára. Tudomány és művészet csak társul benne a közös teendőkre, egymással nem ellenkezve ugyan, de össze sem olvadva a Gyulainál tapasztalható elválaszthatatlan egységbe. Kompozíciója önkényes és a következetesség minden fenntartott látszata ellenére rendszertelen – s mégis van benne egység: a megértés, felszívás szenvedélye. Gyulai tárgyilagos, klasszikus hangulategységét, alanyibb, modernebb izgalom-egység váltja fel.

Ami Aranyban egyéni, ami benne lényeg: az ragadta meg őt, az izgatja tudásvágyát és képzeletét. A körül forog egész könyve, azt próbálta új meg új helyzetekből megfogni, élvezni és élveztetni mindenkivel. Végignézi életén, hogy mintegy vele élve, lelkét áhítattal, hangulattal hozzáidomítsa. Majd egyenest a legfőbbbet akarja egyszerre megtudni: egyéniségét meghatározni; hozzámé-ri faja általános tulajdonságaihoz, vizsgálja, miben egyezik velök, miben tér el tőlük. Azután költészetét veszi elő, sorra kielemezti tehetségeit, kikérdezi nézetei felől, s ismét támasztékot, mértéket keresve, európai távlatból veszi szemügyre. Még most sem elég. Külön veszi képzeletét, összehasonlítja másokéval, elcsudálkozik szinte megfogható valóságosságán, élettani hűségén és aprólékos gondján. Most meg e képzelet alkotásait, Arany felejthetetlenül egyéni embereit nézi végig sorra. Ezzel sem éri be; lássuk állatait: ezek rajzában is ugyanazt a másokétól különböző mintázó kezdet figyelheti. Mégsem elég! Elemzi epikus művészetét, szerkezet, hang sokfélesége, Arany hagyománytisztelete szempontjából; s mintha már annyi elemzés után nem érné be az általános eredményekkel, egyenként vizsgálja végig a *Toldi*-trilógia részeit, *Buda halálát*, *Murány ostromát*, a komikus eposzokat s a balladák főbbjeit, nem feledkezve meg végül Arany prózájáról s költői stílusáról sem.

Ahány tárgyát jelöltem meg vizsgálódásának, annyiszor indul újra lankadatlan élénkséggel érdeklődése. S mikor végül megáll, akkor sem azért áll meg, mintha célhoz jutott s kielégült volna. Látni ezt utolsó fejezetéből, mely Arany jelentőségét akarván

összefoglalólag meghatározni, a már elmondottakon kívül ismét friss megfigyelésekkel lep meg.

S ki bánja aztán, hogy a kiváló mű nem szerves kompozíció, sőt hogy egyes fejezetein belül is szökdel olykor a gondolatmenet? Ki törődik már azzal, hogy csaknem minden fejezet a Taine-féle dedukciós törvényszerűséggel kacérkodik, s visszapillantó summázásokkal tartja fenn a szigorúbb rend látszatát? hogy természettudományi rokonszenvei olykor kelleténél „élettanibbnak”, anyagibbnak, Darwint, Buffont igazolónak láttatják Arany művészetét, s a „létért való harc” illusztrálójának Attila és Buda küzdelmeit? A szerves kompozíció helyett ott van az író állandóan azonos, nagyműveltségű, élénk, szellemes, fogékony egyénisége és elmélyedő érdeklődése ugyanazon egy tárgy: a nagy költői egyéniség iránt. Természettudományias allűrjei mellett folyvást ott buzog az eredeti, szakszerű megfigyelések és spontán, szinte in statu nascendi jelentkező benyomások egész csörgetege; s olvasásra kész, a könyvtől megválni nem enged a modornak az a fordultatos, ha százszor megszoktuk, százszor újra meglepő eredetisége, mely tudományos prózáinkban példa nélkül áll, s mely amennyire szokatlan a pedagógiában, oly elsőrendű pedagógiai érték.

Elég gazdag Arany-irodalmunkban nincs egy tanulmány sem, mely rendkívüli hűség mellett a részletmegfigyelések ily tömegével gazdagítana. Eltelít bennünket egy hatalmas, minden mástól különböző esztétikai érzéssel, s bár kritikai retorták terméke, meglepően egyezik a költőből merített eleven benyomásainkkal.

Nehéz volna megmondani, melyik fejezetben, tárgykörben ragyog tehetsége legfényesebben. Bizonyos azonban, hogy az Arany prózájáról szóló, meg a költői nyelvét és stílusát tárgyaló fejezet irodalmi kritikánk legízletesebb csemegéi közé tartozik. Gyökeres rokonszenvek vonzották őt a költőhöz; Arany két irányú tehetségének: rendkívüli megfigyelőképességének meg felfogó érzékenységének, a magyarázó lelkében is megfelelt egy-egy húr; a tépelődő kétely, a magányos szemlélődés, a lelkiismeret nagy költője nemes rokontulajdonságokra sugározhatott rá rajongó hívében. Egyben azonban végletesen különbözött modelljétől a magyarázó s ez ad Arany prózájáról írott fejezetének oly magára visszaverődő értelmet. Az értekező Aranynak csodálatos nyu-

godtsága, verve-telen, következetest haladó, mindig *elért* célnál megállapodó és mindig világos fejtegetése: valóban más *modor*, mint az övé, s említett fejezetében a nyugodt, világos nagy ész stílusképe ellenében megkapjuk e másiknak, „a szellem elektromos csapásaival” szökdelő „*style coupé*”-nak a meghatározását is. Fel-tűnik neki az is, hogy Arany értekezésein nem mutatkozik vala-mely elmélet vagy bölcsészeti fölfogás hatása: ez is bizonyára a maga erős Taine-színű elméletiségével szemben lepi meg annyira.

Stílusa azonban nemcsak szerkezeti és dinamikai sajátágainál fogva érdemel figyelmet, hanem mint érzékítő, elképzeltető, sőt nemegyszer mint hangulatárasztó kifejezés is, vagy ritkább ese-tekben, mint saját megszokott modorán nemesen, diszkrétül túl-lángoló pátosz. Ez eleven stílus, az exponálás és asszociatív gondolatvitel folyvást tanulságos, szellemes gazdagsága szinte elrej-tik szemünk elől azt a tömérdek aprólékos filológiai munkát, melyen az egész mű alapszik. De ki gondolna a fundamentum-készítés verejtékes munkájára, mikor már a reá emelt épület könnyed, kecses, szellemes formáiban és díszein gyönyörködhet?

IV.

Történeti, világirodalmi és művészettörténeti tanulmányai köz-ben sohasem feledkezett meg arról, hogy az egyén műveltsége a nemzetét van hivatva emelni. Kevesen versenyezhettek vele euró-pai tanultság dolgában, mégis alig járt valaki éberebb magyar ér-deklődéssel az ismeretek nemzetközi kincsei között. Művei általá-ban tele vannak ez őt különösen jellemző erényével, kivált azon-ban két miniatűr-remeke annak egyenes szülőtte.

A millennium évére jelent meg *A magyar irodalom főirányai*. Ugyanez ünnepi alkalomra írta meg Beöthy Zsolt *A magyar iro-dalom kis tükrét*. Míg ez a faji tehetség kezdeményező s követke-zetesen azonos tevékenységét tartja szem előtt, Riedl a magyar-ság európai szerzeményeit óhajtja vázolni, az idegen hatások lán-colatát, melyekre egyre önállóbb feleletet adott időjárával a magyar. Egy európai szempontú magyar irodalomtörténet kon-cepciója villan meg művében, s minthogy az irodalmon át egy-egy korszak tipikus emberéhez és szellemi arcképéhez kíván eljutni,

az újabb szellemtörténeti irányzatnak is egyik magyar elődjét láthatni benne.

Sajnos, a korszakok közül csak a reneszánsz van teljesebben feldolgozva a kis műben; az nemcsak súlypontja, hanem, úgy tetszik, ürügye is volt az egész tanulmánynak. Ragyog is benne egész tehetsége; művészet- és műveltségtörténeti nagy tanultsága pazarul ontja, művész keze szakértelemmel válogatja s illeszti egybe a jellemző adatokat. Megelevenítő költővé válik benne a történetíró, s Mátyás udvarába és tudós társaságába feltámasztó hatalommal vezet be bennünket.

Tehetsége, mint e kvintesszenciás kivonata is mutatja, a történeti tudományok terén inkább az egymásután és a felváltás, mintsem a folyamat és átfejlődés figyelésére utalja. A teljes típusokat szereti vizsgálni s szeret gyönyörködni egymásutánjuk szaggatott drámaiságában. Az idő nem annyira folytonos munkálkodásával, átalakító örök folyamatával ragadja meg figyelmét, mint inkább kész műveivel, melyekben mintegy megállani látszik a *tudós* figyelem számára – s elmúlásával, mely kész műveit is maga után ragadja... a *költő* szeme elől.

Gyakran érezte „a világtörténelem mély melancholiáját”, kivált ha Rómában járt, melynek minden talpalatnyi földje művészettől és történelemtől van átítatva... Elmerengve néz ott végig a nagy emlékeken, de némi önérzettel azokon, melyeket Szent István koronakérő küldöttségétől fogva a magyar műveltség századai hagytak az örök városban – s megírja egyik legszebb s lehangulatosabb művét, a *Magyarok Rómában* címűt (1900). Színes, történelemtől telített képeket idéz szemünk elé s a magyar múlt-ról beszélteti Róma köveit. Személyes lírai fogantatásra vall a mű befejezése is, mely voltaképp egy meg nem rendelt, önkénytelenül fakadó emlékbeszéd a kiváló magyar archeológus, az aquincumi ásatások megkezdője, Torma Károly felett, ki Róma műkincsei közé visszavonulva élte utolsó éveit. Szerény, vonzó alakját mintegy bebalzsamozva adja át az örökkévalóságnak, csordultig előlve utolsó találkozásuk emlékének hangulat-glóriájával, míg a klasszikus táj és műemlékei közvetlen sugalmából maga is egész költészettel éli újra azon lenyűgöző pillanatok egyikét, mikor a szemlélő számára „a természet bájába a világtörténet mély melancholiája vegyül”.

V.

Jellemző művészete s mély hangulatok iránti fogékonysága saját műfajára talált az emlékbeszédben.

Volt a *Budapesti Szemle* fiatalabb munkatársainak egy szűkebb baráti csoportja, mely a Gyulai utáni kritikai és esszéirodalom legfényesebb neveit egyesítette. Ízlésük alapjaiban egyezett ugyan a Gyulaiéval, de tágabb és komplexebb műveltségi kört ölelt fel és szakszerűbben történettudományi, lélektani és esztétikai érdeklődésű volt. Ez ízlés, a maga szenzibilis szépérzékével s esztétikai szükségletű életfilozófiájával az európai műveltség minden gócpontján, a szépség minden magaslatán otthon érezte magát, de idegesebb s impresszionistább lévén a Gyulaiénál, mely maga volt a fegyelmezett összeegyeztetés – nem mindegyiküket kímélte meg belső összeütközésektől, melankóliától, vagy éppen, ha életkörülményeik ösvénye is afelé sodorta, tragikus meghasonlástól. Volt közöttük egyensúlyozottabb vérmérséklet és kedély s az formailag is közelebb maradt Gyulai Pál tiszta klasszicizmusához.

Elégületlenségüket a hazai viszonyok kisszerúsége is táplálta. Tudós, író, költő számára közömbös közönség, melyet csak a politika érdekel időnként; művelődési kérdések rovására a közjogiaktól hipnotizált politikai körök; önmagába mélyedt arisztokrácia; társaság, melyben könnyáztatta uzsorán meggazdagodni nagyobb érdem, mint szépség, szellem, tudomány; protekció, melynek híján csaknem exiliumban érezheti magát az ember tulajdon hazájában; nyegleség, nagy hang, önbámulás, nemegyszer jeles tehetségű kortársaknál is, egymás iránt nem érdeklődő, egyegy külön szigeten élő tudósok: ez az a sötét háttér, melyet emlékbeszédeiben fest s melyből oly tisztelettel, örömmel s csaknem ámulattal emeli ki Greguss, Gyulai, Katona Lajos, Péterfy Jenő oly különféle s mégis egyaránt eszményi alakját.

E baráti kör tagjain nemegyszer a társtalanság érzete vett erőt. Dac azonban, s oly becsvágy, mely követelne, oly kritikai verve, mely támadna, egyikükben sem volt, s magányos élményük befelé mart. Menekültek, ha tehették, az élet triviális „*aki bírja marja – tolongásából*”, „*a homo homini lupus – tömegeből*” a fenséges, tiszta természetbe, fel a Tátra bércei és fenyői közé; menekültek

a művészet elragadó emlékei közé, Itáliába, melynek puszta neve is költészetet sugárzott számukra; Rómába, második hazájukba. „Mint a bibliai keleti királyok a csillag után, oly ájtatos reménnyel indultak az olasz tavasz fuvalma után.”

Mindez különösen Riedl Frigyesre vonatkozik, meg – kiről legszebb emlékbeszédét, egyik legmaradandóbb remekét írta: Péterfy Jenőre.

Ez emlékbeszéde tárgyilagossága mellett is a legközvetlenebb, szép rendje mellett is a legszabadabban elmélyedő, s tanszerűség-től és elméleti fogódzóktól a legtávolabb áll. Saját tudomásából, erősen felfogott benyomásai anyagából mintáz. Péterfy arcvonásait rajzolva, egyúttal egyik legnemesebb élményét tisztázza maga számára. Mind a ketten meg vannak örökítve benne.

Meglepő, hogy a tudományos munkáiban annyira alanyi Riedl e mély fájdalom szülte művében a legtárgyilagosabb. A meleg, eszményi barátság vonzalma itt tárgyi figyelemmé válik s a hű ábrázolás műgondjává, mely szomorú, kérdő mélyrenézéssel tapad a tüneményes egyéniség emlékképére. „Egy barátunk halála – írja egy helyt – néha egész életünkre árnyékot vet.” Az övére Péterfy Jenő halála vetett oly nehéz és hosszú árnyékot, hogy földi vándorlása végéig ki nem ért alóla. Akkor vált Riedl és baráti köre számára örök rejtéllyé Péterfy, mikor megkérdézhetetlenül eltűnt közülük. Megfejtethetlen kérdések raja ostromolta őket; megdöbbenek az utólagos sejtelen, hogy ők „nem töltöttek be oly nagy szerepet a Péterfy életében, mint ő a barátaiéban”. „Ő csak játszott velünk!” – kiáltott fel egyik barátja.

Riedl egyéniségében volt valami szerencsés elem, mi Péterfyéből hiányzott: valami kedélybeli naivság, melynek életszükséglete a társaság, a visszhang, mi új ingerekkel látja el. Tréfáit, ötleteit gyakran készen tartogatta, várva egy látogatót, szokott társaságát, tanítási óráját. A szereplést nem szerette ugyan, de íróasztalánál is, legalább modorban, kacérkodott a közönség gondolatával. Rajongott is érte minden közönsége. Az ő magánya sohasem volt oly teljes és szántsándékkal bezárt, mint barátjéé. Ő várta a látogatót, s ha nem jött, meg tudta felezni magát gondolatú és gondolatélvezővé, tézis és antitézis, kérdés és felelet dialógusává.

Nem volt idegen tőle az önelemzés átka s tehetsége sem, barátjának e kegyetlen fegyvere. De elvszerű szkepszise, előleges kétkedése, az életben s a közéleti morál szemléletében megmentette a váratlan csalódások végzetesebb visszahatásaitól.

Riedl és barátai sok mindent méltán kifogásolhattak a magyar közéletben, de lelkük, szemük mély tisztelettel pihent meg egy erős jellemen, mely „közéletünk álságának közepette” maga volt a nyíltság és becsületesség, a „hallgatás összeesküvésében” a bátran kimondott szó, a közvélemény és a sajtó nagyhatalma előtt gyáván hajlongók között az egyenes derék; egy igazi emberen, kinek arcán „a minden álarcot letépő halál” sem találhatott letépni valót: Gyulai Pálon. Emlékbeszéde e jellemgyökérből érteti meg nagy klasszikusunk egész erős egyéniségét, amint a kegyelet uralgó vonásából Toldy Ferencét, az üdvös szkepszis és önfeláldozó tudományszeretet erényéből Katona Lajosét, az összhang szépérzékéből Gregussét.

E két utóbbiban mintegy saját kettős irányú tehetségének és vonzalmának rajzolta meg tiszta típusait, de ott van ő azon negatívumokban is, amelyekkel Toldy és Gyulai arcképét árnyékolja. Toldy szakmunkáiban megállapítja az élénk színekkel festett korképek s a külföldi hatások kimutatásának hiányát; Gyulairól pedig, hogy „a képzőművészetek iránt nem igen volt szeme”; hogy ő az egyetlen nagy magyar kritikus, kire nem hatott elhatározólag valamely nagy külföldi bíráló példája; hogy Taine történeti lélektanát nagyon merevnek, túlságosan rendszeresítőnek tartotta; hogy a szertelent, a rendkívülit akkor sem szerette, ha lángelmével társult; hogy módszertani elveit nem tudós hagyományból merítette, hanem „költői érzéssel” maga állapította meg: – ímé egy csokor oly negatívum, mely Riedl jellemzésére pozitív tulajdonítvánnyal volna átutalható.

VI.

Teljes joggal bírálja a közéletet, aki, mint ő, egész életét és tehetségét a köznek szentelte. Oly pályán működött, amelyen hatni, jövendőt formálni nemcsak lehet, hanem kötelesség.

1880-tól 1904 végéig, teljes 25 éven át a belvárosi főreáliskola tanára volt. Gyulai Pál nyugalomba vonulása után az ő megosztott tanszékének egyik örököséül meghívotván, 1904. december 30-i kelettel budapesti egyetemünkön a magyar irodalomtörténet tanárává neveztetett ki. Hogy előkészülhessen, egy félévi szabadságot kért, s 1905 őszén kezdette meg előadásait. „Éljen a Riedl tanársága (írta Gyulai Pál még 1904 elején Haraszti Gyulának), amely mindenkép sikerülni fog, bár ő maga egész erejéből ellene dolgozott.” Áldás, hogy sikerült!

Tanítása mindkét helyén rajongó híveket hagyott maga után s annyi szeretetet, melynek még legrégibb hullámai is folyvást melegen áramlanak.

A legnagyobb magyar tanárok egyike volt. Mint minden nagy nevelő, egyéniségével hatott. Sem fegyelmezésben, sem tanításban nem ismert sablont, merev szabályokat. Friss levegő s üde érdeklődés járt vele. Vidáman ragyogtak felé a gyermekarcok, ha az osztályba belépett, s nyílt, lelkes és bátor tiszteletadás köszöntötte. A nagy műveltség, ha kedéllyel párosul, legközelebb tud férközni a gyermek lelkéhez. Riedl tudta ugyan kritikával leplezni a maga kedves naivságát, de szabadjára eresztette, ha hasonlót látott feléje sugárzani a gyermekszemekből. Tiszta és ártatlan kedélyek összeömlése volt ez, s hullámain vidáman lebegve, észrevétlen haladt a tanulás.

Egy hálás tanítványa, kinek 1891-től fogva nyolc éven át volt osztályfőnöke s aki akkori jegyzetei alapján már néhány füzetben tette közzé Riedl tanítását Széchenyiről, Petőfiről és Aranyról, e jellemző adatokat közli róla: „a fegyelmet nem szigorúsággal, hanem rendkívül imponáló nagyúri fellépésével, finomságával és végtelen szeretetreméltó modorával teremtette meg. Egy szempillantása, puszta megjelenése a legnagyobb csendet idézte elő. Pedig nem féltünk tőle, hanem végtelenül tiszteltük s ezért az önérzetünk nem engedte, hogy bármivel megbántuk... Leckét soha fel nem adott. Midőn egy témát befejezett, tézisekbe foglalta tanítását. Nem volt kalkulus könyve. Ismerte tanítványait osztályozás nélkül. Az osztályba bánatát, baját soha be nem hozta, mindig jókedvvel és szeretettel lépett tanítványai közé. Nála egyetemi rendszerű kollokválások voltak. Az egész anyagot kellett mindenkinek tudnia. Sokat adott az írásbeli dolgozatokra.

Többször használta (dolgozatok megítélésénél) a »jobb az előbbinél« klasszifikálást.”

Tankerületi főigazgatók aligha mernék általánosan kötelezővé tenni ezt a tanítási modort. Látni azonban, mily nagy haszna van annak, ha kiváló egyéniség szabadon érvényesülhet a tanításban. Meglett, deresedő fejű emberek össze-összegyűlnek, elsárgult iskolai jegyzeteiket olvassák fel egymásnak, koszorút vesznek, kiviszik Riedl sírjára. Kik ezek? Riedl Frigyesnek 30–35 évvel ezelőtti, reáliskolai tanítványai.

Kiváló tankönyvekkel sietett segítségére az iskolának. 1883-ban Lehr Alberttel együtt szerkesztett *Magyar olvasókönyvet* a három alsó osztály számára, 1889-ben tette közzé *Rhetorikáját*, 1890-ben *Poétikáját*, melyek mindegyike számos kiadást ért s az új tantervhez alkalmazva máig használatban van.

Élénk figyelemmel kísérte s mint a Közoktatási Tanács előadója, szolgálta iskolán kívül s iskolák felett is a közoktatás ügyét. 1893-ban megtámadta az egységes középiskola tervét (éppúgy mint Gyulai Pál a főrendiházban, kinek ottani szűzbeszédét Péterfyvel együtt hallgatta meg), gúnyolva a tanterv-gyártás elharapózott divatát (egy-egy módosításért legfeljebb öt évi garancia!). Némelyek luxusnak tartanak kétféle iskolát: de a mai államban csak egy a luxus, a tudatlanság; költségkímélésre hivatkoznak mások: nos, „annál, hogy mi mindenre *van* pénzünk, csak egy dolog bámulatosabb: mi mindenre *nincs*”. A tanárképzést kell emelni, tanár és tanuló közös munkáját szorgalmazni. Vigyázzunk! Keleti szomszédaink lázas erőfeszítése serény, komoly munkára int!

Az egyetemre hívatván meg, tudományos munkássága az eddiginél határozottabban a magyar irodalomtörténet körére szorult. Emiatt volt kénytelen eltávolodni, sőt részben megválni bizonyos művészettörténeti és esztétikai tanulmányaitól, melyekben pedig, mint Lotz Károly falfestményeiről írt szép munkája (1899) s *A műtermék* c. kisebb értekezése (1904) mutatják, hivatottsága szintoly teljes volt. Kimerítő, rendszeres tanulmányt tervezett a jellemzésről a költészetben és a képzőművészetekben, de e munkának már csak egy fejezetét (*A jellemzés eszközei* címűt) készíthette el. Egyik alapítója volt a Műbarátok Körének, élénk érdeklődéssel figyelte a képzőművészetek újabb jelenségeit; művészko-

röktől sem vonult vissza, Benczúr Gyula otthonában különösen kedvelt, dédelgetett vendég maradt ezentúl is, de az egyetem most már csaknem teljes munkaerejét magának kötötte le.

A középiskolából ide is áthozta tanár és tanítvány bensőbb érintkezésének igen üdvös elvét. Szemináriuma a legkedveltebbek egyike lett. Tanári szobája s otthona nyitva állt bármely hallgatója számára; a komolyabbakat egy-egy kirándulásra is elvitte magával. Együtt dolgozott velök első tudós munkájukon s utóbb is szíves, szinte kollegiális érintkezésben maradt a jobbakkal. Előadásában szerencsés közvetlenséggel hidalta át a katedra s a padok közötti űrt. Nem szöveget adott elő, nem iparkodott könyvszerűleg folyamatos lenni, minden retorikától tartózkodott, még attól is, amit a magasabb dobogó s a figyelő tömeg észrevétlenül szuggerál. Adatait s gondolatmenetét otthon tisztázzván, a közlés impulzív ingerével lépett a terembe s mintegy hallgatói szeme látára fogalmazott. Zsebéből kiszórta maga elé apró, színes cédulákat, mikén adatok, schlagwortok s talán ötletek is fel voltak jegyezve; s némi rendezgetés után elkezdte őket sorra megszólaltatni. Az előadásairól (sokszor gyorsírás alapján) készült jegyzetek híven őrzik az élőbeszéd természetes pongyolaságát, de azzal együtt lebilincselő, kedvesen izgató modorát.

Ő, az eszményi tanár, hamarosan átlátta egyetemünk bajait, melyek a tudós- és tisztviselőképzés be nem vallott discrepantiájából, a tanulási (= nem tanulási) szabadság korlátlanágából s a zsúfoltságból származnak. Innen sokaknál a látogatásnak csak az index aláíratására szorítkozása: hiszen ha a beiratkozott hallgatók egyszer valamennyien el találnának jönni, a rektor rendőri segítséggel volna kénytelen kiszorítani őket az egyetemről. Innen a ritka érintkezés tanár és hallgatója közt. Vak németutánzás a mi egyetemi rendszerünk, de a német viszonyoknak meg nem felelő talajon, mi a német rendszer eredeti hibáit kirívóbban megnöveli. Mi a gyógyszer? A tanulásszabadság bizonyos mértékű megszorítása s a szemináriumi (folytonos készüléssel és dolgozással járó) módszer kényszeralkalmazása, s hogy ez lehetővé váljék, a tanárok számának jelentékeny szaporítása. Azóta az első gyógyszer megkapta (tanárképzés címén) a bölcsészeti kar, de nem a szemináriumi módszer, hanem a hallgatás és kollokválás kényszeralkalmazásával társítva, mi valóságos paródiája lenne Riedl

szándékának, ha egyáltalán volna valami köze ennek az újításnak ahhoz, amit ő *Az egyetem reformjához* címen 1910-ben megírt.

Nem képzeli a laikus és a bürokrata, ki a tudóst csak könyvei száma szerint méltányolja, mily nagy munkát végzett Riedl Frigyes az egyetemen. Tíz év alatt, következetes rendben, végighaladt előadásaiival a magyar irodalom egész történetén, csaknem a jelenkor küszöbéig. Azon irodalomtörténeteken kívül, melyek nyomtatásban közkézen forognak, a Riedl-jegyzetekben elrejtve lappang egyik legnagyobb arányú s legeredetibb fölfogású irodalomtörténetünk. Nem volna késő még most sem nyomtatásban közzétenni szaktudomány s laikus műveltség közös haszná-
ra. Szkeptikus álláspontja az addigi megállapításokkal szemben; mindenkor a forrásokig visszahajló tudós autopsziája; bonyolult kérdésekben világos kritikai eljárása, részletekben tömérdek új és egyéni megállapítása, nagy világirodalmi és művészettörténeti tájékozottsága, mely tények és formák távolibb rokonságát is mindenkor felismeri, egész koncepciójának bizonyos művészileg könnyed eleganciája, közlött benyomásainak töről fakadó állandó frissessége s előadásának jól ismert élénk modora: ezt a monumentális előadás-sorozatot legkiválóbb tudományos munkáink közé emelik. Büszke lehet a budapesti egyetem a tanári életáldozat e felemelő szépségű emlékére, mi pedig méltán tisztelhetjük benne – egyik jeles méltatójával együtt – főművét a megboldogultnak.

E legnagyobb arányú irodalomtörténeti művében sem a fejlődésbeli folytonosság, hanem annak korszakos megállapodásai érdeklik elsősorban. Kiválóan ért egy-egy korszak irodalmi jellemének érzékeltetéséhez, s azon felül egyes képviselőinek arcképszerű kiemeléséhez. Egy nagyarányú képtárhoz hasonlíthatni szemléltetését; minden korszak egy-egy nagy terem, melynek küszöbére lépve a terem egészéről kapunk általános tájékoztatást, majd beljebb hatolva némely egyénibb képek alatt állunk meg néhány pillanatra.

Vörösmartyról tartott előadása (1905/6) valósággal új fordulatot jelent e nagy költőnk méltatásában; s az a figyelem, mely mintegy húsz év óta fokozódó aktuális érdeklődéssel fordul Vörösmarty lírai különlegessége felé, minden jel szerint Riedl katedrájáról vette eredetét. Egyetemi előkészületeinek köszönheti létét a hun-

monda vitás kérdését újból megvilágító tanulmánya, Csaba és a berni Detre (1912), továbbá a kuruc versek hitelességét vizsgálat alá vető nevezetes értekezése (1913), valamint halála után közzétett, *Petőfi Sándor* c. könyve (1923). Miután az irodalom egész történeti anyagát feldolgozta, nem félt Ady Endre halála után egy szemináriumában e legproblematicusabb modern költő jelentőségét és értékét is megbeszélni tanítványaival.

Sokat írtak már a kuruc versek kérdéséről, s a szaktudomány is kellőképp méltatta Riedlnek e talán legnagyobb port felvert kiváló tanulmányát. Kétségtelen, hogy e kérdésben neki volt igaza. Sokan fájlalták akkor s talán még ma is, bizonyos kedves illúziók szétfoslását, a legszebbnek tartott „kuruc” versek végzetes hitelvesztését. A tudománynak azonban, s bizony a közvéleménynek is örülnie kell, valahányszor hamis adatot, egész történelmi érzékünket félrevezető, eltorzító fikciókat irt ki a föld színéről a bíráló kaszája. Egyszerre helyreáll a valóság megzavart képe, a meghamisított kor visszanyeri tulajdon stílusát, a tudóst nem vezeti többé orránál fogva, az igazságkeresés nemes szenvedélyét nem csúfolja meg többé félszeg, bár jószándékú lelemény csapdája. Minden tudós, minden igazságszerető ember hálás lehet Riedl Frigyesnek e nagy cselekedetéért.

Ő maga szelíd, kíméletes modorban tárta elő adatait, Thaly Kálmánt szinte védelmébe vette, tudománytörténeti s lélektani okokkal mentve megtévelyedését. Renan egykori tanítványa már sokat tapasztalt; célja nem gunyoros legendaoszlatás, hanem – minden érzékenységet gondosan kímélve – egyedül a valóság megállapítása s egy tudós feladat teljesítése volt.

Csakhamar tapasztalnia kellett, mily keveset törődnek mások nemcsak az egyéni érzékenységgel, hanem az igazsággal és méltanyossággal is. A kegyelet ez órájában elég csak meglebbentenem a fátyolt azon események fölött, melyekre célozok. Jól emlékszünk reá, mint dobatott prédául az országszerte felkavart szenvedélyek elé egy fiatal történettudósnak Akadémiánk kiadásában 1913 végén megjelent könyve. Riedl, a kiadóbizottság előadója, látva az ellenhatást, s vállalva a felelősséget a kiadásért, lemondott előadói tisztjéről. Az az egy bizonyos, hogy az e körül támadt szenvedelmes harcokban ő oly magatartást tanúsított, amely erkölcsi szempontból is méltó volt egy Gyulai Pál tanítványához.

VII.

A háború kitörése, majd egyre aggasztóbb elhúzódása nehéz próbára tette idealizmusát. Szinte meghazudtolva látta első hírlapi cikkei óta folyvást hangoztatott gyermekded és naiv, később férfiasan szilárd hitét az emberiség haladásában, a szeretet, a békeség szellemének terjedésében s – míg a politika elvალaszt – a kultúrának, a költészetnek egyesítő, gyöngéd hatalmában. „Az örök béke lehet kétséges; de valószínű, hogy Európában a hódító háborúk gyorsan kimennek a szokásból” – írta még 1903-ban!

Tisztában volt vele, hogy a háborúba belesodortatván, nemzeti létünk követelménye azt végigküzdeni; s tudta, hogy a világot felverő gyűlölet nem a mi oldalunkon tombol benne. De a műveltségnek gyűlöletet s vérengzést kizáró hatalmában lehetetlen volt immár oly rendületlenül hinnie, mint előbb, s fájó, zaklató problémája lett ezentúl összeegyeztetni az összeegyeztethetlent: a műveltség tényét s a háborút. Ha egy volt tanítványa vagy tisztelője a harctérről szabadságra jövet felkereste őt, szemében valami meleg, csaknem tiszteletteljes csodálkozás fénye ragyogott fel, mintha olyat adatnék látnia, mit nyugtalan lélekkel maga hasztalan keresett: kibogozhatatlan nagy rejtélyének kész megoldását.

Ekkor írt művein megható nyomokat hagytak nehéz vívódásai. Shakespeare halálának háromszázadik évfordulóját ünnepelte 1916-ban a gyűlölettel föl kavart világ. Riedl megírta *Shakespeare és a magyar irodalom* c. tömör, szép tanulmányát, de shakespeare-i és vörösmartyas erővel jelenítve meg a szörnyű korképet is, a nagy költő ünnepének e sötét keretét. „Prospero szigetjéről, a nagy Óceán közepéről fehérvászson sisakos gyarmati katonák jönnek: Cleopatra hazájában új pyramisok emelkednek: – nekünk szánt ágyúgolyókból. A levegőből, melyben Shakespeare képzeletének boldog teremtményei, a légi tündérek mint ragyogó pillangók röpködtek, a levegőből 3000 méter magasságból most vércseppek hullanak, a repülőgépek harcosainak vére a (mostoha) anya-földre, pedig már elég vért ivott!... Visszatért a Kaosz!... A világ kifordult sarkából és nem akad Hamlet, ki visszaemelni reménylené!”

Mindamellet hite, eszményisége nem velt még el, s magunkra gondolva önérzettel állapítja meg, hogy „mi még az iszony

és gyűlölet eme napjaiban is ... tartjuk az emberiség szellemi szolidaritását”, és hogy „tán csak egy sziget van, amely kiemelkedik a gyűlölet világáradatából: éppen az az ország, mely legtöbbször szenvedett idegenektől, melynek kincse Eötvös szavával élve: a szentelt fájdalom”.

Erősen érezte, mint magyar ember is, az ellenünk szított gyűlölet indokolatlan voltát. „A szabadság nevében *ellenünk?*” – kérdi, csaknem felháborodottan, azon szép emlékbeszédében, mellyel a Kisfaludy Társaság 1917-i közülésén Arany lelki életét világította meg még egyszer számunka. *Ellenünk?* „Midőn a washingtoni Kapitól táján még tetovirozott indiánoknak skalpokkal díszített vigvamjai állottak, már akkor szabadságért küzdött a magyar. Az észak-amerikai elnök székhelye még híres rabszolga-vásár volt, ahol a szerencsétlen négereket adták-vették, mint nálunk a barmot, midőn a szent világszabadság nagy költője, Petőfi, szabadságháborunk egyik kétségbeesett csatájában elesett.”

Az erkölcsi felsőbbrendűség e magasztos öntudatában találta meg menedékét felzaklatott lelke; az reméltette vele a győzelmet, az szilárdította meg az összeomlás végzetes napjaiban, tartotta benne a lelket a nyomorúságok és nélkülözések gyászos időszakában, az rajzoltatta meg vele egy szép magyar munka terveit, melyben a múltból tanulságokat, nemzeti újjászületésünk számára irányelveket készült kitűzni, s önismerettel, hittel nevelni bennünket a reánk váró nagy feladatokra. Ily készülődések, a nemzeti moralista időben, a nehéz betegség, mígnem 1921. augusztus 7-én, a szenvedések és az *öregkori* árvaság fájdalmas emlékű fél éve után, örök pihenőre nem hunyhatta le elfáradt, szomorú szemét.

Rég volt. Szenvédeseit elvitte magával az idő: alkotásai azonban, szellem és kedély e drágakövei, s belőlük töretlen fénnel reánk sugárzó kedves egyénisége, dacolnak és dacolni fognak a halál hatalmával.

Míg csak élünk, szeretettel öleljük emlékét.

Akadémiai Emlékbeszédek, XX.

NÉGYESY LÁSZLÓ

Irodalomtörténetünk, mint ismeretes, kezdettől fogva nyomon követte az irodalom fejlődésszerű mozdulatait s köztük azt a legelhatározóbbat is, mely a XVIII. század alkonyán a latin leszorításával a nemzeti nyelvnek kizárólagos irodalmi nyelvvé emelését tűzte ki céljául. Szaktudományunk fejlődésében innen fogva kezdi felváltani az addigi „tudós-” és „tudománytörténetet” a volta-képpen „nemzeti irodalomtörténet”.

Első jelentkezésében alig volt egyéb, mint egyik alosztálya a nyelvre vonatkozó összes tudományosságnak s nem is ő maga, hanem e nagy egész viselte a literatura nevet. Révai Miklós *Magyar deáksága*, Pápay Sámuel *Magyar litteratura-esmérete* jelzik az indulást s Kazinczy *Tübingai pályáirata* is voltaképp hasonló körű és jellemű ismeretközlés. „Deákság” meg „literatura-ismeret” e könyvcímekben nyelvkultúrát, humanisztikát jelent, mely eladdig csak a deáknyelvűség velejárója volt, de amelynek méltóságát már ezentúl anyanyelvünk számára tartozunk megszerezni, művelés által. Semmi kétség: a deák nyelv nagy műveltségi örökségét: humanista nyelvkultúráját készült itt birtokba venni – egyelőre csak ösztönszerű mozdulattal – a nemzeti nyelv.

A Révai–Pápay–Kazinczy-féle nyelvi szempontú tudományrendszer nem független idegen példáktól. De jellemző a korra, hogy éppen ezt a típust fogadta magáévé. E rendszer három, egyenrangú tagozatban tekinti át a nyelvre vonatkozó tudnivalókat; első tagozata a voltaképpen nyelvtudomány (nyelvjellemzés, nyelvtan, nyelvtörténet); a nyelv írásbeli használatának történetét ismerteti a második (irodalomtörténet!); s a „szép előadás”, „szép toll” gyűjtőneve alatt stilisztika, poétika, retorika valamegyes szövedékét öleli fel az utolsó. Észrevehetjük, hogy az anya-

nyelv oktatásának mai középiskolai tanmenete – nyelvtan, stilisztika, retorika, irodalomtörténet – a „literatura-esméret”-nek, a „magyar deákság”-nak ugyanazon összetételű, nemzetileg-humanista eszményét tartja szem előtt, mint legelső nemzeti irodalomtörténeteink.

Amit tehát ma irodalomtörténetnek nevezünk, az ez első kísérletekben korántsem önálló tudomány, csak része valamely nyelvi érdekű tudománygyűjteleneknek; s nem is vezér-része, hiszen pl. Pápay könyvében a nyelvtudományi tagozat csaknem háromannyi terjedelmű, mint az irodalomtörténeti. Alig is áll egyébből emez, mint az anyanyelv irodalmi használatának leltárszerű konstatálásából. Számára a nyelvi szempont csak szelekciós elv, melynek alapján a múlt összes irodalmi termeléséből különválasztja a magyar nyelvűt s időrendi lajstromot készít róla. Az egész diszciplína-tömb különben is inkább propagandisztikus, mint tudományos szellemű s irodalomtörténeti tagozata távol van még attól, hogy autonóm szaktudománnyá szervezkedvén, a többiek elemeit is felszívja magába és a korszerű nyelvproblémát saját különleges szempontjai szerint tudományosítsa.

Irodalmunk, főképp költészetünk hatalmas továbbfejlődése vonta maga után a nemzeti irodalomtörténet önállósulását, vagyis kiválását a Révai–Pápay-féle együttesből. Ezúttal is, mint életben és történelemben oly sokszor, az elválás élénkítette fel az összetartozás tudatát s az önállóság bátorított kiteljesedésére.

Toldy Ferenc ismert művei jelzik az önállósulás kezdetét. A nemzeti irodalomtörténet az ő felfogásában már szuverén szaktudomány, saját tárggyal, feladatokkal és módszerekkel. Őt már nem a nyelvhasználat pusztá statisztikai ténye érdekli, hanem a művek és írók: a szellem, mely e nyelv közvetítésével, attól meghatározva s fejlesztve is azt, irodalmilag tevékenykedett és kifejezvén, megörökítette magát. A nyelv e felfogásban már „kifejezést” jelent, a nemzeti szellem megnyilatkozó szervét, a műöszton anyagát; a „nyelv” itt már az irodalomfogalom lényeges elemévé szívódott fel. Érthető tehát, hogy Toldy irodalomtörténete, bár teljesen kiszakadt egykori tudomány-felei kötelékéből s látszólag csupán a nyelv korszakonkénti állapotát ismertető fejezeteivel utal vissza rájuk – lényegileg éppen az igazi belső érintkezést kezdi meg velök s az irodalom felfogásában problémánemző

szempontul értékesíti a nyelvbeliség jegyét. A „szép előadás” a „szép toll” tudományát nem írja meg külön, de igenis érdekli, jellemzi az írókat, műveket a „szép előadás”: a stílus és általában a nyelvvel összefüggő alakiságok szempontjából.

A nemzeti irodalomtörténetnek a nyelvkultúra jegyében való továbbfejlesztése nem annyira magukban az irodalomtörténeti szintézisekben ment végbe, mint inkább egyes részletekkel foglalkozó tanulmányok, esszék, bírálatok során, s nem mondhatni, hogy irodalomtörténeteink eléggé felszívták volna azok szellemét és eredményeit. Arany János, Gyulai Pál és klasszikus társaik itt a legnevezetesebb hatótényezők s a különbség, mely Toldy Ferenc és Beöthy Zsolt kézikönyve közt mutatkozik, jelzi jótékony hatását.

Mind nyilvánvalóbbá vált a vázolt s itt tovább nem részletezhető fejlődés folyamán, hogy szaktudományunk, minthogy tárgya (az irodalom) nyelvbeli jelenség, a maga egész területén egy különleges nyelvproblematika légkörében mozog, minden lélegzetvételével arra van utalva s jellege határozományait is részben attól nyeri. Az irodalmi tevékenységnek nemcsak közege és gondolatformáló edénye a nyelv, hanem fejlesztménye is, mind anyagában, mind formakészletében. Az irodalom történeti folytonosságának legautomatikusabb biztosítója, történeti változásainak legközvetlenebb lenyomata, egyén és kollektivitás között szövedező hatásrendszerének, legörökebb vehikuluma: a nyelv. Nincs közlemény, eszme, belső forma, ihlet-, gondolat-, érzés- és ízlésváltozat az irodalomban, mely a nyelvet megkerülhetné megnyilatkozáván, ne azon hagyja legelőször nyomot. Irodalmi és költői nyelv, prózatípus, versalak, műfaji képződmények, stílusképletek, ízlésváltozatok, az irodalmi öntudat módosulásai – egyszóval mindazon nevezetes alaki fejlődmények, melyekben az irodalmi tevékenység végső, korszakonként új-új kollektivitást létesítő eredményeit szoktuk látni: egytől egyig nyelvi, vagy a nyelvet is átható, mintázó alakítások egyúttal.

Nos, a nemzeti irodalomtörténetnek e nyelv-morfológiailag s nemzeti értelemben annál fogva humanisztikussá kiteljesedő értelme, mely kezdeményezőiben még csak ösztön- és sejtelemként derenghetett: Négyesy László gyakorlatában és elméleti tanítá-

saiban jutott el máig legteljesebb öntudatra. Ezt a tételünket néhány futólagos utalás is megvilágíthatja.

Mindenki tudja, hogy az úgynevezett irodalmi segédtudományoknak Négyesy László mind a mai napig legiskolázottabb szak tudósa, köztük verstanunknak első tudományos rendszerezője. Némelyek egyoldalúlag e segédtudományok – nyelvtan, verstan, stilisztika, poétika, retorika – specialistájának hajlandók őt tartani, nyilván mert ezekből tankönyveket is írt, irodalomtörténeti kézikönyvet viszont nem adott ki. Pedig e hiány mindössze annyit jelent, hogy meg volt elégedve az országszerte használt Beöthy-féle kézikönyvvel s maga is szívesen tanított annak fonalán. Kézikönyvei tanulása (melyek egyébként igazi szaktudományi becsűek) ellenkezőleg az, hogy ő oly specialistája az irodalomtörténetnek, aki másokhoz képest jobban felszerelte magát az irodalom nyelvi oldalát illető szabatos ismeretekkel s ennél fogva a szaktudományunkban oly igen fontos formatörténeti problémák iránt a megszokottnál hasonlíthatatlanul kiműveltebb fogékonysággal bír. Nem is hangsúlyozza az irodalom fogalmában nálánál mélyebbre látón senki sem a nyelvbeliség jegyét s szaktudományi koncepcióját nem járhatja át szervesebben a nyelvbeliség tényéből következő problématudattal. A primitív nemzeti irodalomtörténetek nyelv körül tapogatózó sejtelme őnála szellemmé, a nemzeti irodalomtörténet fogalmát lényeggel kiteljesítő vezéreszmévé tudatosodott.

Hogy a nyelvi fogantatású irodalmi alakiságok nem merő külsőségek, hanem igazi lényeg-értékei a nemzeti irodalomtörténetnek, az még ma sem vált elemi meggyőződésévé az egész tudományos köztudatnak. Épp azért jónak látom idézni Négyesy Lászlónak némely idevágó, felülmúlhatatlan szabatoságú megállapítását, egy igen határozott irodalomkoncepció megannyi alaptételeit.

„Amit az egyes szempontjából kicsinylőleg formának nevezünk, nemzeti szempontból gyakran épp az a lényeg.” – „A »forma« sokszor valami stereotyppá vált lényeg, oly elv, mely igen általános, igen állandó mintája a dolgoknak.” – „Az eszme csak termék, melyet az anyagcsere nemsokára feldolgoz, a forma a termékek állandó mintája, a szellemi termelés határozott módja, melynek ellenállóképessége sokkal nagyobb.” – „A nemzeti gén-

usz bizonyos formák összege, melyek szerint az a nemzet érez, gondolkodik és cselekszik.” – „A költő más versformában mintegy másképp gondolkozik ... a versforma nem pusztán külsőség, hanem szerves része a költeménynek, melyből mintegy kinőve látszik, s mellyel együtt fogant a költői koncepcióban. Ha tehát valamely költő vagy kritikus a verset csupán külső járuléknak tekinti, csak azt árulja el, hogy a tartalom és forma szerves összefüggését sohasem érezte.” – „A nemzeti formákban – értve itt nem csupán a verset – a nemzeti génusz van megkövülve; idegen formák átvétele idegen jellemvonások átvételét jelenti.” – „A formaátvétel a kölcsönzés netovábbja, a nemzetek egymásra gyakorolt kulturális hatásának maximális hőmérője; ...a hatás... ott éri el tetőpontját, hol a kölcsönzés a költői beszéd zenéjéig hatol.”

Mindezeket *A mértékes magyar verselés történetéből*, tehát egy már 1892-ben megjelent alaktörténeti tanulmányból idézem. Kiki megítélheti, vajon a „segédtudományok specialistája” szől-e ezekből hozzánk, vagy pedig a nemzeti irodalomtörténetnek teljes látókörű mestere. Érthető ily teljes látás mellett, hogy az irodalomtörténet „igazi szisztematikus anyagához” nemcsak az ízlés, a stílus, az irodalmi, a költői nyelv s a vers történeti tényeit vallja hozzátartozónak, hanem „a magyar próza muzsikájának”, sőt „a technikának” a kifejlődését is.

Az itt szóban forgó alakiságok lényegszerűségét mi sem bizonyítja nyilvánvalóbban, mint az az ösztönző hatás, mellyel a velök foglalkozót az irodalom és irodalomtörténet mibenlétének vizsgálatára készítetik. Újabban kapós portéka lett az irodalomelmélet, de míg utánajárunk ott, hol legdúsabban terem, a németeknél: meg szoktunk feledkezni magunk itthoni terméséről. Forma és lényeg viszonyáról mélyebb precíziójút és igazabbat ma sem mondanak, mint Négyesynek imént idézett magvas tételei. Tanulmányai általában gazdagok irodalomfilozófiai elmélyedésekben, a „tényszerű fejlődési folyamat” alapos ismeretéből levont elméleti tanulságokban. De vannak tisztán módszertani és elméleti hozzászólásai, egy hatalmas bírálata pedig valóságos programértékű s az irodalomtörténeti szintézis elveit és feladatait félreérthetetlen világossággal tűzi ki. Fejlődésrajzot óhajt. Óhajtja a történeti folytonosság éreztetését, az egész irodalmi életnek mint evolúciós egységnek felfogását, a fejlődést állandóan irányító nagy ténye-

zők nyilvántartását, a nagy összefüggések és áramlások rajzát. Óhajtja látni a szintézisben a szisztematikus történeti elem teljességét; látni kívánja: „az újabb jelenségek miképp sarjadnak a régiekből, hogyan képződnek a hagyományok, hogy esnek szét, elemeik hogyan kapcsolódnak új szintézisekké: hogyan támadnak eszmék, eszmények, ízlésformák, hogyan ömlenek be az irodalomba ösztönző hatások, tárgyak, motívumok a nemzeti élet egyéb köreiből és más irodalmakból”.

Tárgyszerűségére s elfogulatlanságára jellemző, hogy ő, aki szaktudományunk esztétikai természetű feladataira legjobban felkészült, őv – irodalomtörténeti szintézisben – az esztétikai szempont önmagáért való érvényesítésétől. Állítja e szempont feltétlen szükségét, „de csak a történeti szempont szolgálatában”, s irodalomtörténetben esztétikai feladatul inkább a jellemzést, mintsem az értékelést: dicsérést vagy hibáztatást jelöli ki.

Nem kevésbé figyelemre méltó latin nyelvű irodalmunkkal szemben elfoglalt állása. Ő, aki az eddigiekből is kitetszőleg, a „nemzeti” irodalomtörténet-írás legteljesebb tudatú mestere ő, aki a nemzeti nyelv irodalmilag kifejlesztett esztétikumát szinte az irodalomszemlélet fényforrásaként becsüli: a hazai latin irodalomban „szerves alkotórészét” ismeri fel a magyar szellem irodalmi tevékenységének. Amit ma felfedezésként kezdenek hangoztatni, ő régóta tudja: „még a XIX. század epikájának egyes gyökerei is latinnyelvű hazai előzmények talajába nyúlnak alá, a XVIII. század jezsuita epikájába, melynek történeti tárgyai közt ott találjuk a húnok bejövételét is”.

Elmélete tudományos gyakorlat gyümölcse s kétségkívül önmagával való számvetés egy magyar irodalomtörténeti szintézis megvalósítása közben vagy küszöbén. A filozófiailag egyetemes, mindennemű irodalomtörténetre érvényes elem mellett ott van benne a konkrétumból, az egyből, a miénkből sarjadottság gyakorlatisága, amint azt *A magyar irodalom korszakai* című velős közleménye (1916) tanúsítja. Egyetemes, mindennemű irodalmi fejlődést befolyásoló korhatárokat jelöli ki ebben a szóbeliségről az írásbeliségre, s ez utóbbin belül a kéziratosságról a nyomtatásra való áttérés időpontját: ma már szükségtelen hangoztatnunk, mily lényegbevágó indokok alapján. Viszont a mi irodalmunkra nézve kifejti a hagyományos korszakolás – 1001, 1526, 1772 – va-

lódi értelmét: a latin betű által belépésünket az egyetemes európai irodalmi életbe, majd a vallás mellett a tudás, kritika és világiság jelentkezéseit, végül – s ez látszik egyik legtermékenyebb és alapvetőbb, egyébként már 1892-ben kifejtett megfigyelésének – az irodalmiság intézményes megszervezkedését, az irodalom tudatosodását.

Joggal ismétlem: a nemzeti irodalomtörténet, mint nyelvproblematikával kiteljesült szaktudományi típus, Négyesy László tudós gyakorlatában és elméleti tanításában jutott el máig leghatározottabb öntudatra.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság méltán hajtja meg lobogóját a nemzeti humanisztika egyik leghívebb hajnoka, legjellegzetesebb történettudósa, nevelő mestere és példaszerű stílművésze előtt.

Irodalomtörténet, 1931.

ADY SZIMBOLIZMUSA

Hogyan lehet kifejezni, azaz másokkal is közölni lelki életünk tudattalanul végbemenő folyamatait? Közölni úgy, hogy tudattalan jellegök a közlés által le ne töröltessék?

A beszéd ugyanis a gondolkozás hallható megnyilatkozása, a gondolkozás pedig tudatossá tevés: hogy lehessen ily közvetítéssel tudattalan lelki folyamatokat kifejezni? A tartalom, mit az új líra közölni akar s a kifejezés egyetlen eszköze, a beszéd, végzetes összeférhetetlenségben vannak egymással. Hogy hozzam napvilágra a homályt, hogy mégis homály maradjon? Hogy fejezzem ki a tudatossá-tevés eszközével a tudattalant, hogy mégis tudattalan maradjon? Ez az új líra legfontosabb kérdése, ez a költői erő legnagyobb próbája s a kritikus vizsgálódásainak tulajdonképpeni célpontja.

Sokat írtak Adyéről, de erről a kérdésről megelégedtek. Pedig legtöbb gúny és nevetség éppen a kifejezés miatt érte őket. Csak a homály tűnt fel, de nem gondolták meg, hogy oka nem a nyelv anyagában, nem a szófűzésben s mondatszerkesztésben van, hanem valahol másutt. Igazi okának utánaajárni elmulasztották. El még Ady hívei is, akiknek pedig itt nyílt volna alkalom arra, hogy rajongásukat megokolják.

A következőkben csak Ady verseiből merítem adataimat, mert ő az egyetlen megbízható kalauz.

Jóformán egész költészete a *képes beszéd egy különös neme*, mely nemcsak egyes sorokban, itt-amott bukkan elő, hanem a legtöbbször egész költeményei nem egyebek egy-egy olyan képnél. S ez a képes beszéd nem afajta, mint amelyet eddigi költészetünk általában használt. Hogy milyen? – azt a következő példák s fejtegetések fogják meghatározni.

Legkönnyebben jutunk el a világos látáshoz, ha oly példákhoz indulunk ki, melyek mintegy átmenetnek tekinthetők a régi és az új képes beszéd között, s melyekben pontosan megjelölhető a hatar, ahol az új fellép. Ady egy kis költeménye (*Lelkek a pányván*) így kezdődik: „Kipányválták a lelkemet, / Mert ficánkolt csikói tűzben”: ez eddig közönséges metafora. Minden képes beszéd két tényező viszonyán alapszik: egyik a *kifejezendő* (gondolat, érzés, állapot, szemlélet stb.), másik a *kifejező* (s ez a *kép*). Példánkban a léleknek valami kényszerített állapota a kifejezendő, s a pányvázás a kifejező, a kép. Bizonyos, hogy itt a kép csak segédeszköz, a megértés eszköze; tehát nem önmagáért van s ez minden metaforával közös tulajdonság. De lássuk a kis költemény második versszakát:

Ha láttok a magyar Mezőn
Véres, tajtékos, pányvás ménet:
Vágjátok el a kötelét,
Mert lélek az, bús magyar lélek.

Nem érezte-e meg minden olvasóm (illetőleg az Adyé), hogy átbillent minden érdek, minden fontosság, minden súly a kifejezendőről a kifejezőre? A kipányvázott csikó, mely az imént csak eszköze volt egy bizonyos lelkiállapot kifejezésének, tehát csak kép volt: itt most a maga testi valóságában lép elő, úgy, amint a legelőn látjuk, tehát egy *valóságos* szemléletnek lesz a tárgya. S ez már nem metafora. A legelső különbség tehát, amit a metafora és az ilyen képes beszéd közt megállapíthatni, az, hogy *míg a metaforában a kép csak eszköz, csak a kifejezendő tartalom kedvéért van: itt önálló, konkrét létezését nyer: a szó szoros értelmében megelevenül.*

S mi lett a kifejezendővel: a lélekkel? Belemegy a konkrét valósággá élesztett képbe, sőt vele teljesen azonosítatik: az a csikó, melyet evvel a két szememmel, valósággal látok s amely ott van kipányvázva a legelőn, az maga egy bús magyar lélek. S ezt a költő *hiszi, hinnie kell*, mert hisz felszólít, hogy vágjuk el a kötelét, szabadítsuk fel. S ez a másik nagy különbség. A metaforát sem az olvasó, sem a költő nem veszi betű szerinti igazságnak, csak a ki-

fejezés egy eszközének: tudjuk, hogy csak „átvitt értelemmel”, „képleges beszéddel”, „példálózással” van dolgunk, mely nem akar s nem is fog senkit félrevezetni. *De ennél* a képes beszédnél nemcsak egy viszony konstatálása történik meg; *itt a költő úgy viselkedik, mintha maga betű szerint hinné s velünk is el akarná hitetni, amit képes beszéde állít.*

Ez már nem metafora, hanem *szimbólum*.

Metafora és szimbólum közt tehát egy szóval a költői vízió természetében van különbség. A metaforát alkotó költő főgondja a gondolati elem: azt tartja szemmel s neki a kép csak ruha, mely szemlélhető, illő formát ad a gondolatra. Ady, a szimbólumot alkotó költő, önállósítja, konkrét valóságnak veszi a képet, ezt látja elsősorban, s ha szabad úgy mondanom: belenézi a gondolatot, a tartalmat, az éltető lelket. A költészet érdeke tehát tulajdonképeni tárgyáról a képre terelődik át: a nem emberi valóságok világa lép előtérbe s az emberi lélek beléjük ömlik.

De hogy igazán megérthessük a szimbólum kifejezésbeli szerepét az ösztöniség, a tudattalan élet költészetében s feleletet kapjunk arra a kérdésre, melyet e fejezet elején vetettünk fel: tovább kell folytatnunk az összehasonlítást. Úgy tetszik ugyanis, mintha az allegória már közelebb állna a szimbólumhoz, mint a metafora. Nem lévén egyéb egy részletezett, több mozzanaton átvezetett metaforánál, nyer fontosságban s az önállóságnak is némi látszattával bír. Mindamellett nem azonos a szimbólummal. Mi a különbség a kettő közt? *A vár fehér asszonya* c. költeményt figyeljük meg e célból.

Első sora mintegy rezüméjét adja a kifejtendő képnek; „A lelkem ódon, babonás vár”. Ezt részletezi a következőkkel: az elhagyott termék konganak, faláról két nagy sötét ablak mered a völgyre, „Örökös itt a lélekjárás, / A kripta-illat és a köd. / Árnyak suhognak a sötétben / S elátkozott had nyöszörög.” Látjuk, hogy a kifejező kép itt már oly részletes, hogy allegóriaszámba mehetne – ha még a részletezettségen kívül megvolna benne valami, ami a képes beszédet allegóriává teszi: az tudniillik, hogy a kép minden egyes mozzanatának a jelentés egy-egy határozott mozzanata felelne meg. Például Arany jól ismert allegóriájában a lefekvő nap kinnhagyja vörös palástját az égen (ez az alkonyati pír);

beront az éjszaka s eget-földet bakacsinba von (ez a sötétség beállta); kiveri koporsószegekkel (ez a csillagok előbukkanása), fejtül ezüst koszorút tesz (ez a feljövő hold): itt teljes a megfelelés. De mit látunk Adynál? Ő maga megjelöl egy, de csak egy megfelelést: a vár két sötét ablaka az ő két nagy, fénytelen, fáradt szeme. De mi felel meg lelkében a várbeli lélekjárásnak, kripta-illatnak, ködnek, suhogó árnyaknak, nyöszörgő elátkozott hadnak: nemcsak ő nem mondja meg (s jól is teszi), hanem mi sem tudnók egyenként szabatosan megnevezni. A sejtést, legalább egy ponton, határozottabbá teszi aztán a befejező versszak (melyben, mint az előbbieken is, a „jelentés”, a „megfelelő” zárójelbe van téve):

(Csak néha, titkos éji órán
Gyúlnak ki e bús nagy szemek.)
A fehér asszony jár a várban
S az ablakokon kinevet.

Ez már tehát nem allegória, mert nincs pontról pontra haladó megfelelés kép és jelentés közt.

Bizonyos tehát, hogy a szimbólum, melyben a nagy önállóságra jutott kép egész határozottan részleteztetik, többet mond, mint amennyit az egyenes beszéd volna képes tudunkra adni. Egy-két mozzanatához találhatunk, vagy a költő maga is megjelöl bizonyos lelki megfelelést (szem: várablak; a kitekintő fehér asszony: a szeretett nő felújuló emléke a lélekben), de marad a képben valami többlet, amelynek nincs egyenest megjelölhető részletjelentése. Nos hát, kifejezésbeli értéke éppen ebben a többletben van. Ezek a párhuzam nélkül magukra maradt részletek (– lélekjárás, kripta-illat, köd, sötétben suhogó árnyak, nyöszörgő, elátkozott hadak –), ha egyenként nem utalnak is egy-egy meghatározott lelkiállapatra vagy lelki eseményre, részt vesznek a kép összhatásában s ezt az összhatást visszük át, érezzük bele az általuk megnyilatkozni kívánt lélekbe, az egy-két határozott megfelelés ujjmutatását követve. Ez a kifejezés tehát nem megértetés, nem fogalmi magyarázat, hanem megéreztetés, sejtetés, szuggerálás. Az az elmosódó, misztikus homály, mely, amint a mondottakból kitetszik, éppen a kép túlságos tiszta, részletezett

megvilágításából származik, szemben a jelentéssel, mely oly határozottsággal nem követheti pontról pontra a maga szimbólumát: *ez most már nem a beszéd homályossága, hanem a beszéd segítségével kifejezésre juttatott homályos, tudattalan lelkiállapot*, mit fentebb, ösztöniségnek nevezve, e lírai fajta alapjául tüntetem föl.

A költő feladata tehát az ilyen fajta költészetben az, hogy egy-egy megnyilatkozni kívánó, futólagos, alig észrevehető, elemezhetetlen, mert tudatalatti lélekállapot vagy lelki esemény kifejezésére szuggesztív erejű szimbólumot találjon. S ebben nagy mester Ady, itt az ő nagy költői eredetisége. Utánzói csak mesterkednek, mikor a nála megsejtett eljárást próbálják másolni, s nem is sikerül úgy nekik, mert nincs meg bennük az a lelki alap, a gondolkozásmódnak, a költői érzésnek és látásnak az a naiv törvényszerűsége, ami csak eredeti költőben lehet. Ady nem okoskodik, nem spekulál; ő nem keresi verejtékezve a megfelelő szimbólumot. Az ő szubjektív érzése oly természetű, hogy szinte létrejötté pillanatában kényszerűleg magával hozza a megfelelő tárgyi látomást; vagy megfordítva: tárgyi látomásaiba rögtön beleönti lelkét egész szubjektív közvetlenségével.

Szándékosan használtam itt a *látomás* szót. Mert ez már nem látás. Látás: a valóság hamisítatlan észrevétele; látomás: a valóság szubjektív észrevétele; vagyis a tárgyi igazság rögtöni idomítása a költő akkori lelkiállapota szerint. Itt a szemlélő alany a korlátlan úr, ki „átteremti a viselt világot”, mindenbe, amit lát, hall, észrevesz, önmagát érzi bele. Ha tehát egy ilyen látomását közli velünk, avval együtt lelkiállapotát is belénk önti, éppen azon különbség által, melyet a tárgyi valóság s az ő látomása között veszünk észre.

Már ennyiből is nyilvánvaló, hogy a „kifejezés” Ady költészetében nem valami másodlagos eljárás, mely csak a közlés, tudtuladás eszköze volna, hanem maga a költői szemlélet, maga a költészet, mely a lelki berendezésnek utánozhatatlan, gyökeres eredetisége.

Megfeleltünk ugyan arra a kérdésre, hogy a tudattalan lelkiállapot, jelenség hogyan fejezhető ki jellege elvesztése nélkül a tudatossá tevés eszközével, a beszéddel. Szuggesztív erejű szimból-

lumokkal, amint már tudjuk. De most már nem állapodhatunk meg ennél az eredménynél. Ha eddig a kifejezést vizsgálva, a költői szemlélethez, magához a költői erőhöz jutottunk el, kötelességünk tovább menni s megkeresni e szemlélet őselvét.

*

Első példánkon, mellyel a metafora és szimbólum különbségei megállapítására igyekeztünk, azt figyeltük meg, hogy a kép („kipányvázott mén”) tárgyi önállóságra jut; kisiklik alantas szerepéből s egyszerű kifejezési eszközből testté-vérré elevenül. A gondolatot pedig, melyet eleinte csak példázni volt hivatva, felszíjja magába, meglelkesül tőle. *Szemlélhető, tárgyi valóságban a miénkkel rokon, emberi lélek*: ez egyszerű megfigyelésben van nyitja annak az egész misztikus költőiségnek, melyet az imént csak kifejezésbeli szerepében vettünk vizsgálat alá.

Amire ez egy példa figyelmeztetett, szám nélkül ismétlődik Ady költészetében. S mind ez egyes jelenségek egy primitív, szinte atavisztikus jellegű ugyan, de költői világnézet megnyilatkozásai. Egy nagy, mindent megelevenítő, hívő látomás lett Adynál abból, mi modern költőknél csak a megértés, szemléltetés eszköze, vagyis csak művészi látás volt. Ámbár tagadhatatlan, hogy a képes beszédnek olykor kimagyarázhatatlan bája, sejtető varázsa azoknál is már egy hívő, rajongó látomás határán állott. S mielőtt tovább haladnék, hogy e léleklátás mindeneket átható erejét példákban mutassam be, nem titkolhatom el, hogy az az ihletettségek, mely ily látomásra képesít, a vallásos elragadtatással rokon, őseredeti költőiség. Az emberi lélek nyilatkozik meg e látomásokban, s az a lélek rezdül meg bennünk is, mely csodálkozva, félve, s minden környező valóságban egy-egy hozzá hasonló élőlényt sejtve először nézett körül a nagy világon, még a történetelőtti csírázó korában; az az emberi lélek, mely babonát, mítoszt, vallást, metafizikát teremtett, melynek beszéde még évezredek hagyomány után is sejteti az első nagy hit gazdag, eleven színeit. Az a naiv hit eloszlott az öntudat világánál; beszédbeli megnyilatkozásából emlékül csak egy-egy elfelejtett szókép maradt, mit a költői

használat ideig-óráig meg-megelevenít, vagy mintául vesz további alkotásokhoz. De ha most valaki az őseMBER naiv hitével tud (mert tud!) ismét úgy látni, s jóformán csak úgy tud látni: ezen csodálkozhatunk vagy megdöbbenhetünk, s egyebek közt e jelenségben is a décadence bizonyítékát láthatjuk: de hol van, ki e szemlélet költőiségét tagadni merné?

Mondtam, hogy a metaforát és a szimbólumot alkotó költő közt a hit válaszfala van. Ady hisz képzelődése valóságában. Hiszi, legalább az ihlet óráiban hiszi, hogy egyéni lélek éltet és mozgat mindent e világon; nemcsak embert, hanem állatot, fűt-fát, hegyet, völgyet, eget, csillagot, sőt még az emberi készítményeket is. E hit előtt elmosódnak a határok, mik emberi és nem emberi lényeket elválasztanak: titkos rokonság jelei mutatkoznak minden létező között, s a szemlélő, mikor lát, egyúttal sejt is, megsejti a belül rejtőző lelket, a látott dolog jelentését, mely vonz, rokonszenvre bír, rajongásra ragad, int, fenyeget, rémít. Viszont minden emberi cselekedet, egy lépés, egy hang, mit kiadunk, egy sikoltás, egy kíváncsi pillantás: tőlünk nem ismert jelentéssel bír, mit a környező világ, a minket körülvevő titkos hatalmak felfognak, melyre, mint parancsra, adott jelre, cselekedni kezdenek, rajtunk ütnek, boldogságba ragadnak, vagy halálra sújtanak.

Tehát: szubjektív szemlélet, mely egyéni lelket önt a létezőkbe, s ezáltal egyetemes rokonságot teremt maga s a környező valóságok közt, mely ennél fogva míg egyfelől uralkodni látszik rajtuk, másfelől rémülettel telik el saját képzelődése szülőttei előtt; e teremtő erő, mely más oldalról gyöngeségnek látszik: gyökere Ady költészetének.

Ez a teremtő képzelődés sokszor a babona hatásával van ránk. Vad szirttetőn állnak, összetapadtan, egymást csókolva: meg ne szólaljon a másik, mert lezuhannak: itt a hang veszíti el őket. Másszor a csend az ellenséges hatalom; rémületen kéri társát: „Sikoltás belé, mert mindjárt elveszünk!” Másszor a holdat nem szabad meglátniok: az ég makulátlan, s mégsem ragyog a hold; égen és földön „sötét sorsok folyói folynak”, e mesebeli légfolyók hátán rohannak ők ketten egymást ölelve, s meghalnak, ha az éjjel meglátják a holdat.

Mindamellettt sokszor a meggyőződés oly erejével nyilatkozik meg, hogy szinte minket is magával ragad s megdöbbenve hi-

szünk az élettelen tárgyak titokzatos életében, mely befolyással van a miénkre, ellensége vagy jóakaró barátja a miénknek. „Várnak reánk Délen” – mondja egy helyütt; délen, hol valamikor együtt hallgatták nagy kék vizek morajlását, hol holdogok voltak: bárka áll most a kék vízen, talán már ma elindul, s ha lekésnek, sohasem jön értük többet: „Üresen úszik a hajónk / Messze Délen, messze Délen”. Üresen, tehát magától, önerejéből. – Ezüst lávát ivott a tenger, a föld reszket, inog a pálmás part, kaktuszai összehajolnak, sírnak a jázminok; ők ott állnak s várnak valamit lázas kívánattal s félelemmel. Egyszerre „vörös szárnyú, nagy vízi szekér” tör elő, megáll, vár, pihen. Mi lesz? honnan jött? mit hoz? az új vezért? új életet? vért újra? „Várunk. / S áll, áll a lilás ködben / A nagy, vörös szekér.” – Ez egészen a képzelődés műve; de az az önerejéből mozgó, repeső, megálló, s földet és vizet a várakozás nagy rémületével eltöltő *tárgy*, mely valami más titkos világból érkezik: igaznak tetszik s a beállható nagy változások bizonytalanságát, szeszélyes, nem tőlünk függő sorsszerűségét, végzetességét érezteti velünk.

S mennél inkább vegyülnek hozzá a tapasztalati világ elemei, mennél valószínűbb környezetben lép elénk, annál több valószínűséget nyer e csodálatos élet maga is. Sajátságos, de úgy van. S e benyomást éppen az kelti s erősíti meg bennünk, hogy a költő egyforma hittel, meggyőződéssel bánik el mindkettővel, mintha egyazon világrend jelenségei, egyazon nagy, egyetemes élet megnyilatkozásai volnának. A *Temetés a tengeren* e tekintetben a legtartósabb s legmélyebb hatású: Breton parton fognak meghalni; erős breton legények, fejkötős, komoly szüzek énekelnek felettük bús, istenes éneket, téli szürke ködben; vörös bárkára teszik őket „S téli orkán vad szele dobban, / Vörös bárkánk tengerre vágat / S futunk fehérén és halottan.” Mintha az a bárka futása éppoly tapasztalati valóság volna, mint a breton temetések komor egyszerűsége! Mintha a maga erejéből jönne a halottakért, mert tudja, hogy meghaltak; mintha várná őket, hogy azonnal elvágta sson velök – hová?

Hogy hová? az Ady előtt nem szenved kétséget s maga e költemény sajátos bevégezése is sejtet már valamit. Ady még a halált is életnek nézi, valami titokzatos pihenésnek, melynek boldogsá-

ga a lankadtság vegetatív kéjével azonos, mikor más erők, más hatalmak gondoskodnak rólunk, nem költenek fel, visznek, ahova kell, s mi csak „futunk fehérén és halottan”. Valahányszor a halállal, mint egy másnemű élet szimbólumával foglalkozik, ez az örök vitetés képzeete merül fel végül, ez adja meg a végső benyomást, a hatást mélyítve, meghosszabbítva, szinte egy tetszhalál nyugalmát szuggerálva mireánk is. Mindaz, ami a halál ilyen – nem felfogásban, hanem érzésében leglényegesebb: szuggeráló költői erővel jut kifejezésre *A Halál lovai*ban, mely a „mors eques” régi szimbólumát újítja fel, de meglepő gazdagsággal színezi ki:

Holdvilágos fehér uton,
Mikor az égi pásztorok
Kergetik felhő-nyájokat,
Patkótlanul felénk, felénk
Ügetnek a halál-lovak.

Nesztelen, gyilkos paripák
S árnyék-lovagok hátukon,
Bús, néma árnyék-lovagok.
A Hold is fél és elbuvik,
Ha jönnek a fehér uton.

Honnan jönnek, ki tudja azt?
Az egész világ szendereg:
Kengyelt oldnak, megállanak.
Mindig van szabad paripa
S mindig van gazdátlan nyereg.

S aki előtt megállanak,
Elsáppad és nyeregbe száll
S fehér uton nyargal vele
Holdvilágos éjjeleken
Új utasokért a Halál.

Nem tudom, lehet-e költőiben, vagyis a lélekre mélyebb hatással megérezkíteni mindazt, mi a halállal jár: a halál egyetemessé-

gét, csapatos növekedését, váratlan érkezését, félelmetes voltát, mely oly nagy, hogy még a hold is bujkál előtte, s az égi pásztorok is továbbbúzik felhőnyájokat; s kérlelhetetlenségét, mely olyannyira ismeretes, hogy bár elsápadunk a rémülettől, ha eljön az óra, mégis ellenkezés nélkül megadjuk magunkat (amit Arany is oly szépen mondott: „Megrezdül a feje sok öregnek erre: / Egymásután mégis mennek a nyughelyre”); különösen pedig: lehet-e egységesebb látomással megértetni azt, ami Ady halál-érzését oly egyénileg jellemzi, azt a passzív vitetést, mely mégis beleegyezésünkkel történik s amely a mozgás, az elfutás további végtelen megörökítésével a halálnak is valami életjelleggel kölcsönöz?

A lét és nemlét nagy kérdése ilyformán egy eredeti költői vízióval megoldatott. Élet mind a kettő, csak másnemű. Ady olykor halottnak képzei magát: helyesebben mondva, úgy képzei, hogy ő már azt a másik, titkos, öntudatlan életet éli, mely éppen olyan lehet, mint az öntudatra ébredést megelőző csíraélet. S ezt a képzelődést oly meggyőző, babonás erővel tudja közölni, hogy megdöbbenünk valószínűségén. Meggyőző: ismét csak azért, mert, először: ő maga hisz benne, másodszor: mert a tapasztalati élet jelenségei körébe állítja be. Arra a költeményére célok, melynek címe *Lédával a bálban*.

Sikolt a zene, tornyosul, omlik
Parfümös, boldog, forró, ifjú pára
S a rózsakoszorús ifjak, leányok
Rettenve néznek egy fekete párra.

„Kik ezek?” S mi bús csöndben belépünk.
Halál-arcunk sötét fátyollal óvjuk
S hervadt, régi rózsakoszorúinkat
A víg teremben némán szerte-szórjuk.

Elhal a zene, s a víg teremben
Téli szél zúg s elalusznak a lángok.
Mi táncba kezdünk és sírva, dideregve
Rebbernek szét a boldog mátkapárok.

Nem haboz-e az olvasó ugyanazon kétségben, mint én? Hazajáró lelkek-e ezek, a másvilágról jöttek-e vissza ő és Léda, vagy még át sem költöztek ama másik életbe, csak azt élik már e jelenvalóban? Élet és halál, mik a közfelfogásban egymás tagadásai, Ady érzése szerint nem zárják ki egymást, lényegileg azonosak, elannyira, hogy élesen elkülöníteni, ha ő beszél róluk, szinte képtelenek vagyunk. Azt is bizonyára megérezte mindenki, mennyire fokozza a halál élet-jellegét az, hogy ketten jelennek meg ily egynemű létmódozatokkal.

Magát az élet és halál ily meghatározhatatlan egymáshoz közeledését példázza a *Közel a temetőhöz* című költeménye: Majd ha megöregszik, a temető közelében lakik, kinéz éjjelenként az ablakon; úgy veszi észre, mintha közelegne felé a temető s őt is viszik titkos szárnyak.

Síró, rettegő félálomban
Ezerszer is megkérdem én:
Én szállok, vagy ő jön felém?

Ady szimbolizmusának valóban egyik legjellemzőbb s mint már csak idézeteimből is láthatni, legkölteibb megnyilatkozása az ő halál-költészete. De mikor lerontja a válaszfalat a lét és nemlét között, tulajdonképp az időt tagadja, mert végtelenül élni az időtlenséggel egyértelmű, vagy legalábbis azt jelenti, hogy ez az egyetemes, meg nem szűnhető, csak átváltozó élet úr az idő korlátain, múlttal s jövővel egyaránt rendelkezik. Néha, mikor a jövőről beszél, egyszerre csak elvesztjük lábunk alól az időkülönbség gyámolát s nem tudjuk: ezután lesz-e az, amiről beszél, vagy már most is van; s ez észrevétlen „jelenítésre” a mi nyelvünk rendkívül alkalmas eszköz. Csak a most idézettben is észrevehette az olvasó, még a prózai és verses vegyes közlésen át is, mint siklik ki ujjaink közül észrevétlenül az idő mértéke. Az egész költeményben csak a legelső mondat igéje jelzi, hogy a jövőbe kellene áttennünk a képet („Egy ablaka lesz a szobámnak”), de ezután vagy ígétlen mondat, vagy határozottan jelen idejű. De még ha emlékezetben tartanók is az első sor figyelmeztetését, kénytelenek vagyunk átsiklani a jelenvalóba, mert maga a költő is nyilvánvalóan

odavonta már a jövőt: különben nem beszélne így: „Nézem, nézem a temetőt: / Itt van az ablakom előtt.”

Természetes, hogy a múltat, az igazi élményt még inkább hatalmában tartja, a jelennel szinte egyértékű realitást tulajdonít neki. Ő nem „emlékezik”, hanem varázspálcával életre idéz, vagy visszaszáll ő maga a múltba, azaz életformát változtat. A múlt fel-támasztása ez s igen világosan észlelhető az *Egy ismerős kis fiú* című versében.

Ez az ismerős kisfiú: ő, kiskorában; ez most eljött hozzá az ágyához, „nevetve, holtan”; babrálja az ágyneműjét, csodálva nézi a mai Ady vénülő arcát. Eddig tehát a múltat idézi maga mellé, önmagát idő szerint megkettőzve. A végén pedig egy hirtelen varázslattal ő maga lesz gyermekké: „S én gyermekként ébredek sírva / Százszor is egy babonás éjen, / Úgy mint régen.” (Bizonyára Petőfire gondolt most mindenki. A *Szülőföldemen* valóban egyik legszebb példája a múlt fölvarázsolásának. Csakhogy ott jóformán végig megmarad az időkülönbség tudata; látszik, mint igyekszik újraélni a múltat s hogy ringatódik át mind erősebb bővülettel a gyermekkorba, míg a végén már valósággal ottlevőnek hiszi magát. De éppen ott áll meg, ahol a teljes hit kezdődik: a szimbólumnál. Az Ady verse ellenben kezdettől fogva a varázslat babonás hitével indul.)

Egyik legkülönösebb tárgyú, de megdöbbentő hatású költeménye – *Halál a síneken* – szinte himnikus emelkedettséggel szorít össze egy rajongó ölelésbe életet és halált s egy pillanatba múltat és jövőt. Ha azt mondanám, hogy e költemény egy öngyilkosságra készülő ember utolsó percét festi, mikor a síneken fekve már hallja a vonat dübörgését, mikor már szállnak reá a tüzes pernyék: vagy prózai lennék, vagy rémregénybe való sorokat jegyeznék le. De tessék elolvasni s az előzményektől előkészítve megfontolni az utolsó két versszakot:

Élet, Élet. S jön rám-zudultan
Magtalan álmok bús raja,
Jönnek a nagy vágy-keselyük,
Jön, jön fekete szárnyu múltam.

S megölelek még egyszer Élet,
Utolsót lendül a karom
S úgy fonódik be görcsösen
Küllőibe a szent keréknek.

Ez az én szememben valóságos szimbóluma Ady szimbolizmusának: látom benne azt a két fő mozzanatot, mit az imént példákban mutattam be. Egyik az élet szakadatlan folytonossága, mely a halálba is átömlik, mely éppúgy rajongó ragaszkodásra bírja, ha válni kell egyik formájától (az aktív létezésből), mint ahogy a borzadás magasztosultságával, új ihlet örületével önti el, ha a másikba (a passzív létezésbe) kell átlépnie. Másik jellemzője az időtlenség, mely varázshatalommal tud beleélni egyazon percbe, itt éppen az élet és halál határójának kondulásakor, múltat és jövőt, emléket és vágyat. Ez a kettő együtt teszi a végtelen élet fogalmát, ez pedig őselve minden költői szimbolizmusnak.

Azt hiszem, szükségtelen tovább részleteznem a költői szimbolizmus természetét; a közölt példák és fejtegetések mindenesetre kiemelték azt, ami benne lényeges és költői. De hatását, mely még olyanokra is ellenállhatatlan, kik egyéb tekintetben sem költői témáival, sem az azok megválasztásában önmagát jellemző emberrel nem rokonszenveznek: hatását a mondottak még nem magyarázzák meg egészen. Nem elég, hogy belelát az élettelennek tetsző dolgok belsejébe, nem elég, hogy ismeri azt a titkos világot, mely érzékeinknek nem, csak a teremtető intuíciónak nyílik meg, hanem csak ő ismeri, csak ő lát bele. Folyvást az az érzésünk van, hogy egy varázshatalmú ember szól hozzánk, egy különösen ihletett vates, látó, egy természetfölötti erővel megáldott ember, kit az emberi sorsot intéző hatalmak beavattak titkaikba, ki átlát a falon, jövőbe néz, holtakat idéz. S ez a benyomásunk őt magát is rejtélyessé teszi szemünkben.

Ritka eset, hogy csupán a mienknél finomabb érzékenységgel is megmagyarázhatjuk látomása, érzése különösségét s olyankor mindjárt közelebb is jön hozzánk meg a régibb lírai fajokhoz. *Párisban járt az ősz* ezért hódít meg könnyebben mindenkit, ki először olvassa Adyt; pedig itt is a titkok határán járunk s Ady egészen benne van e költeményében is. Azon pillanatok egyikét

örökíti meg, melyek futólag, szinte észrevétlenül szöknek át hangulatunkon, de ha véletlen megfigyeljük, a jövő előérzetének melankóliája fog el. Kánikula kellős közepén, mikor rá se gondolunk, egyszerre egy levélzörrenés, egy szélfuvallás, mit tán észre se vetünk, felhőt lop lelkünkre, mit azonban a környező jelenségek túlereje csakhamar elűz. Az ősz futott át a nyáron: mondja Ady; sűgött neki valamit; „Egy perc: a Nyár meg sem hőkölt belé / S Párisból az Ősz kacagva szaladt. / Itt járt s hogy itt járt, én tudom csupán / Nyögő lombok alatt.”

Részlet *Ady s a legújabb magyar lyra* című füzetemből, 1910.

A KRITIKA JOGAI ÉS KORLÁTAI

A *Napkelet* legutóbbi száma három bírói fórum ítéletének az indoklását tette közzé egy irodalmi pörrel kapcsolatban. A két első fórum felmentette, a harmadik „becsületsértés vétségében bűnösnek” mondta ki a kritikust, mivel bírálatában bizonyos „lealacsonyító és megszegyenítő kifejezéseket” használt; a főmagánvádlóról ui., akit tudományos érdemeiért az Akadémia is tagsággal tisztelt meg (még 1905-ben!), azt állította, hogy oly művet írt, mely alantas fölfogás dolgában a modern ponyvairodalom termékeit is felülmúlja, mely a ponyvairodalom mammutja, melyben intellektuális eltévelyedés, az önkritika teljes hiánya s századunkban páratlanul álló ízléstelenségek észlelhetők; ez állításával a tudóst vetette oda a köznevetség prédájának s lealacsonyította társadalmi, hivatásbeli értékét.

Az irodalmi bírálatnak ez indoklásból kiolvasható jogköre nyilván szűkebb annál, amit az irodalmi szakkörök vallanak jogos területének, nem a maguk önkényes felfogása, hanem a kritika természetének, a kritikai gyakorlat történetének s legklasszikusabb művelői példájának és elméleti tanításának hivatásszerű tanulmányozása alapján. Az ő íratlan s meggyőződésük szerint mégis szilárdul megalapozott kódexük az adott esetben is ezt a kérdést vetné fel először: igazak-e, eléggé megalapozottak-e a pörbe fogott kritikus állításai, vagy sem; s ha igen, akkor teljesen mellékes volna az ő szemükben az a körülmény, hogy a megbírált író akadémikus, hiszen az akadémiai tagság a bírálattal szemben senkinek sem biztosít kiváltságos védelmet, nem is szólva arról, hogy az akadémiai tagsággal való kitüntetés mindenkor csak azokon a műveken alapszik, melyeket megválasztása napjáig publi-

kált a vele kitüntetett. Az Akadémia valóban nem tudhatja, hogy ma megválasztott tagja mit fog írni hús esztendő múlva.

Az irodalmi szakkörök második kérdése hasonló esetben az lenne, vajon a kritikus nem lépte-e túl azon határokat, melyekig a kritika természetes jogai terjednek? Vagyis az íróat bírálva nem érintette-e a műben meg nem nyilatkozó magánszemélyt is, s modora nem volt-e élesebb, mint aminőt a mű bizonyos jellemző sajátságai közérdekből szükségessé tesznek, vagy legalábbis indokolnak?

A bírói indoklás szempontjai nyilvánvalóan nem egészen azonosak az itt röviden jelzettekkel, ennél fogva az említett ítélet is meglepte azokat, kik a kritika jogairól és korlátairól szakszerű tájékozottságuk alapján a most érintett elvek szerint gondolkoznak.

Mint hogy minden személyi vonatkozást kerülni óhajtunk, másfelől pedig illetékességünk is hiányzik ahhoz, hogy bármely bírói ítélet indokolását szakszerűleg, tehát saját elvei szempontjából megvitathassuk, csupán azt a célt tűzzük ki magunk elé, hogy mintegy ismertessük azt a jogászai szempontból bizonyára laikus, de az irodalmi gyakorlatban klasszikusnak tudott, hagyományos jogrendszert, melyet lelkiismeretünk a közéleti kritika terén támasztékának, ihletőjének és törvényének szokott tekinteni.

Mielőtt azonban ehhez hozzáfognánk, lássunk némi szemelvényeket a kritika tényeiből, lássuk, mily kíméletlen, mily éles kifejezéseket megengedtek időnként s szükség esetén maguknak a legjelesebb magyar kritikusok. S majd csak azután vessük fel a kérdést: mi joga merték azt megcselekedni?

*

Kölcsey Ferenc – hogy első jeles kritikusunkkal kezdjük – 1817-ben „feleslegvaló s értelemtől üres expressiókat” vet szemére Berzsenyinek; némely darabjai – úgymond – „csak látszanak valamit jelenteni, de valósággal minden érzeménytől s minden értelemtől általában üresek”, Berzsenyi viszont „affectált, gyermekes scénai szólásokat” mutat ki Kölcsey egyik versében s „oly szerte-

len és természetlen hagymázos rángatódásnak típusát ..., mely mind magában rút, mind a dolog természetével egészen ellenkező”. (1825)

Bajza József a híres *Conversations-lexikoni* pör folyamán így aposztrofálja Döbrentei Gábort (1830): „Különbén is kegyed az a magyar írók között, ki öndícséretei és sokfelé ágazó fortélyai által legtöbb nimbust és csillogást gerjeszte maga körül”; majd meg: „Az Úr felelete, drága Döbrentei úr! valamint két társaié, oly szegény s erőtlen lelket árul el, hogy én bizonyára szegyenlem magamat, hogy az Urakban ily nyomorék, ily gyáva ellenkezőkre találtam... Igen is ... mi nem engedjük meg, hogy az úr és hasonlói kontrázkodjanak, hogy silány mázolásaikkal visszatérítsék a magyar literatúrát azon szép haladásból...”; „nem magasztaljuk ... ama sok francia és német író munkáiból öszvelopott, rendetlen és lélekbosszantó értekezéseket, melyekkel az Úr ... olvasóit kínozta”. Végül ugyane pör folyamán: „nem pirul-e gróf Dessewffy oly dolgokat írni, melyeket az ép elme olvasni is pirulhat?”

„A Pestre telepedett veszprémi zarándok, ez a minden ismeretek közt legbarbarusabb ember, kinek nem tudni: tudatlanságán kelljen-e inkább bámulni, vagy vakmerőségén” s ki „mint valami szilaj tulok Szalai Lászlótól kezdve egész Köleseyig végiggázol a literatúrán” – írja egy 1833-i bírálatában Vörösmarty, nem nevezve ugyan meg ellenfelét, de aki (Brisits Frigyes még kiadatlan tanulmánya szerint) bizonyára Papp Ignác veszprémi tanítóval, majd ugyanottani, s utóbb pesti orvossal, egy *Magyar Poézis* című verstan szerzőjével azonos.

Nem rossz nevek az eddigiek sem. Mégis, aki Magyarországon a kritika dolgairól elmélkedik, elsősorban Gyulai Pált aknázza ki. Imhol egy kis szemelvény az ő élesebb ítéleteiből.

1855-ben írt *Szépirodalmi szemléje* tele van valóban kemény jellemzéseivel az akkori Pesti Napló kritikai elvtelenségének. Szerkesztőjéről, Török Jánosról egyebek közt ezt mondja: „Mit neki a tudomány érdeke, ha a nemzeti hiúsággal kacérkodhatik, midőn az oly kevésbe, csak korlátolttságba kerül!” „...mert elve a hiú önteltséget s korlátolt felfogásokat terjesztetni a nemzeti érzés örve alatt. Mit neki az irodalom valódi érdeke?...” „Mit a Pesti Naplónak mindez, midőn az ellenkező oly kevésbe, csak lelkiisme-

retlenségbe kerül, s mit sem idéz elő egyebet, mint az irodalom és ízlés kárát, s mégis oly gazdagon behajtja kamatait, az értetlenek tapsát s egy szent eszme bő palástját, mellyel annyi mindent eltarthatni”.

Ugyane *Szemle* során írja Zalárról, hogy „mintegy elemében van, ha a tébolyszerű költészet szikráit ragyogtathatja”; s Tóth Kálmánról, hogy „sokszor, midőn leginkább akar naiv lenni, a legeggyűűbb”, „mindjárt-mindjárt beleesik a természetlenségbe, hajhássza a csinált hangulatot, a mesterkelt képeket, naivitása át-átcsap az együgyűségbe”, „phantasiája igen szegény”, néprománcai „alul vannak minden bírálaton”, az egyik egyenest „bizarr és nevetséges”.

Jókkairól (aki vele együtt 1858 vége óta tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának) ezt írja 1869-ben: „ő mint publicista és költő egyaránt keveset gondol a műveltebb közönség véleményével, a kevésbbé értelmes tömeg tapsait hajhássza s nem egyszer összetéveszti a műzsák oltárát az industrialismuséval”; oly ügyes, oly leleményes rendező, hogy a nagy tömeg tapsai sohasem maradnak el: „azonban néha ... megúnja a komédiázást, elejti a költői képmutatás álarcát, megthatja egy-egy igaz érzés”. – 1873-ban: „Jókai nem annyira eszményíti az életet, mint meghamisítja... Képzelve, melyet se erős ítélet, se erkölcsi mélyebb érzés nem fékez, kedveli a kivételest ... léhát”; „meghamisítja a kort és sehol sem fogja fel a lényegest, jellemzőt”. – 1875-ben a hírlapíró Jókainak „engedékenyebb, bár két szín modorát”, „politikai könnyelműségét”, „színészkedését” emlegeti; szerinte „Jókain némi léha szinezet ömlik el, de szeretetreméltósággal párosul”; „az üzletre is tekint, de nincs valóságos politikai becsvágya, ő csak folyvást népszerű akar lenni, politikai szerepével népszerűsíteni regényeit s regényeivel népszerűsíteni politikai pályáját”; „szereti hazáját, de még jobban a népszerűséget”; elmondhatni róla, hogy „a népszerűség rabszolgája”; „nem a meggyőződés és elvek embere, hanem a benyomások és hangulatoké”, „a pillanat tapsáért kész megtagadni hűségét a nemzetiséghez, nem érzi az ily nyilatkozat fontosságát, másnap már elfelejti s másutt akár ellenkezőt mond”; „irodalmi s politikai munkásságától nem egyszer elszakítja a lelkiismeretet”.

Egy 1902-i bírálata szerint gróf Zichy Géza egy bizonyos költeménye „csak gyerekes éretlenség”. Váradynak egy Petőfiről szóló verse „nemcsak a jó ízlést sérti, hanem a vallásos érzületet is”, Tolnai Lajos egy felolvasásában „egy csoport ferdítést és rágalmat halmazott össze”.

Mikszáthnak egy verses Jókai-életrajzáról ezt írja 1883-ban: „tele léhasággal, hízelgéssel és valótlansággal”, s nem tudja megfogni, „hogyan tudta ide alázni tollát” Mikszáth.

1884-ben írja ezt: „Némely író, kivált hírlapíró, azt hiszi, hogy a sajtó eszmék nélkül is hatalom és néhány hasáb tele írva a hízelgés és rágalom szószátyárságával, mert nyomtatva van, éppen oly értékű, mintha elvek- és eszméket szogálna. Ily író az is, aki a Pesti Napló 96-ik számában...” stb. Meg ezt: „Pulszky doctrinair nyárspolgároknak is gúnyolja Keményt és Csengeryt... Bezzeg Urváry Lajos, Kaas Ivor és Ábrányi Kornél nem nyárspolgárok, nem doctrinairek, nincs semmi doctrinájuk, elvök, hanem elszedik minden laptól, minden párttól, ami bennök balgaság ... s hozzá teszik saját vak szenvedélyű álmódzásait”. S hogy a hírlapoknál maradjunk, 1875-i *Színházi szemléjében* a *Pesti Napló* bizonyos „nyegle kortesfogásait” és „együgyűségét” teszi szóvá, majd meg így folytatja: „az pedig valóságos erkölcstelenség volt, midőn ráfogta Szász Károlyra”, hogy Csiky Gergelyt pellengérré, korbácsra s Isten tudja még mire ítélte. Csiky *Jóslat* c. darabjáról volt itten szó. Gyulai e darabban újabb képviselőjét látta egy szerinte téves irányzatnak, melyet Rákosi Jenő kezdett s Dóczi Lajos folytatott. „Ez irány – így végzi említett szemléjét – az erölködés hóbortja, az ízetlenség gőgje, amely ellen ideje valahára minél erőlyesebben felszólalni a józan ész és jóízlés nevében.”

Kozma Andor verseihez 1889-ben Dóczi Lajos írt előszót, bizonyos elméletet fejtve ki benne. „Úgy látszik – jegyzi meg Gyulai Pál –, elmélete megírásakor Dóczy is saját drámáira gondolt, melyekben csakugyan beteges képzelem nyujtotta tárgyak vannak feldolgozva.” Szólt Dóczi bizonyos „tompá eszű” költőkről is; „lehet, hogy az élő költők között vannak tompaeszűek is – folytatja Gyulai –, de hogy az ily bírálat tompa eszű bírálat, az előttünk kétségtelennek látszik”. Később, 1890-ben, Dóczinak egy különben jobbnak minősített elbeszélésében „a megoldás léha hóbortosságát” hibáztatja.

„Bartók Lajos nemcsak vigyorgó satyr – írja 1883-ban –, hanem sóhajtozó szerelmes pásztor is. Ha hetenként egyszer kidühöngte magát, ha nyelvet öltögetett a zsidókra, ha oly címekkel illette Andrásyt, Tiszát, Trefortot, melyeket leírni restelünk, s néhány frivol rajzzal áldozott jó kedvének is, a hét többi napját szerelmi ömlengések között tölti szép nők lábainál.” „Mihelyt ... páthoszbá burkolózik ..., csak úgy ontja a sok éretlenséget, ízetlenséget és érthetlenséget”; „ízlését sem igen igyekszik művelni.”

Egy jeles hírlapíróról mondja 1903-ban ezeket: „szeret ünnepegni és szereti ünnepeltetni magát; eltűri, hogy lapjában folyvást dicsérjék nem éppen jeles tragédiáit, s midőn a főrendiház tagjává nevezték ki, nem restelte majdnem egy álló hétig közölni azokat az üdvözlő, magasztaló leveleket, melyeket ez alkalommal kapott”.

Talán elég ennyi mutatóba.

Nos, senki sem kívánja, hogy a kritika folyvást éles modorú vagy éppen goromba legyen; látni való azonban, hogy a legnagyobb magyar kritikusok korántsem riadtak vissza attól, hogy nevén nevezék a gyereket, mégpedig sokszor oly kíméletlen szabotossággal, melyet *magán*-érintkezésben senki sem habozna becsületsértésnek minősíteni.

Másfelől látni való, hogy azok a kitételek, melyeket a bevezetőleg érintett bírói indokolás „lealacsonyító és megszegyenítő” kifejezéseknek minősített, szemelvényünk sorozatába beillesztve, voltaképp hullámvölgyeket jelentenének, annyira enyhék az ott idézettek többségéhez képest.

*

Hogy egykorú magyar bírói fórumok miként ítélték meg az idézett bírálatokat, nem tudjuk, mert a megbíráltak nem kérték a bíróság védelmét. Tóth Kálmán párbajra hívta ki Gyulait; az pedig, költő is lévén, s meggondolván a párbaj végzetes eshetőségét, egy szép költeményben búcsúzkodott az élettől. Ez a költeménye így végződik:

Híven szerettem a hazát,
Írtam többek közt kritikát,
Sohasem ültem vesztég;
Egy bős poéta jött reám,
Előbb versével, azután
Meg a kezével ölt meg.

Gyulai Pál megmutatta ezzel, mint állhat bosszút igazi költő az ellenfelén a maga pusztán irodalmi eszközeivel is.

Az írók legnagyobb része különben is jól érzi, hogy az irodalmi értékelés kérdésében nem a bíróság az illetékes, és hogy a bíróság hiába ítéli el becsületsértés miatt az esetleg élesebb modorú kritikust, az irodalmi értékelés a bírói ítélettől függetlenül megy tovább a maga útjain. Ha ponyvára való, ha alantas felfogású, ha intellektuális eltévelyedés szüleménye valamely költői mű, az a bíróság ítélete után sem változik át műköltői remekléssé, emelkedett felfogás és fegyelmezett intellektus művévé. Az irodalmi közvélemény ugyanis nem azt kérdi, vajon a kritika megsérthette-e az író emberi érzékenységét, vagy nem, hanem, hogy igaza volt-e vagy sem; s ha igaza volt, akkor az irodalmi közvélemény egy percig sem törődik azzal, hogy az író sérelemnek minősíti jellemeztetését.

Mondom, a legtöbb író jól érzi ezeket s inkább zsebrevágja az élesebb szavakat, nyugodtan várva a jövő ítéletét, avagy vitát indít, vagy szellemes epigrammával, de mindenképp az irodalom saját formái közt hat vissza a kemény bírálatra, bíróság elé azonban lehetőleg nem viszi az irodalom porondján szerzett sebeit.

Jeles költők restelnének is végső kénytelenség nélkül irodalom kívüli fórumtól kérni elégtételt; s rendszerint csak a kíméletlen kritikával leleplezett gyengébb írók, költők kísérlik meg – mint Gyulai mondja – „elég lovagiatlanul más igen kényes térre átjátszani a vitát” s egy vagy más módon „elnémítani a szabad irodalmi véleményt, terrorizálni a kritikát”. „A szabad vélemény erősebb, de jogos nyilatkozatait becsületsértésnek venni, az írói sérelmet személyessé változtatni, nem épen a legkritikább eset nálunk” – mondja ugyancsak Gyulai Pál; s jól tudja azt is, hogy „mióta irodalom van, egyetlen nevezetesebb kritikus sem kerülte el az illetlen élesség, a személyeskedés vádját, nem is fogja soha, sőt

azt tapasztalhatjuk, hogy akik legtöbbet beszélnek ellene, legtöbbször követik el”. Valóban kíméletlenül rántja le a leplet az ilyen írók jogérezékéről Erdélyi János, mikor megállapítja, hogy az ilyeneknek „nem az igazmondás fája, mint olyan, hanem a lelki szegénység fölfedeztetése, az önszégven égetése”.

*

De honnan veszi a kritikus a jogot ahhoz, hogy – jóllehet semmi féle földi hatalom őt azzal meg nem bírta s ítéleteit nem erősíti meg büntető szankcióval – a nyilvánosság előtt semmi érzékenységet sem kímélve, sőt megbélyegzőleg szóljon egyesekről?

A legjelesebb kritikusok gyakorlata, elméleti fejtegetései s az irodalmi élet évszázados, sőt évezredes jogszokása, de maga a kritika természete s nem utolsó helyen a józan ész, már rég megadták a feleletet fenti kérdésünkre s mindarra, mi azzal kapcsolatba hozható.

A kritikus ugyanonnan meríti létjogát, ahonnan az író, a költő. A társadalom bármely tagjának megvan az az ideális joga, hogy magánélete korlátai közül kilépve, hatni próbáljon a többiekre vagy az egészre; viszont a többinek s az egésznek éppen úgy joga van visszahatni minden kísérletre. Bárkinek megvan az a joga, hogy irodalmi művel próbáljon hatni másokra, viszont mindenki másnak teljes joga visszahatni ily kísérletre a maga egyénisége, ízlése és meggyőződése szerint. E jogos visszahatás az, amit az irodalomban kritikának nevezünk.

Az író, aki akár nemes ihletből, akár hiú becsvágyból valamely műve közzétételével a nyilvánosság figyelmére jelentette be igényét, ezzel megszűnt magánszemély lenni és jogos kritika tárgyává lett egyéniségének mindazon elemeire nézve, amelyeket műve által egyenesen vagy közvetve maga szolgáltatott ki a nagy nyilvánosságnak. Személyéből innen fogva csak annyi marad mentes a nyilvános bírálat alól, amennyit maga otthon hagyott belőle. Mindazzal azonban, amit belőle világ elé vitt, kilépett a „magánszemély” jogköréből, azzal szerepelni, hatni, tetszeni, irányítani akar, arra tehát a társadalom bármely tagjának joga van visszahatni, az írónak pedig immár *kötelessége* e visszahatást eltűrni,

még az esetben is, ha önmaga által feltárt sebezhető pontjain magánszemélyét érintené. Ha művével elárulta hiúságát, alacsony gondolkozását, frivolságát, érzékiségét, akkor szó nélkül köteles eltérni hiúsága, alacsony gondolkozása, frivolsága, érzékisége elítélő kritikáját. Nemcsak műve, hanem műve által és művében kifejezésre jutó jelleme, sőt magukat eláruló emberi gyöngéi is jogos tárgyai a nyilvános kritikának.

Az irodalom s az ízlés dolga nem magánügy; számtalanszor kifejtette ezt Gyulai Pál. De ha az irodalom „közügy, melyhez ízlési és nemzeti érdekek kapcsolódnak” s „amely szoros kapcsolatban van az állam és társadalom igen fontos erkölcsi érdekeivel”, akkor, mint a mondottakból látni, a kritika is közügy, jogosítványa erkölcsi forrású s mindaddig érvényes, míg belül marad a „közügy” s „közérdek” korlátain. A kritikus magánérdekeit szolgáló, meg a nyilvánosság elé önként ki nem vitt magánszemélyt érintő bírálat: egyaránt túllépik a „nyilvános kritika” erkölcsi jogosultságának a korlátait.

A magánszemély (tehát a személyiségből nyilvánosság elé önként ki nem vitt rész) meg a közéleti személy (tehát a személyiségből önként publikált rész) között minden komoly kritika különbséget tesz, sőt ez utóbbinál közéleti szereplésének másnemű kategóriáitól is elkülöníti azt az egyet, amelyet éppen bírálat alá vesz.

Már Bajza József súlyos szavakkal tesz különbséget (1830-ban) az író s a polgár között a már említett lexikon-pör alkalmából, mikor az abba szintén beleszóló gróf Desseffy Józsefnek ezeket mondja: „engedje meg, s tulajdonítsa magának, ha itt a gróftól az írótól benne elválasztom, s úgy szólok vele, mint silány védőjével egy magához hasonló silány írónak [ti. Döbrenteinek]. Mert egyébként, ha az érdemes gróf felől polgári tekintetben kellene szólnom, akkor a legőszintébb tisztelettel, legméltóbb hálával emlékezném azon érdemeikről, melyekkel egykor polgári pályája fénylett”.

„Legyünk e tekintetben tehát elvégre tisztában – írja Széchenyi 1843. március 19-ről keltezett, *Gyanusítás* c. hírlapi cikkében – s ne keverjük itt is, mint sok más helyütt, egybe a szerepeket. Ám higgyünk magánviszonyunkban, kivált mint keresztények, akárkiben és akármennyit; mint magyar politikai közdolgozókban

kötelességgént eljárók azonban gyanúsítsunk, hozzunk kérdésbe s kivált tüntessünk ki [= hozzunk napvilágra] mindent.”

S mit mond Gyulai?

Említett *Szépirodalmi szemléjében* (1855) ezt:

„Az író személyisége, legyen költők, tudós vagy journalista, mennyiben az műveiben és irodalmi hatása, szóval közpályájában nyilvánul, mindig úgy az egész közönség, mint egyes író bírálata alá esik. Ez oly régi jog, mint maga a világ... E jogot használatba venni, akár méltánylón, akár kárhóztatón, oly kevéssé személyeskedés, mint a legnagyobb mértékben az, midőn e joggal a tudomány, ízlés és közügy érdeke ellen visszaélünk, vagy mástól megtagadjuk, mert használata nincs inyünkre.” Később (1861) *Néhány szó a kritikáról* c. értekezésében ezeket mondja: „Törvényes kereset alá nem tartozó magántetteinkről csak Istennek vagyunk és lehetünk felelősek s kivéve szülőinket, nőnket, rokonainkat s egy pár jó barátot, kiket magunk hatalmazzunk fel, senkinek sincs joga velünk szemben bíróul vetni fel magát. A magánviszony szentség, melyet senki és semmi sem érinthet, legfeljebb csak a közvélemény, az a láthatatlan földi hatalom, melyet senki s mégis mindenki gyakorol ..., s melyben mégis majd mindig van valami, mi lelkiismeretünk visszhangja.” Ugyanott mondja ezt: „Ha a kritikus a közélet emberében a magánszemélyt is megtámadja, túllépett körén.” „A kritikának – írja egy 1862-i bírálatában – nem szabad az író magánviszonyaihoz férközni, s ennyiben tisztelni tartozik személyét. A kritikus nem tehet semminemű célzatot, megrovást, még a legigazabbat sem, ha az csak az író magánviszonyai és személyisége ismeretében leli alapját. A kritikus e jogot csak az író halálával nyeri meg.” S más helyen, ugyan csak 1862-ben, nemcsak rossz ízlésnek, hanem „valóságos jogtalanságnak” minősíti „olyasmit a közönség elé vinni, mi csak magánkörben mondatott”.

Íme, mind e kíméletlen kritikusok, mily tévedhetetlen lovagiasassággal eresztik lábhoz fegyverüket a magánélet küszöbénél. Gyulai egy ízben, mikor arról értesült, hogy Jászai Mari egy, az ő folyóiratában, a *Budapesti Szemlében* megjelent bírálat által *nőiségében* érzi sértve magát, lovagias kötelességének ismerte, hogy tőle *e tekintetben* minden vonakodás nélkül bocsánatot kérjen. A nyilvánosság előtt.

De ha e tiszta jogérzék visszariad a magánszemély megtámadásától, annál teljesebben kijelöli csatateréül a közéletet s a bírálattal célpontjául a közéleti személyt. Ezen a területen a „társadalmi-nak” mondott, a magánérinkezésben kötelező konvenciók, becsület- és illemszabályok érvényét is kereken tagadja, legalábbis nem ismeri el áthághatatlan korlátokul maga-, s védelmi övül a megbírált számára.

„Megtanultam igenis a társasági élet viszonyait tisztelni – jentli ki Bajza egyik polémiájában –; tudom, hogy ott herceg és gróf, báró és nemes, polgár és paraszt van; mivel tartozom mindeniknek, egyenként és együtt, értem; de értem viszont azt is, s igen jól, hogy ezen tartozás, ezen kötelékek csak a polgári kör határáig nyúlnak, s ott, hol az írői reszpublika kezdődik, hol a tudományok országába léptünk, hol a társalkodási konvencióknak vége, ezek is megszakadtak. Itt nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget.” Még világosabban beszél Gyulai: „Vajon ilynemű [ti. a társaságban szokásos] becsület és illem érvényes-e az irodalomban és parlamentben is? Vajon a közélet embere annyira egy-e a magánemberrel, hogy ami ezt méltán sértheti, amazt is sértenie kell?... A különböző cél különböző utat jelöl ki s másnemű jogokkal ruház föl. Ami a magánviszonyok közt becsület és illem, a közéletben hiba, bűn lehet és viszont. Például, mondhatjuk-e valakinek társas körben, hogy eljárása nem becsületes s nem mondhatjuk-e parlamentben...? Mondhatjuk-e valakinek szobánkban, hogy erkölcstelen ember s nem nevezhetjük-e bírálattunkban erkölcstelen írónak? Az egyéni szabadság tiszteletéből folyó becsület és illem elnémítja meggyőződésünket, a közszabadságon és közjón alapuló hazafiasság és vizsgáló szellem szólnunk kényszerít. S lehet-e szólanunk, ha az illem nevében lepleznünk kell a tényt és kímélnünk a személyt? Lehetünk-e gyöngédek, midőn épen a gúny fegyverét kell használnunk? Társaloghatunk-e gentleman módon, midőn a kímélet és udvariasság épen azt fogják veszélyeztetni, aminek diadalát óhajtjuk, midőn a tények már magukban goromba vádák? ... Mihelyt a vélemény szabadabb és jellemzőbb nyilatkozatait becsület-sértő durvaságoknak bélyegzitek, vagy számúztétek a kritikust az irodalomból, vagy megrontottátok egész tehetségét ... Tehát a kritikának a közjó nevében korlátlanági joga van, fogják monda-

ni ijedten az olvasók s még inkább íróink. Nem, csakhogy korlátja nem a társadalmi becsület és illem.”

Gyulai ez utolsó kijelentése az a kőfal, melybe beleütközik minden, a közéleti, irodalmi bírálatot a magánviszonyok szempontjából gátolni s megtorlani akaró törekvés. Ez az, amit a közdolgokban gyenge jogérzékű ember nem képes felfogni, ez az, ami ellen a szigorúan megbíráltak legnagyobb része kifakad és fűhöz-fához panaszra járul. Az ilyenek bizonyára az eddiginél is nagyobb ámulattal és felháborodással hallanák Gyulai itt következő felhatalmazásait:

„A kritika egy-egy lovagját semmivé tehetik, de a kritika örök jogait sohasem ... Valóban a kritikának több joga van, mint amennyit nálunk némely nagytekintélyű írók elismerni méltóztatnak. A kritikus sokat, mindent elmondhat, mit a bírálata alatti könyv fekete vagy fehér soraiából a dedukció, indukcio vagy analógia útján kiokoskodhatni. Elmondhatja például egy csoport nyegle előfizetési felszólításra vagy hirlapi fogásra, hogy emez írók egész a házaló szatócs fortélyos kérkedéséig aljasítják le tollukat; elmondhatja, hogy eme költő a népnek hogyan hízeleg s ez újabbkori Maecénástól hogyan koldul egy pár kegyes pillantást vagy tölt erszényt; elmondhatja, hogy eme regényíró a képmutató erkölcsösség mázával vonja be célzatai erkölcstelenségét; elmondhatja, ha szükséges s alapot tud reá találni, hogy eme történetíró szántszándékkal hamisítja meg az adatokat, eme kritikusból a rosszakarat szól s eme politikai író egészen mást beszél, mint amit akar... De miért csinált példákat felhoznom? Olvassátok az irodalmak történetét ... s meg fogtok győződni, hogy nem a legdrasztikusabb példákat hoztam föl.”

Nem folytatom tovább a modorra vonatkozó nyilatkozatok idézését s nem térek ki a kritikával kapcsolatos több más kérdés (pl. a gúny és gyanúsítás jogának) megvilágítására sem. Modor tekintetében különben is bajos volna szabatos határt kijelölni. Legfeljebb kölcsönösségi alapon ennyit: ki milyen modort enged meg magának, ugyanolyanra ad jogot másnak magával szemben is. Sajnos, nemegyszer tapasztaljuk, hogy éppen olyanok szísszennek fel a bíráló erősebb szavai miatt, kik maguk már előbb határtalan gorombaságokat engedtek meg maguknak a bíráló terén.

Nem állana azonban előttünk egész erkölcsi nagyságában s jogérzéke feddhetetlen tisztaságában a Gyulai szerinti kritikus, ha rá nem mutatnék arra, mily természetes, nemes liberalizmussal tudja tiszteletben tartani a kritika jogát akkor is, ha mások ő ellen fordítják életét. Kevés magyar író volt oly bosszúvágyó és éretlen fenekedéseknek, oly egész valóját eltorzító rágalmazásoknak kitéve, mint az erkölcsi integritás e nagy klasszikusa. Legnagyobb részére egy szóval sem válaszolt, bíróhoz nem menekedett. Egy ízben (1861) becsültebb ellenféllel, Szász Károllyal, kerülvén szembe, a következő nyilatkozatban pecsételte meg a kritika jogairól vallott nézeteinek szent őszinteségét:

„Moglehet – sőt úgy is van – önnek nincs igaza, de azért nem követett el irodalmi illetlenséget s még kevésbé becsületsértést azzal, hogy szándékomat igyekezett kutatni s állításomat vagy korlátoltságából, vagy tisztátalan forrásból hiszi származottnak. Én mindig elismertem a kritikus azon jogát, hogy a felfogás szabadságánál, sőt szükségénél fogva a sorok közt is olvasson s valamely műnek ne csak bevallott, hanem be nem vallott irányát is bírálja, amennyiben állításainak a dedukció, indukción vagy analógia útján némi alapot képes találni. Nekem hát elvben, úgy szólva jogilag, nincs semmi sérelmem.”

A jogtisztelet ily magaslatáig kevesen tudnak felemelkedni, de a közélet minden komoly kritikusának hasonló erényekre kell magát nevelnie, mások jogának férfias tiszteletében találván a magáénak legbiztosabb megerősítését. A magyar közdolgoknak mind a mai napig legszenvedélyesebb s legkíméletlenebb nagy kritikusa, Széchenyi István tette ez egész jellemzésünket mintegy napsugárként felderítő emlékezetes nyilatkozatot:

„Félre ez okbul minden, nem bánom Samaritanushoz igen illő, de státusférfiúhoz épen nem illő gyanusítási lamentókkal ... Én legalább ... nemcsak nem bánom, sőt kérem és elvárom minden tekintetben »gyanusíttatásomat«, midőn itt semel pro semper ismételve nyilvánítom, hogy én sem mulasztandom el lehető legjobb ügyekezettel mindazon egyedekről, kik vezéreként szerepeskednek, rendre letépni a hazafiúi meg a statusférfiúi lárvát, mellyet nem egy fényes szónok öltött magára, ha az alatt kitisztult hazafiúi érzélem és státusbölcsesség helyett nem bírok látni

egyebet, mint éretlen iskolai viszketeget, hiú önbálványozási tömjénszomjat vagy alacsony haszonlest.”

*

De hátha a kritikus tévedett s erkölcsi álláspontjának minden magasrendűsége mellett alaptalanul kárhoztatott: van-e büntetése?

A kritika az egyéni felelősség legsajátabb irodalmi műfaja, s aki bírálatot ír, az szükségképp vállalja annak mindennemű következményét. Büntetése ugyanott van, ahol egyedüli szankciója: az erkölcsi közvéleményben. Minden kritikus mintegy erkölcsi ujjlenyomatot ad magáról a nagy nyilvánosság, a közerkölcsiség szabad ítélőszéke számára, s nemcsak akaratlanul kapja, hanem kihívja, várja megítéltetését. Ítélt, hogy megítéltessék s férfiasan elfogadja vagy megérdemelten elszenvedti ítélete visszahatásait.

Igaz, hogy az a közvélemény, amelyre célzunk, sokszor elég szűkkörű, néha csak a legközelebbi szakkörökre szorítkozik, de éppen olyankor van legnagyobb súlya. S ez ítélkezés folyvást folyamatban van; az újságok, sőt néha komolyabb igényű folyóiratok pajtáskodó, hízelgő, meggyőződés nélkül reklámozó s csak bókolva hibáztató, síkos szavakkal sejtető kritikusaikat, kik azt hiszik, hogy mást nem támadván, mitsem kockáztatnak: mély megvetéssel kíséri e szűkebb, de jól tájékozott közvélemény, éppúgy, mint azokat az álbátrakat, akik fizetésért fáradhatatlanul képesek személyi hajszát űzni, vagy azokat a leplezetlenül gyávákat, akik helyett fogadott álszerző vállalja az „erkölcsi” felelősséget, s a „közéleti tisztaság” azon szájhőseit, kik miután nagy hűhóval szétöntötték a gyanúsítás bűzét, megalázkodó bocsánatkéréssel ugranak meg a helytállás kötelezettsége elől. Mennél jobban felburjánzik azonban s terjeszti mételyét az igazi kritikának ez a mézes-mázos, élődsdi vagy cinikus és jellemtelen paródiája, mennél nagyobb aggodalommal látja minden becsületes ember annak csaknem gáttalan rombolásait: az említett közvélemény annál nagyobb tisztelettel fogad és honorál minden nyíltan, egyenesen és bátran kimondott szót, mely erkölcsi ösztönből fakadva hozzá-

értéssel jellemzi s nevéen nevezve, már kárhoztatja is a köz szempontjából kárhoztatandót.

Az ilyen kritikus, ha sebet kap (s talán váratlan oldalról), elszenvedi sebet s nem megy panaszra senkihez. Rokongondolkózású társai pedig, amennyiben vannak, nem állnak össze céhszerű érdekszövetkezetté, hogy védelmére siessenek s nyilatkozatban tiltakozzanak a „szakma”, a „testület” sérelme ellen. Ezen a téren teljes az egyéni felelősség elve s ki-ki személyes erkölcsi kockázattal teljesíti önként vállalt kötelességét.

*

Egy nagy, erkölcsi eszmény: a köz szolgálata; egy-két irányelv, mely e szolgálatnak „törvényt szab és határt”; egyebekben pedig teljes önállósága, de teljes felelőssége is az egyénnek, ki e szolgálatra önként vállalkozott: ennyiből áll, rövidre fogva, az irodalmi (közéleti) nyilvános bírálat saját alkotmánya.

Jogrendszernek talán fölöttébb egyszerű, de – úgy tetszik – van benne valami becsülésre méltó.

Napkelet, 1928.

EGY MAGYAR VERSBELI MONDATKÉPLETRŐL

Régibb, különösen XVI–XVIII. századi verselésünkben igen gyakran találkozunk egy különös mondatképlettel, melynek első, olykor kezdetleges példái már kódexekbeli verseinkben elő-előbukkannak. Eltűnédezése csak a XVIII. század végével kezdődik. Igen jól ismeri népköltészetünk is, amely, úgy látszik, csak mostanában kezdi elhagyogatni. Újabb költőink közt, mint minden, ami a régiben szép és magyaros, ez is Arany Jánosnál fordul elő sűrűbben s művészibb alakban.

Stilisztikai és verstanirodalmunk még alig fejtegette. Tudtommal Lehr Albert hozta szóba először *Toldi* következő soraihoz fűzött megjegyzésében:

Toldi is álmában csehen győzedelmet,
És nyert a királytól vétkéért kegyelmet.

„Az efféle mondatszerkesztés, mondja Lehr, midőn az első mondat elliptikus s a második teljes, egyik sajátosága kivált régibb költői nyelvünknek.” Idéz is hasonló példákat Arany, Szenczi Molnár, Beniczki, Balassa és Kohári költeményeiből.

Stilisztikáink nem szólnak róla. Kulcsár Endre (*A magyar stílus*, 1896) a zeugma példái közt ezt a népdalidézetet is közli:

A panduroknak hadnagyát
Elveszem a deres lovát

s egy lappal elébb az igekötő kihagyására idézi Balassából ezt:

Régen Dávidot Saultól
Szabadítád, mentéd bűtül.

melyben az előbbivel s a Lehr-féle *Toldi*-idézzel közös szerkezeti sajátság mutatkozik – de különösségét közelebbről nem vizsgálja.

A *Magyar Nyelv* 1906. évi novemberi füzetében egy Arany-magyarázat kapcsán Kardos Albert veti fel újra, s ugyanazon füzetben Lehr Albert ereszkedik mélyebb elemzésbe. A zeugma-félélekhez számítja s különösségeit ezekben foglalja össze: Az első mondat csonka, a második teljes; a kettő közt olvasáskor szünetet tartunk; a két mondat közös állítmánya a második mondat élén áll, kötőszó nélkül; a nem közös részek összecseengenek. S ezzel ennek a válfajnak valóban megjelölte minden alaki sajátságát. De mint látni fogjuk, azon példákon kívül, melyeket ő idéz és elemez, találni, bár ritkábban, más fajtákat is, melyeknek szerkesztési elve amazokéval azonos. „Egyébiránt, írja Lehr, ez a szabálytalanságában is bizonyos szabályt mutató mondatkötés oly sokféle és változatos, hogy érdemes volna egy kis tanulmányt írni róla.” Dolgozatomat, melynek anyagát már akkor rendeztettem, most részben e biztatás hatása alatt teszem közzé.

I.

Lássuk példákban a főválfajokat. (Idézeteink interpunkciója nem egyöntetű. Leghelyesebb volna az előrész után mindig vesszőt vagy kötőjelet tenni. – Kuruc költeményeket a *Magyar Remekírók* kiadásából és számozásával, Amadét az *Olcsó Könyvtár*-beli Négyesy-féle kiadásból idézem.)

I. Az első mondat csonka, a második teljes:

Napnyugati mestereket,
Mind meggyőzne mindeneket.
(*Katalin-legenda*, 2056. sor)

Te bévségös malasztodba
Vongy tehozzád bizonságban.
(RMKT., I., 13. l.)

Ő parancsolati,
Igazak mondási.
(Sz. Molnár Albert, *XIX. zsolt.*)

Nagy dicsőségesen,
Vigyázz nagy fényesen.
(Ua., XXIII.)

Tengeri háború
Megemészt a sok bú.
(Kuruckori, 54.)

Szilaj kedvét tölthetnem,
Gyönyörűség szenvednem.
(Kisfaludy, *Kesergő szerelem*, 47. dal)

II. a) Külön-külön mindkét mondat csonka; az állítmány az elsőben van:

Ne mondj hát rózsának,
Engem violának.
(Erdélyi, I. 43.)

Ki tudná bűnének,
Számát esetinek.
(Sz. Molnár, XIX.)

Adok istenemnek
Hálát, teremtőmnek.
(Kohári, Toldy, *M. költ.*
Kézikönyve, I. 282.)

b) Külön-külön mindkét mondat csonka; de mindegyiknek van állítmánya. A két állítmány rímel:

Hol felvesznek, hol letesznek,
Az irigyek majd megesznek.
(Arany-Gyulai, II., 155. l.)

Mert az Úr jól megépíté,
A Siont megékesíté.
(Sz. Molnár, CII.)

Mások ugyan lesegetik,
Pillantásim késérgetik.
(Amade, XX.)

Ah! ki nem szeretne,
Ilyent nem kedvelne?
(Ua., XVII.)

Toldi György meg, a mint torkig itta-ette,
Egy öreg karszékbe úr-magát vetette.
(Toldi, III.)

Mint a juhász-bojtár, a mikor kapatja,
A komondor kölyköt végigsimogatja.
(Toldi, V.)

Megvan idegen versformában is:

Nem nyughatom és csak epesztem
Magamat sírásnak eresztem.
(Csokonai, *Édes keserűség*)

Látni való, hogy Lehr megfigyelései csak az első csoportbeli változatra szorítkoznak. Ki kell tehát egészítenünk. Mi a közös valamennyiben?

1. Két részből áll valamennyi: elő- és utórészből, melyek mind-egyike önálló verstani egység (sor), *enjambement* nélkül. Olvasáskor tehát az előrész után szünetet tartunk.

2. Az előrész mindig csonka mondat. (*Csonka* akkor is lehet, ha

különben teljesen érthető is, pl. „Ne mondj hát rózsának”: ez érthető, de csonka, mert az utórészbeli „engem” ehhez is tartozik.)

3. Az utórész lehet akár csonka, akár teljes mondat. Élén áll az a mondatrész (vagy mondatdarab), mellyel visszamenőleg, gondolatban, az előrészt kiegészítjük.

4. Az utórészben a kiegészítő mondatrészen kívül legalább még egy mondatrész van, mely sor végén állván, az első sor végén levő s vele egynemű (sőt legtöbbször rokonértelmű) mondatrészszel rímel.

5. A kiegészítő mondatrész mindkét rímelővel ugyanazon mondattni viszonyban van.

Az 5. pont szükségszerűleg folyik a megelőzőből s ezért fölöslegesnek gondolnók. Pedig ez a pont adja meg a nyitját az egész alakzat érthetőségének, ez magyarázza meg az utólagos kiegészítés lehetőségét. Ebben a példában:

Ó parancsolati,
Igazak mondási:

az utórész teljes mondat, melynek részei *állítmány-alany* viszonyában vannak egymással. Most már az előrészbéli „ó parancsolati” ennek *analógiájára* szintolyan *állítmány-alany* viszonyra óhajt kiegészítettetni, úgy, hogy ő maga alany lesz, állítmányát pedig megkapja az utórészből („igazak”). Vagyis a kiegészítő mondatrész mindkét rímelővel *állítmány-alany* viszonyban van.

Hasonlóképp, ha az utórész nem teljes mondat, csak mondatízület (egymással közvetlen viszonyban álló mondatrészek társulása)

Mert az Úr jól megépíté,
A Siont megékesíté:

az utórészbéli *tárgy-állítmány* viszony analógiájára egészül ki az előrészbéli rímelő is ugyanolyan viszonylattá („a Siont megépíté”) úgy, hogy itt a kiegészítő mondatrész mindkét rímelővel *tárgy-állítmány* viszonyban áll.

Végül még akkor is az utórészbéli viszony analógiája hat vissza előre, ha benne nem mondatízület, hanem csak mondatföredék

van (oly mondatrészek társulása, melyek nem egymás bővítmenyei, csak véletlen kerültek egymás mellé, s egymáshoz való viszonyuk nyelvtani műszóval meg sem jelölhető):

Ne mondj hát rózsának,
Engem violának:

engem és *violának* nem egymás bővítmenyei; mindegyik a *Ne mondj hát* állítmánnyal van közvetlen viszonyban. Egymáshoz való viszonyuk tehát csak közvetett, az állítmányon keresztül menő. Mindamellet annak analógiájára egészül ki az előrészbeli rímelő is hasonló mondatföredékké (*engem: rózsának*).

Ennyit az 5. pont megokolásául. A mondatképlet szabatosabb meghatározása majd később következik.

Mielőtt továbbmennénk, a nehézkes körülírások helyett adjunk nevet a tárgyalandó alakzat egyes főrészeinek. Az egész alakzatot *közölsnek* fogjuk nevezni. *Közölni* ugyanis a népnyelvben = közre fogni; pl. a kerékvágást, vagy kátyut a két oldal kerékei közé ejteni. (E szóra s a vele alkotott szólásokra nézve l. Lehr Albert magyarázatát és példáit: I., 228. és II., 88. l.) Mondatképletünknek is egyik legjellemzőbb sajátsága az, hogy a közös mondatrész *közre van fogva* azon két, nélküle csonka mondat által, melyek mindegyike értelmi kiegészítésül órá szorul. Azt a mondatrészt vagy mondatdarabot, mely az utórész elején áll s egyúttal az előrész kiegészítésére is szolgál, *sarok*nak mondjuk, mint-hogy úgyszólván ezen fordul az értelem úgy az elő-, mint az utórészhez, pl. ebben:

Tengeri háború
Megemészt a sok bú:

a sarok ez: „Megemészt”. Ha a sarkot kihagyjuk, két egymemű mondatrész marad ott (példánkban alany a maga bővítmenyével: jelzőjével), melyek elseje az előrészbe van kivette, másodika pedig az utórészben marad; az elsőt („Tengeri háború”) *kivetésnek*, a másodikat („a sok bú”), versbeli helyzetére is célozva, *rímelőnek* fogjuk mondani. Az *előrész* és *utórész* elnevezéseket megtarthatnók ugyan, de talán helyesebb oly kifejezést használnunk, mely

egymáshoz való viszonyukra is utal. Az előrész mond valamit, várakozást kelt, függőben hagy: ez a *tétel*; az utórész kiegészít, fölold, ráüti a hiányzót: ez a *ráütés*.

Példáinkat mindjárt az elején két nagy csoportra osztottam. Hogy milyen alapon? – részben már ott megjelöltem. Az I. csoportban az utórész teljes mondat, a II-ban csonka. A II. csoportban ismét kétféle közölést láttunk: az egyikben az állítmány az előrészben van, a másodikban pedig mindkét rész végén van állítmány. Az állítmány helye szerint tehát három csoportot lehetne megkülönböztetni: az állítmány lehet 1. az utórészben, 2. az előrészben s 3. mindkét részben. De ez az osztályozás, bár jogosultsága megvolna, alaki szempontok után indul, s a közölés sajátosságainak megismeréséhez semmivel sem vinne közelebb.

Lényegesebb azonban az a különbség, melynél fogva két főcsoportba rendeztem példáinkat: ti. az, hogy az egyikben az utórész teljes mondat, míg a másikban csonka.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez sem oly nagy jelentőségű különbség, hogy ennek alapján kétfajta közölésről beszélhettünk. Nem lényegbeli, csak fokozati különbség van köztük: az egyik egyszerűbb, a másik bonyolultabb. Az elsőben ugyanis a kiegészítés csak visszamenő, az utórészből egészítették ki gondolatban az előrész. A másodikban ezen kívül még az is megvan, hogy az előrészből is tartozik valami az utórészhez: a két csonka mondat kölcsönösen egymás kiegészítésére szorul; e kétirányú kiegészítés közül azonban csak a visszamenő különös, lélektanilag is csak az érdekes; míg az előrehaladó (előrészből utórészbe nyúló) kiegészítés megszokott, prózai.

Célszerűbb lesz tehát, ha közelebbi tárgyalásra csak az első csoportot szemelem ki, melyben az, ami a közölésben különös és érdekes, tisztán, prózaisággal nem bonyolódva jelentkezik. Ennek legegyszerűbb módosulásait a *Függelék* fogja bemutatni.

II.

A közölésben élesen külön kell választanunk két szempontot: *mondattani* (stilisztikai) az egyik, a másik meg *verstani*. Mondat-

tani rokonai sorából csak versbeli különös, de szabályos elhelyezkedése emeli ki.

Az elliptikus mondat szerkesztés csoportjába tartozik. Maga az *ellipszis* elnevezés kifogás alá esik ugyan lélektani szempontból, mert hiszen kihagyni semmit sem hagyunk ki. De jobb híján szívesebben használjuk a megszokott nevet. Az elliptikus mondat szerkesztés az idetartozó példákra nézve mindössze abban áll, hogy azt a (közös) mondatrészt, mely két vagy több más (tőle függő) mondatrésztre vonatkozik, csak egyszer tesszük ki. Régebben az ilyen mondatokat összevont mondatoknak hívták, most azt mondják, ez, vagy az a mondatrész az ilyen mondatokban két-, illetőleg többtagú. (L. Erdélyi Lajos, *Az összevont mondat modern szempontból*, NyK., 26., 27.; Ua. *Mondattani tanulmányok*, uo. 28.; Ua. *Egy érdekes mondattani jelenségről*, Nyr., 1905.) Lényeges különbség az ilyen mondatoknak csak két faja közt van: a közös mondatrész vagy úgy, ahogy van, vagy pedig csak némi (alaki vagy jelentésbeli) módosítással illik a másik kettőre. Az első esetben egyszerűen *ellipszis*nek fogom nevezni, hogy ne szaporítsam a használandó műszókat, a másodikban *zeugmának*. Az elsőt szokás *ἄπο κοινού*-nak is nevezni, különösen akkor, ha a közös mondatrész közre van fogva a másik kettőtől. (Iw. Müller, *Handbuch*, II. Band. 2. Abteilung, 493. l. – Herm, Paul, *Prinz. der Sprachgesch.*,³ 124., 292. l.) A másodikban különbséget szokás tenni *syllepsis* és *zeugma* közt (Gerber, *Die Spr. als Kunst*, 506–507. l. – Menge, *Repetitorium der lat. Synt. u. Stil*,³ 550–551. l.). Ha a közös mondatrész csak alaki módosítással illik egyaránt a tőle függőkre, akkor *syllepsis*; ha csak jelentésbeli módosítással, akkor *zeugma*. Itt nem véték a szabatoság ellen, ha egyszerűség kedvéért mind a kettőt *zeugmának* nevezem.

A közös és függő részek szórendje szerint mind a kettő háromféle lehet: a közös mondatrész vagy elöl, vagy hátul, vagy közbül áll. Egy kis sorozat állítható össze belőlük, mely elvezet a legprózaibbtól a legkülönösebbig, a közölésig. (Példáim előtt *e*) ellipszist, *z*) zeugmát jelent; a közös mondatrész dőlt betűvel van nyomva):

1. A közös mondatrész megelőzi a másik kettőt:

e) *Egy kevetet választának,
Duna látni bocsátának.*
(Pann. ének)

z) *Mezón üte tábort Lajos és vezéri.*
(*Toldi szerelme*, IX.)

*Nincs szebb madár a fecskénél,
Barna piros menyecskénél.*
(Erdélyi, I., 130. l.)

2. A közös mondatrész utána áll a tőle függőknek:

e) *Hogy lehajtsam, szinte vonja
Fejem' a fák hulló lombja.*
(Tompá, *Őszi tájnak...*)

Egy sincs a világon, hogy ez nem gyilkosság!
(*Toldi szerelme*, XII.)

z) *Meghallja ki mostan s kik ezután élnek.*
(*Buda halála*, X.)

*Jártam a tömött rend között, melyet kaszált –
Most fejemre várom a kaszást, a halált.*
(*Toldi estéje*, I.)

Az első csoportbeli alak igen egyszerű és természetes, népköltészetünkben rendkívül gyakori; olykor egész sorozatban jönnek egymás után. A második már érdekesebb, mert a közölés felé vezet: van benne ugyanis egy nem teljes előrész, mely függőben hagyja a gondolatot, mindaddig, míg az utórész meg nem hozza a kiegészítést. Aranynál gyakori e második típusnak egy kombináltabb változata:

Madár ha keresztül, szellő ha repülhet.
(*Toldi szerelme*, XI.)

A közös rész két tagra szakad, s mindenik függő mondatrész után jut belőle egy-egy darab. Mintegy kétszeres ellipszis.

3. A közös mondatrész közbül van. S itt már csak egy lépés, sőt némelyik példánknál csak egy hajszál választ el a közöléstől.

Az ugyanis a kérdés, hogy a közös mondatrész az előtte állóval alkot-e szorosabb mondattani egységet, vagy az utána következővel? Ha az előtte valóval, akkor még elég közönséges, majdnem prózai ellipszis:

e) Ütni a lovakat *kezdik elébb*, verni.
(*Toldi szerelme*, IX.)

z) Szerencsés te, örömeket
Énekelsz, – én keserveket!
(Kisfaludy, *Kesergő szerelem*, 13.)

De ha az utána következővel tapad össze mondattani egységbe, akkor már megvan benne a közölés leglényegesebb kelléke, az utórészből való kiegészítés; sőt emellett még az is, hogy a kiegészítő mondatrész az utórész élén áll, vagyis a közölésbeli sarok jellegével bír. Csak mi hiányzik? Ezekben a példákban:

Parancsot a császár, s *ada* engedelmet.
(*Toldi szerelme*, IV.)

Rémület az utczán, *leve* hadd-el-hadd.
(Uo., IX.)

már csak az a híja a közölésnek, hogy a függő mondatrészek („parancsot–engedelmet”, „rémület–hadd-el-hadd”) elhelyezkedése nem szimmetrikus, nem sorvégi; ezzel jár a rím hiánya is. Míg ezt a példánkat:

Ezeket ha réven, ha *eresztik* vámon
(*Toldi szerelme*, IV.)

már pusztán a rím hiánya választja el a közöléstől.

Erre is egy kombináltabb példa *Buda halálából*:

Vissza megint nyílraj s veri fénylő kopja.
(VIII. 37.)

Eljutva ekként a közölésig, láttuk azon formai sajátságokat, melyek a közölést minden más elliptikus alakzattól megkülönböztetik. Végleges meghatározását tehát ekként adhatjuk: *A közölés versbeli elliptikus mondat szerkezet, melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a tőle függőktől közre vétetik, olyformán, hogy míg azok egymással rímelve, ő az utána következővel alkot szorosabb mondattani és verstani egységet.*

E fejezet eddigi megállapításai a közölésbeli, sajátságosan megkötött mondat szerkesztésre vonatkoznak. De ki kell oldanunk a kötést, kiterítenünk az abban összeszorított mondatdarabokat, hogy a közölés mondatanyagát azon pongyolán vehessük szemügyre.

Nézzük meg néhány példánkat ilyen kibontott (prózai) állapotban:

Vigyáz nagy dicsőségesen, nagy fényesen.
Igazak ő parancsolati, mondási.
Jászberényi is majd hozzánk jön népestől, seregestől.
Az Istenhez emelém az én szómat, kiáltásomat.
Közel vagyok halálomhoz, végórámhoz.
Ki tudná számát bűnének, esetinek.

Az egynemű mondatrészek nemcsak egyneműek, hanem a most idézettekben valamennyiben, a többiben s főképp a régiekben legnagyobbbrészt *rokonértelműek* is. Egy közös mondatrész (Vigyáz, Igazak stb.) mintegy két szimmetrikus ágat hajt. Világos, hogy a gondolatritmus egy esetével van dolgunk, ami a közölés régiségére és magyarságára – egyéb felhozandók közt – nem csekély bizonyíték.

Arany János a gondolatritmusnak három fajtát (párhuzamos, ellentétes és összerakó) különbözteti meg. Túlságos bonyolítás elkerülése végett mindvégig csak a párhuzamosra szorítkozom. Itt azonban a többiből is bemutatok néhányat.

Az *ellentétes* típus példái:

Ádám és Éva gyenyerűséget
De Krisztus valla keserűséget.
(*Katalin-legenda*, 1916. sor.)

(Érdekes, hogy a legenda kéziratában az első sor után oda van írva s aztán kitörülve a *valla* szó.)

Engedelmes szolgája,
Mégis vagyok prédája.
(Amade, X.)

Bár irigye,
Vagyon frigye.
(Ua., XXXIV.)

Az *összerakó* a *párhuzamostól* Arany meghatározása szerint csak abban különbözik, hogy a rokoneszmék sorozásában némi haladványt (fokozást) mutat. Ily értelemben a *Függelék*ben közlendő némely példánk ide is tartoznék. Talán még határozottabban ezek:

Apám nemzetségit,
Édesanyám pénzit...
Legjobban szeretem
Én az ő szép lelkét.
(Kriza, 195. l.)

Nagy ékessége tisztességnek,
Nagy bátorsága félelmeneknek,
Ótalmazója magyar népeknek,
Rettenetes lél az lengyeleknek.
(RMKT., I., 30. l.)

(Lássunk néhány idegen példát is, melyek többé-kevésbé rokonok a mieinkkel. Ófelném.: *mage und mine man* (= meine Verwandten und meine Lehensleute). Klopstock: *mir sind das Reich*

und unterthan die Lande. Olasz: *il mar tranquillo e l'aura era soave* (Petrarca). Ófrancia: *Breton l'ensaigne lor signor e li Ro-main crient la lor* (l. Paul., *Prinz. d. Sprachgesch.*³, 292. l. – Görögben, latinban elég gyakori. Minket az esetleg föltehető hatás miatt a latin érdekel: *seu plures hiemes, seu tribuit Jupiter ultimam* (Horatius), *sive per Syrtes iter aestuosas, sive factururus per inhospitale Caucasum* (Hor.). S még közelebről érdekel a középkori rímes latin verselés. Abban is megvan: *Vetustatem novitas, / Umbra fugat veritas* (Aquinoi Tamás, *Lauda Sion* –); *Has horas canonicas cum devotione / Tibi Christe recolo pia ratione* (RMKT., I., 344. l. Vö. magyar fordítását: „Ez szent imádságokat ajóztatossággal / Krisztus neköd ajánlom és hálaadással.” uo., 163. l., – mely nem tökéletes közölés, mert az és kötőszó kettétőri a második sort, s enjambement van. Figyelemre méltó, hogy ennek az ellenkezőjét is tapasztaljuk: ti. a magyarban van közölés ott, ahol a himnusz eredeti latin szövegében nincs! – Itt, az idegen példák kapcsán említék meg egy programértekezést, mely a mondatkép-let latin példával foglalkozik: Aken, *De figurae από κοινού usu apud Catullum, Tibullum, Propertium*, Schwerin, 1884.

III.

Vajon eredeti terméke-e a közölés a magyar verselésnek és költői gondolkodásnak, vagy idegen hatás szülötte?

Ha fölteszük is, hogy a közölés eredeti magyar alakzat, két irányban térhet el a vélekedés afelől, hogy vajon így készen, tökéletes alakjában született-e meg, mikor legelőször toltult valamely névtelen költő ajkára – vagy pedig e művészileg tökéletes alakja csak hosszabb fejlődés eredménye-e. Verselésünk történetileg ismert szakasza nem mutat fejlődést; legrégebb példái közt is találunk bevégzett tökéletességű formákat, aminthogy igyekeztem lehetőleg legrégebbeket is felvenni. Legfeljebb bonyolultabb, merészebb, művészibb kihasználását látjuk néhol (Aranynál), de lényeges kellékei kezdettől fogva kialakulva mutatkoznak.

Mindamellet, alaki különösséget illetőleg sok apró fokozat képzelhető el, míg végre kifogástalan szabályosságra tesz szert.

Világos pl., hogy a Szent Bernát-himnusz fordításának következő soraiban megvan a közölés belső, lélektani mozzanata, csak alakja nincs művésziileg elrendezve:

Mennyei malasztot
A felségös országból
Te szíz anya Mária!
Nyerj minekünk bocsánatot.
(RMKT., I., 9. 1)

Fejlettebb mintákhoz igazítva, így hangzanék:

A felségös országból mennyei malasztot –
Te szíz anya Mária! nyerj minekünk bocsánatot.

A megfelelő részek szórendi szimmetriája, elő- és utórész ritmikailag szabályos szembeállítás, a rím bebecsendezése – mind lehet hosszú, fokozatos csiszolódás eredménye, mert ez a művészi oldala a közölésnek. De a legegyszerűbbtől a legművészebbig – fejlődhetetlenül, állandóan megvan ugyanaz a belső mozzanat, ugyanaz a különösség, melyhez ősbibb fokozatot nem képzelhetünk. Éppen ezért most, midőn a közölés lélektani magyarázatát óhajtjuk adni, nem lévő ősbibb fokozat helyett analógiára hivatkozunk.

Népköltészetünkben elég gyakori jelenség, hogy a beszédnek egy darabja kiszakad a mondat kötelékéből, s úgy, ahogy van, előre vettetik, önállóvá lesz, hogy amint költője lelkéből ő pattant ki először, az olvasó vagy hallgató lelkében is tőle származzék az első rezdülés. Nem más ez, mint a *pszichológiai alany*nak, vagy Wundt szavával: az *uralkodó képzet*nek minden sallangtól, minden köteléktől megtisztított (úgyszólván abszolút) előre állítása. (A pszichológiai alanyra nézve l. bővebben: Georg von der Gabelentz; *Die Sprachwissenschaft*, Leipzig, 1891., 348–357. l. és Wundt, *Völkerpsychologie*, Erster Band. Die Sprache. Zweiter Teil. Leipzig, 1900., 259–263. l.). Néhány példa a pszichológiai alany ily kivetésére a mondat kötelékéből:

Magzatbeli gyenyerűség,
Nála vala csak ez szükség.
(*Katalin-legendá*, 64–65. sor.)

Az én babám tornyos nyoszolyája,
Rajta vagyon fodros takarója.
(Erdélyi, I., 155. l.)

Sárga ló, sárga ló, arany patkó rajta;
Most akar kedvesem hozzám jóni rajta.
(Uo., I., 365. l.)

Árva, Csamád, Borsod, Heves,
Engem a vármegye keres.
(Uo., I., 247. l.)

Debreceni kerek erdő,
Lakik abban szarvas kettő.
(Uo., I., 268. l.)

Szőlőtőke, venyige,
Rászállott a gelicze.
(Uo., I., 133. l.)

Mindezekben az első sor, mondhatni, egy képet ad, melyre viszonyítás, hivatkozás történik a második sorban. Az az első sorbeli kép, mondás, a pszichológiai alany, az, melyre a lélek figyelmé először irányul, melyet ennél fogva külön vesz, előtérbe állít. Míg prózában pl. ezt mondanám: „Debreceni kerek erdőben két szarvas lakik” – vagyis egy logikusan megszerkesztett, részeiben egymásra viszonyított egész, mondatot, alkotnék: itt, bizonyos elemző eljárással külön veszem azt, amit szemlélek, vagy elsősorban gondolok, érzek, attól, ami vele történik, vagy általában reá vonatkozik, s szemléletre mintegy kiállítom: „Debreceni kerek erdő”. Szinte hozzáképelem az ujjmutatást. Költői szépsége ebben a közvetlen szemléletben s annak ily naiv, tiszta kifejezésében áll.

Másszor meg felkiáltásnak tetszik s költői értéke a lelki fájdalom, töprengés, meghatottság, merengés, öröm önkénytelen szabad kitörésében van; ama közvetlenségben, melyben a feljajdulás lelki indoka egymagában, a lélek minden figyelmét, részvétét magához rántva, jelenik meg; mint e dalban (Krizsa, 75. l.):

Édes anyám sok szép szava,
Kit fogadtam, kit nem soha.

Vagy Csokonainál (idegen verstípusban):

Oh Cypria terhes igája!
Hogy kell magam adnom alája!
(Édes keserűség)

vagy Toldiban (V.):

De az ő testvére – de az ő testvére,
Ki mondja meg neki: mért tör életére?

Másszor megint a vele való szíves, kedves foglalkozást jelenti, mintha a lélek még ragaszkodnék hozzá, nem akarná elbocsátani: s ezért külön veszi s gyönyörködik benne:

Álom, álom, édes álom –
Édes a hajnali álom.
(Erdélyi, I., 150. és 151. l.)

Udvarom, udvarom, szép kerek udvarom,
Nem söpri már többé az én gyenge karom.
(Arany–Gyulai, II., 30. l.)

De nem célom e forma esztétikai jelentőségét vizsgálni, csak a közöléssel való rokonságára akarok rámutatni. Itt is, mint a közölésben, az előrészt ki van vetve a mondat belső kapcsolatából, csak-hogy még határozottabban s még nagyobb önállósággal: ti. letisztítva minden viszonyító ragtól, tiszta, abszolút szóalakjában (nominativus). A mondatból való kiszakítása mintegy végérvényes;

nem is kell igazodnia a mondathoz (mely utána következik), mert hiszen az igazodik hozzá, az rendezkedik úgy el, hogy hozzá való viszonya érthető legyen. A közölnél ezzel szemben az előrész elszakadása csak egyelőre, csak ideiglenesen történik; azzal a tudattal, hogy majd egy továbbhat kialakulandó mondatba kell beilleszkednie: azért van viszonyító raggal ellátva. Ami tehát a közölnésben legkülönösebb, nem idegen a magyar költői gondolkozástól; analóg jelenségekben a legszélső mértékben megvan. Összevetésük nem lesz hálátlan munka. De ebből a célból most már kissé mélyebbre kell leszállanunk.

IV.

Hogy különös szerkezetük igazi lélektani alapjait megértsük, el kell képzelnünk az efféle mondatok s általában a mondat keletkezését. A mondatalkotás valamely a tudatban meglevő összképzetnek a taglalása. Ez összképzet egyes elemei egymással szoros kapcsolatban vannak, de egymáshoz való kapcsolatuk minősége csak a mondatba öntés – taglalás – folyamán derül ki világosan s lesz igazán tudatossá. Az összképzet elemei közt van egy, mely különösen magára vonja a beszélni készülő figyelmét: van egy *uralkodó képzet*, melynek nagyobb világosságra jutásával, mintegy első kiválásával indul meg a taglalás. Ez uralkodó képzet (vagy mások elnevezése szerint: lélektani alany) maga után vonja a hozzá legszorosabban tartozót, az a harmadikat, negyediket stb. Ilyenformán, míg az öntudat világa előtt elvonulván, az összképzet egyes elemei külön-külön érvényesülnek, egyúttal egymáshoz való viszonyuk is megvilágíttatik. Innen a mondat tagoltsága, de innen szoros egysége is.

Ez csak egyik módja a mondatalkotásnak. Az ily módon kialakult kész mondatban semmivel sincs több, mint az eredeti összképzetben. De van egy másik módja is, éppen ellentéte az előbbinek. Ez esetben ugyanis nem egy meglevő összképzetet taglalunk, hanem különböző képzeteket foglalunk egységbe asszociációs eljárással. Az első esetben a mondatot apperceptív elemzés, a másodikban asszociatív egybekapcsolás hozza létre. Wundt, más-más szempontból, mindkettőnek többféle nevet ad. Az elsőnek nevei:

geschlossene Satzverbindungen, Apperzeptionsverbindungen, prädikative Satzform; a másiké: offene Satzverbindungen, Assoziationsverbindungen, attributive Satzform. Rendesen azonban egyazon mondat kialakításában mind a két eljárásnak van szerepe: egyfelől elemeztetik az összképzet (prädikatív –), másfelől azonban vegyes elemei az eredeti összképzetben meg nem volt, új elemeket vonzanak magukhoz (attributív mondatalak). Az ilyen fajta mondatalak neve Wundtnál: prädikatív-attributive Satzform.

Az előbbi fejezetben a közölést egy analóg mondatképlettel vetettük össze s rokonjellegüket a lélektani alany önállósított előre- vetésében véltük felismerni. Ezek egyike („Debreceni kerek erdő, / Lakik abban szarvas kettő”) a prädikatív mondatalaknak, másik pedig (a közölés) a prädikatív-attributív mondatalaknak különös változata. Nézzük külön-külön mind a kettőt.

Az elsővel röviden végezhetünk. Egyetlen lehető magyarázata az, hogy az uralkodó képzet ez esetekben a szokottnál (mondjuk: a lélek *próza*i állapotában szokásosnál) is uralkodóbb, aminek oka érzelmi járuléka erejében rejlik. Olyannyira uralkodó, hogy egyelőre kizárólag magára vonja a figyelmet. Első pillanatra csak ő látszik; s a szemléletébe elmerülő, merengő lélek, mikor ezt beszédbeli közlés céljából kifejezi, kifejezésében hű marad a lelki valósághoz: éppúgy nem gondol a kifejezés további kapcsolataira, amint egy pillanattal elébb még nem vetette elemző világát az összképzet többi elemeire. Mondhatnók, hogy mintegy megfelelkeznek arról, hogy *mással* közöl valamit; magába merül s csak mikor az uralkodó képzetnek szóbeli alakot adott, eszmél fel s közli tudatosan, amit az uralkodó képzetről mondani akar, úgy, hogy ahhoz igazítja, amit az imént, mintegy félig öntudatlanul már kimondott, utólag igyekezve helyreállítani az egésznek érthetőségét.

Ne mulasszuk el megmondani, hogy e mondatképlet kialakításában a verses forma kényszere egyáltalán nem működik közre. Prózában is elképzelhető: amint bárki csinálhat is prózában hasonló példákat. Hogy mennyiben sorolandó a Wundttól prädikatívnek nevezett mondatalakok közé, talán fölösleges kifejtennem. Egy összképzet tagolódik; legkiválóbb tagja önállóságra jut, s a

többi az elszakadás után is csak ő hozzá igazodik, csak ahhoz fordul, rá sem érve, hogy idegen elemek társulását keresse.

Lássuk a másikat, a közölsébeli mondatképletet. Ez, amint előre jeleztük, prädikatív–attributív mondatalak. Van benne egy összképzet elemzése, s van benne mondatalkotás közben hozzárakódó új elem. Célszerű lesz egy példát választani, mégpedig a leg-egyszerűbbjéből:

Ó parancsolati,
Igazak mondási.

Mi volt benne az eredeti összképzetben? *Ó parancsolati*: benne volt; ez az uralkodó képzet, ezzel indul meg a mondatalkotás. S benne kellett lenni a másik két elem közül még annak, amelyik vele alkot egészset, tehát: *igazak*. E szerint az összképzet, eredeti tartalma ez: *Ó parancsolati igazak*. Járulékelem: *mondási*. Ha az így osztályozott beszédanyagot összevetjük a versbeli elrendezéssel, különös másodlagos eljárásra bukkanunk: ami az eredeti összképzetben összetartozott, itt szét van vetve; ami ott nem volt meg, a jövevényelem, itt lényeges, nélkülözhetetlen tagjává lett a mondatnak. Az uralkodó képzet kilépett a mondat kötelékéből s helyét a jövevényképzet foglalta el. Miért s milyen körülmények közt szakadt el amaz? miért jött helyére emez? ezekre a kérdésekre kell megfelelnünk.

V.

A mondat egységéből kiszakadt uralkodó képzet (*ő parancsolati*) nyelvbeli kifejezése magán viseli a mondatba tartozás bélyegét: látszik, hogy alanya volt, vagy alanya akart lenni az *igazak* állítmánynak (többesszámban van). A mondatalkotás, az összképzet tudatos taglalása tehát már megindult, de, majd kifejtendő okok miatt, megzökken. S ez már fontos különbség az előbb tárgyalt mondatképlettel („Debreceni kerek erdő” stb.) szemben: ott a beszéd mintegy öntudatlanul, a rendkívül erős uralkodó képzet kezdeményezésére indul meg; a mondatalkotás, a szándékos

elemzés csak azután következik, a már önfeledten kimondott részhez utólag alkalmazkodva. Itt ellenben, úgy látszik, kezdettől fogva az elemző figyelem tudatos működése alkot mondatot.

Úgy kell tehát lenni, hogy a mondataalkotás megindulta után jön közbe valami; hogy a szakadás oka nem, vagy nem pusztán az összképzet alaptermészetében rejlik (mint az előbbinél), hanem útközben lép fel. Mi lehet ez?

Az útközben fellépő ok csak olyan tényezőben kereshető, melyek az összképzet eredeti tartalmához viszonyítva csak járulékok. Ilyet pedig, ami itt szóba jöhet, csak kettőt találok. Egyik a *verses forma kényszere*, a másik pedig, mely ezzel szinte pillanatnyilag egyszerre érvényesül, a beszélve gondolkodásnak egy ősi, nagyjelentőségű tényezője: a *gondolatritmus ösztöne*. Amaz a kifejezés formái kényszere; ez a gondolattermelő, gondolatzapori-tó sablon. Ezek itt egymást támogatják, egymást idézik fel.

Micsoda verselési, éspedig speciális magyar verselési elv lép fel itt idomító hatással? Az *enjambement* kerülése: a kritikai egységek (ütem, de még inkább a sor) erős önállósága, mely megköveteli, hogy a gondolat belső tagozódása, a mondatnak szakaszokra, ízületekre törése is a hanganyag ritmikai tagozódásához igazodjék. Az oly sok téren kiváló Arany Lászlónak egy töredék értekezése (*Hangsúly és rhythmus*) meglehetősen korlátozza e szabály érvényét az ütemre nézve. De a sorra nézve feltétlenül áll. Az igazi magyar népies verselés ellen idétlenebb vétséget gondolni sem lehet, mintha a mondat másfél sorra törik. Ez elv, melyet a ritmus- és gondolattagozódás egybevágásának mondhatnánk, nem kizárólag a miénk, de magyarnak magyar, mely verselésünket a régi görög–latin verseléstől lényegesen megkülönbözteti, sőt a szótagmérő nyugat-európai rimeléssel szemben is e tekintetben szigorúbbá teszi. – A költő benne van egy adott versformában. Megindul a mondat kialakulása s az uralkodó képzetet kifejező mondatdarab (pszichológiai alany) éppen betölti a sort, úgyhogy a mondat hátralévő része átnyúlik a következő sorba, de azt nem tölti be: *enjambement* van:

Ó parancsolati,
Igazak.

A másfél sorra terjedő egymondat, a ritmikai határ erőszakos áttörése, bántja a ritmusérzékét. Vagy inkább rá sem ér, hogy bántsa, mert a verselő ösztönszerűleg új hangsúllyal kezdte a második mondatdarabot s már ezáltal elszakította az elsőtől; új hangsúllyal, melynek lüktetése egy egész sorra terjed, mely a maga erejének megfelelő, egész sort betöltő hanganyagot követel. De olyképpen, hogy a sor ritmikai egysége föl ne daraboltassék: vagyis hogy a ritmikai egységet a gondolatnak (mondatnak) is egységes szakasza mérje ki. Ez pedig csak úgy történhetik meg, ha nem kezd új mondatot, hanem a megkezdettet kiegészíti: *Igazak mondási*. Ennek folytán az első sorban ritmikai önállóságra jutott hanganyag, mint mondatrész is magára marad.

Mihelyt a második sorba áttört csonka mondat kiegészítésének szüksége felmerül, jelentkezik a másik tényező, a gondolatszaporítás legelemibb módja: a gondolatritmus ösztöne. A kifejezendő összképzet már elemezve van ugyan (Ő parancsolati – Igazak), de elemei a ritmikai határ két oldalára hullva szétesnek: az összképzet eredeti egysége a versbeli kifejezésben elkallódott: nincs mondat: mert a mondat nem csupán elemzés, taglalás, hanem egyúttal egységbe foglalás is. Újból megindul tehát a mondatalakotás e kényszerű helyzetben: az a mondatdarab (igazak), amely az első, sikertelen elemzés folyamán állítmánya volt az első sorba kivetődött lélektani alanynak, most e második kísérlet során a mondatalakotás alapjául fogadtatik el, lélektani alanya lesz annak a mondatnak, amely most van kialakulóban s amely lényegében nem mondhat mást, mint amit az első akart. S ekkor a már egyszer kifejezett, de most mégis hiányzó képzet helyére, asszociációs felidézés folytán, egy rokona állíttatik be: *parancsolati* helyére a vele rokonértelmű *mondási*.

Ez eljárás kényszerűsége sokkal érezhetőbben tűnik ki, ha példának dallamosabb sorokat választunk, pl. Himfy e sorait:

Szilaj kedvét | tölthetnem
Gyönyörűség |

melyben a három szótag hiánya a mondat csonkaságával együtt igen erősen érzik. (Tedd hozzá: *szenvednem*.)

Amit tehát a verstani elv megakasztott, vagy megzavart, helyrehozta, elsimította a gondolatrítmus. És talán még valami ezen kívül: ti. a rímszükséglet. Csak a rímkényszer magyarázza meg, hogy az ún. leoninusok meglehetősen felkapták: „Míg rövid életének folyamata kinyílt idejének” (Gyöngyössi János); „Vért, nem szilva-levet, hordoz; erébe hevet” (ua.). Igaz, hogy a rím nem feltétlen kelléke a verselésnek, s az is igaz, hogy találni példákat, melyekben a közölésnek csak a rím híja.

mert hűséggel ígeretit
be teljesite mondasat.

(Batthyányi-kódex, 21. l.)

De viszont a rím sem oly fehér holló régi verselésünkben, mint hirdetni szokás. Különbösen is: nem kellett-e már igen korán kifejlődni a rímerzésnek oly verselőknél, kik mondanivalóikat a gondolatrítmus párhuzamosan alakuló szerkezetével szerették kifejezni, melyeknek menete legtöbbször egynemű mondatrészeket: azonos ragokat vet a sor végére. A ragrímet ma rossznak minősítjük, de a maga idejében jó volt, s ami fő: *rím* volt az is.

Láttuk most már, mi akasztotta meg a megindult mondatalkotást, s láttuk, mi hozta helyre a mondat egységét. Ha most az így nyert kifejezést összevetjük azzal, amit eredetileg ki akart fejezni: az összképpel, a következő megfigyelésekre jutunk:

Az eredetiben ez volt: *Ő parancsolati igazak*, s mire a mondatalkotás bevégeződött, ez lett belőle: *Ő parancsolati, / Igazak mondási*. Helyes volt-e azt mondanunk, hogy itt prädikatív-attributív mondatokkal van dolgunk? Helyes, ha arra az *eljárásra* gondolunk, mely létrehozta (apperceptív elemzés és asszociáció). De nem helyes, ha a kész mondatra értjük. Mert tényleg mi van előttünk? Egy csonka mondat, mely tiszta prädikatív mondatnak indult, s egy másik, teljes mondat, tiszta prädikatív mondatalak. Az eredeti összképzet mindkét eleme egy-egy prädikatív mondatnak lett uralkodó képzetévé, lélektani alanyává, vagyis külön-külön oly jelentőségre, oly erős megvilágításra jutott, amilyenre más, rendes menetű mondatban csak egyetlenegy képzet (képzetcsoport) jut. S innen az efféle mondat szerkezet rendkívüli energiája, rugalmassága.

A közlésbeli mondat nem az lett tehát, aminek készült, s így, amint előttünk áll, nem árulja el, sőt elpalástolja létrejötté módját. Ahol mondattagok összeforradása készült, valójában szakadást mutat; ahol meg csak mellérakás, asszociálás volt, szorosan összeforrott mondatot látat; az az eljárás, mely attributív mondatalakokat hoz létre, itt prädikatív mondatalakra vezetett. Kitűnik ebből, mennyire más szemmel nézi az, ki létrejötté mozzanatait figyeli, mint az, aki készen kapja; mennyire más természetű a hatása, mint okai. Aki hallja, az előrészt után felfüggesztést, csonkaságot, *ellipszist* érez, s igaza van. Aki lényege felől tájékozatlanul elemezni kezdi, szintén csak ebből az összhatásból indul ki, amelyben már része van az alakzatbeli mondat minden elemének: azt hiszi, valamennyi elem eredeti tagja a mondatnak, mely egyik tagját előreveti, mielőtt ő maga teljes súlyával megérkezne: *kivetést* lát. S az ő szempontjából, a nyert hatás alapján állva, neki is igaza van.

VI.

Még azonban hátra van valaminek a megvizsgálása. Úgy tűnt fel az eddigiekben, mintha a pszichológiai alanynak a mondat egységéből való kiszakadása csupán a verstani kényszer következménye lett volna. De hátha az csak a legszembeötlőbb, legkülsőbb ok. Hátha, mint a közléssel párhuzamba állított mondatképletben, úgy a közlésben is megvan magának a pszichológiai alanynak az a hajlama, hogy verstani kényszer nélkül is különváljék, kiszakadjon a mondat belső kapcsolatából? Ezt a vizsgálódást végre kell hajtanunk, még ha az eredmény nem lenne is egyetemes érvényű a közlés minden esetére.

Mindenekelőtt, vannak olyan példáink, melyek mintegy átmenetet képeznek a „Debreceni kerek erdő” stb. mondatképlettől a közléshez; elannyira, hogy szinte összetéveszthetők. Különösen, ha a rímelő mondatrészek ragtalanok (nominativus):

Karolinka fejkötője,
Izeg, mozog a kendője.
(Erdélyi, I., 237.)

Rektor uram káposztája,
Tövig édes a torzsája.
(Hallomásból)

Elrendezés szerint (kivetés–sarok–rímelő) ezek alakja közölés-szerű. De első soruk mintha szemlélés, illetőleg cím (emlegetés) volna, éppúgy mint a párhuzamba állított mondatképletben. Ezeket tehát közölésnek is vehetem, pedig mint láttuk, az ilyenekben a verstani kényszer nélkül is érthető a pszichológiai alany mondatdattani önállósulása.

A két sor mondatanyaga közti kapcsolat már raggal van ugyan jelölve ezekben:

Somogyszobi temetőbe,
Fűzfa van a közepébe.
(Vikár, Somogym. Népkölt., 6. l.)

A hetösi temetőbe,
Három árva sétál benne.
(Uo., 7. l.)

– de még éppúgy csak átmeneti alakok, mint az előbbiek. A rímelő mondatrészek ugyanis jóllehet egyaránt függenek a saroktól nem oly párhuzamos, rokonértelmű mondatrészek, mint a közölésbeliek; a második sorbeli az első sorvégít csak megszorítja, ill. visszamatat rá, de azt nem helyettesítheti. Sőt, az első sorvégi mondatrészeről elvághatjuk a ragot (amit a közölésben nem tehetünk), anélkül hogy az érthetőség elkallódnék.

Mit bizonyít ez az átmenetiség? Azt, hogy ami az analóg mondatképletnek egyetlen lényeges sajátága: a pszichológiai alanynak verstani kényszer nélkül való, saját természetéből folyó önállósulása, átjön a közölésbe is. Vagyis, hogy a ragos névszónak ez esetekben éppúgy megvan az a megnevező, önálló használatra képesítő, címszerű jellege, mint a tóalaknak, a nominativusnak.

Nincs tehát abban mondatdattani lehetetlenség, hogy a pszichológiai alany, még ha (mint a közölésben igen gyakran) ragos névszó is, kiszakadjon önhatalmúlag, mintegy címül, szemléletül, a mondat belső kapcsolatából.

Lássuk tehát a tulajdonképpeni közölést. Találni-e oly példákat, melyekben a verses formától eltekintve is megállapítható a pszichológiai alanynak saját természetéből folyó önállósulása?

Találni; mégpedig kétfajta.

1. Első az, melyben az elő- és utórész *elkülönülése* a szokottnál élesebben tűnik ki. Vagy azért, mert a kivetett mondatrészt még egy mellékmondat követi s választja el a saroktól (a mellékmondatot aláhúzom):

Engedd meg, hogy neve, *mely most is köztünk él,*
Bővüljön jó híre, valahol nap jár-kél.

(Zrínyiász, I., 6.)

– Vagy mert az utórészt és kötőszó vezeti be s különíti el határozottabban az előrésztől:

Toldi is álmában cseben győzedelmet,
És nyert a királytól vétkeért kegyelmet.

Mindkettő elképzelhető prózában is, csak a rímet kellene valami módon megszüntetni. Gyakoribb, de fontosabb is a második eset.

Az és kötőszó beékelődése első pillanatra mintha megdöntené a fentebb adott lélektani magyarázatot az egységesnek induló mondat kettétöréséről. Pedig az a lelki folyamat, mely e mondatokat létrehozza, csak annyiban különösebb, hogy az utórészbe szakadt mondatdarab asszociatív kiegészítésének szüksége nyomban tudatossá válik, mihelyt az új sor ritmusa lüktetni kezd, még mielőtt az összképzetnek ide átszakadt tagja (a sarok) szóbeli kifejezést nyerne. A szakadás ily nagyfokú tudatosságát pedig csak azzal magyarázhatjuk, hogy a pszichológiai alany már az összképzetben megvolt az az erősen uralkodó jellege, az az önállóságra predesztináltsága, mi az elszakadást kikerülhetetlenné tette.

Elő- és utórész élesebb elkülönülése, s ezáltal a pszichológiai alany határozottabb önállósága érezhető továbbá a közlés azon példáiban, melyeket zeugmás közöléseknek mondhatnánk. Ezekben ugyanis a sarok csak némi (alaktani vagy jelentésbeli) módosítás után illik egyaránt a rímelő mondatrészekre. Pl.:

Hadd mondják az apák: „mi csak egy országot –
Bírják ezek, íme, az egész világot!”

(*Buda halála, X.*)

(A *bírják* sarok az előrészhez így idomítandó: *birtunk*). A pszichológiai alany mondattani önállósága az effélékben oly félremagyarázhatatlan, hogy az első és második sort még akkor sem olvashatnók össze, ha egyelőre prózának tekintenők. Itt tehát világos, hogy a verstanin kívül más elv is munkál az elszakításban. Kivált ha a zeugma mintegy kétszeres:

Csaló Pista pajtásomtul,
Elváltunk szépön egymástul.
(Vikár, 168. l.)

Igen határozott elkülönítő tényező továbbá az ellentét. Aranynál különösen hathatós példái vannak. (A tiszta kivetést aláhúzó):

Azután, hogy öcsénk – *nem királyi székhöz* –
Juta cinkosidtól gyalázatos véghez.
(*Toldi szerelme, XI.*)

2. Másik bizonyítékunk oly példákban található, melyek előréskébe nem maga az egyetlen uralkodó képzet, hanem egy uralkodó *képzetsoport* van kivetve. Bizonyíték itt a pszichológiai alany eredeti önállóságára e *képzetsoport*nak szoros *belső egysége*, mellyel a mondat másik darabjában egy hasonlóan viszonyított *képzetsoport* van párhuzamba állítva:

Azzal a hű szolga szemét az ökléhez,
S öklét megtörölte ócska köntöséhez.
(*Toldi, IV.*)

S nem látja, mi a cél (*madarat sípszóval*):
Bevenni a várat emberi hágsóval.
(*Toldi szerelme, X.*)

Tó szigetje édes honná,
Sátoruk lőn szép otthonná.
(*Rege a csodaszarvasról*)

kivált, ha az előrészben ismétlődik ugyanaz a viszony:

Paripát fényessé, fegyverit élessé,
Teszti sok szerszámát nagy-rettenetessé.
(*Buda halála, IV.*)

De még annál is érezhetőbb ez egység s önállóság, mikor a kive-
tett képzecsoportnak egymáshoz viszonyított elemei egy közójök
szorult mondatrészen át fognak kezét egymással:

Mint madarak *lombrul*, seregenkint *lombra*:
Szálltak, énekelve, templomrul, templomra.
(*Toldi szerelme, VIII.*)

Lombrul és *lombra* összetartoznak, a mondatban egy kisebb
egységet alkotnak; csakhogy el vannak egymástól szakítva. S míg
a maguk kisebb egységét, éppen az elszakítás ellenére is, érvénye-
síteni akarják, a nagyobb egységből, a mondatból, annál érezhe-
tőbben válnak ki.

Hogy a közösben a verstani kényszer nélkül is, önerejéből,
alaptermészetéből kifolyólag is, igyekszik a pszichológiai alany
mondattani önállóságra jutni: egyes példákon, másképp, mint
ahogy most próbáltuk, alig bizonyítható. E példákon ugyanis az
első esetben az elő- és utórész elkülönülésének, a másodikban
pedig az előrész önmagában való szoros egységének találtuk éles
jeleit, tisztán mondattani bizonyítékait, úgyhogy az előrész kisza-
kadását a pszich. alany *önállóságra törekvésének* tudhattuk be.

Ez azonban csak a bizonyítékaim körébe tartozó példákon ész-
lelhető világosan. Míg ama legegyszerűbb példák, melyekben a
közölés lényeges kellékein kívül egyéb semmi sincs (melyek tehát
a „tisztá” típust képviselik), – mint pl. a sokszor idézett

Ó parancsolati,
Igazak mondási.

– a verstani kényszeren kívül más okot nem árulnak el. Mindamellet, ha a pszichológiai alany mondattani önállósulásának *csak* formai (verstani) oka volna, akkor a magyar verselés jóformán csupa merő közölésből állna. Mert hisz ez a verstani elv, mely az *enjambement*-t tiltja, állandóan, minden egyes esetben működik; s akkor azt kellene várnunk, hogy valahányszor a mondat áttörik a második sorra, az előrész éppúgy magára maradjon, az utórész éppúgy alakuljon ki, mint a közölésben. Világos tehát, hogy a verstani kényszer önmagában véve nem adhatja kielégítő okát e jelenségnek. El kell fogadnunk, hogy az, amit amaz analóg mondatképleten kétségtelen biztossággal észleltünk, ti. a *pszichológiai alanynak mondattani függetlenségre törekvése*, a közölésben is megvan, s egyik főtenyezője e mondatképlet létrehozásának.

A *pszichológiai alany* azonban nemcsak mondattani, hanem *verstani önállóságra is törekszik*, vagyis önállósága kifejezéséül igyekszik valamely ritmikai egységet (sort, esetleg csak ütemet) teljesen kitölteni, maga részére lefoglalni. Erre a meggyőződésre, melyet a gondolatbeli és ritmikai szakaszok egybevágásának már említett törvénye is támogat, még a következő megfigyelések vezetnek:

Tréfás, játszi hangú dalokban láthatni efféjét:

Hajdanában-danában
Csuda történt Budában.
(Toldi estéje, V.)

Tudjuk, hogy ez nem közölés; elég az első szó helyére ezt tennünk: *hajdan*, hogy meggyőződjünk róla. De kiinduló lehet a következőkhöz. A mondatot kezdő szó nem töltvén be a sort, tulajdon hanganyagából ismételt annyit, amivel a sor betelik, hogy egy jelentékeny ritmikai egységet ő maga foglaljon el. Bárki elhiszi, hogy közölésben is lehetne ilyenféle. Lehet, hogy van is, nekem nincs rá példám. De átveszem innen a *sorkitöltés* fogalmát s keresem, hogyan érvényesül a közölésben.

Legegyszerűbben úgy, hogy felkiáltó szót told a kivetés elé:

Ej haj dunnám alá,
Bujj bé bundám alá.
(Kriza, 187. l.)

Itt semmi sem akadályozta volna annak a lehetőségét, hogy az egész mondat („Bujj bé dunnám alá”) az előrészbe kerüljön. Bizonyos tehát, hogy *dunnám alá* az uralkodó képzet, s bizonyos, hogy a felkiáltó szó segítségével jut egy egész sor elfoglaláshoz. Hasonló hozzá ez:

Ihajnáré! csak arra
Oda ugorj a falra.
(Toldi estéje, V.)

Másik módja, hogy maga a szó addig ismétlődik, míg be nem tölti a sort:

Első, első, legelső
Kossuth Lajos az első.
(Arany–Gyulai, I., 290. l.)

vagy legalább egy ütemet:

Uccza, uccza, ég az uccza
(Vikár, 89. l.)

Utalok végül azon esetekre, midőn a kivetés aprózódik, rokonértelmű kifejezésekkel szaporodik mindaddig, míg be nem tölti a sort:

Javokért, hasznokért, megmaradásokért,
Gyűlnének, vínának az ő hazájokért.
(Tinódi, Budai Ali basa hist., 193–194. sor.)

A pszichológiai alanynak úgy mondattani, mint verstani (egy szóval talán így mondhatnók: vers-mondattani) önállóságra való törekvése másképp alig bizonyítható. S ebből az is következik,

hogy minden egyes esetben nem is bizonyítható. Mindamellett nem kisebb könnyelműség volna meglétét tagadni, mint a közölés minden lehető esetére a priori kiterjeszteni. Tény az, hogy a közölés példáinak jelentékeny részén kimutatható. Ahol pedig nem tudjuk bizonyítani (mert nincs mibe fogózni), hogy a pszichológiai alany vers-mondattani önállósága alaptermészetéből következik, az önállóság tényleg ott is megvan, csakhogy látszólag pusztán a verstani kényszer hatásaként.

*

A két rokonképlet közt ezek után megtehetjük az összevetést. Az egyik („Debreceni kerek erdő” –) prózában is előfordulhat, a másik (a közölés) csak versben (csak a magyart értem). Mindkettőnek jellemző sajátása a pszichológiai alany önállósított előrevetése. Csakhogy az elsőnél az elkülönülés csupán a kifejezendő tartalom természetéből folyik, a másodiknál formai (verstani) kényszer is működik közre. Az elsőnél az önállósulás alapján véve csak mondattani s nem okvetlenül verstani is (bár verses megjelenésében egy magyar verstani elv folytán egyúttal verstani is); a másikonál szükségképpen mondattani is, verstani is. Az elsőnél a kiválás teljes, végleges: a pszichológiai alany nyelvi alakja nem is igazodik a mondathoz; a másikonál csak elszakadás van: a pszichológiai alany nyelvi alakja ki is fejezi mondatbeli kapcsolatát. Az elsőnél az utórész a kivetett pszichológiai alanytól függ, folyvást ahhoz igazodik; a másikonál magára marad a kivetett rész, s az utórészben új mondatalkotás indul meg.

VII.

Mint előre megszabtam, mindvégig csak a közölés egyik típusát figyeltem meg, azt ugyanis, melynek utórésze teljes mondat. De e megfigyelés eredményei értékesíthetők a tárgyalásomból kiresztett csoportra is, melynek példáiban mind az elő-, mind az utórész csonka mondat. Pl.:

Ki tudná bűnének,
Számát esetinek.

Az ilyenekben nem mondatnak, hanem csak mondatizületnek kettétöréséről van szó. *A bűnének – számát* mondatizületre értendő az, amit a tiszta típus magyarázásakor mondatra értettünk. Vagyis itt nem mondatok, hanem a mondat kisebb egységei törnek ketté ugyanazon verstani elv érvényesülése folytán s egészítetnek ki teljes mondatizületekké a gondolatritmus ugyanazon sablonja szerint.

Hogyan magyarázandók a közölés idegen nyelvbeli példái, kivált a prózában is előfordulók s mennyiben segíti elő kifejlődését másutt az inverzió szabadabb lehetősége: az nem tartozik ide. De hogy a magyarban idegen minták nélkül is létrejöhetett, az a fentebbiek után alig lehet kétséges.

Összefoglalom e dolgozat főbb eredményeit.

Verselésünk, kezdettől fogva a legújabb időkig, nagy előszere-ttel használ egy mondatképletet, melyet egyik jellemző saját-ságáról közölésnek nevezhetünk. A közölés versbeli elliptikus mon-datszerkezet, melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a tőle függőktől közre vétetik, olyformán, hogy míg azok egymás-sal rímelnek, ő az utána következővel alkot szorosabb mondatta-ni és verstani egységet. Elő- és utórészből áll tehát, melyeket erő-sen érezhető szünet s gyakran kötőszó is (*és, s*) választ el egymás-tól. Előrésze minden körülmények közt csonka – utórésze lehet teljes vagy csonka mondat. A csonka előrész kiegészítése utólag, gondolatban, az utórész visszaható analógiájára történik.

A kiegészítő mondatrész, mely mindig az utórész élén áll, olykor csak alaki vagy jelentésbeli módosítás után illik az előrészre is. Ez a zeugmás közölés.

Létrejöttét lélektani alapon három tényező közreműködése magyarázza:

Első a *pszichológiai alany*nak mondattani és verstani (vers-mondattani) *önállóságra törekvése*, ami abban áll, hogy nyelvbeli kifejezése a mondat kapcsolatából kiszakadva, magára marad s önállósága kifejezésül igyekszik egy ritmikai egységet (sort vagy legalább ütemet) egészen betölteni, maga részére lefoglalni. Hogy

e törekvés a pszichológiai alany természetében rejlik, vagyis hogy verstani kényszer nélkül is külön válnék a mondatból: csak a némiképp bonyolultabb példákön bizonyítható; míg a legegyszerűbbek (a „tisza típus” példái) – jóllehet az önállóság ezekben is megvan – okául a verstanin kívül egyebet nem árulnak el.

Második a *gondolatbeli és ritmikai ízületek egybevágásának elve*, melynél fogva a gondolat (beszéd) szakaszai lehetőleg nem nyúlnak át a ritmikai határpontokon, különösen a sorhatáron. A mondat nem törhetik másfél sorra. Vagy ha nagyobb terjedelme miatt áttörik, akkor a törés oly teljes, hogy megszűnik a mondat egysége, s így az áttört mondatdarab mesterséges kiegészítésre szorul, míg a ritmikai határt (a második sor végét) el nem éri. Ugyanekkor az előrészbe szakadt mondatföredék csonkán marad. Verselésünknek e törvényszerűsége, melyet Arany János fedezett fel s Arany László szigorúbb megfigyelések alapján némileg korlátozott, sehol oly világosan nem nyilatkozik, mint éppen a közölésben.

Harmadik a *gondolatritmus ősi ösztöne*. Szerepe ott kezdődik, mikor a másfél sorra tört mondat átszakadt föredéke, az említett verstani törvény kényszere miatt, kiegészítésre szorul. A kiegészítést úgy hajtja végre, hogy az első sorba rekedt, s így a mondatból kiesett darab helyére egy azt helyettesíthető, vele rokonjelentésű darabot (rokonértelmű szót, kifejezést) állít. Meg is találjuk a közölésben a gondolatritmusnak Arany János osztályozása szerint ismeretes mindhárom fajtát.

E tényezők közül csak az első az, melyről eddig nem esett szó. Ez szolgáljon mentségemül, hogy bővebben foglalkoztam vele, mint különben e dolgozat méreteihez illett volna. A pszichológiai alany mondatnyi önállóságra törekvése, mint láttuk, néma közölésben nyilatkozik meg legészrevehetőbben, s hatásra is nem ott a legköltőibb. Az a mondatképlet, melyet a közölés rokonául mutattam be, a magyar költői gondolkodásnak ezt a sajátját mintegy legfelső fokán s egyik legszebb formájában fejezi ki. Megnyilatkozásának azonban több más módja is van, amelyeknek közelebbi vizsgálata világot deríthetne a magyar versbeli szórendnek nem egy homályos kérdésére.

FÜGGELÉK

A közlés legelterjedtebb formája az, melynek előrésze csonka, utórésze teljes mondat. Befejezésül ennek akarom itt néhány leg-
elemibb módosulását bemutatni.

Kiindulásul, *tiszta típusul* szolgálhatnak az ilyenek, mint pl.:

Ő parancsolati,
Igazak mondási.

Tisztának azért mondom, mert megvan benne a közlés minden kelléke s viszont semmi fölösleges elem nem rakódott hozzá: a tételben csak a kivetett mondatrész van (tétel és kivetés födi egymást); a ráütésben csak a sarok és a rímelő. Tétel és ráütés verstani terjedelme egyforma. (Több ilyen, a tiszta típust képviselő példa olvasható dolgozatom elején az I-sel jelzett csoportban.)

Most már aszerint, amint a tétel vagy a ráütés mondatanyaga új elemekkel bővül, a tiszta típustól eltérő következő módosulásokat különböztethetni meg:

a) A kivetett mondatrész megtöbbszöröződik. De vagy úgy, hogy afelől a tétel és ráütés verstani terjedelme még egyforma marad, mint a következő példákban:

Sok fohászkodással,
Gyakor óhajtással
Mulatom időmet
Könnyhullatásimmal.

(Kuruckori, 54.)

Arany-ezüstért, cifra ruháért,
Leányt el ne végy koszorujáért.

(Erdélyi, I., 1.)

Javokért, hasznokért, megmaradásokért,
Gyűlnének, vínának az ő hazájokért.

(Tinódi, *Budai Ali basa hist.*, 193–194. sor)

Hírem, nevemet, viselésemet
Vármegyék tudták gyengéségetem.
(Amade, CXXXVII.)

Bort ez csobolyóban, az kecsketömlőben,
Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben.
(Toldi, II.)

A maga bűnéért, a maga dolgáért,
Vezekel szerelme átkozott voltáért.
(Toldi szerelme, VIII.)

– s ez esetben a tétel ritmusa a hangsúly ismétlődő felütődése által sokkal élénkebb s kedvesebb lesz, mint a tiszta típusé; – vagy pedig úgy, hogy a tétel verstani terjedelme is megnő s fölülmúlja a ráütést, mint ezekben:

Angyeloknak nagyságos asszonya,
Úr Jázusnak bódogságus anyja;
Menyországnak szépséges ajtója:
Paradicsomnak vagy széles kapuja.
(RMKT. I., 174. l.)

Setetsegűnknek uilaga!
Mi sziuűnknek náiasága,
Lelkűnknek leg bódogsága.
(Batthyányi-kódex, 89. l.)

b) Ez előbbi típus úgyszólván „belső” bővülés volt, amennyiben a kivetett mondatrész rokonelemekkel társult, illetve csak meg-többbszöröződött, úgyhogy a kivetett mondatrészeknek a sarokhoz való viszonya azonos maradt. De a következő példákban a tételben már nemcsak a kivetés talál helyet, hanem rajta kívül egy másfajta mondatrész is, mely tulajdonképp az utórészhez is tartozik. Itt tehát a tételben a kivetett (sor végén álló) mondatrész előtt a saroknak megfelelő *mondatpótlékot* fogunk találni (melyet dőlt betűkkel nyomatok):

Mijs azért kiral' unknak
Menñwnk eleiben Urunknak.
(Uo., 57. l.)

Jászberényi is népestől
Majd hozzánk jön seregestől.
(Kuruckori, 55.)

Oh édesem, drága piros orczádat,
Hadd fogjam meg két szép arany almádat.
(Erdélyi, I., 96. l.)

Én édes szerelmem! atyádat, anyádat
Érettem elhagytad gazdag országodat.
(Argirus, I., 32.)

Az hegyoldalak, mezőföldek,
Szép búza növesssel
Örvendeznek és énekelnek,
Nagy gyönyörűséggel.
(Sz. Molnár, LXV.)

Az Istenhez az én szómat,
Emelém kiáltásomat.
(Ua., LXXVII.)

Igy engem is beszédével,
Megsebhett szépségével.
(Vásárhelyi daloskönyv, XXX., 5.)

c) Még egy neme van az előrész bővülésének. Az eddig tárgyalt közölési formák mindegyike önálló egészként tűnt fel, melyben megvolt minden lényeges elem, s viszont nem nyomultak bele idegen elemek. Értem különösen a kötőszavakat s az előzményekhez való kapcsolás minden lehető módját. Mert végre is e versdarabok, mint bizonyos külön törvények szerint képződő alakulatok, kiszakíthatók ugyan a költemény egészéből, de nem mindig vannak a költemény előbbi részéhez csakúgy hozzátéve. Megesik,

hogy a mondatdarab az előbbi sorból átszakad a közölés kezdetére s hátrább nyomja az ún. kivetést, vagyis betolakodik ennek verstani körletébe. Legegyszerűbb, ha e toldalék csak egy kötőszó:

És az te csudatételidet,
Hirdetem jótéteményidet.
(Sz. Molnár, IX.)

De az egekben
Bízom, Istenben.
(Amade, XV.)

Hogy fiakat, leányokat
Szülnél, apró kulacsokat.
(Csokonai)

Vagy névmás:

(Mert ime már eljött az óra,)
Mellyben bucsuzásom,
Lészen elválásom.
(Erdélyi, I., 16. l.)

Vagy névmás és kötőszó:

Kiért immár halálomhoz,
Közel vagyok végóráimhoz.
(Ua., I., 37. l.)

d) Újabb változat áll elő a ráütésbeli második félnek, a rímelőnek megkettőzése által:

Ki az beketelenségből,
Meg szabadiczon a bűnből,
Ketsegtől es karhozattul,
Szűksegünkben kisertettől.
(Batthyányi-kódex, 4. l.)

Ideje bujdosásomnak
Eljött már távozásomnak,
Szomorú utazásomnak.

(Kuruckori, 57.)

e) A ráütés épp oly módon bővílhet, mint a *b)* és *c)* változatokban a kivetés (kötezőszóval, felkiáltással stb.). Igen gyakori az *és (s)* kötőszó elétolása, miáltal a közölésnek egy lényeges tulajdonsága: az elő- és utórész verstani különállása, még határozottabb, mint a tiszta típusnál s a többi változatnál:

Katerina, ki nemes virág,
És lőn világosított világ.

(*Katalin-legenda*, 1459–1460. sor)

Mindeniknek mert tetszeni
És akarna kedveskedni.

(Amade, LV.)

Etele nagy néven ezt az ajándékot,
S fogadá szívből a rokon ivadékot.

(*Buda halála*, X.)

Ó pedig, aggódó szemeit oldalra –
S fordítá, hol Etel komolyan ül, arra.

(Uo.)

Valamennyiben a kivetés is bővült. Megvan idegen versformában is:

Én a telek vad pusztaságát
S hordozom a jegeket szívemben.

(Vörösmarty, *A szerelmetlen*)

f) Az utórész bővülése másnemű is lehet. Az előbbi két típusban vagy a rímelő megkettőzése, vagy az egész utórész elé benyomuló elemekkel való bővülés hozott létre újabb különösséget. De ebben:

Hogy ő beszéde hallgatóját
El nem hagyja és el nem feledi
Szegény hínes szolgálóját.
(*Katalin-legenda*, 2103–2105. sor)

a sarok aprózódik. (Vö. az *a*) változatbeli Tinódi-idézettel.)

g) Mind az elő-, mind az utórész rímelő tagjai megkettőződnek:

Ezt az mi hitetlenségűnk
es nag telhetelenségűnk,
erdelte teuelgesűnk,
emberbeli remenségűnk.
(Batthyányi-kódex, 2. l.)

Megelégszem e legelemibb módosulások bemutatásával, melyek különböző kombinációkban alkothatnak új változatokat. Érdekes változat, mikor a közlés más idegen elemek környezetéből mintegy kihámozandó, úgyhogy a sarok egy eleje beékelt mondaton keresztül hat vissza az előrésze. Ilyen e már idézett példánk:

Engedd meg, hogy neve, (mely most is köztünk él,
Bővüljön jó híre, (valahol nap jár-kél.)
(Zrínyiász, I., 6.)

Rekeszjelbe tettem mindkét sor második felét. Az így ott maradó első félsorok egy igen egyszerű közlési képletet mutatnak. De mind a tételhez, mind a ráütéshez, egy-egy mellékmondat van ragasztva, úgyhogy ezek által maga a közlési képlet mintegy befalaztatik. Éppúgy, mint a következő idézetben (mely ugyan nem tiszta közlés):

Toldira ha gondolt – s hogy' ne gondolt volna?
Piroska, de nem szólt – s hogy' szólana róla?
(*Toldi szerelme*, VIII.)

*

Valamennyi eddigi példánkban az elliptikus mondat szerkesztésnek csak azt az egy fajtát láttuk, mikor a közös mondatrész minden kényszer nélkül illik a tőle függő rímelő mondatrészekhez. Van azonban egy másik fajtája is, melyben a közös mondatrész csak némi módosítással illik mind a kettőre. Lényeges alaki saját-ságainál fogva ez is közölés, csakhogy *zeugmás* közölés.

Az három ifjakat nagy kegyetlen lángban:
Minket is megtarthatsz ez kicsiny hajóban.
(Kuruckori, 29.)

A sark („minket is megtarthatsz”), így, ahogy van, nem illik az első sorhoz is. Ha azt akarjuk vele egészíteni, gondolatban így kell módosítanunk: „megtartottad”.

Ide valók ezek is:

Hadd mondják az apák: „mi csak egy országot –
Bírják ezek íme, az egész világot!”
(*Buda halála*, X.)

Kiktől – majd kiderül milyen feleséget,
S nyerte Kalábria főfő hercegséget.
(*Toldi szerelme*, VIII.)

A *bírják* és *nyerte* sarkok az előrészhez idomítva így variálan-dók: *bírtunk*, *nyert*.

Kétségtelen, hogy közölés ez is, sőt annak nem egy sajátosságát fokozott mértékben használja ki. A gondolatban való utólagos ki-egészítést kedves, de tömörséget célzó játékkal kombinálja. Az elő- és utórész ritmikai önállóságát: a kettő közti szünetet sokkal nyomatékosabban követeli, sőt az összeolvasást (*enjambement*) semmi esetre sem tűri meg.

Nyelvtudományi Közlemények, 1909.

EGYETEMI HALLGATÓK MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATAIRÓL

Évek során át számtalan irodalomtörténeti gyakorlat, tanárvizsgai dolgozat és doktori értekezés került elém bírálatra. Bő tapasztalatokat szereztem szokványos sajtóságaikról, mind tartalmi hibáikról, baklövéseikről, mind nyelvi és stilizálásbeli fogyatkozásaikról. Esetenként közöltem észrevételeimet a felolvasókkal és vizsgálókkal. De a hibák és félszepségek tovább-burjánzottak. Beláttam, hogy az utólagos bírálat „eső után köpenyeg”, s úgy gondoltam, előzetes kioktatással többre mehetnék. Hisz a legtöbb hibát azért követik el, mert nem tudják, hogy hiba, s mert nem is igen volt módjukban rendszeresen gondolkozni az itt felmerülhető szempontokról.

Így határoztam el, hogy tanévi beköszöntőül az egész hallgatóság fülehallatára elmondom az írásbeliekre vonatkozó észrevételeimet, s közlöm jó tanácsaimat.

Nem magyar szakos hallgatók dolgozatait is figyelembe vettem, olyanokéit tehát, akik az érettségi óta nemigen írtak dolgozatot, magyar irodalomtörténettel legfeljebb csak „az index tanúsága szerint” foglalkoztak, sok mindent elfelejtettek, s csak egykori iskolás hibáikban rögződtek meg. Az elemi hibák nagy részét ezeknek a dolgozataiból szedegettem ki.

Azok a gyakorlatok és különféle írásbeli dolgozatok, amelyeket itt, az egyetemen készítenek, műfajukat tekintve értekezések: tehát higgadt, jó elrendezésű, szabatos adat- és gondolat-közléseknek kell lenniök. Válhatnak ugyan hivatott kézben akár műremekké, bátran megnyilatkozhat bennük az egyéniség, s törekedhetnek válogatott stiláris szépségekre is, de én a következőkben csak az átlagosan megkövetelhetőt tartom szemmel, ebből a szempontból teszem meg észrevételeimet, s adok jó tanácsot.

Bár mindnyájunk lelkében él a nyelvi épség ideálja, s bár mindnyájan ösztönszerűleg, folyvást bíráljuk a megszokásunktól eltérő beszédet: sokan kétségbevonják a bírálat jogát, akik pedig védik, nemegyszer túlzásaikkal ártanak a nyelvgondozás érdekének.

Vannak nyelvtudósok, akik eleve lemondanak a beszéd helyes vagy helytelen voltának megítéléséről. Ők csak „nyelvtényeket” ismernek, s feladatuknak csupán azok megmagyarázását tartják. Az ő tartózkodásukból azonban nem következik a bírálat jogosulatlansága, mindössze csak annyi következik, hogy a bírálat – bár kellő tanultság nélkül nem űzhető – nem tudományos, hanem gyakorlati feladat. Egy másik, laikus felfogás viszont egyenest támadja a nyelvgondozó törekvéseket, úgy gondolkozva, hogy olyan kis, elmaradt nemzet, mint a miénk, nem zárkozhat el idegen műveltségi hatások elől, sőt okosan teszi, ha a műveltebb idegen nyelvekből mennél többet átvesz a magáéba. Nos, ha az említett nyelvtudóstól nem kaphatunk – ettől a nyelvünket szántszándékkal elidegeníteni vágyó, jámbor rajongótól bizonyára nem kérünk tanácsot.

Azok, akik a bírálatot szükségesnek és jogosnak tartják, s gyakorolják is, vagy a *nyelvtisztaság* (purizmus), vagy a *nyelvhelyesség*, vagy a *nyelvfejlesztés* érdekét emlegetik jogcímül.

A *nyelvtisztaság* tudvalevőleg minden idegen elemtől való mentességét, keveretlen nemzeti állományát jelenti a nyelvnek. A maga teljességében azonban nem valósítható meg, s megvalósítása veszteséggel járna. Vannak szavaink, melyek eredetét még a nyelvtudós sem tudja mindenkor megállapítani; vannak, amelyeket a régebbi nyelvtudomány idegeneknek bélyegzett, a mai sajtunkul ismer; vannak a mindennapi életben nélkülözhetetlen, teljesen meghonosodott idegen szavaink (*búza, asszony, öszvér*), melyek eredetét csak a nyelvtudós ismeri fel; s vannak oly mindenkitől felismerhető idegen szavaink, melyek a mi ajkunkon különleges, eredeti magyar szóval alig pótolható jelentésárnyalatot és hangulati értéket nyertek (*akkurátus, tempós*). Ha egyszer egy nyelvtisztogató úgy istenigazában hozzálátna az idegen szavak irtásához, maga is „elborzadna a zordon mű felett”. A legtöbb laikus a szóüldözésben látja a nyelvművelés legfontosabb részét. Holott csupa idegen szóból is alkothatni ép magyar mondatot, s

csupa magyarból is nyomorékot, idegen ízűt. Ám irtsuk a meg nem honosodott, a meglevő magyart kiszorítani kész, vagy csak most kopogtató idegen szót, s alkossunk helyettük megfelelő magyart, de ne felejsük el, hogy a szavak nemzetiségénél nem alábbvaló a szólásmód, a mondatszerkezet és a hangoztatás igaz magyarsága. Sajnos, e legutóbbival törődünk a legkevesebbet.

A *nyelvhelyesség* követelménye szintén inkább csak eszmény és óhaj, mintsem részletesen megfogalmazható törvény. Hangoztatói fontosabbnak tartják a nyelvi (nyelvtani) formáknak s a nyelv „szellemének” tiszteletben tartását a szókincs nemzeti tisztaságánál. Megtűrik a bevett idegen szót, csak helyesen illeszkedik bele a mondatba. Hogy azonban mi a helyes, mi a helytelen, arra nézve még egymás közt is sokat vitatkoztak. Némelyek a régiséget, mások a nyelvszokást, megint mások a művelt társalgási nyelvet, a nép nyelvét, ennek vagy annak a tudósnak a nyelvtanát, egy-egy jeles írónak a nyelvhasználatát avagy végül saját beszédüket és nyelvérzéküket tették meg a helyes magyarság mintájának és próbakövének. Kétségtelen tény, hogy a nyelv változik, s amint eddig senki és semmi meg nem köthette fejlődése egy bizonyos pontján, ezután is hiú törekvés volna megmerevíteni. Lehetett valamikor helyes, ami ma helytelen, s megfordítva. Mindamellet ugyanolyan tény az is, hogy változásai és fejlődése ellenére a nyelv nemzeti egyedisége megmaradt, s megmaradását mindnyájan óhajtjuk. Az is igaz, hogy tömérdek részletre nézve mindnyájan egyetértünk, bizonyos jelenségeket, mint kétségbevonhatatlan hibákat, egyértelműleg kárhoztatunk vagy kinevetünk (pl. *tudom magyarul, látok a fát*). Amire nézve nem értünk egyet, az lehet vita tárgya, eldőlhet így vagy amúgy, esetleg továbbra is eldöntetlen marad: bizonyos azonban, hogy a nyelvhelyesség igen határozott mértékig megvalósítható, jogos követelmény.

Nyelvtisztaság és -helyesség voltaképp a konzerválásnak, a nyelvi hagyomány hű megőrzésének, a nemzeti (közösségi) szókincs tiszteletben tartásának: az ortológiának a követelményei. A *nyelvfejlesztés* bajnokai viszont a hagyomány ellenében az újításnak, a közösséggel, a konvencionálissal szemben az egyéni szabadságnak: egy szóval a neológiának a jogosultságát vitatják. Többnyire írók, költők, stílművészek követelik a fejlesztés jogát

maguk számára, az „írói szabadság” nevében, törvényökül csak az egy ízlést fogadva el. Nem tűrnek semmi korlátozást, idéetlen vaskalaposságnak minősítnek minden más szempontú ítélkezést. Ennek a szabadságnak eleddig Kazinczy volt a legkorlátlanabb kisajátítója. A fejlesztés, sőt változtatás és rontás szabadsága azonban nem az írók kiváltsága; élhet s él azzal, tudva vagy öntudatlanul, minden rendű-rangú ember, még a gügyögő gyermek is. Az író azonban következetesen, s nemcsak tudatosan, hanem makacsul, még tulajdon nyelvérzéke ellenére is élhet vele, s inkább módjában van elterjeszteni újításait, mint másnak, amint-hogy a hagyomány biztosítására is ő tehet legtöbbet. Hogy egyetlen törvénye, az ízlés, mennyire törvénytelen lehet mások szemében, de hogy egyúttal mennyire köztörvénné emelkedhet időjártával, azt a magyar nyelvújítás történetének minden ismerője tudja. Számtalan, pusztán egyéni ízléstől ellenőrzött egyéni kezdemény vált közkeletűvé ily módon.

A legtöbbet emlegetett elvi álláspontoknak e pártatlan megvizsgálása, azt hiszem, kétségtelenül felhatalmaz a nyelvbírálatra, de bölcs összeegyeztetésre és mértéktartásra int. Egyik szempont sem érvényesülhet korlátlanul és kizárólag a többi rovására. A nyelv közös kincsünk, de egyenként is valamennyiünké. Közösségi meg egyéni érdekeknek és jogoknak egyaránt beleszólásuk van sorsa és alakítása kérdésébe. A hagyomány (nyelvtisztaság és -helyesség) tisztelete nem terjedhet odáig, hogy elfojtsa az egyéni leleményt; az egyéni lelemény szabadsága nem fajulhat el minden hagyományt lábbal tipró szabadossággá. Védhetni a hagyományt a fejlődés gátolása nélkül, s lehet újítani a hagyomány szellemében is. Dacolni a közösséggel, elgáncsolni az egyéni törekvéseket: megkísérthető; de aki arra vállalkozik, sohasem tudhatja, nem gázol-e át rajta az idő kereke.

Hasonló eredményre jutunk a *nyelv rendeltetésének* és természetes fejlődésének a meggondolásával. A nyelv arra való, hogy általa megértsük magunkat másokkal – korántsem az egész világgal, csak a velünk állandó közösségben élők s élni akarók történelmileg egymásra utalt kisebb-nagyobb csoportjával. Elsősorban e gyakorlati érdek sugalmazza és szabályozza, öntudatlanul is, egész fejlődését, köti meg egy-egy elért fokon, s enged további szabadságot, sőt nyújt útmutatást, újabb szükségletek kielégíté-

sére. Az együttélés bensősége és szakadatlansága teremti meg bizalmasabb változatait a családban, egy-egy faluban, egy-egy vidéken és társadalmi rétegben; mesterség és hivatás közössége gyakran össze más változatokat; távolvidékiek, külön rétegek és egyéb változatok ritkább, de nem szünetelő, valamint a nagyvárosokba beköltözöttek szükségszerű érintkezései választanak ki s tartanak életben valamely kiegyenlített átlagot – köznyelvet – a mindennapi gyakorlatban, s létesít olyat az irodalom az olvasók hovatovább növekvő tömege számára. Egytől egyig szükségszerű, a nyelv gyakorlati rendeltetéséből, s életbeli szerepéből folyó változat; mindegyikben felhalmozódik s többé-kevésbé állandósul bizonyos szó-, forma- és szerkezetkincs, de mindegyik fenntartja a szabadságot további lelemény számára. Nos, e tudatos nyelv gondozás sem tehet jogos határok közt egyebet; tiszteletben tartja a természetes változatokat, sőt tiltakozik összezavarásuk ellen (hogy pl. a paraszthoz azon a változaton szóljunk, amellyel a hivatalok élnek); óvja a beváltat: szükségtelen újtól, idegentől kiszoríttatni, hanyagságból, szeszélyből, értelmetlenségből eltorzítani nem engedi; az elfelejtett jót és hasznost újra felidézi; örömmel fogadja a köz- és irodalmi nyelvnek minden, a többi változatok bő forrásaiból merítő gazdagodását; örömmel az egyéni leleményt is, ha az hasznos, mert találóan értet meg eddig kifejezhetetlent, s élénk színezéssel frissíti fel az elkopottat. Teszi pedig mindezt nem bíráló-mániából, kötekedésből, iskolás vagy tanáros vaskalaposágból, hanem a nemzeti közösség érdekében, a nyelv eredeti rendeltetésének folytonos szemmeltartásával. Legyen a beszéd az, aminek lennie kell: a megértetés bizalmas és közvetlen eszköze; ne zavarja hát éppen a megértést s a lélek szerint való bizodalmas érintkezést érthetetlen, külön elemekkel, eltorzult szerkezetekkel, idéetlen hanghordozással; eszköz legyen, s ne váljék akaratlanul is külön figyelem tárgyává, botránykővé; ne lábatlanokdjék a maga lába előtt. Ennyinek s nem többnek a megkövetelésére jogosítja fel a bírálót is a nyelv-épség érdeke. S a bírálat folyik is szakadatlanul a magyarul jól tudó hallgató lelkében – nemcsak a nyelv művelő folyóiratokban meg a tanári katedrán. Folyik és halk rezdülésekkel jelzi az igazi, benső közösség hiányát, értelem és kedély apró-cseprő vagy súlyosabb sérüléseit, s – kedvetlenül. Társalgás közben hallgat az ember effélékről, hogy ne tudato-

sítsa rossz érzését a beszélő előtt. De a nagy nyilvánosság előtt joggal szól róluk: aki akar, okuljon belőle, aki nem akar, ám menjen tovább a maga útján; árthat ugyan (kivált, ha író), mert a nyelvi hibánál alig van ragadósabb kórság, viszont magára veszen, ha a jobb belátásúak elfordulnak tőle, s idegennek érzik.

A bírálát, mondom, szakadatlanul foly, végzi azt magától mindnyájunk *nyelvérzéke*, ez éppoly hűséges szellemi érzékszervünk a nyelvi dolgokban, mint a lelkiismeret az erkölcsiéiben. Őt érik az említett sérelmek, övé a jó érzés, ha a beszéd folyása zavartalan, az öröm, ha találó újra bukkan, ő nevet legelőször szójátékon és nyelvbotlásokon, s csak ő lenne a megmondhatója, mi az a „nyelv-géniusz”, mi a nyelv „szelleme”. Az ő megállapításait tudatosítja a nyelvbírálát, s keres hozzájuk utólag logikus igazolást, elvi alapot. Egyike ez a lélek tudatalatti képességeinek, működéseinek: számontartott, az ösztön biztosságával elrendezett s minden újat önmagával összehasonlító nyelvtapasztalat ez. Voltaképp emlékezés és összehasonlítás a lényege: emlékezés azon „nyelvtények” anyagára és jellegére, melyek a lélekben kezdettől fogva megfordultak, s az érzelmi visszahatásokra, miket támasztottak – meg bíráló összehasonlítása az új jelenségeknek az egész emléktartalommal. Mint minden ösztön, minden érzék, maga a lelkiismeret, a nyelvérzék is sokféle finomságú és fejlettségű lehet. Van, aki e képességet születésétől fogva magasabb mértékben bírja; van, akié örökké tompa és közönyös marad; van, akié kedvezőbb viszonyok közt fejlődhet és élesedhet (pl. az egynyelvű vidékeken); általában pedig mennél gazdagabb és teljesebb a tapasztalata, annál finomabb árnyalatokat képes számontartani, védeni és méltányolni. *A nyelv-épség eszményének eszményi nyelvérzék a feltétele, s a nyelv épségéért való küzdelem nyelvérzékek sűrűlődséből áll.* Nem mindig győz, nem mindig válik köztulajdonná a jobb, de terjeszkedni, bírálva visszahatni s hatni: ha magát jobbnak tudja, soha meg nem szűnhet.

Egy módon mégis elnémíthatni a nyelvérzéket: nem törődve tiltakozásával, lankadatlanul, esetleg cinikusan ismételve a kifogásoltat, terjesztve, s végül köztulajdonná erőltetve. Évtizedek hosszú során át így válnak közkeletűvé egyesek akaratlan vagy szándékolt tökéletlenségei, így terjednek el vad idegenszerűségek, önkényes szóképzések, hibás szerkezetek, legkönnyebben

pedig a hangoztatás, a nyelvmelódia elfajulásai. Ez utóbbiak végképp meghamisíthatják a nyelv egyik legjellemzőbb sajátját: hangidomát. Mikor nyelvérzékünk e változások ellen többé nem tiltakozik, akkor már nyilvánvaló, hogy köztulajdonná váltak. Jelzi ő a változásokat, jelzi a készülő torzulást, de belenyugszik az általánosan elfogadottba: a közösség egyértelmű magatartása ellen már nem lázadozik.

S ha ily megállapodások után a nyelvbírálat mégis támadást intéz a már befogadott hibák és idegenségek ellen, azt már nem a nyelvérzék eleven sugalmazására, hanem ésszerű meggondolásból, tudós eszmélkedésből, elvből, célzatosan, esetleg pedantériából teszi. Ily korrektívumra azonban alkalomadtán szükség is lehet, s kellő eszközökkel és kitartással sok burjánt visszaszoríthatni, kivált a nyelvérzék megfelelő újranevelésével, élesítésével. Mert az elvi és észalapú tiltakozásnál mindig erősebb az ösztönszerű.

Ma az idegen szavak elleni, elvszerű hadjáratnak vagyunk tanúi, s ha *fantázia* helyett *képzeletet*, *dialógus* helyett *párbeszédet* mondunk, nem nyelvérzékünk tiltakozása, hanem elvi meggondolás ösztönöz reá: nemzeti önértet s a meglevő magyar szó eltökélt, tudatos védni-akarása. Aki az ilyen időszerű mozgalomnak elvi indítékával egyetért, az bizonyos józan mértékig bizvást beállhat a sorba. Óvakodni fog azonban minden fanatizmustól, s esetenként mérlegeli eljárása várható következményeit; meghagyja az idegent, ha nem tud helyette éppoly kifejező s nyomban érthető jó magyart, s meghagyja, ha az már annyira meghonosodott, hogy kiütése a nyelvkincs veszteségét jelentené. A Szarvas Gábor-féle új ortológia idején Arany, Gyulai és mások bölcsen védelmükbe vették a nyelvújítás közkeletűvé vált tényeit, mert kiirtásuk súlyos csorbulását jelentette volna nyelvnek és stílusnak. Egyébként ily esetekben minden egyoldalú túlzás árt a nyelv érdekének. Mutatja ezt maga a nyelvújítás is, mely amily sokat alkotott, oly sokat pusztított: egyebek közt eltompította érzékünket az azelőtti, a régi magyar nyelv szépségei iránt. Művelt ember, az irodalomtörténet tanulmányozója azonban ezen a bajon is segíthet: reánevelheti nyelvérzékét amaz elhalványodott szépségek megérezésére is.

Még csak egy megjegyzést – következtetést – a mondtak kapA még csak felbukkanó elfajulásokat kell tüstént visszaszorítani, elejét véve elharapózásuknak. Vagyis hangot kell adni a nyelvérzék szótlan megütközésének, néma bírálatának. Ez pedig a művelt emberek dolga. Az ő feladatuk annak megítélése is, hogy utólagos „nyelvjavító” mozgalmak mennyiben s mily mértékben jogosultak. De akár beszélnek, akár írnak, műveltségükből s magyarságukból folyó erkölcsi kötelességük szolgálni a nyelv-épség eszményét, hiszen ép nyelv nélkül nincsen ép gondolkodás sem. Aki ezt a feladatát nem szűnő gonddal, örökké éber tudattal teljesíti, az művelt emberhez legméltóbb módon ölelte magához oly gyönyörű magyar beszédű, csupán a nyelvérzék sugalmazására utalt, igénytelen, népi testvéreit.

*

Talán túlságosan is nagy feneket kerítettem annak a csekélységnek, amit voltaképpen közölni kívánok. De rá kellett mutatnom, mennyire nincs helyén e fontos kérdésben sem önhitt pedantéria, sem tunya egykedvűség; s hogy amily jogosulatlan a merő egyformaságot követelő önkény, éppúgy megkövetelhető a főbb dolgokban való szerény alkalmazkodás; hogy továbbá a bírálatban mily sok tényező kíván részesedést: a nemzeti öntudat éppúgy, mint a nyelv rendeltetésének tárgyilagos meggondolása; ösztön, ízlés, szabad egyéniség éppúgy, mint tanultság, ész és bölcs korlátozás; s végül, hogy mindezek a tényezők mintegy összehangoltan egyesülnek abban, amit kiművelt nyelvérzéknek nevezhetünk. Legyünk szerények: a bírálatot türelemmel gyakoroljuk, s inkább tanács, mint rideg hibáztatás formájában. Ismerjük el, hogy vannak a miénknél műveltebb nyelvérzékű magyarok: mérlegeljük tanácsaikat, s ha meggyőződünk célszerűségükről, szívleljük meg, s kövessük híven, öntudatosan. Figyeljük egymás beszédét, tanuljunk jeles íróinktól, régiektől és újaktól egyaránt, kíséreljük figyelemmel a nyelvművelő tanulmányokat, s féltékenyen óvjuk szülőföldi, gyermekkori nyelvkincs-émlékünket.

Lássuk most már a dolgozatok leggyakoribb nyelvi és stilisztikai félszégeit. Nagy részük csakugyan inkább félszég, mint hiba, mert többnyire egyébként helyes szavaknak és szerkezeteknek valamely másik helyett való helyszerűtlen használatából áll, s az árnyalati különbségek nemismeréséből származik.

Mily finom árnyalatok kifejezését nem tenné lehetővé a magyar szórend! Sajnos, egyik fajtája, a kiemelő, az élesen hangsúlyozó, az utóbbi évtizedekben szinte elnyomta a többi, különösen a higgadtan közlőt, értesítőt. Tessék megnézni a hírlapi közlemények címeit, kivált a címlapon vastag betűkkel rikoltókat, s akkor fogalmuk lesz arról a visszaélésről, amelyet *rikkancs-szórend*nek nevezek. Íme egy pár példa: „Reális a Hungária–Ferencváros futballderby 0:0-ás eredménye”; „Félelmetes képet fest a világgazdasági helyzetről a londoni konferencia előkészítő bizottsága”; „Letépte ruháit és botrányt rendezett a városházán egy segélyt kérő munkanélküli”; „Rettenetesen kiabálnak és arcfintorokat vágnak egy új francia szekta tagjai”; „A tökmag volt a legjobb üzlet az idén Kecskeméten”; „Sikkasztott...”, „Konfliktust idézett fel...”, „Botrányt rendezett...”, „Fölakasztotta magát...”, „Tízévi fegyházra ítélték...”, „Leégett...” stb. stb.: ilyen megdöbbenő szavakkal cserdít reánk egyik hír címe a másik után. Ez a szórend a fontosnak, szenzációsnak érzett, izgató értékű szót brutálisan kirúgja a mondat élére, ám lássa a többi, hogyan éri utol; többnyire a szerencsétlen alany marad vízhordónak. Ma már kevesen érzik, mily ízléstelenség juttatta uralomra ezt a szórendtípust másfélék rovására: talán mert – korunk hű gyermekeiként – magunk is idegesek s brutálisak lettünk. Előfordul, hogy e miatt a szórend miatt nem világos a mondat jelentése. „Törvényszéki alelnök lett a Matuska-per vezetője”: azt jelenti-e (amit akarna), hogy törvényszéki alelnökké nevezték ki az illetőt, avagy azt (amit nem akarna), hogy egy törvényszéki alelnök lett a per „vezetője”? – ha ugyan vezetőnek kell mondani. Dolgozatban is olvastam már hasonló izgalmas közlést arról, hogy „Az 1822. és 1823. év határán, pontban éjfélkor, Kiskőrösön született világra egyszerű, de becsületes szülőktől nagy magyar költőnk, Petőfi Sándor”. Szerencsés-

re, az efféle lihegő híradások viszonylag még ritkák a dolgozatokban. Majd meglátjuk, miért. A *csak* vagy *csupán* kötőszót azonban, néhány szerény társával együtt, végképp kiröpítette a rikkancs-szórend a maga megszokott helyéről; hiszen ő oly keveset jelent, szegény; feladata éppen megszorítás és korlátozás, hogyne tiporná el a felfúvás, a nagyítás robogó ösztöne? Higgadt közlésben az előtt a szó előtt szokott volt állni, amelynek jelentéstartalma akarta korlátozni az állítmány érvényét: „ilyet csak Debrecenben láttam”; „életemben csak egyszer csalódtam”; „e haszontalan ember csupán az élvezeteknek élt”. Indulat, csudálkozás, kiemelő szándék, alkalmi ritmusigény kellett ahhoz, hogy hátravessük: „Akkor sírt csak igazán!”; „az volt csak az ember!” stb. Ma már válogatás nélkül hátracsapjuk s ezzel végképp agyonütöttük a kétféle szerkezet megkülönböztető értékét. Ma már lámpással kell keresni olyat, aki így beszél: „csak ezt akartam mondani”; s még tán ki is javítanak, ekként: „ezt akartam csak mondani”. Újságban olvastam: „Az elnök figyelmezteti X-et, hogy az állam minden polgárát kötelező törvények vannak csak Magyarországon” (értsd: Magyarországon csak olyan törvények vannak). Ezt már komoly folyóiratban olvastam (pedig folyóirat szerkesztőjének a nyelvi épségre is kötelessége volna vigyázni!): „Ki az ma itt, aki legalább órákat, nem is napokat tudna csak tudományos érdekei szolgálatába állítani?” (értsd: aki, ha napokat nem is, legalább csak néhány órát tudna stb.). Mily nyomorék, felolvashatatlan, nyelvtörő mondatok ezek! Szinte azt sem tudni, mit akar hát benők a *csak*! Nos, a legkomolyabb írásművek, a mindennapi beszéd s a dolgozatok egyaránt tele vannak a rikkancs-szórendnek e *csak*-kötőszós változatával. „Ezután drámákat írt csupán”; „1847-ben jött csak fel Pestre”; „most már az Aurorába írt csupán Kisfaludy Károly”; „Két fontos problémát akarok csak itt megemlíteni” (azt hinném: csak itt akarja, s nem: csak kettőt akar!); úgy látszik, egyetemi hallgató már csak így fog beszélni ezután. Én azonban ragaszkodom a régi rendhez, s nem ejtem el könnyelműen a különbségtevés eszközét. Talán nem hagynak egészen magamra! Különben a *csak*kal egy sorsra jutott több más, szórendileg hasonló rangú szó: *még*, *már*, *majd*, *kevésbé*, *inkább*, *előbb* stb.

Azt mondtam az imént, hogy a rikkancs-szórend a dolgozatokban aránylag még ritkán harsonáz. Azokban ugyanis „szépen virít” egy igen hatékony ellenmérge. Nem egyéb ez, mint a címbeli névnek, a dolgozat állandó alanyának, folytonos, daráló ismételtetése a mondatok élén. Ha a dolgozat címe „Petőfi Sándor”, akkor e név mintegy visszajáró lélekké válik, s alig akad mondat, amelynek legelején – alanyként – fel ne bukkanna; legalább is minden új bekezdés (ha van) vele kezdődik. Ha a cím „Petőfi lírai költészete”, akkor ez az egész kifejezés ismétlődik az unalomig, alanyként, valami antitabu parancsára, mintha a mi babonánk nem a név kimondásától, hanem elhallgatásától való primitív félelem volna. Hihetetlen pongyolaság származik e balszokásból, s amellettt öntudatlanul valami áhítatos, de makogó felmagasztalása megy végbe általa a címnek, a témának, méltó kíséretül az általános dicsőítő hangnemhez. Részben iskolai eredetű, részben idegen ragadvány. Ha a tanár Petőfit kérdezi, azt az egyet már tévedhetetlenül tudja a gyermek, hogy Petőfiről kell beszélnie; kimondja hát felelete zálogául a Petőfi nevet, ismételteti is, s aközben iparkodik emlékezetébe idézni a megtanultat. Másfelől sok idegen nyelvben, így a nálunk legismertebb németben, szó szerint kimondott alany nélkül alig lehet mondatot elképzelni; az, ha a nevet nem teszi ki újra, beiktat helyére valami rokonszót (írónk, a költő, a szerző) vagy névmást. Ez a máshonnan hozott élénk alanykívánás érteti meg sok jeles tudósunk hasonló, névismétlő lomposágát. Kegyeletből nem említek nevet. Régebben magam sem ügyeltem erre eléggé, de okultam a dolgozatok meg az újságbeli személyi hírek elképesztő példájából. Használjuk ki az előnyt, mit nyelvünk kínál, alkalmazkodjunk a benne adva levő jó ízléshez, s csak akkor ismételjük meg az állandó alanyt, ha hangsúlyozni kell, vagy ha elhallgatása félreértésre adhatna alkalmat. Egész dolgozatot megírhatni valamely költőről, anélkül hogy egyszernél többször megneveznők. Aki könyvet ír róla, nyomdaköltséget is megtakaríthat a nevéen.

Természetes, hogy aki az állandó alanyt újra meg újra kimondja, az már alannyal kezdte mondatát, tehát eleve megfosztotta magát a rikkancs-szórend gyönyöreitől. Ez a jámbor szokás hát az oka, hogy a dolgozatokban a rikkancs-szórend eleddig nem harapódzott el. – „Melyiket szeressem?”

A szórenddel kapcsolatban még csak egy, de állandósult vétség-re hívom fel a figyelmet; az *is* kötőszó hibás elhelyezésére az ún. megengedő mondatokban. Ezekben az állítmány után van a helye. Hibás ez a szórend: „bár későn is érkezett”, „ha nem is hibátlan”; helyes ez: „bár későn érkezett is”, „ha nem hibátlan is”. Nem pedantéria ez! Az a hibás szórend a jó magyar nyelvérzék számára egészen mást jelent, mint amit akarna, ha ugyanis hibátlannak, szándékoltnak fogjuk fel, ezeket kell értenünk az első sorozat mondatain: „bár (egyéb mulasztásain kívül) még későn is érkezett” (most az egyszer megbocsátok neki); „ha még hozzá nem is hibátlan” (pl. ...az az alma, akkor miért adja olyan drágán?).

A címdarálás mellett a dolgozatoknak talán legjellemzőbb és legáltalánosabb stilisztikai sajátosságuk az *időugratás*. Életrajzot, tartalmat, történetet képtelenek következetesen múlt időben elbeszélni. Múltról jelenre, jelenről múltra ugrándoznak, rendszertelenül, sokszor igazán hebehurgyán. Az író ekkor és ekkor született, itt meg itt tanul, azután Pestre jött, megírja művét, azt köztetszés fogadta, még sokáig munkálkodik, gyermekei nem voltak, egyszer csak beteg lesz és meghalt, az egész ország szép temetést rendez neki, melyen a főváros egész lakossága megjelent. Nem túlzok az utánzásban, sőt következetesebb vagyok a dolgozatoknál, mert én legalább rendszeresen váltogattam a két időt. Van, aki végig jelen időben *sorolja fel* – az ugyanis nem elbeszélés, csak afféle vizsgára készülő, „emléző” felsorolás – az eseményeket: X. Y. itt születik, ott tanul, Pestre jön, ír egyet, szívesen fogadják, tovább dolgozik, gyermekei nincsenek, megbetegedik, ekkor és ekkor meghal, temetésén jelen van az egész főváros. Ha már minden művészi szándék, alkalmmilag indokolt megjelenítés nélkül, mindössze el akarunk beszélni valamit, maradjunk meg következetesen a múlt idő mellett. Úgy látszik, ez nagyon nehéz: még a szóbeli vizsgán is csak az én folytonos támogatással sikerül úgyahogy. Oka pedig a gondolkodás mozaikszerűsége és érzéketlenség a folyamatos, szerves egész iránt. Alighanem felelős érte a középiskolai tanítási és feleltetési módszer is, mely csak katekizál, kérdeget, de szöveget folyamatosan felmondadni kevésbé szokott.

Gyakori vétség a *szó-, képző- és ragcsere*. Vannak rokonjelentésű vagy hivatású szavak, képzők, ragok; jó mindegyik a maga helyén, de rossz a másik helyett. Elég sok példát találni ily vétkes cserére (közönség helyett ország, haza, nemzet, nép; az író erénye vagy jelentősége helyett érdeme); hasonló azokhoz a tartalom, tárgy, mese, cselekvény szavak csereberéje, holott mind mást jelent, s részben másra van lefoglalva. Az elbeszélő művekben előadott történet neve: mese vagy történet; a drámákbelié: cselekvény (nem pedig cselekmény, ami szintén jó szó, de egyszeri cselekedetet, pl. bűncselekményt jelent, nem pedig fejlődő, szerves, több mozzanatú cselekvésfolyamatot). Igaznak tartott, olyanul előadott történetet elbeszélünk; elmesélni, mesélni csak olyat lehet, ami így kezdődik: „Egyszer volt, hol nem volt”.

1867-es (párt) más, mint 1867-i (kiegyezés); volt 48-as párt, volt 48-i szabadságharc. Volt 34-ik gyalogezred, s volt 34-es baka. A most folyó év nem 1937-es, hanem 1937-ik. Nincs valamely iratnak 1828-as, hanem csak 1828-i évfolyama, kötete. A két képző közül az -s a tolakodó, az szorítja ki hovatovább a másikat, világos jeléül a nyelvérzék sajnálatos megzavarodásának, a stílusfigyelem petyhüdtségének.

Vétkes ragcsere: *-ban* helyett az *-n*. Az *egyetemen* mintájára némelyek valamelyik *főiskolán* tanítanak, nem *főiskolában*, az *Akadémián* olvasnak fel, nem az *Akadémiában*. (Mintha tetején ülnének az Akadémia épületének!)

A *túl* névutó a legtolakodóbb bitorlók egyike. Ma már minden valamire való ifjú így ír: „Regényeken túl drámákat is írt”; „stílusbeli szépségein túl jellemalkotó ereje is figyelmet érdemel” stb. Mellett, kívül, felül: ma már nem kell, eltűnt. Pedig ezek foghatóbb viszonyítások voltak, mintsem a misztikus, határtalan, elrévedező, s talán épp azért modernebbnek vélt *túl*.

Felsorolok egy sereg szópárt, első helyre téve azt a szót, alakot, mellyel a másikat már-már végképp kiverették a házából: *biztos* (= megbízható, szilárd): bizonyos (= kétségtelen), *szemben*: iránt (különösen visszás, ha barátságról, jóindulatról van szó valakivel *szemben*); *valószínűen* (= valónak tetsző módon, elfogadhatólag): valószínűleg (= valószínű, hogy); *tényleg* (= nem elméletileg, nem csupán gondolatban): csakugyan, igazán, valóban (= úgy amint

vártuk, sejtettük); *különböző* (= nem egyező, elütő, másféle): különféle (= sokféle); *korabeli* (= valakinek, valaminek a korabeli): akkori, egykorú; *az utolsó* (= amely után több már nem következhet, vagy nem következett): az utóbbi (= az eddig utolsó, vagy: az imént utolsóul említett); *inkább* (= nagyobb mértékben, mint; csak akkor van helyén, ha *mint* tartozik hozzá; anélkül rossz; pl. „X. inkább lírai verseket írt”; ilyenkor a következők helyét bitrolja): jobbadán, jobbára, nagyobbrészt; *lassan* (= nem gyorsan): lassanként (= lassan-lassan, apránként, fokról fokra); *úgy tűnik* (= távolodik, enyész): úgy tűnik fel, úgy tetszik, rémlik, látszik; *egyenlőre*: egyelőre; *hűen*: híven, hűn; *lány*: leány. – Néhányat külön kiemelek. Valamely mű nem *íródott*, hanem írta valaki, esetleg: készült. Valamely mese, cselekvény, történet nem itt vagy ott *játszódik* vagy *játszódik le*, hanem játszik. Érzik helyett se mondunk *éreződik*. Értekezés *tárgyalhat* valamit, óda nem. Valamely irányznak képviselői vannak, nem *tagjai*. Az Alföldön, Felvidéken analógiáját ne húzzuk rá a Dunán- és Tiszántúlra, ne mondjuk így: a *Dunántúlon*, a *Tiszántúlon*; ez éppoly fölösleges ragozása az anélkül is helyhatározó jelentésű szónak, mintha vásárnap helyett *vásárnapont* mondanék. Csuda, hogy ezt magyar fiatalember nem érzi! Szintügy fölösleges minden esetben személyraggal ellátni a *közepett* névutót; állandóan közepette alakban használják, pedig amennyire helytelen: az asztal alatta, éppannyira az: a sok baj közepette; helyes így: sok baj közepett, vagy így: sok bajnak közepette. (Legtöbbször az egyszerű, kevésbé hangzatos *között* is megtenné!) Viszont okvetlenül és mindig szükséges a *-nek* rag az ilyfajta kifejezésekben: szemére vetni, segítségére lenni, rendelkezésére állni, javát akarni, pártját fogni valakinek; itt ugyanis nem a birtokosjelző el is hagyható *-nek* raggjáról van szó, hanem a részeshatározóéról, mely nem hagyható el. Hiba tehát így beszélni: „ő Péter pártját fogta, ahelyett hogy „Péternek fogta pártját”. – Sok félreértés származik abból a felemás eljárásból, mikor a szükséges ragot a párhuzamos mondatrészeknek csak egyikéhez tesszük ki. „Nemcsak Berzsenyi, hanem az egész ódaköltészetnek legkiválóbb gyöngye”: azt hinnők, *Berzsenyi*, meg a *gyöngye* a párhuzamos mondatrészek; helyesen azt kellett volna mondania: *Berzsenyinek* (még helyesebben: *Berzse-*

nyiének). Hasonló felemáság okoz furcsa zavart ebben a mondatban: „Az 1840-es évek drámáján végigvonul a hazafias érzés, a fajfenntartás s a nyelv művelésének szükségessége.” – A *-tól* rag magában véve elégtelen a kezdő időpont jelölésére; jobb így mondani: „1817-től fogva (vagy kezdve) lakott Pesten”, mint puszta *-tól* raggal. Az *óta* viszont csak akkor van helyén, ha máig tart a jelzett időpontban kezdődött folyamat; pl. „húsvét óta nem voltam a Balatonnál”. Kisfaludy Károlyról azonban nem mondhatnám, hogy 1817 óta lakott Pesten (a helyett, hogy 1817-től kezdve); legfeljebb akkor szólhatnék így, ha művészből elbeszélő foggással magam is visszahelyezkedném az ő életének valamely (1817 utáni) időszakába.

Van olyan „csere” is, mikor a semmi helyett mondunk valamit. Ilyen henye szó, amelyet csaknem minden feleletben hallok, a *tulajdonképpen*: „a regény tulajdonképpen olyan műfaj” stb. „Nagy közkedveltséget” sem kell mondani; ha *közkedveltség*, akkor már úgyszólván elég: „tartalom”; miről jó „*belső* tartalmat” mondani? Külső is van? Főlöszleges azt mondani (németesen!), hogy „*ez képezi főgondját*”; elég ennyi: „*ez a főgondja*”.

A felsorolt esetekben nemcsak cseréről van szó, hanem a nyelvés stílusérzék eltompulásáról, s annál fogva a nyelv szegényedéséről, a kifejezés megsántulásáról. A pusztulás folyamata sok esetben már szinte bevégeződött. Ma már alig hallani a *-nök* ragos igealakot; *tudnök* helyett a köznyelvben már állandósult a *tudnánk*. Én magam ahhoz is ragaszkodom, minthogy elejtésében egy eredeti megkülönböztetési rendszer csorbulását érzem. Irodalmi nyelvben bizonyára több joggal élünk vele, mint a helyét elfoglaló másik alakkal. Végzetes megzavarodást állapíthatni meg a hangsúlyozásban is. Kezd a hangsúly áttelepedni a jelzőről a jelzett szóra, pl. a „gyönyörű költemény” kifejezésben ez utóbbi szóra. Még akadémiai s Kisfaludy Társaság-beli felolvasásban is hallani ilyet! Itt az egyetemen a hangrend megbomlásának is tapasztaltam némi tüneteit. Egyre többször hallom Kazinczy nevét így ragozva: *Kazinczynek*, *Kazinczyhez*. Szintúgy az *Alvinczy* nevet. Úgy látszik, e romló nyelvérzék az *i*-ben magas hangot kezd látni, érezni, holott a hangrend szempontjából az közömbös hang. Sokszor hallom azt is, hogy *kódexok* (én *kódexeket* mondok); de ez

idegen szó, vegyes hangú, s talán táji (dunántúli) nyelvérzék diktálja úgy a ragozását. *Heinétól-e*, vagy *Heinétől?* *Heinrichnak-e*, vagy *Heinrichnek?* *Budweissban-e*, vagy *Budweissben?* legtöbbször a második (magashangú) alakra szavaznak, én az elsőre; mert magyar beszédben az idegen *ei* hangot is magyar megfelelővel: *áj*-jal helyettesítjük, az pedig mély hangú. (Mintha így volna írva: Hájjen, Hájnrich, Budvájsz.) Itt szürom közbe azt a megfigyelésemet is, hogy Jósika nevét sokan úgy ejtik, amint írva van; Józsikának kell mondani.

Ha már kétféléről van szó, megemlítem ismert nagy költőnk nevének kétféle – *Balassa*, *Balassi* – alakját. Ő maga is írta mind a két módon. Jó hát mind a kettő. De egy dolgozaton belül ne cseberberljük őket; válasszuk ki valamelyiket, s azt használjuk következetesen.

A szócsere példái közül külön kell vennem azon eseteket, amikor a régi kifejezést azért sikkasztják el, mert már kopottnak érzik, s élénkebbel akarnák felváltani. Egészen, teljesen, tökéletesen: már, úgy látszik, nem mond eleget; nos, ha nem jobban, mindenestre pontosabban megmondja azt a *100%-ig*. Ha valaki *100%-ig* lírikus, akkor már igazán tetőtől talpig, a feje búbjáig az. A szellemi tudományok körében azonban nagyon kirívó ez a számtani és üzleti ízű kifejezés. Ószintén szólva: ízléstelen. De azért éppúgy elterjedt, mint másik számtani rokona, a *közös nevezőre hozni*, ami bizonyára nem több, mint összeegyeztetni, összebékíteni, vagy mint Arany János mondja, közös talpra (nem platformra) állítani, helyezni. Általában csínjában élünk más szaktudományok műszavaival és fogalmaival. Sokszor találkozunk újabb irodalomtörténeti értekezésekben pl. a Freud-féle lélektan műszavaival. Az ilyesmi idegen test a mi saját műnyelvünkben, s magunknak kell megfelelő áthonosításukról gondoskodnunk, úgy hogy a mi közönségünk is megértse. – Friss képpel próbált élénkebben hatni a *leszögezni*; de míg éreztük benne a képet, az oda-szögezést, addig nehéz volt megszokni (mert szinte szúrta), ma már, hogy képtartalma elmosódott, éppoly ócska lett, mint amit ki akart szorítani: a megállapítani, megrögzíteni, kijelenteni, vagy akár az alkalomadtán még ma is kellő eréllyel ható megmondani. Az *éppent* is kopottnak érzik azok, akik így beszélnek: „*pont*

akkor”, „*pont* 1867-ben”, „*pontosan* (vagy *pontban*) este 7 óra 13 perckor”. Az újságok különösen szeretik ezt a *pontosant*, mintha anélkül a 7–13 nem is látszanék pontosnak. Ez a *pont* elég alpári szó: komoly tanulmányban éppoly ízléstelen, mint a *száz százalék*. Hozzájuk sorolom még az irodalomtörténészeknél más, jellemzőbb kifejezések helyett úntalan használt *ad* szót: ez-s-ez elbeszélés „a magyar paraszt szívjóságát pár vonással *adja*”; „e regényben egy erdélyi ifjú élettörténetét *adja*”; „leírást *ad*”; „jó megfigyelést *ad*” stb. Aki annyira kap az említett „friss” kifejezéseken, csuda, hogy ezzel a bárgyú, örökké egyszínű *addal* annyira összeforrt. Új cilindert csap a fejére, de mezítláb marad. Renyheség fel nem keresni az alkalmilag odailló, szabatos kifejezést s örökké csak úgy körülbelől beszélni. Példa rá ez a dolgozatbeli mondat is: „Bonfininak fent maradt egy epigrammája, mely Mátyás budai palotájának egyik kapuján volt”; megértéséhez tudni kell, hogy az az epigramma be volt vésve a kapu homlokkövébe.

Kényesebb, mondhatnám a nyelv „szellemét” érintő jelenségre vonatkozik most következő észrevételem. Az ún. elvont főnév (szépség, jóság) magában véve is valami kézzel meg nem foghatót, érzékfölkötít sejtet; határozott névelővel összekapcsolva, s úgy aztán alannyá megtéve (*a* szépség, *a* jóság) szinte megszemélyesíti azt, s valami külön életet élő, titokzatos lényvé kódósítja. Valóban, az irodalmi mű némely tulajdonságaival úgy bánnak a dolgozatok, mintha azok valami önálló létezők volnának, s tetszésük szerint fognának szállást egyik vagy másik műben. „*A zeneiség* majd minden sorában benne van”; „gondolatmenetéből *a folyékonyság* hiányzik”; „lírájában *az őszinteség* az uralkodó”: nem tudom, más is érzi-e ily mondatokból az alanyok mitikus jellegét, a tulajdonságoknak önálló létezőkké való előléptetését. Az irodalomtörténet világát ily titokzatos lényekkel, szellemekkel népesíti be a naiv képzelet – vagy talán inkább a jellemzett nyelvi önállóítás, mert íme a dolgozatok írói mégis úgy adagolják s úgy raskogtják őket időbb-odébb, mint valami boltbeli portékákat. Még testrészeink nevét sem szeretjük pusztá megnevezéssel mintegy külön lényekké előléptetni: nyilvántartjuk *birtokolt* voltukat: szemem láttára, füle hallatára, a szája, lába, tüdeje-mája, zúzaja stb. Nem mondjuk: „nézz a láb elé”, hanem: „nézz a láb*ad* elé”; nem

„*a kéz* ügyében”, hanem: „*keze* ügyében”; nem *a fej* lágya”, hanem: *feje* lágya”, nem „*a fog* fehérje”, hanem: „*a foga* fehéré”. Magyarosabb gondolkodásra vall azt mondani: „ő a kedvence” (valakinek), „élre áll” (a menetnek), mint „ő *a kedven*”, „*az élre* áll”, bár lehet oly gondolat, melyet ezek is alkalmasan szolgálnak ki. Az említett irodalomtörténeti szellemeket visszatéríthetni a józan valósághoz egy-egy birtokszemélyraggal. A nyelv, a vers zeneisége, a gondolatmenet folyékonyága: tapasztalható valóság, s nem mítosz, mint *a zeneiség*, *a fogékonyság*. (Más természetű, de hasonlóan naiv elködösítése a fogalomnak: *a külföldi irodalom*, a külföldi irodalmak helyett.)

Menjünk tovább egy lépéssel. „Ady egy verse”, „az Ady verse”, „Kemény minden olvasója”, „Tomba egész lírai életműve”, „Tompa halk, bánatos hangja”: a magyar gondolkodás és nyelvi kifejezés szellemében egytől egyig világos, nem titokzatos, józan megnevezés. Rántsuk egybe összetett szóvá a birtokviszony tagjait, töröljük el a valóságos oly hű őrének bizonyult birtokszemélyragot: legott titokzatos, homályos, sejtelmes lények suhannak elénk: „egy Ady-vers”, „az Ady-vers”, „minden Kemény-olvasó”, „az egész lírai Tompa-életmű”, „a halk, bánatos Tompa-hang”. Nem rossz összetételek ezek. Nem is kifogásolom. Csak azt akarom megmondani, hogy ily összetételek titokzatos lényvé léptetik elő a reájuk bízott fogalmat. Aki szereti a sejtetőt, az áhítatos homályt, az ám éljen velük. De aki a sejtelmest, az elábrándoztatót is való szempontból szereti kifejezni, annak inkább a régi jó birtokviszonyt ajánlhatom. Az „Ady-vers” mondói éreznek is valami fölemelőt, megtisztelőt ebben a – hogy úgy mondjam – lényesítő összetételben; nem pazarolják akárkire; nem mondják pl. ezt: „egy Pócs-vers”; Adyról szólva azonban mindig „Ady-verset” mondanak, amiben már kétségkívül van bizonyos szenvelgés (ha ugyan már el nem kopott). Egyébként alighanem a zenei köznyelvben már régebben használatos „Beethoven-szonáta”, „Liszt-rapszódia” hatására terjedt át a mi műnyelvünkbe is e megtisztelőnek szánt megnevező-forma. A németek különösen szeretik az összetett szót, s az azzal sokszor velejáró irracionálizmust.

Tapasztaltuk, mint lehet magukban véve kifogástalan magyar szavakkal és szerkezetekkel balog módon, hibásan s végeredményben magyartalanul élni. Lássuk most már a valódi *idegenségeket*, az ún. nyelvtisztaság sérelmeit.

Az *idegen szók használatát* már érintettem. Szabályunk ez legyen: meglevő vagy megvolt magyar szó helyett ne használjunk idegent; tartsuk meg a meghonosodott s a mi ajkunkon eredeti jelentés-árnyalatra szert tett idegent. Vagyis tisztítás címén ne csorbítsuk szókészletünket. *Aktuális, karakter, inspiráció, kvalitás, dialógus, fantázia, kompozíció, taktus, poézis, poétikus, piktúra, analitikus* regény – és sok más, bár régóta használt idegen szó a legtöbb esetben veszteség nélkül pótolható meglevő magyar szóval. Nagyon szeretik a *pikturát*, festészet helyett, meg a *figurát*, alak helyett, holott ez idegen szavak a mi nyelvhasználatunkban kevésbé komoly jelentésűek, mint magyar megfelelőik, a *figura* meg egyenest komikus árnyalatú. Bánk nem *figura!* Aki ezt nem érzi, az nem tud magyarul! – Igen kirí beszédünkből az újonnan rátukmált jövevényszó: *Zeitgeist; Minderwertigkeitsgefühl*, valakinek az *ouvre-je, ővrje*. Merem állítani, hogy még a fogalmat sem tisztázta maga számára az, aki nem kísérelte meg magyarul kifejezni. Nem halunk bele, ha véletlenül egy-két szótaggal hosszabb lesz a magyar, vagy ha az egy idegent két szóval mondjuk meg. Valakinek az *oeuvre-je* helyett bizvást mondhatom, hogy életműve, összes alkotása, összes műve, vagy akár összműve, műegésze. Ami szótagszámot ráfizetek (éppúgy, mint az imént ajánlott birtokszemélyrag esetében), az könnyen megtérül, ha a dolgozat címszavát száz helyett pl. csak hetvenhétyszer karattyolom el.

Idegen földrajzi neveket – *Wien, Breslau, Leipzig, Paris* stb. – szintén ne keverjünk a magyar beszédbe, ha van helyettük őseinktől reánk szállt saját elnevezésünk: *Bécs, Boroszló, Lipcse, Párizs* (nem *Páris!*). *Wient* éppoly joggal mondom magyar beszélgetésben *Bécsnek*, mint a *Brotot kenyérnek*. Sőt még tudományos értekezésben is joggal beszélek Pesti Gábor műveinek bécsi, más valakiének lipcsei kiadásáról. Csak könyvészeti leírásban vagyok

köteles a címlap egész szövegének s abban a nyomtatási hely idegen nevének hű leírására. Viszont természetes, hogy idegen nyelven vagy levélcímezésben nem használom a magyar helynevet. Az idegenek éppen nem oly előzékenyek mi irántunk, hogy maguk közt is a mi földrajzi neveinkkel éljenek. Effajta előzékenység különleges jámbor magyar szokás. Német nyelvű (osztrák) menetrendben is azt látom, hogy Raabot, Steinamangert ír elébb, s csak zárójelben teszi hozzá a Győr és Szombathely nevet. Ne stréberkedjünk hát mi se másnak, ne kellemkedjünk fölöttébb. – *Idegen személynév ragozásában* a magyar hangtörvényekhez kell alkalmazkodnunk: nem *Goethe-t*, hanem *Goethét* a helyes. Végre Attila is idegen eredetű név, s mégsem mondjuk azt, hogy *Attila-t*.

Magyar szóban is lappanghat idegenség, ha *szolgai másolással* van lefordítva az idegenből. Felkapott idegenségek: *maradék nélkül* (restlos) – egészen, teljesen stb. helyett; *betart* – megtart, követ helyett; *mindig nagyobb* – mind (vagy egyre) nagyobb helyett; *igenlés* (Bejahung), pl. „az élet igenlése” – javallás helyett. Igenleni, megigenleni jó magyar szó ugyan, de azt jelenti, hogy sokallani, megelégni, tehát éppen ellentétét annak, aminek a jelölésére a németet elszomorító szolgaisággal fordító filozófusaink kényszerítene! *Kortárs* jó főnévnek, melléknévi használata („a kortárs irodalom”) *egykorú* helyett: vadidegen, német. *Összes*: többesszámmal (az összes katonák) idegen, csak egyes számban álló ún. gyűjtőnévnek lehet a jelzője: az összes katonaság, az összes Akadémia (vagyis minden osztálya együtt). Az *Összes Művei* kifejezés azonban állandósult, bár *Minden Műve*, *Minden Munkája* éppúgy megtenné. *Odaállítani* (dahinstellen) – pl. „azt állítja oda mintaképnek” – németes; magyarul így van: azt teszi meg mintaképnek, azt állítja elé mintaképül. Ahelyett, hogy valamely író így vagy úgy jellemzi, tünteti fel, mutatja be, fogja fel, alakítja valamely személyét, most már, egy német szó szolgai fordításával, mindig azt mondják, hogy *beállítja*. Pedig a magyar *beállít* szó sok egyebet jelent (beállít valakit a sorba, betámít, berúg), csak a mondott művészi eljárásokat nem. Német szót tükröz a nagyon felkapott *alátámaszt* is, kiszorítva megtámaszt, támogat, megerősít, erősít stb. szavainkat; ő maga legfeljebb annyit

jelenthetne, hogy felpeckel. A könyv egy *levelének* két *lapja* van, nem pedig (német szó nyomán) *oldala*. A könyv valamely helyén nem *áll* ez vagy az, hanem olvasható, ez vagy az van megírva. Német mintára (aufbauen, abbauen stb.) ma már mindent *felépítünk* (cselekvényt, ritmust is), ahelyett hogy megszerkesztenők – meg *leépítünk*, ahelyett hogy lebontanók, szétszednők, ami arra való. Az *Arany János-i* jelző akkor jó, ha Arany-szerűt, -jellegűt, Arany természetével, művei tulajdonságaival egyezőt, összemérhetőt, Aranyhoz is illőt akar jelenteni; pl. „igazi Arany János-i magyarság, szépség, gondolat”. Rossz azonban, németes, ha birtokosjelzőt akar helyettesíteni; pl. „az Arany János-i epika, az Arany János-i Toldi, az Arany János-i verselés” – Arany epikája, Toldija, verselése helyett. A *le* és *be* igekötő idétlen túltengése is nagyrészt német hatás. Hihetetlen, de igaz, hogy egyetemi hallgató sohasem mondja azt, hogy a tanár előad valamit, hanem azt mondja, hogy *lead*. Holott igazán nem szoktunk úgy lóhátról vagy foghegyről leadogatni valamit a katedráról a padban ülőknek. Újság, folyóirat, helyesen szólva: közöl vagy közlétesz cikket és tanulmányt, nem pedig *leköszöl*. Árat lehetne *leszállítani*, a megrendelést elég csak *szállítani*. Párbeszédet is jobb folytatni, végigfolytatni, mint *lefolytatni*, ha már az egyszerű *beszélgetni*, *társalogni* nincsen ínnyükre. A másik igekötő hibás használatára elég legyen példának a már említett *betart* (megtart helyett) s *beígér* (megígér helyett). Idegen ritmust utánzó magyartalanság az *erre fel*. Csu-dálom, hogy nem szégyellik használni. *Erre*: nem volna elég? Ha már a *darauf hin* kéttagúságát annyira megkívták, mondják így: erre aztán. Igaz, hogy ez nem másolja a német kifejezés ritmusát oly szolgailag, mint az *erre fel*.

Se szeri, se száma a *mondattani idegenségeknek*. Sokat még a latinból örököltünk, sok a németből, egy és más a franciából ragadt reánk. Múlt idejű melléknévi igenevet lehetőleg ne használjunk állítmánynak. „Hőse erényekkel *megáldott*”, „dolgozata gondosan *megírt*”: feszes, rossz. Talán a határozói igenévtől félnek? Arany János rég megmagyarázta, mikor jó az, mikor nem. „Erényekkel van vagy volt megáldva”, „dolgozata gondosan van megírva”: kifogástalan magyarság. Meg van áldva: jelenbeli *állapot*; meg volt áldva: múltbeli; és ha jövődöbeli állapotot képzelek

el, akkor a meg lesz áldva is jó. Nem jó azonban ez utóbbi, ha szenvedő alak – megáldatik – helyett mondjuk; pl. egy szertartás leírásában rosszul beszélnék így: „éneklés és imádkozás után az új kenyér *meg lesz áldva*”; helyesen így volna: megáldatik, a kenyeret megáldják, megáldja a pap, vagy: a kenyér megáldása következik. Magyarságom csorbulása nélkül mondhatom hát hallgatóimnak: „remélem, hogy legközelebbi dolgozatuk jobban lesz megírva az eddigieknél”.

Főlöszleg és idegenszerű a *mutató névmás* használata, mikor egyszerű birtokszemélyrag is elintézheti a visszamutatást. „Tárcáinak értékét nemcsak *azoknak* tárgyi érdekessége adja”: e többszörösen is kifogásolható mondatot így lehet kijavítani: „Tárcái értéke nemcsak tárgyi érdekességükben áll.” Minek körülményeskedjünk mutató névmásos (franciás?) kiemelő szerkezettel ilyen módon: „Főképp stílusa *az, ami* figyelmet érdemel”, mikor ugyanazt a célt egy szórendi fogással sokkal csinosabban elérhetjük: „Főképp stílusa érdemelt figyelmet.” Idegenszerű rámutató formula: „*az a mód, ahogyan*”; helyes így: „az a mód, amelyen, amellyel, amely szerint” stb., bár így is elárulja, hogy idegen szó-lás volt a sugalmazója; nincs is rá semmi szükség. Általában az *az a* mutató névmásnak a mellékmondatban *aki, amely* felel vissza. Nem jó: „az az iskola, *ahol* –”, hanem: „*amelyben* tanul”. Ne használjunk idegent utánzó, *vonatkozó mellékmondatot* az egyszerű, jó magyar mellérendelés helyett. Idegen szerkezetek: „Ott ismer-te meg Vörösmarty, *aki* feleségül vette”, „Pesten telepedett le, *ahol* munkái legnagyobb részét írta”; magyarosak: „Ott ismerte meg Vörösmarty, *és* feleségül vette”, „Pesten telepedett le, *s ott* írta munkái javarészét”. Magyar nyelvérzék amaz idegen szerkezeteket így értelmezné: „ott ismerte meg az a Vörösmarty, aki már azelőtt feleségül vette”; „azon a Pesten telepedett le, ahol már azelőtt megírta” stb. Látni, mily képtelenségeket nyeletnek le velünk ilyen idegenségek ostyájában! „*Úgy* Péter, *mint* Pál” helyett is magyarosabb: „*mind* Péter, *mind* Pál” vagy „Péter *is*, Pál *is*”.

*

Azonban ne vessünk is egy kicsit e fárasztó szemle végeztével! Kiírogattam a dolgozatból (szerzőjük neve nélkül) némely „nyelvtényeket”, s most felolvasok közülök néhányat. Nem „magyartalanságok” ezek, hanem ún. „kocsintások”: felületes, elferdült, suta fogalmazások; mást mondanak, mint amit akarnának: rosszul sülték el, csütörtököt mondtak.

– A Sári néniben egy öreg asszony guggolt a küszöbön. – Elhagyta egyetlen apját. – Szemére megvakult. – Munkái nagy része idegen nyelvű fordítás volt. – Szülei anyai ágon németek voltak. – Voltak némi előzményei, de azok csak a háttérben mozogtak. – Már kis korában magába szívta a klasszicizmus kissé rideg és ódon zamatú lelkületét. – Ilyenforma előzmények közé születik Balassa 1551-ben Zólyomban. – Jósika érdeme, hogy azt a nagy úrt, mely kiváló lírikusaink folytán a regényírásunk terén támadt, betöltötte. (Arra gondol, hogy kiváló lírikusaink már voltak, a regény „tere” azonban még üres volt). – A szenvedőkhöz lehajlása kölcsönöz szárnyakat tollának. – Faludi Ferenc és Molnár János apát mérsékelt újítók voltak, nem tartoztak merész utódaik közé. – Végrendeletében a megemlített szépszámú rokonság mind a Felvidéken lakik. – A sajtóhibákat a könyv végén találhatjuk meg. – Sámson rókái farkukkal ugyan össze voltak kötve, de fejükkel külön voltak. – Érdekes ez a regény, sok hibája van. – A Himfy Szerelmeit emlékezetből írta (értsd: kézírata a tengerbe veszett, s azután írta le újra, amire még emlékezett). – A Himfy Szerelmei megírására a gyönyörű vidék és valószínűleg a szerelem ihlette. – Tolnainál a megörülés sokszor következtlen, sőt azt éri, aki meg sem érdemli. – A hősnő alakja alkalmas lett volna, hogy kedves részeket mutasson be vele kapcsolatban az író. – Ott-hon nem nagyon kedvelték, és így az első alkalommal, mikor felnőtt, beállt katonának. – Nem nagyon tehetséges, sőt kissé már öregedő ember. – Jónás három napig tartózkodott a cethal gyomrában. – Közben a francia háború hatása alatt állandóan verselt. – Időközben ugyanis megint kinevezés érte. – Iréne nem történeti személy, csak monda. – Stílusát regény- és drámaíróink részint tudatosan, részint tudattalanul követték. – Egyetlen gyermeke maradt életben, de az is meghalt. – Pázmány eleinte református szülők gyermeke volt. – Már egész fiatal korában észrevette ma-

gán, hogy különösen érdeklődik az irodalom iránt. – Nyelvébe szándékosan kever idegen szavakat, hogy velük a groteszk báj képzetait keltse. – Sok szép terve volt még, de azokat egy gutaütés bevégezetlenül hagyta.

No de körülbelül el is mondtam, amit tervbe vettem. Kívánom, hogy javukra váljék. Aki egyik-másik hibáztatásomtól találva érzi magát, gondolkozzék rajta. Akinek nem inge, ne vegye magára.*

Tanévnyitó egyetemi előadás, 1937.

* A fenti előadás elhangzása óta sem ritkult, sőt gyarapodott a nyelvhibák hada. Ahelyett, hogy *idején, idejében, kellő időben, ideje korán*, ma azt mondják: *időben*; „*időben vetnek, időben érkeznek a vonathoz*”. Ahelyett, hogy *úgy tesszik, látszik, olyannak tűnik fel*, ma azt mondják: *úgy tűnik, olyannak tűnik*. Újságban, irodalmi lapokban, folyóiratokban, tanárok, tudósok, írók szövegeiben naponként találkozunk velők. Mai köznyelvünk divatos idétlenségei ezek, nem ártana gátat vetni terjeszkedésüknek.

A JÓ MAGYAR EJTÉS KÉRDÉSÉHEZ

Az egyetemen 1941-ben rendezett
verseny tanulságai

I. Észrevételeim első csoportja a tulajdonképpeni, a szinte csak fizikai értelemben vett „kiejtésre” vonatkozik, vagyis a beszéd egyes hangjainak képzése, előállítása módjára. E tekintetben budapestiek és vidékiek közt nem nagy különbséget tapasztaltam. Az egyes hangok kiejtése nagyjában helyes, magyarosan szabatos és határozott volt a legtöbb versenyző beszédében; a hiba viszont, ha olykor előfordult, elkövetőjének tisztán alkalmi vigyázatlanságából következett, úgyhogy egy kis ellenőrzéssel könnyen segíthet a bajon. Valaki az á-t é-be hajlón ejtette, az r-et kelleténél hosszabban és mennydörgősebben ropogtatta; egy másik valami általános jésítésre igazította be a nyelvét, egy pedig csak az l-et jésítette olyanformán, mint a németektől hallani (főljdi). – A többi ejtésihiba, amit feljegyeztem, mind a betűhöz való szolgai ragaszkodásnak tulajdonítható s valószínű, hogy elő sem fordul az illetők beszédében, mikor betű-látlan szólnak. Efféle betű-beszéd példái voltak versenyünkön: „egyetlen” „eggyetlen” helyett, „látja” „láttya” helyett, de különösen, s többeknél is, az írásban egymás mellé kerülő l-nek és j-nek külön ejtése, össze nem olvasztása egy hosszú, jól megnyomott *jj*-be (*tel-jess*, *gúnyol-janak*, *vallja*, *utól-jára*).

II. Még az egyes hangok ejtése sem független a beszélő lelki természetétől, vérmérsékletétől, jellemétől; annál kevésbé egy nagyobb egységbe, összefüggő hangszerkezetté, folyamatos beszédé váló összefoglalásuk. Értelem és kedély, állandó természetünk és alkalmi hangulataink sokféleképpen beleavatkoznak abba, mindamellert van e sokféleségben is valami közös, valami helyesnek, magyarnak tudott és érzett szabály, az ép magyar hangidom megnyugtató valósága. Nehéz volna azt részleteiben meghatároz-

ni, könnyű azonban felismerni az ellene elkövetett legparányibb vétségeket is.

Versenyzőink is követtek el ilyeneket, bár korántsem mindnyájan, de mégis többen, s többet, mint az egyes hangok ejtésében. Ami elsősorban a hangmagasságot, s azzal együtt a hangidom dallamát illeti, versenyünkön jobbára a teljesen dallamtalan beszéd uralkodott. S jobb is, mintha egy bizonyos, már az iskolákban is rég elterjedt, idegen, hamis dallam változataiban lett volna részünk. Dicséretükre legyen mondva pesti versenyzőinknek, még az ő beszédük is ment maradt e pestinek mondott ragálytól. Egy dallamot azonban kedves meglepetéssel hallottunk, a háromszéki székelyt, bár úgy vettem észre, mintha odavaló versenyzőnk nem mert volna igazán szíve szerint beszélni ily „úri” közönség előtt.

A hangsúly nem okvetlenül jelent hangfokbeli kiemelkedést a többi hang felett, s erőbeli vezérkedést sem korlátlanul. Ha tehát valaki a magyarban – szokottnál emeltebb (rikoltóbb) hangon, nagyobb erőfeszítéssel (hogy ne mondjam: erőlködéssel), s még ráadásul kelleténél sűrűbben hangsúlyozgat: annak a hangidomát mindenki idegen alkatúnak érzi, vagy pedig különös lelkiállapotban leledző, esetleg igen peckes jellemű embernek gondolja a beszélőt. Némi csekély mértékben egy-két versenyzőnk is beleesett ebbe a hibába. Nem lesz nehéz leszokniok róla.

A sűrű, a kelleténél sűrűbb hangsúlyozás a hangidomnak túlságos, esetleg még szünetekkel is tetézt szétदारabolására vezet. A beszédnek ily módon való széttördelése, valóságos szervetlenülése, sokkal gyakoribb hiba, mint hinnők. Versenyünk tanúsága szerint is gyakoribb az ellenkező túlzásnál: az egyszuszra-beszélésnél, a tagolatlan végigdarálásnál. Lehet, hogy könyv nélküli felmondásban, szabad előadásban, más volna az arány. Felolvasás talán inkább csábít feldarabolásra, hisz amiből felolvassunk, az írás és nyomtatás feldarabolt nyelvet, szavanként adagolt beszédet mutogat szemünknek a maga jelrajzával.

A hangidom eltorzítására azonban a rossz helyen való hangsúlyozás tesz legtöbbet. Szólamokat szakít szét e félszeg nyomatókozás, érdektelen mondatrészeket tüntet ki támogatásával, megfojtja a jelentőseket, s teljesen elidétleníti a magyar beszéd képét. Versenyzőink ajkáról a következőket jegyeztem le ebből a fajtá-

ból: az idő nehezen telik; mintegy három héttel azelőtt; zöld köpenyeggel; tavaszi támadás; ki kiabál valahol?; mintha tegnap esett volna; megáll; nem voltál ott?; ömlött a hideg eső; a rothadt fűrtöket; a megváltott emberek; a legjobb szobákat, majd útba igazítom én kelmedet; a hűvös ágyak felé; remegő léptekkel; a másik világrészbe.

A versenyzők fele, sajnos, benne úszik e félresodró árban s a tizenöt versenyző közül, kiknek hibás hangsúlyozását megörökítettem, tíz vidéki volt! Már a korábbi versenyekben feltűnt ez a jelenség. Ismerem máshonnan, igen előkelő, tudós társaságokból is; tudom, hogy a jelzőt ma már szinte soha, s mindig csak a jelzett szót hangsúlyozzák, s tudom azt is, hogy az ilyen nyomorék ejtésnél semmi sem ragályosabb a világon: itt azonban, a mi versenyinken, kívánatos, hogy többé ne találkozzunk vele! Ne engedjük meghalni a jelzőt!

Eddig jóformán csak a helytelen ejtés változatairól szóltam. Tudnivaló azonban, hogy a jó, a helyes, a magyaros ejtés és hangidom sem egyetlenegyféle. Ott van a sokféle tájéjtés, meg az egyikkel sem egészen azonos, bár kissé hol egyikhez, hol másikhoz húzó közejtés, az ún. irodalmi. Versenyinken, természetesen szívesen látjuk mindegyiket, mert mindegyik jó, szép és helyes, gyökeresen vagy művelt módon magyar. Tájít, sajnos, keveset hallottunk, s azt figyeltem meg, hogy akik otthoni nyelvükön szóltak, többnyire sietve beszéltek. Talán a „más” környezetben való beszélés izgalma kergette meg őket. Hallottunk viszont tájilag szintelen ugyan, de semmi szempontból sem kifogásolható értelmes, ép idomú magyar beszédet is, igazi irodalmi, félszepségeiből kivetkezett, általánosodásra alkalmas, jó pesti beszédet (mert van ám olyan is, hiszen van itt elég magyar!), s a bíráló bizottság azt kész örömmel fel is vette a jutalmazandók közé.

III. Versenyinken tudvalevőleg nem életbeli, szabad beszédet szoktunk megítélni, hanem felolvasást, mástól származó szövegnek előszóval való tolmácsolását. (Még ha könyv nélkül mondja is fel valaki, más ember szövegének ad hangot.) Ki-ki maga választotta szöveget olvas fel először, olyat tehát, amelyet otthon – mint a tanár az órán bemutatandó szöveget – előzetesen töviről hegyire áttanulmányozhat; azután pedig rögtönözve, „kapásból” kell

felolvasnia valamely szöveget, melyet a versenyen nyomnak a kezébe.

Az első feladat a könnyebbik. Azonkívül, hogy arra jól előkészülhetni, a szöveget is úgy választhatja meg a felolvasó, hogy az önmagában is hatásos legyen. Ezért választottak lehetőleg humoros részleteket. Bármily természetű azonban a szöveg, felolvasását vagy felmondását meg kell előznie (rögtönző tolmácsolás esetén szinte csak pillanatokkal, de meg kell előznie) a tudomásulvételnek, a megértésnek, a szöveg világával való benső összeforrásnak. Nos, sajnálattal állapítom meg, hogy ezt az érzelmi, mondhatnám ihletbeli részvételt több versenyzőnk szereplésében hiányolnom kellett. Közönyös, lagymatag, részvétlen, robotszerű, iskolásan unott felolvasásokat hallottunk a többi között, holott senkit sem kényszerítettünk a versenyzésre. Az ihletnek legalább egy paránya nélkül, némi kis felmelegedés nélkül még a hideg szerepet sem lehet jól játszani!

E részvétlenségből következett, hogy több felolvasás igazán felolvasás ízű maradt s nem tudta, meg sem kísérelte, eleven beszédül feltámasztani a holt nyomtatott betűt. Úgyszintén némely versenyzőnknek az a mulasztása, hogy pl. Arany és Gyulai párbeszédnek párbeszéd voltát, s abban a két férfiú különböző természetét, modorát és hangulatát nem érezte; meg hogy valamelyikük azt a szövegrészletet, melyben ellenfelének a tételeit foglalta össze Gyulai, nem tudta hanggal a Gyulaiétól idegen gondolat-anyagként elkülöníteni. A beszédnek még az írásjeleket is hangoztatással kell érzékeltetnie, s tudnunk kell idézni, utalni, mutogatni, elértetni... hanggal.

Ritkább volt, igazán szólva alig is fordult elő az ellenkező szélsőség: a felolvasó egyéniségének szertelen belekeverése az idegen szövegbe, a lírai túlzás és önkényes ráadás. Hallottunk valakit, aki nehézkesen, lanyhán fogott az olvasáshoz, s csak olvasás közben melegegett hozzá, szemünk láttára, a maga szövegéhez. De túlzó, tolakodó beletenyerelet a más ember szövegébe – nem tapasztaltunk. Hanem igenis valami egyebet! Néhányan ugyanoly hanghordozással olvasták Gyulainak váratlanul eléjük tett szövegét, mint a hazuról hozott, egészen más természetű, modorú és hangulatú szépirodalmi szöveget. Mintha mindegy lett volna nekik, mit kell felolvasniok. Mintha felolvasási modoruk eleve el lett

volna határozva. Mintha kész sablonuk, egyszersmindenkorra betanult, egyetlen dallamuk lett volna mindennemű szöveg „továbbítására”. E modorosság (mert az!) egy-két esetben velejárt bizonyos állandó, esengően elégikus hangnem – sírós-mosolygós ajk-vonal, merev testtartás, távolba szegezett tekintet, min csak a testnek és hangnak olykori halk reszketései enyhítettek valamicskét. Színésznőktől, felkapott dizőzőktől lehet – de nem kelle-ne – ilyesmit eltanulni. Meg kell adni, hogy ez a fajta modorosság, ha a versenyen elvéteve találkoztunk is vele, értelmesebben, s kedvesebb és hajlékonyabb formákban jelentkezett, semhogy valóban bántó vagy neveléséges hatású lehetett volna. A veszély azonban megvan, s főképp nő hallgatóinkat legyen szabad óvnom tőle. Őket már az iskolában hátborzongtatón modoros szavalatra szokták tanítani, sőt sokszor – jobb ösztöneik ellenére – kényszeríteni is.

A modorosságnak igen sok fajtája van. Az, amelyet az imént említettem – kölcsönvett, s nem a maga helyén alkalmazott modor – , csak egy a sok közül. Modoros a színész, ha szalonban vagy a rádióban úgy szaval, ahogy egy óriási színházban szokott, s modoros a tanár felolvasása is, ha a színészet utánozza, ha „produkálja magát”, ha „megjátssza” olvasmányát, feledve, hogy nem nézőközönség, hanem tanítványok előtt beszél. De modorossá merevülhet a helyénvaló, a hivatás természetéből következő modor is, ha időjárástával gépiessé, részvétlen, lelke-vesztett technikává, unott penzumá ürrül. A tanár felolvasó modora így fajulhat el végül „tanárossá”. A mi versenyzőink csak tanárjelöltek; „tanáros” modorosságra még nem tehettek szert – s Isten őrizze meg attól öregségükre is mindnyájukat! S meg is őrizi azt, aki maga is vigyáz magára. Aki ugyanis mindig a helyzettől, a pillanat feladataitól sugalmaztatja s nem ismétli gép módjára magát; aki nem hajdani élményein élőködik, hanem minden percében lelkiileg jelen van, minden helyzetből és pillanatból friss élményt merít; aki folytonos benső érintkezésben él tanítványaival, mert nem „osztálynak”, hanem lelkeknek tudja őket: az ne féljen az eltanároso-dástól, az megmaradhat eleven embernek, egyénnek a tanteremben is.

Tanítványainkkal azonban azon a tárgyon és anyagon keresztül közlekedünk lelkiileg, amelyet meg akarunk ismertetni velük,

amelyre meg akarjuk tanítani őket. Ha az magunkat nem hevít át, tanítványainkat sem fogja. Ha magunknak friss lelki élményünk, az lesz tanítványainknak is.

Tartsa ezt szeme előtt kivált a magyar irodalomtörténet tanára. Ő sok régi szöveget mutat be tanítványainak. A gyermek azonban, általában a kis tanultságú ember, minden nyelvi szokatlanságban, a régiségben is, csak furcsaságot lát, tehát a szöveg lelkétől elzáró, eltávolító, hangulatzavaró jelenséget. De ha a tanár felolvassa neki azt a régi szöveget – felolvassa oly teljes odaadással, oly beleolvadó lelki részvétellel, amilyennel Mária siralmát, ezt az 1508-ban leírt szöveget szólaltatta meg egyik pályanyertes versenyzőnk, akkor az ő beszédén, az ő lelkén át a gyermek is megindultan fogadja be a szöveg tartalmát, s nem furcsának, hanem rendkívüli szépségűnek fogja érezni a régi nyelvet, melyen íme évszázadok távolából szól hozzá, mintegy halottaiból feltámadva, egy, a maga korában nagy tanultságú, mélyen érző, művelt magyar ember.

S ily esetekben, teljesíti rendeltetését legmeghatóbban, és legfőlemelőbbben a nyelv, a hang, ez a puszta flatus vocis, melynél mulandóbb valami nincs ezen a mulandó világon. Térben és időben, ez a buborék-semmiség, az emberi hang, volt és marad legállandóbb létesítője, összetartója, záloga és biztosítóka a nagy, a nemzeti lelki közösségnek. Becsüljük meg, szeressük, ápoljuk és védjük, s ne engedjük meghamisítani!

A jó magyar ejtés aktái című egyetemi kiadványból, 1941.

A TANULMÁNYOK ÚJ KIADÁSÁRÓL

A Csokonai Könyvtár sorozat létrejötté óta kettős feladatra vállalkozik: egyfelől a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetében folyó kutatómunka eredményeit teszi közzé, másrészt az irodalomtudomány nagy mestereinek műveit publikálja.

Ez utóbbi sorba tartozik Horváth János *Tanulmányok* című kötetének kiadása. Ezt az is indokolja, hogy a szóban forgó könyv nehezen hozzáférhető (1956-ban jelent meg utoljára az Akadémiai Könyvkiadónál), ugyanakkor nélkülözhetetlen az egyetemi oktatásban, kutatásban. A hagyatékot gondozó örökösök kérésére a kötetbe felvett anyagot változatlanul hagytuk, s bár jogosan merülhet fel annak igénye, hogy egyes, a kötetben csak részletekben megjelent vagy fel nem vett tanulmányok teljes terjedelmükben szerepeljenek egy új kiadásban, ez a lehetőség további kiadások számára marad meg.

Az alábbiakban az új kiadás során felmerült textológiai problémákat szeretnénk jelezni. Alapul az 1956-os kiadást vettük, ezen a következő módosításokat hajtottuk végre:

1. A *Tanulmányok* új kiadása két kötetben jelenik meg, csak így tudtuk megtartani a Csokonai Könyvtár sorozat formátumát. A kötetthárta A „*szerbus manier*” című tanulmánynál húztuk meg, mivel a rákövetkező nagyobb egységet (*A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*) hiba lenne bármelyik alfejezetnél szétvágni, lévén az Horváth János egyik legmarkánsabb írása.

2. Korompay H. János Horváth János hagyatékából rendelkezésünkre bocsátotta azt a hibajegyzéket, melyet a szerző az 1956-os kiadás megjelenése kapcsán készített. Horváth János javításai főként a kiadás során létrejött tartalmi szövegromlásra

vonatkoznak, ezeket a módosításokat hiánytalanul elvégeztük a szerző életében látott utolsó változat elve alapján.

3. A kötetben szereplő címeket a sorozat gyakorlatának megfelelően minden esetben kurziváltuk.

4. A szövegek helyesírását a maihoz igazítottuk (bizonyos kivételekkel, melyekre még utalunk), ennek megfelelően jelentős módosítást hajtottunk végre az 1956-os kiadáshoz képest:

a) az írásjelhasználatban (pótoltuk a tagmondatok határán elmaradt vesszőt; a beszúrást [], a kihagyást ..., a verssorok végét / jellel jelöltük; töröltük az *és* ill. *vagy* kötőszó elé indokolatlanul kitett vesszőt; a hivatkozások írásjelhasználatát a mainak megfelelően egységesítettük);

b) az összetett szavak helyesírásában (az érvényben lévő szabályzat szerint módosítottuk a szöveget, kivéve a szerző egy-két speciális szóösszetételét);

c) az idegen eredetű szavakból képzett melléknevek, ill. a toldalékkal ellátott idegen eredetű szavak magánhangzóidőrtartamváltozásának jelölésében (az 1956-os kiadás következtelenségei miatt).

5. Megtartottuk a szerző helyesírását, archaikusnak tűnő szóhasználatát azokban a következetesen használt formákban, melyeknek a módosítása megváltoztatná a Horváth János-i stílust, terminushasználatot pl.:

– az „önkéntelen” használatát az „önkéntelen” értelmében;

– egyes ragok ma már kevéssé használt változatait (velők, hínők, stb.)

– egyes idegen szavak eredeti írásképét (pl. *literatura*);

– nevek helyesírását (a *Névmutató*ban a ma érvényben lévő írásképet használjuk, zárójelben közöljük a Horváth János-i alakváltozatot);

– bizonyos címek előtt nincs névelő, noha a mai nyelvérzék azt megkívná pl. *Bánk bán*; *Csongor* (ezekben az esetekben a cím kurziválása jelzi, hogy a műről van szó);

– gyakran használ (toldalékolt) címrövidítést, ilyen esetekben megtartottuk a nagy kezdőbetűt, valamint a (toldalékig) kurziváltuk a címet (pl. *Körmöcbányait* = *Körmöcbányai táncszól*);

– a korabeli folyóiratok, lapok nevének eredeti változatát adtuk meg (a *Tudományos Gyűjtemény* esetében, bár a szakirodalom

nagyrészt az „ü”-s változatot használja, megtartottuk az „ü”-s változatot, mivel következetesen így használja a szerző, s a Vörösmarty kritikai kiadás is így tünteti fel).

Végezetül szeretnénk ezúttal is köszönetet mondani Horváth János örököseinek, amiért az újraközléshez hozzájárultak, és a szöveggondozói munkát megkönnyítették számunkra.

Gönczy Monika

NÉVMUTATÓ

- Abádi Benedek I. 58, 69
Ab Ilortis Sámuel I. 235, 236
Ábrányi Kornél II. 339
Ács Zsigmond II. 255, 276
Acsádi Pál I. 186
Adami Mihály (Adámi) I. 134, 137
Adelung, Johann Christoph I. 137, 145
Adorján Boldizsár II. 81
Ady Endre I. 7, 8, 9, II. 222, 223, 238, 241, 242, 245–247, 311, 321–334
Amade László I. 90, 116, 117, 128, II. 110, 351, 353, 361, 383, 386
Anakreón (Anakreon) I. 122
Angyal Dávid I. 201, 202, 217, 230, 233
Anonymus I. 82
Ányos Pál I. 124, 131
Apor Péter I. 116
Aquinói Szent Tamás II. 362
Aranka György I. 137
Arany János I. 8, 9, 32, 51, 76, 97, 108, 110, 176, 184, 216, 220, 245, 249, 250, 253, 257, 258, 275, 286, 288, 310, II. 10, 53, 64, 78–87, 89, 95, 105–220, 221–226, 228, 230, 232, 235, 250, 255–257, 262–264, 276, 279, 280, 289, 290, 292, 297, 299, 300–302, 307, 313, 316, 323, 330, 350, 353, 358, 360–362, 365, 375, 381
Arany Jánosné l. Ercsey Julianna
Arany László II. 123, 128, 166, 369, 381
Arisztophanész (Aristophanes) I. 196, 120
Armbrust Kristóf (Armbruszt) I. 81
Babocsay István II. 113
Bajza József I. 143, 156, 157, 181, 202, 224, 225, 238, 241, 317, II. 24, 86, 109, 115, 337, 343, 345
Balassi Bálint (Balassa) I. 72–76, 80, 81, 113, 117, 241, II. 10, 284, 350
Bálinth Gyula II. 127
Balogh János I. 200
Bangó Péter (Bangó Pető) II. 75, 150
Bárány Boldizsár I. 239, 245, 253, 257, 262, 264, 266, 275
Barczafalvi Szabó Dávid I. 119, 131, 132, 135–137, 147
Bardsay Ábrahám I. 131
Báróczi Sándor I. 131, 132, 136, 141, 145, 146, 196
Baróti Lajos I. 240, 312, 313, 317
Baróti Szabó Dávid I. 122, 123, 128–130, 134, 135, 141, II. 139
Bártfay László I. 181, 201, 202, 231
Bartók Lajos II. 340
Batizi András I. 77–79
Batsányi János (Baacsányi) I. 122, 128, 131, 137, 141, 154
Bayer József I. 283, II. 113
Bayle, Pierre I. 131, 183, 185, 187, 196, 201
Bél Mátyás I. 119
Beleznai Miklós (Beleznay) I. 161, Beleznai Miklósné (Beleznay), l. Podmaniczky M. Anna
Beleznay Júlia II. 97
Bem József II. 212
Benzúr Gyula II. 309
Beniczky Péter (Beniczki) II. 350
Benkő József I. 133
Benyák Bernát I. 119, 128

- Beöthy Zsolt I. 11–16, 18, 86, 90,
II. 264, 303, 316, 317
- Béranger, Pierre Jean de II. 31, 68,
265, 292, 295
- Beregszászi Nagy Pál I. 149, 150
- Berzsenyi Dániel I. 126, 129, 131,
157, 159, 166, 167–179, 187–189,
195, 197, 198, 206, 207, 211, 216,
218, 220, 224, 225, 237–239, 241,
II. 22, 36, 114, 125, 126, 139, 222,
336
- Bessenyei György I. 87, 116, 118,
120, 121, 123–125, 132, 136, 141,
143, 160, 163, 165, 166, 237,
II. 13, 17, 51, 109, 221–223
- Bibó Antónia II. 255, 260
- Biczó István II. 113
- Binder Jenő I. 75
- Bod Péter I. 12, 116, 117
- Bodnár Zsigmond I. 15
- Boileau-Despréaux, Nicolas I. 183,
187, II. 118
- Bolyai Farkas I. 263, 265
- Bornemisza Péter I. 72, 73, 78, II.
284
- Bossányi Zsuzsanna I. 140
- Bölöni Ágnes I. 182
- Börne, Ludwig II. 67
- Brahm, Otto II. 291
- Brassai Sámuel II. 296
- Brisits Frigyes II. 337
- Budai Ézsaiás I. 184
- Budenz József II. 279
- Buffon, Georges Louis Leclerc II.
301
- Bugát Pál I. 134, 154
- Bulwer, Edward George I. 201, II.
120, 122
- Burns, Robert II. 265, 267
- Bürger, Gottfried August I. 184, 229
- Byron, George Noël Gordon I. 201,
II. 32, 120, 125, 126, 129, 213,
273
- Catullus, Caius Valerius I. 122
- Cervantes, Saavedra Miguel de I.
196
- Corneille, Pierre I. 183
- Cornelius Nepos I. 183, 186
- Czóbel Ernő II. 176
- Czuczor Gergely II. 24, 26
- Czwittinger Dávid I. 11, 12, 14, 116,
117, 126, 139, 155
- Csabai András I. 137
- Csajághy Laura I. 301, 302
- Csák Máté II. 169, 170
- Csáky István I. 119
- Csányi János I. 264
- Császár Elemér I. 122, 264
- Császár Ferenc II. 72, 73
- Csengery Antal II. 180, 197, 200,
202–204, 206, 230, 255
- Csiky Gergely II. 339
- Csokonai Vitéz Mihály I. 105, 122,
126, 132, 133, 157, 158, 161, 162,
166–168, 183, 184, 186, 187, 197,
222, 237, II. 31, 63, 107–109, 112,
116, 124, 125, 143, 222, 223, 240,
353, 365, 385
- Dante, Alighieri II. 250, 265
- Darnay Kálmán I. 269
- Darwin, Charles II. 301
- Daudet, Alphonse II. 297
- Dayka Gábor I. 122, 124, 131, 132,
134, 146, 158, 241
- Deák Ferenc II. 197–202, 204, 206,
256, 261, 262
- Decsy Sámuel I. 131
- Descartes, René I. 131
- Déryné Széppataki Róza I. 255
- Dessewffy Aurél II. 200
- Dessewffy József II. 295, 343
- Dévai Bíró Mátyás (Dévay) I. 68, 69
- Dézsi András I. 78, 79
- Dézsi Lajos I. 81
- Dickens, Charles II. 120, 123
- Diószegi Sámuel I. 132–134, 154
- Divéky Adorján I. 70
- Dobrossy István (Dobrosi) II. 71–74,
- Dóczy Lajos II. 339
- Dózsa György II. 169

Döbrentei Gábor I. 143, 154, 188,
197, 202, 206, 224, 258, 259,
261–266, 271, 273, 274, 337, 343
Dugonics András I. 119, 124, 125,
128–130, 132, 135, 136, 271, II.
107, 125, 223

Eckhardt Sándor I. 74, 76
Egressy Gábor I. 254, 255
Emich Gusztáv II. 63, 180
Endrődi Sándor II. 62
Engel, Johann Jakob I. 184
Enyedi György I. 81
Eötvös János I. 198
Eötvös Mihály I. 198, 201
Eötvös József I. 106, 117, 199, 225,
233, II. 22, 63, 66–68, 106, 121,
197, 200, 256, 313
Erasmus, Desiderius I. 59
Ercsey Dániel I. 184
Ercsey Julianna II. 115, 165
Ercsey Sándor II. 115, 122
Erdélyi János I. 157, 171, 174, II. 26,
91, 93, 94, 146, 147, 159, 178,
186, 202, 207, 209, 342, 352, 358,
364, 365, 382, 384, 385
Erdélyi Lajos II. 357
Erdélyi Pál I. 74
Erdősi János I. Sylvester János
Eschenburg, Johann Joachim I. 184
Eszterházy Miklós I. 273
Etédi Sós Márton II. 107

Faludi Ferenc I. 105, 116, 117, 123,
127–130, II. 24,
Farkas Gyula I. 131, 180,
Fazekas Mária I. 134
Fazekas Mihály I. 122, 132–134,
158, 143,
Fáy András I. 258, 143
Fekete Imre I. 79
Fekete János I. 119
Felnémeti Névtelen I. 80
Ferenczi Zoltán II. 85
Fessler Ignác Aurél I. 131
Festetics György I. 152
Folnesics János Lajos I. 136

Forgách Ferenc I. 236
Földi János I. 132–134, 158
Füredi Vida I. Kisfaludy Sándor

Gaal György I. 267–269
Gabelentz, Georg von der II. 363
Garay János I. 236, II. 115
Gálos Rezső I. 122
Gálszécsi István I. 70
Gárdonyi Géza II. 275
Gáti István II. 107
Geleji Katona István I. 72, 73
Gerber, Gustav II. 357
Gessner, Salomon I. 123, 145, 184
Goethe, Johann Wolfgang I. 146,
157, 158, 195, 315, II. 67, 270
Gondol Dániel II. 175
Görgey Artur II. 197, 261
Görög Demeter I. 131
Gragger Róbert I. 75
Greguss Ágost I. 247, 256, II. 94,
203, 289, 290, 292, 295, 299, 304,
306
Gulácsy Antal I. 182
Gulyás Pál I. 69
Gvadányi József I. 124, II. 107, 110,
125, 223,

Gyarmati Sámuel I. 148
Gyöngyösi István I. 87, 91, 92, 96,
97, 99, 100–103, 113, 116, 117,
122, 132, 146, 240, 242, 272, II.
185
Gyöngyössi János II. 107, 371
Gyulai Ferencné I. Kácsándy Zsu-
zsánna
Gyulai Pál I. 32, 108, 173, 199, 202,
218, 242, 243, 245, 246, 248, 249,
251–253, 275, 316, II. 78, 87–89,
101, 104, 146, 147, 152, 163, 195,
196, 200, 202–204, 230, 250, 254,
256, 257, 260, 262, 282, 289, 290,
296–300, 304, 307, 308, 311, 317,
337, 339–341, 343–347, 353, 365

Ilgedorn, Friedrich von I. 184
Ilajnczy Iván I. 59, 261, 269

- Haller László I. 131, 195
 Haraszti Gyula II. 307
 Harnos Sándor II. 152
 Hartnagel Erzsébet I. 130
 Haynau, Julius Jakob I. 142
 Házi Jenő I. 75
 Heine, Heinrich II. 31, 67, 265, 267, 272
 Heinrich Gusztáv II. 289, 291, 298
 Helmezy Mihály I. 148, 149, 154, 188, 192, II. 78
 Heltai Gáspár I. 81, 183, 186
 Herder, Johann Gottfried von I. 145, II. 291
 Hevenesi Gábor (Hevenessy) I. 127
 Himfy I. Kisfaludy Sándor
 Hoblik Márton I. 266
 Homérosz (Homér) I. 186, II. 120, 124, 125, 152
 Horatius Flaccus, Quintus I. 122, 146, 169, 173, II. 251, 265, 362, Horányi Elek I. 12
 Horvát Endre I. 148, 201, 217
 Horvát, Helena I. 78
 Horvát István I. 148, 159, 187–189, 258, II. 197
 Horváth Ákos II. 227
 Horváth Döme I. 256
 Horváth József II. 226–228
 Hugo, Victor II. 34, 121, 265, 266, 269, 272, 273
 Hunfalvy János II. 94
 Hunyadi-Szabó Ferenc I. 137

 Iduna I. Bibó Antónia
 Igaz Sámuel I. 131
 Iosvai Selymes Péter I. 79, II. 152, 154, 159, 163, 177
 Illyés András I. 196
 Incze Gábor I. 83
 Irving, Washington II. 120
 I. István, Szent II. 223, 303
 Istvánfi Pál (Istvánffy) I. 80

 Jancsó Benedek I. 196, 201, 202
 Janus Pannonius I. 159
 Jászai Mari II. 344

 Jean Paul I. 204
 Jenisch, Martin Johann I. 138, 145
 Jókai Mór II. 68, 80–82, 146, 168, 186, 192, 203, 254, 256, 263, 290, 297, 338
 Jósika Miklós I. 154, II. 22, 140, 149
 II. József I. 131
 Juhász Margit I. 261

 Kaas Ivor II. 339
 Kácsándy Zsuzsánna I. 141
 Kájoni János I. 101
 Kalmár György I. 134
 Kákonyi Péter I. 78, 79
 Káldi György I. 113
 Kállay Ferenc I. 183, 189
 Kálmány Lajos I. 109
 Kant, Immanuel I. 204
 Kaprinai István I. 127
 Karacs Ferenc I. 258
 Karakány Jónás I. Arany János
 Kardos Albert II. 351
 Kardos Lajos II. 113
 Kardos Tibor I. 74, 75
 Kármán József I. 125, 126, 135, 137, 160–166
 Károlyi (Károli) Gáspár I. 112
 Károlyi György I. 198
 Karthauzi Névtelen I. 34, 46, 51
 Katona István I. 127, 163
 Katona József I. 126, 239, 242–285, II. 125
 Katona Lajos II. 133, 304, 306
 Kazinczy Ferenc I. 8, 105, 116, 121–126, 128, 131, 133, 134, 136–138, 140–163, 165–169, 179, 180, 183–188, 190, 192–197, 199, 201–203, 218, 224, 229, 236–240, 258, 259, 268, 269, 272–274, 276, 278, 284, 315, II. 67, 125, 223, 253, 297, 314
 Kazinczy Gábor II. 256
 Kazinczy József I. 140
 Kazinczy Lajos I. 142
 Kecskés Lajos II. 226
 Kelemen László I. 158

- Kemény Zsigmond I. 117, 235, 239,
 250, II. 106, 147, 156, 163,
 196–202, 204, 217, 230, 253,
 255, 263, 295
 Kerekes Sámuel I. 131
 Kerényi Frigyes II. 62, 78, 79, 90, 94,
 95
 Kéky Lajos (Kéki) II. 88, 89, 94, 97,
 143, 146, 152
 Kis János I. 121, 131, 138, 148, 157,
 158, 162, 188, 193, 237
 Kisfaludy Károly I. 143, 166, 180,
 181, 189, 199, 202, 218, 219, 225,
 227, 239, 244, 256–259, 266–273,
 275, 283, 284, II. 67, 111, 149
 Kisfaludy Sándor I. 126, 148, 150,
 153, 157, 161, 166–168, 180–182,
 199, 215, 218, 228–230, 241, 265,
 II. 10, 162, 352, 359
 Kisviczay József (Kis-Viczay) I. 134
 Kleist, Ewald Christian von I. 184
 Klopstock, Friedrich Gottlieb I. 145,
 184, II. 361
 Koháry István (Kohári) II. 350, 352
 Komáromi László II. 97
 Komjáthy Jenő I. 8, II. 238–247
 Kónyi János I. 105, 129, 134, 136
 Kopesányi Márton I. 72, 73
 Kossuth Lajos I. 116, 199, 200, II.
 13, 165, 196, 197, 200, 290
 Kotzebue, August Friedrich Ferdi-
 nand von I. 157, 197, II. 121
 Kovács József (Kováts) II. 107, 108
 Kovács Pál II. 108
 Kozma Andor II. 339
 Kölcsey Ádám I. 182, 189
 Kölcsey Ferenc I. 7–9, 106, 143,
 147, 148, 157, 158, 167, 169,
 173–175, 177, 179, 180–241, 258,
 259, 276, 277, 279, 280, 283, 284,
 315–317, II. 22, 26, 36, 109, 115,
 116, 121, 122, 125, 146, 197, 222,
 223, 240, 336
 Kölcsey Mihály I. 200
 Kölcsey Kálmán I. 189, 200
 Kölcsey Sámuel I. 182, 189
 Körner, Theodor Karl I. 239, 240
 Kőrösi Csoma Sándor II. 276
 Kresznerics Ferenc I. 184
 Kriza János II. 26, 361, 365
 Kulcsár Endre II. 350
 Kultsár István I. 138, 257, 258
 Kuthy Lajos II. 146
 Küküllei Névtelen I. 78, 79
 Lácza Szabó József I. 146
 Lamartine, Alphonse de II. 270, 272
 Lamennais, Félicité Robert II. 122
 Lauka Gusztáv II. 62
 Lehr Albert II. 299, 308, 350, 351,
 353, 355
 Leibniz, Gottfried Wilhelm I. 119
 Lemaître, Jules II. 291
 Lemierre, Antoine Marin I. 158
 Lemouton Emília II. 123
 Lessing, Gotthold Ephraim I. 146,
 158, 184
 Lévai Névtelen I. 81
 Lévy József II. 78, 83, 202, 256
 Lisznyai Damó Kálmán II. 62, 94
 Longfellow, Henry Wadsworth II.
 268, 270, 272
 Lotz Károly II. 308
 Lovassy László I. 200
 Loyolai Szt. Ignác (Loyola) I. 85, 86,
 102
 Lönnrot, Elias II. 282
 Lugossy József II. 276
 Madách Imre II. 263, 267, 297
 Magyar István I. 72, 73, 75, 88, 89
 Mailáth János I. 15
 Mándy Imre I. 146
 Marino, Giambattista I. 86
 Marmontel, Jean-François I. 146
 Marth Mátyás I. 70
 Martinovics Ignác I. 131
 Márton József I. 137
 Matthisson, Friedrich von I. 170,
 188, 195
 Mátyási József I. 138
 Medgyes Lajos II. 62, 68
 Mednyánszky Alajos II. 185
 Melius Juhász Péter I. 72, 80, 82, 83

- Menge, Hermann II. 357
Mentovich Ferenc II. 62, 254, 255, 276
Mészáros Ignác I. 134
Mészöly Gedeon I. 80
Metastasio, Pietro I. 158
Mikes Kelemen I. 24, 116
Mikes Lajos II. 166
Mikeşy Sándor I. 82
Mikszáth Kálmán II. 339
Milton, John II. 108, 131, 143
Molière I. 183, II. 250
Molnár János I. 117, 122, 127–129
Montesquieu, Charles de Sécondat I. 183
Moore, Thomas (Moore Tamás) II. 208, 255, 265, 267, 270, 272
Munkácsi János I. 78, 79
Müller Godofréd II. 150
Müller, Johann Gottwerth I. 273
Müller, Iwan II. 357
- Nádasdy Tamás I. 58, 64, 68, 70
Nádaskay Lajos II. 72
Nagy Ignác (Ignác) I. 256, II. 123
Nagy Sámuel I. 134
Nagy Sándor II. 152
Naláczy József I. 131
Négyesy László I. 64, 66, 86, 158, II. 86, 314–320
Németh Gyula I. 76
Némethy Géza I. 175
Newton, Isaac I. 119
Nietzsche, Friedrich II. 239
- Nyáry Pál II. 197
Nyéki Vörös Mátyás I. 101
Nyilas István I. 77
- Obernyik Károly I. 200, 201
Orczy Lőrinc I. 116, 117, 123, 141
Osszián I. 146
Ovidius Naso, Publius I. 99
- Pais Dezső I. 82
Pájer Antal II. 62
Pajor Gáspár I. 161
- Pákh Albert II. 78, 94, 202, 203
Pánczél Dániel I. 131
Paniti János I. 77
Pap Endre I. 200
Pap Károly II. 228
Pápai Páriz Ferenc I. 118
Pápay Sámuel I. 12, 14, 121, 138, 148, 155, 257, 258, 273–275, II. 314, 315
Papp Ignác II. 337
Paul, Hermann II. 357
Pázmány Péter I. 56, 72, 73, 87, 88, 90–92, 94, 105, 113, 116, 117, 127, 196
Péchy Imre I. 182
Péchy Tamás II. 78
Péczely József I. 184, II. 108
Pécsi Lukács I. 183
Perczel Etelka I. 301–306
Perecsényi Nagy László I. 129, 135
Perezslényi Pál I. 127
Perényi Ferenc II. 214
Pesti Gábor (Pesthy) I. 67, 69, 126
Péteri Takács József I. 148
Péterfy Jenő II. 293, 304, 305, 308
Petőfi Sándor I. 108, 214, 218, 219, 225, 247, 286–288, 291, 312–318, II. 10, 15, 16–77, 78–100, 103, 105–107, 109, 110, 113, 116, 117, 121, 124–126, 129, 143, 144, 146, 147, 150–155, 160–182, 186, 188, 189, 192–195, 206, 208, 221–225, 229, 236, 238–245, 254, 256, 257, 263, 272, 290, 292, 295, 307, 332, 339
Petőfi Sándorné I. Szendrey Júlia
Petőfi Zoltán II. 165
Petrarca, Francesco II. 362
Petz Gedeon II. 298
Pfeifer Nándor II. 227
Pintér Jenő I. 16
Platón II. 120
Podmaniczky M. Anna I. 161
Poe, Edgar Allan II. 250, 265
Polgár Mihály I. 182
Ponori Thewrewk József I. 154
Poóts András II. 107

- Pope, Alexander I. 196, II. 118, 120
Pukánszky Béla I. 236
Pulszky Ágost II. 292
Pulszky Ferenc I. 257, II. 74, 75, 94
Pyrker János László I. 155, 199
- Racine, Jean de I. 183
Rájnisi József I. 63, 122, 128, 129, 135
Ráday Gedeon I. 116, 117, 123, 141, 157, 158, 160, 161, 241
Ráday Pál I. 158, 161
Rakodczay Pál I. 263, 271
Rákosi Jenő II. 339
II. Rákóczi Ferenc I. 109, 209, II. 48, 169, 170
Rát Mátyás I. 119, 128–132
Raupach, Ernst Benjamin Salomo II. 113
Regnard, Jean-François I. 183,
Renan, Ernst Joseph II. 291, 298, 311
Reviczky Gyula I. 8, II. 229–238, 240, 241
Révai Miklós I. 24, 119, 121, 122, 125, 128, 129, 131–133, 137, 142, 155, 188, 240, II. 314
id. Révész Imre I. 57, 59, 60
Rexa Dezső I. 254
Ribini János I. 70
Riedl Frigyes I. 15, 86, 87, 102, 110, 146, II. 287–314
Riedl Szende II. 288, 289
Rimay János I. 72, 90, 91, 105, II. 10
Rousseau, Jean Baptiste I. 183,
Rumy Károly György I. 131
- Sainte-Beuve, Charles Augustin de II. 291
Salamon Ferenc II. 160, 164, 178, 202, 204, 206, 254, 256
Salkovics Károly I. 312
Sándor István I. 128, 130, 134, 135
Sárosi Gyula (Sárosy) II. 94
Sárvári Pál I. 184
Schack, Adolf Friedrich Graf von II. 281
- Schedel I. Toldy Ferenc
Schedius Lajos I. 161
Scherer, Wilhelm II. 291
Schiller, Friedrich I. 195, 204, 228, 229, 238, II. 111, 251
Schlegel, August Wilhelm von II. 121
Schmidt, Erich II. 291
Schopenhauer, Arthur II. 231, 238
Scott, Walter I. 201, II. 271, 292, 295
Sebestyén Gábor I. 273, 274
Sebestyén Gyula I. 9
Selnecker, Nikolaus I. 77
Seuse, Heinrich I. Suso, Heinrich von Berg
Shakespeare, William I. 184, 242, 257, II. 83, 120, 121, 123–125, 143, 250, 265, 312
Shelley, Percy Bysshe II. 32, 37
Simai Kristóf I. 128
Simonyi Zsigmond II. 298
Sipos József I. 149, 150
Sipos Pál I. 159
Soldos Emília II. 84
Solymossy Sándor II. 187
Sólyom Jenő I. 67
Somogyi Gedeon I. 147
Somssich Pál II. 196
Spinoza, Benedictus II. 239
S. Szabó József I. 236
Staël, Mme de II. 291
Steinmetz Ninon I. 141
Sterne, Laurence I. 146, 196
Stettner György I. 303, 316
Sujánszky Antal II. 62
Sulzer, Johann Georg I. 204
Suso, Heinrich von Berg I. 46
Sükei Károly II. 202
Swift, Jonathan I. 196
Sylvester János I. 57–71, 72, 73, 82, 83, 146, 186
- Szabatkai Mihály (Szabadkai) I. 82
Szabolcsi Bence I. 75, 93
Szacsvasy Sándor I. 131
Szakál Lajos II. 26, 27, 94
Szalay László I. 200, II. 197, 200, 277
Szamosközi Névtelen I. 77

- Szarvas Gábor I. 155, II. 205, 279, 297
 id. Szász Károly II. 253
 Szász Károly I. 8, II. 78, 84, 95, 103, 172, 173, 187, 202–204, 248–274, 276, 279, 347
 Szeberényi Lajos II. 74
 Széchenyi István I. 117, 154, 200, 202, 247, II. 13, 130, 195, 197–202, 307, 347,
 Szécsi János I. 101
 Szegedi Lajos I. 68
 Szegedi Lőrinc I. 77
 Szegedi Veres Gáspár I. 81
 Székács József I. 317
 Székely István I. 126
 Szekfű Gyula I. 9, 118
 Szelestey László II. 62, 68
 Szemere Bertalan II. 200
 Szemere Miklós II. 78, 79, 121, 144
 Szemere Pál I. 147–149, 158, 159, 181, 186–190, 192, 194, 195, 198, 211, 218, 222, 228, 230, 238, 239, II. 62, 175
 Szemere Pálné I. 189
 Szenczi Molnár Albert I. 112, 124, II. 350, 352, 353, 384, 385
 Szendrei Névtelen II. 284
 Szendrey Ignác II. 58
 Szendrey Júlia II. 38–41, 45, 58, 63, 64, 80, 165, 243
 Szentgyörgyi József I. 147, 148, 183
 Szentiváni Mihály II. 26
 Szentjóbi Szabó László I. 122
 Szentmiklóssy Alajos I. 148, 149
 Széphalmi Vince I. Kazinczy Ferenc
 Szerb Antal I. 125
 Szeverin I. Dobrossy István
 Szilády Áron II. 275–286
 Szilágyi Ferenc II. 203
 Szilágyi István II. 107, 111, 113, 115, 117–127, 130, 131, 143, 144, 151–153, 166, 169, 170–172, 176, 179–181, 220, 226,
 Szilágyi Márton II. 276
 Szilágyi Pál I. 255, 256
 Szilágyi Sámuel I. 133
 Szilágyi Sándor II. 63, 71, 196, 207, 254, 256, 261, 277
 Szilvás-Újfalvi Imre I. Újfalvi Anderkő Imre
 Szinnyi Ferenc I. 135, 161, 236, II. 147
 Szophoklész (Sophokles) II. 118, 120, 122–125
 Sztárai Mihály I. 66, 78, 80, II. 284
 Szumrák Júlia II. 288
 Taine, Hippolyte-Adolphe I. 18, II. 291–294, 306
 Takáts Sándor I. 90
 Tar Benedek I. 77
 Tárkányi Béla I. 317
 Tasso I. 195, II. 108
 Telegdi Lajos II. 175
 Telegdi Miklós I. 72, 73
 Teleki József I. 131, 154
 Teleki László I. 138, 148, 154
 Temesvári Pelbárt II. 284
 Tennyson, Alfred II. 256, 267
 Teréz, Szent I. 85
 Tersztyánszky Dániel I. 119, 236
 Tessedik Sámuel I. 118
 Thaisz András I. 149, 259
 Thaly Kálmán I. 107–111, II. 279, 311
 Thegezinus I. Szegedi Lajos
 Thuri Katuska I. 79
 Timon Sámuel I. 127
 Tinódi (Lantos) Sebestyén I. 78, 80, II. 180, 379, 382
 Tokody János I. 262, 263, 265
 Toldy Ferenc I. 7, 12–16, 94, 143, 154–156, 181, 195, 199, 224, 238, 241, 257, 269, 314, 317, II. 71, 74, 75, 108, 150, 205, 215, 261, 279, 280, 282, 297, 306, 315, 316, 352
 Tollus Jakab I. 196
 Tolnai Decsi Gáspár I. 72, 73
 Tolnai Lajos II. 339
 Tolnai Vilmos I. 109, 110, 127, 129, 133, 135–137, 147, II. 179, 190
 Tomori Anasztáz II. 206, 276
 Tomka Mihály I. 257

- Tompa Mihály II. 62, 78–105, 106, 107, 109, 110, 127, 153, 161, 165, 166, 168, 174, 179, 202, 205, 208, 219, 254, 256, 257, 358
- Torma Károly II. 303
- Tóth Kálmán II. 338, 340
- Török János II. 337
- Török Lajos I. 141
- Török Pál II. 111, 112
- Török Sophie I. 142
- Trefort Ágoston II. 256, 341
- Trócsányi Zoltán I. 68
- Turóczi-Trostler József I. 63, 75, II. 67
- Udvarhelyi Miklós I. 253, 254, 255, 257, 258
- Újfalvy Anderkó Imre I. 72, 73
- Ungvárnémeti Tóth László I. 228
- Urvary Lajos II. 339
- Ürményi József I. 119
- Vachott Sándor I. 258, II. 94
- Vahot Imre II. 65, 71, 79, 81, 82, 85, 106, 162
- Vajda Péter I. 154
- Vajthó László II. 152
- Vályi Nagy Ferenc I. 194, II. 107
- Várady Antal II. 79, 339
- Vargyas István I. 127
- Varjas Béla I. 58, 81
- Varjas János II. 107
- Varjú Elemér I. 236
- Vas Gereben II. 106, 171
- Vásárheli András I. 43
- Vécsey Miklós I. 198,
- Vergilius Maro, Publius I. 185, II. 131, 143
- Verseghy Ferenc I. 122, 131, 135, 137, 138, 148, 157, 158, 240
- Vértesy Jenő I. 202
- Veszelszky Antal I. 133
- Vigny, Alfred comte de II. 270, 272
- Vikár Béla II. 373, 375, 379
- Virág Benedek I. 168, 169, 173, 179, 186, 188, 189, 258
- Viszota Gyula I. 150
- Vitkovics Mihály I. 142, 146, 148, 159, 188, 189, 194, 239, 258
- Voinovich Géza II. 115, 118, 120–123, 131, 137, 146, 150, 152, 207, 215
- Voltaire, François-Marie Arouet de I. 183, 187, 120
- Vörösmarty Mihály I. 81, 108, 143, 159, 167, 173, 176, 179–181, 214, 220, 221, 225, 233, 240, 248, 249, 286–311, 313–317, II. 22–24, 26, 36, 56, 109, 111, 115, 116, 126, 139, 141–143, 146, 162, 164, 222, 254, 272, 310, 337, 386,
- Vörösmarty Mihályné I. Csajághy Laura
- Wagner Ferenc I. 127
- Waldapfel József I. 75, 76, 216
- Wallaszky Pál I. 12, 13
- Wándza Mihály I. 135, 136, 154
- Weber Artur I. 235, 236
- Weber, Veit I. 145
- Weisbach, Werner I. 85, 101
- Wesselényi Miklós I. 182, 198, 199, 200, 201, 217, II. 180
- Weszprémi István I. 118
- Wieland, Cristoph Martin I. 145, 146
- Windisch, Karl Gottlieb (Windisch Károly Gottlieb) I. 119
- Wolff, Christian I. 119
- Wundt, Wilhelm II. 363, 367
- Zalár József II. 338
- Zách Felicián I. 280
- Zerffy Gusztáv II. 68, 69, 144
- Zichy Géza II. 339
- Zlinszky Aladár I. 229
- Zrínyi Miklós I. 74, 87, 90, 92, 94–98, 105, 106, 113, 117, 146, 157, 196, 209, 216, 240–242, 272, II. 161, 223
- Zsombori József I. 149, 150

A SZOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő munkatársak, tanítványok és immár a tanítványok tanítványai az újabb időkben is megőrizték és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is széles körű, elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Elsősorban, de nem kizárólag, ennek eredményeiről kíván számot adni az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozása, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozat. Ennek ötödik kötete Imre Mihály munkája. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni.

A SZOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKÉZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világgképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTEKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)

A SZOROZAT KÖVETKEZŐ KÖTETEI:

14. *Deréhy Pál:*
A XX. SZÁZAD ELEJI MAGYAR AVANTGÁRD IRODALOM
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓK „MANDÁTUMA”
16. *Szilágyi Márton:*
AZ URÁNIA

Ára: 550,- Ft